

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZÖTÖDIK KÖTET.

(289. 290. 291. SZÁM)

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1901.

2017

2017 Co.

TARTALOM.

CCLXXXIX. SZÁM.

	Lap
EURÓPA VISZONYA KHINÁHOZ ÉS AZ ISZLÁM VILÁGHOZ. — Vámbéry Ármintól	1
A DISPUTA ÉS A TRANSEFIGURATIO. — Wollanka Józseftől ...	23
A TÉRÍTÉS KELET-ÁZSIÁBAN. — Marczali Henriktől	50
A SZERENCSE FIA. (I.) — Regény. — Vértesy Arnoldtól	68
KÖLTEMÉNYEK: Ének. Lévay Józseftől. — <i>Házasi élet.</i> — Lecky után, angolból — Szász Károlytól. — <i>Karácsony estéjén.</i> — Gr. Zichy Gézától	97
A SZERELEM BÜNTETEI. — W—r. Ö—n.—tól	100
A KÖZÉPBIRTOKOSSÁGRÓL. — Gorove Lászlótól	111
A MAGYAR DENEVÉREK FAUNÁJA. — Herman Ottótól	118
ÉRTESITŐ: Forster Gyula: <i>III. Béla király emlékezete.</i> — rv.— <i>Flavius József két könyve a zsidó háborúról és Jeruzsálem pusztulásáról.</i> — Latinból fordította Istóczy Győző. — Samu Istvántól. — Gróf Apponyi Sándor: <i>Hungarica.</i> — r—v. — Bródy Sándor: <i>Fehér könyv.</i> V. — Grosse E.: <i>Kunstwissenschaftliche Studien.</i> — Jászi Oszkártól. — Hirth F.: <i>Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu.</i> — Kropf Lajostól. — <i>A Petőfiház.</i> — i. — <i>Új magyar könyvek</i>	130

CCXC. SZÁM.

GRÓF KÁLNOKY GUSZTÁV. (I.) — Keleti Ödöntől	161
RIMINI ÉS SAN MARINO. — Berzeviczy Alberttől	190
FŐURI ÉLET VERSAILLESBEN. (I.) — Haraszti Gyulától	206
A SZERENCSE FIA. (II.) — Regény. — Vértesy Arnoldtól	242
AISCHYLOS PERZSÁK CZIMŰ TRAGÉDIÁJÁBÓL. — Csengeri Jánostól	279

UNIVERSITY EXTENSION. — Grósz Emiltől	281
ÉRTESITŐ : Szaboleska Mihály : <i>Szabad órák.</i> — Makai Emil : <i>Poétasors.</i> — Barcsai (Fehér) Géza : <i>Idegek játéka.</i> — Torbágyi- Thurner József : <i>Szárnya szegetten.</i> — —ó-tól. — Szana Tamás : <i>Száz év a magyar művészet történetéből.</i> — —r —a.-tól. — Lehmann Alfréd : <i>Babona és varázslat a legrégibb időktől a jelenkorig.</i> — p. gy.-tól. — <i>Thesaurus lingue latinae.</i> — König Györgytől. — Schilder : <i>Egy csár nevelése.</i> — <i>Új magyar könyvek</i>	290

CCXCI. SZÁM.

VÁZLATOK DALMÁCZIÁBÓL. — p. d.-tól	321
GRÓF KÁLNOKY GUSZTÁV. — (II.) — Keleti Ödöntől	349
FŐÚRI ÉLET VERSAILLESBEN. (II.) — Haraszi Gyulától	364
CZUCZOR GERGELYRŐL. — Vadnay Károlytól	392
A SZERENCSE FIA. (III.) — Regény. — Vértesy Arnoldtól	412
KÖLTEMÉNYEK : <i>Vasárnap.</i> — Kozma Andortól. — <i>A haza.</i> — Mendés Catulle után, francziából — Bogdánfy Lajostól	435
KERESZTELŐ JÁNOS. — Stomp Lászlótól	439
ÉRTESITŐ : Bodley : <i>Franciaország.</i> — M. P.-tól. — Alexander Bernát : <i>Diderot-tanulmányok.</i> — H. L.-tól. — Gabriele d'Annunzio : <i>A tűz.</i> — Voinovich Gézától. — Gaston Paris : <i>Poèmes et légendes du moyen-âge.</i> — f. s.-tól. — <i>Schiller és az új nemzedék.</i> — a -tól. — <i>Új magyar könyvek</i> 458	

EURÓPA VISZONYA KHINÁHOZ ÉS AZ ISZLÁM VILÁGHOZ.

Ha meggondoljuk, milyen nagy érdeklődéssel követte nyugat a khinai zavarokat, szinte föltűnő, hogy senki sem jutott arra a gondolatra, hogy összehasonlítást tegyen Ázsia mohammedán országaival való eddigi viszonyunk és a legújabb khinai események közt. Az ember azt gondolná, hogy a keleti világ, akár a közeli, akár a távoli Ázsiában, nagyjában ugyanaz marad s hogy részint erőszakos, részint békés úton megalapított ingerentiánk, befolyásunk miatt, a mely mindenütt társadalmi és politikai átalakulásokat idézett elő, sem itt, sem ott nem tartozunk a kedvelt személyiségek közé. Ma már nem rejtély, hogy föllépésünket a napkelet országában, Törökországban, Perzsiában vagy Khinában a benszülöttek nem azok szerint a jelszavak szerint itélik meg, a melyeket mi zászlóinkra irtunk; mert az emberszeretetnek, szabadságnak és műveltségnek fogalmait keleten egészen más-képen fogják föl, mint nálunk. Ma már senki előtt sem rejtély, hogy az említett népek, a melyeket mi fölemelni és boldogítani akarunk, megköszönve fáradozásunkat, azt szeretnék, ha tőlök minél távolabb maradnánk. Ha csak valaki erővel szemet nem húny, annak látnia kell, hogy ott, a hol két világ olyan éles ellentétben áll egymással, a kölcsönös megértés a legnagyobb nehézségekkel jár, s hogy végre mégis csak a nagyobb anyagi erő, tudniillik a fegyverek hatalma fog dönteni, úgy hogy a kölcsönös érintkezésben az egyik okvetlenül győztesnek, a másik legyőzöttnek fog föltűnni. E körülmény következtében Európa és Ázsia már régóta mint két ellenséges tábor áll egymással szemben, s az időnkénti küzdelem mindig abban a mértékben erősbödött, a mint a modern cultura vívmányai

azon eszközöket és előnyöket gyarapítottak, a melyekkel mi a régibb fölfogású emberekkel szemben diadalmaskodhatunk. Ebből kifolyólag az európai népek összeütközése az ázsiai világgal a XIX. században egészen rendkívüli arányokat öltött: lépésről lépésre mindig előbbre nyomultak zászlóink, s minél könnyebben vettük be az egyik bástyát, annál nagyobbra nőtt a birásvágy, s annál hevesebb lett a támadás a keletebbre fekvő tartományok ellen. Az ottomán császárság megfélemlítése és katonai hatalmának megtörése után Perzsiára került a sor, mialatt a részekre szakadt, az osztálygyűlölet és a nemzetiségi különbség miatt szétbomló Indiának meg kellett hódolnia az Európa északnyugati részéből való tengerjáró idegen hatalma és kitartása előtt. Minden új siker lépeső volt a következőhöz. A nyugati világnak az indiai félszigeten folyton növekvő fénye csakhamar kibocsátotta villámsugarait Hátsó-Indiába, a Strait-Settlementsre és Khina déli partjaira; s rövid idő alatt elárasztotta Japánt. Mindennek meg kellett hajolnia és elrejtőznie; mindenütt nagy, alig sejtett változások mentek végbe; és hogyha a Közép-birodalom, a melyet Európa forradalmat keltő befolyása csak szélein és sarkain érintett, míg belsejében úgyszólván változatlanul megőrizte sok ezer éves szokásait, ez nemcsak a khinai műveltség sajátossága következtében, vagy a megrekedt conservativismus védszárnyai alatt volt lehetséges, hanem épen mivel eddigi támadásaink tárgyai nem voltak még egészen megpuhítva s mivel előkészületeink nem állottak arányban a meghódítandó ország nagyságával, hatalmával, kiterjedésével.

Az európaiak khinai intervenciójának ezt a stadiumát már csak azért sem lehet többé megakadályozni, mert először az utolsó khinai-japán háború eredménye a khinai óriási birodalom gyengeségét, a mi különben a hozzáértő előtt eddig sem volt titok, ijesztő meztelenségében tárta elénk, s másodsor, mert nem minden jogosultság nélkül rámutattak arra a veszélyre, a mely abból az érdekközösségből támadhatna, a melynek keleten a sárga fajhoz tartozók között előbb-utóbb be kell állania. Ez utóbb említett lehetőség — melyről még alább lesz szó — mindenestre a jövő kérdései közé tartozik, s csak Európa keleti befolyásának általános problémájával együtt oldható meg. Egyelőre csak a khinai birodalomhoz és a birodalom lakosaihoz való viszonyunkról van szó, s itt az ösz-

szevetés az európai hatalmaknak a mohammedán Ázsiában való eddigi viselkedésével szinte önként kínálkozik, annál is inkább, mert az első esetben sikerrel alkalmazott módszer a második esetben, tudniillik Khinában, nem igen biztat hasonló eredménnyel, mivel itt egészen más anyaggal és más viszonyokkal állunk szemben.

Emlékezzünk meg mindenekelőtt arról a kölesönös viszonyról, a melyben régi időktől fogva Khina és az iszlám világ volt s a mely még ma is fennáll.

Bár a mohammedán a khinait Medsusinak = pogánynak és Putperesztnek = bálványimádónak nevezi, s vallási tekintetben a legmélyebb megvetéssel viseltetik iránta, politikai nagyságát, művészi érzékét és ügyességét mindig rendkívül bámulta. Tsin u Matsin, a kis és nagy Khina, mindig a világi hatalom és nagyság jelképe volt, épen úgy, mint a Fagfur khinai császár szó a fejedelmi fenség netovábbja. A mi díszes, szép és művészi, annak neve «csini», tudniillik khinai, s nemcsak a porzellánt és mozaikot illetik ezzel a névvel, hanem nem ritkán a női szépséget, a kioszkot, a tájképet stb. abból a csodaországból származóknak tüntetik föl. Mikor Tamerlan székvárosát, Szamarkandot diszépületekkel akarta fölékesíteni, Khinából hozatott építőmestereket, míg fia Ulug bég követséget küldött Khinába, hogy a művészetet és műveltséget a hely színén tanulmányozhassák. Ilyenformán fogták föl Ázsia tanulmányai Khinát a multban s fogják föl némileg a jelenben is, úgy hogy nem szabad csodálkoznunk, hogy a messze kelet legújabb eseményei a mohammedánság figyelmét nagy mértékben magokra vonták, s ha rokonszenvök határozottan a khinaiak részén volt. Az az állítás, hogy Törökország hivatalosan is nyilatkozott volna ilyen irányban, teljesen téves; Abdul Hamid szultán sokkal okosabb ember, semhogy az európai kabinetek zavara fölött való kárörömének «nyilvánosan» is kifejezést adna. Titokban azonban az összes mohammedánok a khinaiak pártján vannak, sőt India és Jáva muszulmánjai, mint sajtójok tanuskodik róla, el sem titkolják álláspontjokat. Mindkettőjüket úgyszólván erőszakosan terelték a modern cultura útjára, a mi nagyobb erőnk mind a kettőt rászedte s megpuhította, mindkettőjük részben tönkre ment, részben a romlás szélén áll, s végre mindkettő aléltan, tanácstalan a mi erőszakosságunkkal szemben, a melyet a «culturtörekvés» névvel

akarunk szépíteni. Még fanatikus neologusok is, mint például az ifjú törökök pártja, Párisban megjelenő organumukban (*Mésveret*) így nyilatkoznak: «Mit keres Európa Kínában s mit tett értünk Törökországban? A humanitás és civilizatio örve alatt az európaiak mindenütt mint hódítók lépnek föl, csak anyagi hasznot hajhásznak, mindenütt kizsákmányolnak minket, s a helyett, hogy szabadságunk kivívásában és nemzeti önállóságunk megalapításában segédkezet nyújtanának, zsarnokainkkal fraternizálnak, s szándékosan szaporítják azokat a módokat és eszközöket, a melyek bennünket a romlás szélére juttattak. Minél rosszabbra fordulnak Törökországban az állapotok, annál nagyobb a humanitás és a kulturális haladás úgynevezett apostolának az öröme.» Természetesen azt lehetne mondani az ifjú törököknek és a többi ázsiai forradalmiaknak: «Minden nép olyan kormányzat alatt áll, a melyet megérdemel; a kívülről jövő segítség mindig nagyon problematikus, ha bennetek magatokban nincsen annyi erő, hogy föltámadjatok, s a gyülölt igát lerázzátok».

Nem tekintve az efajta ellenvetés hiábavalóságát, a muszulmánok és khinaiak elitelő bírálata a mi ázsiai szereplésünkről mindig ugyanaz marad és a mint manapság a mohammedánok védelmökbe veszik a Közép-birodalom czopfos fiait, épen úgy évekkel ezelőtt fültanuja voltam annak, a mint egy londoni khinai nagykövet (marquis Czung) elítélte a mi kabinetjeink eljárás módját Törökországgal szemben. Az utolsó orosz-török háború alkalmával a khinai lapok határozottan a törökök pártján voltak, épen úgy, a mint keleti turkesztani törökök és khinai mohammedánok (Dunganok) voltak azok, a kik Tuan herceg szolgálatában seregének legmegbízhatóbb részét tették. Hasonló sors okozta közös szenvedések legjobban megerősítik a barátságos érzületet, s minél nyilvánvalóbbá lett győzelmünk a mohammedán Ázsián, annál hevesebben lángolt föl ellenünk a gyűlölet Kínában. Az a gyűlölet, a melyet a mohammedánoknál a «gyaur» szó kifejez, nem nagyobb annál a megvetésnél és gúnynál, a mi az «idegen ördög» kifejezésben van, s a milyen mértékben hatoltak előre zászlóink Nyugat-Ázsiában, olyan mértékben nőtt az elkeseredés Európa ellen Kínában.

Habár így meggyőződünk arról, hogy a muszulmánok és khinaiak egyként gyűlölnék bennünket, mégis nagy tévedés

volna, ha mind a kettőnek ellenállását ugyanazon fegyverekkel akarnók meggyőzni, s semmi sem volna tévesebb, mint ha abban a hitben ringatnók magunkat, hogy khinai harezaink épen oly gyorsan célhoz fognak vezetni, mint a milyen könnyűséggel hatalmunk alá hajtottuk az iszlám népeit. Nagy különbség van a két népfaj között, a mint azt a következőkben jelezni akarjuk: 1. a muszalmán országok földrajzi tekintetben sokkal közelebb esnek hozzánk, mint Khina és könnyebben hozzáférhetők, valamint Európával való régi és élénk érintkezésök következtében sokkal inkább ki voltak téve a nyugatiak hódítási és becsvágyának; 2. mert az iszlám országainak ethnikai és vallási viszonyai erőszakos beavatkozásunkat már csak azért is lényegesen megkönnyítették, mert hódításaink kezdetétől fogva itt olyan államokkal volt és van dolgunk, a melyek tarka népessége és különböző felekezetei magokban hordták a bukásnak és a gyengeségnek csiráját s így nem tudtak annyira ellentállani, mint a vallási és nemzeti egységében már évezredek óta megerősödött és belső mivoltában hajthatatlan Khina. A mint Oroszország csak azért tudott olyan könnyen diadalmaskodni az Arany khanságon, az Fuxinus és a Kaspi-tenger északi partvidékén, mert a lakosság vegyes nemzetiségű, különböző vallású volt, épen úgy a hajdan hatalmas három világrészre kiterjedő Oszman-birodalom csak azért dőlt meg, mert a görögökből, örményekből, szlávokból, arabokból és kurdokból álló tarka lakosság a hódítók munkáját megkönnyítette s a szétesztlást siettette; 3. mert a mohammedánokban sohasem volt meg az a nagymérvű nemzeti érzés és hazafiság, a mely a khinaiakat, mint egész, egységes népet jellemzi. Az az erős hit, a mely a moszlimok zászlait három világrészben győzelemre segítette, csak a vallásalapítás első ideiben tett csodákat, mert midőn a khalifatust szultánatus váltotta föl és a hit törvényei inkább világi színezetűek lettek, akkor már nem annyira jámbor muzulmánok, mint inkább a zsákmányra éhes török és kurd zsoldosok támogatták és tartották fönn a muszalmán uralom épületeit.

A kötelező Mekka-zarándoklás ellenére, a mely, mint az iszlám világ szellemi központja szoros mohammedán testvériességre tanít, ennek ellenére sem találta meg az iszlám mai napig sem azt a szorosabb egységet, a mely a keresztyénység részéről fenyegető veszélylyel szemben rajta segíthetne.

Lehet, hogy a jövőben még megtörténik, bár nem nagyon valószínű, mert manapság a vallási egység a hívő tömegek lelkesedése és fanatizmusa mellett sem tehet sokat sem Ázsiában, sem Európában, a vérrokonság szilárd alapján nyugvó nemzeti érzés nélkül és a mohammedán hitelv «Hubb ul vatan min el iman, a hazafiság a hitből fakad», mindig csak akadémiai értékűnek mutatkozott. A haza (watan) fogalma az iszlám népeinél csak az újabb időben terjedt el s a nagy tömegek előtt még ma is ismeretlen, épen úgy, mint keleti Európa keresztyén népei nagyobb súlyt helyeznek a vallásra, mint a nemzetiségre; 4. mert a moszlim fanatizmus ott, a hol legmélyebben gyökeret vert, alapjában véve legtöbbször inkább földöntúli célokra irányul s a világi dolgokat csak akkor veszi figyelembe, ha a vallásnak, a hitnek erősítésére szolgálnak. Azon tétel mellett, hogy «a világ egy cloaca s a kik vele foglalkoznak, kutyák», és azon általánosan elterjedt fölfogás mellett, hogy minden földi dolog haszontalan mulandó, a hatalomnak érzete és az akaraterő nem válik olyan könnyen tette, mint más népeknél.

A mohammedán, még az élénk és kiváló tehetségű perzsát és arabot sem véve ki, ábrándozó természetű, hajlandó az álmódosásra és semmi esetre sincs meg benne az a tetterő, munkakedv és kitartás, a melyek keleti Ázsia lakóját jellemzik.

Ha az említett sajátságokat a khinai általános jellemével szembe állítjuk, úgy azt találjuk, 1. hogy a csak újabb időben megnyílt s még ma is csak nagyjában ismert Khina már geographiai helyzeténél fogva sem volt alkalmas arra, hogy az a nyugat becsvágyának színhelye legyen. A milyen csekélyek voltak Khináról való ismereteink, épen olyan kevésbé ismertek a khinaiak minket, mert a missionáriusoknak, kereskedelmi ügynököknek és tudományos kutatóknak tudósításai azokról a távoli tartományokról épen olyan hiányosak és tele vannak elfogultsággal, mint a khinai diplomaták és utazók európai vázlatai; 2. a khinai óriási birodalom lakóinak százmillióival egy osztatlan, évezredek társadalmi alkotmányon alapuló egységes államtestet alkot, a melynek partvidékeihez a kereskedő Európa csak félve közeledett és a központi hatalommal csak később tudott kieroszakolt diplomatiailag összeköttetésbe lépni. Khinában nem voltak más fajú népek

milliói, a kik a honi kormány zsarnoki önkénye ellen segítséget keresve a kívülről fenyegető ellenség szövetségét keresték volna. Kínában nincsen vallási viszály, nincs gyűlölet és harag az ország uralkodó vallása ellen és a más vallásuaknak az a fanatismusa, a mely Törökországban, Perzsiában, Indiában és a Kaukázusban sohasem engedi lecsendesedni a kedélyeket s az idegen hódítónak a munkáját megkönnyíti, ezt a fanatismust Kínában az idegen hódító aligha használhatná ki. Ha csak egy futó pillantást vetünk is az ázsiai moszlim államok újabb történetére, be fogjuk látni, hogy befolyásunkat Törökországban a porta keresztyén alattvalóinak aknamunkája nélkül nem egy könnyen szerezhettük volna meg, épen úgy, mint a hogy az angoloknak a suprematiára való törekvését Indiában a hinduk és a muszalmánok közt régóta meglevő vallási gyűlölet hathatósan elősegítette. A kínai, akár Konfutse, akár Tao vagy Buddha híve, soha sem volt valódi igazhívő, s nem tekintve az ősök tiszteletét és más ethikai fogalmakat, nagyon kevésbé áll a vallás hatása alatt, ha csak azokat a vastag babonákat és előítéleteket, a melyektől nem tud szabadulni, nem számítjuk a valláshoz; 3. mivel így a vallás nem lett az állami és társadalmi életben olyan hatalmas tényezővé, mint az iszlám vagy a Brahmanismus, hiányoznak a kínai életből azok a kinövések, hibák és bűnök, a melyeket az eredeti tisztaságától rég megfosztott iszlám dogmatikája, mint egy upaszfa Mohammed tanainak követői közt meghonosított. A kínaiiban mindenekelőtt rendkívüli nagy nemzeti érzés és hazaszeretet van, olyan tulajdonságok, a melyek chauvinismussá fajulnak s mértéktelen önbecsülés következtében a haladásra hosszú időre képtelenné tették. E mértéktelen önző nemzeti érzés akadályozta meg a kínait nagy szellemi tehetségei mellett is abban, hogy az idegen modern művelődés előnyeit elismerje és eltelve évezredes kulturájával a nyugat vívmányait megvetette és kigúnyolta. Érdekes, hogy még azok is, a kik az újítások útjára tértek és a reformok szükségyszerűségét belátják, nem mulasztják el intézményeinket bírálgatni és ez vagy amaz ellen erőszakos kifogásokat keresni. Így például marquis Tseng, a ki pedig tetőtől-talpig reformer, úgy találja, hogy több kaszárnyánk van, mint iskolánk és az *Asiatic Quarterly Review*ban (1887 január) megjelent essay-jében így nyilatkozik: Valamely nemzet ereje nem katonáinak

számában van, a kiket fölfegyverezni és harczba küldeni tud, hanem a honnmaradt milliókban, a kik a háború szükségleteiről gondoskodnak. Cseng-ki-tong khinai diplomata, a ki évekig élt Párisban, a mi világunkat a legapróbb részletekig megbíráta, és összehasonlítva Khinát Európával, igen gyakran hazája erkölcsi és szokásai javára dönt. Hasonló törekvések mutatkoztak az iszlám követői részéről is, de mivel a hazafias buzgalom hiányzott és mivel a muszalmán műveltség aránylag rövid ideig tartott virágkora már feledésbe merült, meg gondolatlanul rohantak az új útra, s a nélkül, hogy a történeti fejlődést figyelembe vették volna, az idegen intézményeket átültették a hazai földbe, a nélkül, hogy a talajt kellőképen előkészítették volna; 4. a mint a muszalmánok vallásos érzése, a mely minden világi dologban, tudniillik az ethikai, politikai és társadalmi viszonyokban irányadó volt, útjában állott a hazaszeretet és a nemzethez való ragaszkodás létrejött megszületésének és megszilárdulásának, épen úgy a mindent elfojtó hitvilág az oka annak, hogy az erős egyéniség, akaratérő, önbizalom és munkabírás a muszalmánoknál sohasem tudott annyira kifejlődni, mint a khinaiaknál. Ugyane hibákban szenvednek Visnu tanainak követői is, s a kantoni khinai Liang-Chi-Chao, igaza van, midőn *Kelet-Ázsia* című folyóiratában közzétett értekezésében így szól: «A törökök lustasága (valószínűleg mohammedánt akart mondani) vallásukból ered. Ezek a mohammedánok mindig téftlenek s mintha ködben élnének s nem tudnak a rosszról a jóhoz megtérni. Kegyetlen vágyukat, más valláshoz tartozókat megölni, Isten akaratának mondják és a szent hit harczaiban elesett hívők, így tanít a Koran, halálok után a hetedik paradicsomba jutnak. Ez már igazán barbár egy vallás!»

Hogy a khinaiban, a muszalmánnal és a hinduval szemben tényleg nagy erély és tettvágy van, s hogy a vallás nála csak nagy ritkán szabályozója a nyilvános életnek, azt eléggé bizonyítja az a meg nem szünő tevékenység és soha el nem lankadó akaratérő, a mely minden tettét jellemzi. A khinai tudvalevőleg a legügyesebb és legszorgalmasabb földműves e világon: e tekintetben még európai pályatársát is fölülmúlja.

Művészi készsége és ügyessége már rég bámulat tárgyai nyugaton, sok iparágban mesterünk volt, s egyes dolgokban még ma is fölülmulthatatlan. Takarékosága és mérték-

letessége közmondásossá lettek, úgyszintén kitartása és szivóssága, s míg a többi ázsiaiak inkább elvesznek a legnagyobb szegénységben és nyomorban hazájok földjén, semhogy kenyereket messze országokban más hitű népeknél szereznek meg, addig a khinai, bár szemében ez a legnagyobb áldozat, kivándorol Amerikába, Ausztráliába, Elő-Indiába, s ha a megszerzett jólét után nem költözhetik haza, legalább a holttestét temetteti el hazai földre. A hinduknál a kivándorlás ismeretlen, s ha Hindosztan muszulmánjai kivételesen elköltöznek is Dél-Afrikába, ezt csak az angol kormány biztatásának lehet tulajdonítani, meg annak a körülménynek, hogy ott az idegenben is az angolok védelme alatt állanak. Ha a khinaiaknak a nyugatiak féltékenységétől megnehezített és megakadályozott kivándorlását az oroszországi és a balkán-félszigeti mohamedán kivándorlásokkal, a melyek már több mint száz év óta tartanak, összehasonlítjuk, szomorúan kell tapasztalnunk: hogy az utóbbiak vallási fanatizmustól hajtva, a hazaváltással vesztőket idézik elé, betegségtől megtizedelve, a nélkül, hogy a Porta alattvalóinak számát szaporítanak, nyomorultan elvesznek, a khinaiak ellenben, még idegen uralom alatt is, mint például Tonkinban, Jávában vagy a Straits-Settlementsen, a hol százezrekre rüg számuk, gyarapodnak, sőt egyes helyeken előkelő szerepet játszanak.

Azt hiszem, ez a néhány példa elégséges annak a megmutatására, mennyivel életrevalóbbak a khinaiak, mint Mohammed tanainak követői. Ha csak futó pillantást vetünk is Ázsia e két fő néptypusának ethnikai jellemére és vallásos életére, meggyőződhetünk arról, hogy Khinában és a messze keleten általában olyan népelemmel állunk szemközt, a melyekkel szemben Nyugat-Ázsiában szerzett tapasztalatainkat nehezen érvényesíthetjük.

Európa kelet felé való előnyomulásában olyan anyagra bukkant, a mely sokkal szivósabb és ellentállóbb, mint a moszlim-világ, s melynek legyőzése nem lesz olyan könnyű, mint a félhold fölött való győzelem. Súlyos tévedés volna, ha nyugatázsiai sikereink után épen olyan eredményeket várnánk keleten is, s különösen, ha elhitelnők magunkkal, hogy a humanitas és civilizatio jelszavaival ezentúl is népeket igazhatunk le, országokat hódíthatunk meg és a közkeletű szólás szerint, «honi iparunk számára piacot szerezhetünk». A ki

a viszonyokat és a közszellem fejlődését Ázsia egyes országai-ban figyelemmel kísérte, a ki nemcsak mendemondák után itél, hanem az ázsiai ember gondolkodásmódját közvetlen érintkezés útján ismeri, az nehezen zárkozhatik el azon benyomás elöl, hogy a mi folytonos beavatkozásaink, örökös szorongatásaink és nyomásunk és meg nem szünő befolyásunk az ázsiai emberiségre a látszólagos közönbösség mellett is mély keserűséget, utálatot és boszuérzetet keltettek. Ha visszatekin-tek negyvenéves tapasztalataimra, a melyeket különböző val-lású és fajú ázsiaiakkal való érintkezés közben szereztem, szinte magam is elsodálkozom azon, hogy mekkorát változott az ázsiaiak ítélete a mi culturánkról és a mi keleti szereplésünkről. Negyven évvel ezelőtt, midőn a gyorsabb közlekedés a nyugati embert közelebbi és gyakoribb érintkezésbe hozta a keletivel, s midőn a mi hatalmunktól való félelem elfogta a kedélyeket, akkor még a többség a mi világunkat csodálta és magasztalta, s elismerve szellemi fensőbbségünket, s az ázsiai viszonyok javítását czélzó törekvéseinket őszintéknek és hu-manusaknak tartva, önként elfogadták Európát tanítójaknak. Sok önmegtágadás kellett ahhoz, hogy megszokott és kedvessé vált világfölfogását és műveltségét alárendelje a messziről hozott idegen eszméknek. És mégis, sajátságos, ez a folya-mat az okosabbak és jobbjelzelnűek vezctése mellett a tömegek ellentállása mellett is lassan-lassan megindult. Szünet nélkül reformáltak és változtattak, a kényszer parancsa el-némította a tömegek mormogását, s az a varázserő, a melyet az előljárók Ázsiában az alattvalókra gyakorolnak, tovább is sikeresen hatott volna, ha időközben arra a meggyőződésre nem jönnek, hogy a hódítás nemcsak könyvekkel és parancs-szavával, hanem fegyverével és a leigázás lánczaival is meg-jelent.

Az iskola padjaira kényszerített ázsiai csakhamar észre-vette, hogy a nyugatiak tanítását nemzeti önállóságával kell megfizetnie, és ettől a pillanattól kezdve a keleti ember da-czolni kezdett. A tanító és tanuló közti viszony megszűnt és minél élesebben kiváltak a hódítónak és anyagi kizsákmá-nyolónak körvonalai, annál erősebb lett az ázsiai kebelében a gyanú, a bizalmatlanság és az ellenszenv az európai jöve-vény ellen.

Ehhez járult még az a körülmény, hogy egyes keletiek,

a csodaországokról hallottaktól csábitva, személyesen jöttek Európába, hogy az új világrend annyira magasztalt fényét forrásánál ismerjék meg, s megemlékezve a régi közmondásról: «Mikor ér a hallás annyit, mint a látás», mint szemtanuk kutasák és vizsgálják. Az első, Európát bejárt ázsiaiak útirajzai és naplói tényleg tele voltak áradozó magasztalásával mindannak, a mit láttak. Az a vastag utikönyv, a melyet az indiai mohammedan, Mirza Abu Taleb Khan, a ki 1799-ben jött Európába és 1803-ban tért vissza hazájába, tele van a mi culturánk dicsőítésével, s csak kevés dologban ismeri el az ázsiai erkölcsök felsőbbbségét.

Hasonló szellemben írta az indiai fejedelem, Bhagvat Sinh Jee, Gondal ura *Journal of a Visit to England 1883*. című könyvét, a melyben nem győzi eléggé hangsúlyozni, hogy kritikájában teljesen objectiv maradt. Európa bámulója Ali Efendi is, az ottoman utazó, a ki a londoni világtárlat alkalmából járt nálunk és honfitársainak valóságos csodákat beszél a gyaurok országáról.

De a mint az utazások gyakoriabbakká lesznek és a keletiek a külső tarka köntösön keresztül a mi társadalmunk belső életébe kezdenek tekinteni, ezek a mélyebb bepillantások megváltoztatták eddigi nézeteiket s az összevetések nem mindig a mi erkölcsi fölfogásunk javára döltek el. Azt találták, hogy a humanitásról, becsületességről és lelki műveltségről való fölfogásunk különbözik keletétől, látták, hogy a mi culturánk nem okvetlenül egyedüli forrása az emberi boldogságnak, sőt néhány politikai szabadságunkat és emberi jogunkat helytelennek tüntették föl s olyan csalárd eszközöknek neveztek, a melyek segítségével tapasztalatlan és hívó tömegeket az uralkodó osztály pórázon vezethet. Egyszóval a mai Európában sem mind arany, a mi fénylik, és a moszlimok bírálata a nyugati életről mindinkább elítélő lesz.

Ezek az idegen nyelven megjelent kritikák természetesen hozzáférhetetlenek az európaira nézve, s így ismeretlenek is, pedig figyelmünket nagyon is megérdemelnék. A hozzánk közel fekvő iszlám világban, a hol a kormány diplomatiánk közbeléptétől félve, minden rosszalló nyilatkozatot és minden európaiellenes kritikát szigorúan megtilt, az ilyen publicatiók nem voltak lehetségesek és csak egyes bátor emberek, mint például Kemal Bey költő, a ki párisi és perai leveleiben erő-

sen kikel az európai cultura rossz oldalai ellen, merték nekünk a tiszta igazságot megmondani. Egyiptomban, a hol az angol fair-play még nem nyírta meg a sajtó szárnyait, a kritika is egy kissé szabadabban mozog; még inkább áll ez Indiára, a hol olyan könyvek, mint a *Looking glass for Palié-Comédie (?) Actors in Europe*. Bombay, 1891. Sértő pasquill módjára mindent, a mi nyugati, persifflálnak. Nem igen mérséklük magokat, gyaláznak mindent és elferdítve sok állítólagos előnyünket, dicsekednek saját erkölcsi fölfogásukkal és szokásaikkal. A messze keleten, Khinában, a hol Európát inkább gyűlölik, mintsem félnek tőle, az ellenséges kritika nem ismer mérsékletet és határt. Hogy Japánban az idegen gyűlölet nőttön nő, s hogy ott saját fegyvereinkkel harcolnak ellenünk, az már manapság nem titok. Khinában, a hol a nemzeti önhittség jóval nagyobb, még a modern cultura vívmányainak anyagi előnyeit is kétségbe vonják, a mennyiben a tudományos fölfedezések megteremtette általános európai állapotokért nem igen lelkesednek. Az *Intés a tanulásra*, a melyet a mult nyáron a nankingi alkirály tett közzé, azt írja: «Valóban a khinaiak boldogan és megelégedetten élnek e földön; szaporodnak és gyarapodnak. Ha Khina történetét az utolsó kétezer esztendőben összehasonlítjuk Európáéval, hol talál az ember kormányt, a mely olyan jóakaró és igazságos lett volna és annyi jót tett volna, mint a khinai? Bár Khina se nem gazdag, se nem hatalmas, minden khinainak, akár gazdag, akár szegény, van miből megélnie s van oka arra, hogy ezzel a világgal meg legyen elégedve. Nyugat hatalmas országaiban ellenben a nép hallgatva nyeli le a keserűséget, lealáztatást és boszúságot, s türelmetlenül várja a pillanatot, hogy érzelmeinek szabad kifejezést adhasson. Ezért hallani évről-évre uralkodók és miniszterek élete ellen irányuló merényletekről, a miből arra lehet következtetni, hogy viszonyaik rosszabbak, mint Khináéi a jelenben.» (Feigl Hermann, *Aufstand der Boxer*, idézve az *Oesterr. Monatschr. f. d. Orient*. August. 1900.) Még élesebben és erősebben itélik el Khinával szemben követett politikánkat. Kabinetjeinket valóságos lelkiismeretlen rablóknak tüntetik föl, s ha meggondoljuk, hogy állítólagos civilisatori szándékunkat és humanitarius törekvéseinket már rég mind hiú csalásnak és nevetséges komédiának tüntették föl, nem kell azon csodálkoznunk, hogy nyugat a közeli és

távolli keleten minden hitelét elvesztette, s hogy minket az óvilág széltében-hosszában szívők mélyéből gyűlölnék. Még az olyan körökben is hallhatni ilyenféle véleményt, a melyek a nyugati műveltség hatása alatt állva, látszólag velünk egyetértenek. Így például Jukanthor herczeg, Cambodsa trónörököse, a ki meglátogatta a párisi világtárlatot, így ír a *Figaró*-ban: «Nálunk mindenki meg tud élni, minden megeröltetés nélkül, míg az európai civilisatio mellett épen ennek az ellenkezője áll. Ez teszi lehetségessé olyan pompás tárlat létrehozását, mint a mostani párisi, de ennek a diadalnak a fénye az önök munkásainak küzdelmét rejti, a mi nem került el figyelmet. Ez a kisértet üldöz engem, ezt fogom én magammal vinni, mint fájdalmas emléket az önök civilisatiójáról, hatalmas műhelyeiről, munkásokkal telezsúfolt külvárosairól és minden nyomorukról. A sok szabadság közt, a mivel önök dicsekednek, az éhenhalás szabadsága a legnagyobb. Ismerjük az önök eszközeit a hódításra, de ha az önök fegyveres segítségét kérjük Sziam ellen, az önök kormányzásának épen oly kevéssé vehetjük hasznát, mint az önök civilisatiójának. Nem haladást, hanem bomlást és romlást hoznak reánk . . . stb.»

Azon újításokat és reformokat, a melyek nyugattól való általános idegenkedés ellenére is keleten részben meghonosodtak, részben tervben vannak, nagyrészt azoknak a társadalom élén álló egyéneknek kell tulajdonítanunk, kik részben meggyőződve a reformok előnyéről, részben nyugat hatalmától való féltőkben állami és társadalmi reformok keresztülvitelére vállalkoznak. A mire Resid pasa Törökországban, Emiri Kebir Perzsiában, Sir Salar Dseng Indiában, Emir Abdurrahman khan Afghanistanisztánban törekedett, azt többé-kevésbé az említett okoknak kell tulajdonítani. Ezeknek a reformereknek újításaik keresztülvitelekor kemény munkát kellett végezniök. Otthon a tömegek merev conservativismusa állt velök szemben, európai tanácsadók részéről meg nem tapasztalták mindig azt az őszinte támogatást, a melyre sysiphusi munkájokban szükségök volt, mert az ázsiai országok megújulására és megerősödésére való kilátás nem igen illett a nyugati hódítópolitika tervébe.

Azt kérdem tehát, csodálkozhatunk-e azon, hogyha Khina, ősi culturájához való ragaszkodásból s nem igen épülve azon az eredményen, a melyre az iszlám világban ide-

gen műveltség behozatalára irányuló kísérletek vezettek, a mi úgynevezett civilisatorikus törekvéseinknek nem sok hitelt ad, s a mi zászlóinkban csak az ő anyagi és nemzeti bukásának jelvényeit látja? Nem, határozottan nemmel kell felelnem. Kínának is voltak reformerei, épen úgy, mint az iszlámnak.

Az olyan férfiak, mint az ezelőtt harmincz évvel meghalt Wén-Hsiang, a már említett Czung marquis és az Európában eléggé ismert Li-Hung-Csang, már régen alaposan ismerték a nyugati viszonyokat és sejtették azokat a veszélyeket, a melyek Kínát a többi országok részéről fenyegetik, ha tovább is elzárkózik, s ha nem tanusítottak elég buzgalmat és tetterőt, hogy honfitársaikat álmukból fölrázzák, annak az oka inkább a társadalom különös szervezete és az uralkodó dynastia tudatlansága és megátalkodottsága, nem pedig az említett államférfiak tehetetlensége vagy idegenkedése volt. Lassan és észrevétlenül jelentkeztek a reformok egyes momentumai és egy új korszak hírnökeinek titkon és álruhában kellett belopódnok. A közoktatás emelésére a pekingi Tungwen-collegium és egyéb iskolák fölállítása volt az első lépés: czéljok idegen nyelvek tanítása volt, de a jobb családok gyermekei kerülték őket, mert a közfölfogás szerint látogatásuk a család méltóságát sértette volna. Nemsokára rá fiatal kínaiakat küldtek a mi gymnasiumainkba és egyetemeinkre, a kik közül sokan kitüntek szorgalmukkal és éles eszökkel, de hazatértökkor nem tudtak versenyezni a régi módra képzett candidatusokkal, mert az idegen tudomány kárhozatos, mert ragaszkodtak a régi nemtörődömséghez.

Épen úgy jártak a katonai iskolák is, a melyekbe tisztességes kínai nem iratkozott be, mert a katonai szolgálat lealázó s mert a kínai fiatalságba már korán beleoltják a katonaság ellen való utálatot, a mennyiben erkölcsi alapelvül állítják föl: «Azt a generálist, a ki egy csatát megnyer, az országból száműzni kellene és az a fejedelem, a ki háborút visel, hazájának árulója». A legismertebb kínai reformer. Kang-Jeu-Wei beszéli az 1898-iki forradalomról a *Contemporary Review*-ban közzétett értekezésében, hogy a rendes hadseregbe csak koldusok, tönkrement emberek, csavargók soroztatják be magokat, a kik nem tudnak sem írni, sem olvasni, és a nyomorgó esőcselékhez tartoznak. Még rosszabbul áll a dolog a militiával, a melynek gyakorlatai nyíllövés, kövek

emelgetése, futás és ugrás, úgy hogy ha az ember ezeket a tudósításokat olvassa, épen nem fog a khinaiak gyalázatos vereségein az utolsó Japánnal viselt háborúban csodálkozni. A khinai, ha kellőképp betanítják és törődnek vele, Mr. Lang szerint, a ki mint *instructeur militaire* működött Khinában, igen kiváló katona, de a tunya kormányzati rendszer és az idegen-gyűlölet mellett a jó anyagnak tönkre kell menni. Még szomorúbb eredményre vezettek a bányamívelés, az ipar, a kereskedelem emelésére és a közlekedés gyorsítására tett kísérletek és ebben a tekintetben a máskülönben szorgalmas, ügyes és józan khinait még több mulasztás terheli, mint Törökországot vagy Perzsiát, a hol pedig a keresztyén nyugat tanítása úgyszólván nyom nélkül maradt. Minek szépítgessük a tulajdonképeni tényállást és minek hunyjunk szemet az előtt a körülmény előtt, hogy az összes hibáknak és vétkeknek, mindazon gyöngeségeknek, előítéleteknek és tévedéseknek, a melyeket az «asiatismus» fogalma alatt szoktunk érteni, összforrása nem Indiában van, a mint sokan vélik, hanem a sok ezer éves műveltségű Khinában. Megtaláljuk itt a vén Ázsiának minden erényét és vétkét hamisítatlan eredetiségében s hogy ez a nép milyen nehezen tudja magáról az ódiság porát levern, azt épen az utolsó évtizedek története mutatja.

Nem Európának meg nem szűnő erőszakos kopogása a makacs és megátalkodott Khina ajtaján, nem is csupán a mindig megvetett és kevésre becsült Japán részéről szenvedett vereség, hanem e vereség következményei, az európaiak fölbátorodása és erősebb támadása rázta föl az álmos khinai kedélyeket és idézte elő azt a kitörést, a mely ma mint boxer-lázadás áll előttünk. Ez a mozgalom már rég készülődött. Tizenegy évvel ezelőtt megmondta már az említett *marquis Czung Khina álmáról és ébredéséről* írt essayében: Ming-Yuen-Ming égő nyári palotájának fényénél, (a melyet a szövetségesek fölgújtottak) a mely a császár büszkesége és gyönyörűsége volt, vette észre Khina, hogy ő mélyen aludt, a míg a világ éber és tevékeny volt. Mélyen aludtunk, a míg körülöttünk vad vihar dúlt. Az ilyen ébredés pillanatában meg kellett volna bocsátani, ha Khina valami kétségbeesett tetteire határozza el magát, mert az ilyen hirtelen fölriadással rendszeren dühös mozdulatok s vad hadonászás jár. De semmi ilyes nem történt. Egy bölcs herczeg (Kung herczeg) azt tanácsolta

nekünk: fizessük meg béketűrőssel bűneink árát, s ha ez a bölcs államférfiú, a ki 1860 óta hazájának megbecsülhetetlen szolgálatakat tett, még ma is életben volna, (1887) úgy az általa megindított előkészületek e szomorú év eseményeinek ismétlődését lehetetlenné tették volna. Az épen oly szellemes mint hazafias Czeng marquisnak teljesen igaza volt. De a Kung herczeg halála óta Pekingben követett politika épen nem olyan volt, hogy a khinaiakat képessé tegye arra, hogy a mindinkább előre nyomuló nyugatiak támadása előtt sikeresen megállhassanak volna. Az alvó colossus csak köhécselt, egyes tagjait meg-megmozdította, s ismét mély álomba merült, pedig ha Khina folytatta volna az 1860-ban megkezdett reformokat, ha belkormányzatát rendbe hozta volna, ha védelmi erejét a rendelkezésére álló óriási eszközökhöz képest tökéletesítette volna, úgy a japán háború eredménye nem tette volna a világ gúnyja és nevetsége tárgyává és az egyesült Európa is bölcsen meggondolta volna, mielőtt az erőszakos kibérlés üzletébe belefogott volna és katonáit el merte volna küldeni a messze keletre.

Az elsatnyult Mandsu-dynastia tudatlansága és makacs-sága, a mely még mindig alapítójának, a szerencsés kalandornak, Nurhacsunak hagyományaiban él, és azon irányzatot akarja megörökíteni, a melylyel a trónra jutott, ez a dynastia felelős a mostani khinai zavarokért és azon alkalmatlanságért, a melyet azok nekünk Európában okoztak. Nem volna igazságos az egész khinai népet tenni felelőssé, mert az ország déli részein, különösen a kikötővárosokban igen sokan vannak, a kik a boxerek vadságait elítélik, a kik a Mandsu-dynastia bukásától az ország jövődő boldogságát várják, a kik a Tsungli-Jament gyalázatos mandarin bandájával együtt már rég megzabolázták volna, ha Európa bizonyos reactionarius kabinetjei, kik a zavarosban szeretnének halászni, a visszaélések állandósítása és a romlás siettetésére minden tőlök telhetőt meg nem tettek volna. Ha ez nem történt volna meg, s ha a dynastia a minden rosszra képes mandarinokkal együtt nem hatott volna a természete szerint conservatív és tudatlan népre hátráltatólag, a boxerlázadás épen úgy nem támadt volna föl s nem követte volna el kegyetlenségeit, mint a muszulmánok tömege, a kik a fanatismus tüzétől hevítve, bizonyára még borzasztóbb dolgokat vittek volna véghez, ha a nyugatiak hatalmától

megfélemlített muszulmán hatóságok idejekorán közbe nem léptek volna és a nép dühét még csirájában el nem fojtották volna. Az iszlám is ki-kitört időnként a keresztyénség ellen: elég, ha az újabbak közül Bedr Khan Beynek a nesztorianusok ellen viselt gyilkoló harczaira (1845) és az 1860-ki damaskusi mérszárlásokra utalunk, épen úgy, mint a keresztyénség, nagyratartott emberszeretete ellenére is, a középkorban, sőt sajnos az újkorban is sokat vétett a zsidóság ellen.

Khinában, a hol a hatóságok a lázadást elősegítették és támogatták, a hol a boszuló nyugat messzesége épen úgy, mint a durva tömegek óriási hatalma a lángot csak szította, ott természetesen a dühkitörés kegyetlenségei sokkal nagyobbak voltak és a tüzvész elfojtása sokkal nehezebb lesz.

Ha a boxermozgalom tulajdonképeni okait kutatjuk, azt találjuk, hogy a boxerség is azon titkos társulatokhoz tartozik, melyenek Khinában mindig voltak és a melyek mint a közvélemény és a népakarat tolmácsai gyakran fontos szerepet játszottak a Közép-birodalom történetében, s nagy átalakulásokat idéztek elő. Ilyen titkos társulatot alkottak a Tæpingek, a kik 1850-ben nem az idegenek, hanem a Mandsu-dynastia ellen lázadtak föl és bizonyosan el is érik czéljokat, ha nyugat, a zavaroktól való féltében, nem nyilatkozott volna ellenök, s ha Gordon tábornok a már elhatalmasodott lázadók legyőzésére nem kölcsönzi hadvezéri tehetségét. A boxerek a tæpingokkal ellentétben nem a dynastia ellen, hanem mellette keltek föl, így tehát megtestesítői az idegengyűlöletnek és az ellenségeskedésnek minden nyugatról jött újítás ellen. A mi tervezetök czélját és szellemét illeti, tulajdonképen egy rendet alkotnak, a melynek tagjai, földfölötti hatalom attributumaival fölruházva, azt hiszik magokról, úgy mint a Nakisbendi-k Középpázsiaiban, hogy rendkívüli dolgokat képesek véghez vinni. Sir Robert Hart szerint ezek az emberek tényleg olyanok, mintha valami hypnotismus vagy mesmerismus szállotta volna meg őket. Mystikus imádságokat hadarnak, vadul, mereven néznek magok elé, úgy viselkednek, mintha ördögösek volnának és ebben az örültségre emlékeztető deliriumban hanyatt esnek, örültek módjára ugrándoznak lándzsáikat rázva, s azt hiszik magokról, hogy őket fegyver nem járja s minden sebesülés ellen védve vannak. A beavatottakról lepattan szerintök a puska és ágyúgolyó

és egy khinai, a ki az angol követséghez tartozott, azt beszélte, hogy többször lőtt egész közlről egy boxerre, a nélkül, hogy megsebezte volna. Ez a leírás élénken emlékeztet engemet a bokharai szerzetesek babonáira és vad viselkedésére, a kik, ha megszállja őket a dsezb vagyis a szent delirium, szintén megsebezhetetlenek és minden csodatettre képesnek hiszik magokat.

Nem csoda hát, ha a boxertársulatok tagjai hivatottaknak érezték magokat, a hazafias ügy harezosaiul lépni föl. Nem vallási fanatismus, hanem hazafiság, a nyugati szokások és világfölfogás ellen való gyűlölet volt tetteiknek rugója, ezért írták a keresztyének kiirtását zászlaikra. Mindenki tudja, hogy a khinaiak ősi culturájokat a mienk fölé helyezik; hogy nem kell nekik sem vasutunk, sem iparunk, sem kereskedelmünk, sem összes vívmányaink, hogy legjobban szeretnének megmaradni zárkózottságukban, a melyben évezredek óta éltek, s európai hivatlan vendégeket legjobban szeretnék lerázni nyakukról. Sajnálatraméltó, hogy még Európában is voltak egyesek, a kik a khinaiak e kijelentéseit helyeselték és separatistikus törekvéseiket jogosaknak ismerték el. Az emberiség egy részének sincs meg az a joga, hogy elzárva határait, az általános közlekedést akadályozza, s a kölcsönös érintkezést, a melyet a világ közérdeke megkövetel, gátolja. Az ókorban Khina maga sem hódolt ennek az elvnek, hisz különben nem juthatott volna Kambodsia, Anam, Tibet, s más szomszédos ország Khina politikai és culturalis befolyása alá.

A mint Khina lakosságának fölöslege újabb időben a másik hemisphæra nyugati és déli részein próbál szerencsét, és a milyen igazságtalanok a nyugatiak törvényei a khinai kivándorlás gátolására, épen úgy az európaiak érdekében áll a Közép-birodalmat átkutatni, iparuk számára piacot keresni, épen oly igazságtalan az elzárkózás a khinaiak részéről. Senki sem gyanusítja az iszlámot kozmopolita irányzattal, pedig a Koran azt mondja: «Vándoroljatok szabadon ezen a földön, mert az Isten világa széles és nagy» és az iszlám virágkorában tényleg fölkeresték a mohammedán kereskedők és tudományos utazók a keresztyénséget és gyarmatokat alapítottak. A khinaiaknak retrograd törekvéseikkel kapcsolatos kifogásai tehát semmisek, s ha van valami, a mit nyugatnak szemére lehet vetni, az csak a keresztyén missió-állomások.

Ha a keresztyén hit küldöttei Kínában csak humanitárius célokat tűztek volna magok elé, ha csak iskolákkal, kórházakkal és más philantropikus intézetekkel törődtek volna, ha csak a beteg, tudatlan és elhagyatott emberiségre lett volna gondjuk, a kínaiak gyűlölete semmi esetre sem volna jogos. De sajnos, ezeket csak a térítés, a proselytismus eszközeinek tekintették. Nincs nép, a mely egykedvűen nézné, ha a véérébe átment, történeti ethnikai és ethikai föltételekkel összenőtt hitétől megfosztják, s Kínában ez az ellenszenv százszor erősebben jut kifejezésre, mint az iszlámban. Ideje volna, hogy az államok intéző körei egyszer erélyesen közbelépjenek, mert ma már a napnál világosabb, hogy az a sok hajórakomány biblia és katé, az a sok millió, a mit évről évre az ázsiai missió céljaira elköltenek, teljesen haszonnélküli. A mi a 400,000 tonkingi katolikust illeti, megtérítések a múlt században csak azért volt lehetséges, mert régebben nem tartoztak egy elfogadott ázsiai felekezet kötelékébe sem.

Egy szóval, a boxerlázadást úgy kell fölfognunk, mint az asiaticus dühkitörését az Európa részéről reá erőszakolt új világfölfogással szemben, okait nem lehet sem szépíteni, sem menteni. Hogy kormányainkat meglepte és idejekorán nem gondoskodtak a védelemről, annak fő oka a hatalmunkban való túlságos elbizakodottság volt, és hogy a mozgalom olyan nagy arányokat öltött, azt annak az elnézésnek és buzdításnak lehet betudni, a melyet a kínai kormány az idegenellenes mozgalommal szemben tanusított. Az idegengyűlölet tulajdonképeni melegágya a Mandsu-dynastia és a hivatalnoki testület. Igaz, hogy újításainkkal megkísérlett és a nyugat szellemére és intézményeire alapított keresztyénség idegen növényként sohasem fog virulni az ázsiai talajon, legkevésbbé az a keresztyénség, a melynek apostolai Kínában a mandarinrang jelvényeivel lépnek föl s a consulatesok oltalma alatt a benszülötteket terrorizálják, és az anyagi előnyökkel átsalt konvertiták számával, a kik az államban államot alkotnak, imponálni akarnak. Hogy milyen reménytelen és milyen hiú a missionariusok törekvése Ázsia buddhista, brahman és muszulmán részeiben, azt legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy működésöknek még ott is nagyon kevés eredménye van, a hol a keresztyén kormány minden képzelhető eszközt rendelkezésükre bocsát; úgy van ez Indiában, úgy Észak-Afriká-

ban, a hol a keresztyén uralom ellenére is folyton terjed az iszlám. Mi a tiszteletet követelő parancsszavunkkal a muszulman fejedelmek palotáiban sem vagyunk gratissimá-personæ, de ezek már sokkal jobban ismerik a valódi helyzetet, és szultán, sah vagy emir nem mert volna nyugattal szemben ilyen kihívó állást foglalni és a népjogot olyan durván lábbal tapodni, mint ezt a pekingi udvar, az özvegy császárné és néhány elvakult, tudatlan herczeg vezetése mellett tette. Közélről kell ismerni a keleti asszonyokat, fanatismusukat, szenvedélyességöket és vastag tudatlanságukat, hogy megértsük azt a határtalan esztelenséget, a mire képesek. Az özvegy császárné talán boszúálló és lelkiismeretlen, de politikai tehetség és számítás semmi esetre nincs benne, mert különben a hatalmas Európa elmaradhatatlan kiengesztelésének gyümölcse visszatartotta volna. Ketteler meggyilkolásának gaztette a barbár gondolkodás kifolyása.

A porta még hatalmának és nagyságának tetőpontján is védelme alá vette Európa követeit. Igaz, hogy a vizzálykodások ideje alatt bezárták őket a héttoronyba, a kihallgatáskor kaftánba bujtatták, s két karjoknál fogva szorosán tartva vezették őket a Nagyúr elé, de egy hajokszálát sem görbítették meg. 1829-ben, Teheránban történt meg, hogy muszulmánok közt a követet meggyilkolták; Gribojndoff orosz nagykövet esett áldozatul a föllázadt csöcseléknak, Feth Ali sah, az akkori perzsa király nagy fájdalomra. Ide kell számítani az angol követeken, Stoddart és Conollyn elkövetett gyilkosságot, a kiket az eszeveszett Naszrullah bokharai khan 1843-ban kivégeztetett, s végre Burnes, Macnaughten és Cavagnari angol követe halálát, a kik az afghán nép dühének estek áldozatul. Mindenütt barbár fölfogás és törvénytelenység juttatta a dolgokat ennyire és hogy az ősi culturájára büszke Khina ilyen gázságokat követett el, az csak a műveltségével való üres dicsekvését és kormányközegeinek ostobaságát bizonyítja.

Senki sem kárhoztathatja tehát azt a kárpótlást, a melyet a tekintélyében mélyen megsértett és anyagi érdekeiben erősen veszélyeztetett nyugat Khinától követel, senki sem tarthatja a boszú érzetét túlhajtottnak. A kérdés csak az, hogy meddig mehetünk és hogy vajon, midőn a rajtunk esett megbántást megtoroljuk, beavatkozásainkkal szem előtt tévesztjük-e azt a célt, a melyet a mi ázsiai culturmissiónk zászla-

jára írt és a mely gazdasági érdekeinket is elősegíti. Ezzel a kérdéssel kétségtelenül a politikai viták süppedékes talajára jutunk, mert az egyes nyugati hatalmak külön érdekei a messze keleten a hosszabb ideig tartó egyöntetű eljárást nem igen teszik valószínűvé. Bár megengedjük, hogy egy ilyen szerencsés véletlen nem egykönnyen képzelhető, a közösségnek azt a fokát mégis lehetők tartjuk, a mely akkor, midőn kelet a nyugattal áll szemben, midőn az új világ harczol a régivel, hasznossági szempontokból és az ellenfél sajátos mi-voltára való tekintettel elkerülhetetlen. Én azt hiszem, hogy az iszlámmal szemben eddig elért eredményeink miatt nem szabad európai kabinetjeinknek elbizakodniok, hogy hasonló módszer alkalmazásától Kínában is hasonló eredményeket várjanak.

Semmi sem volna végzetesebb, mint ezt a földrajzi, történeti, ethnikai és ethikai tekintetben egymástól teljesen különböző két területet ugyanazon mértékkel mérni, s az egyik területen szerzett tapasztalatokat a másikon is érvényesíteni akarni. Az iszlám-országokban nem volt százmilliókból álló kompakt lakosság velünk szemben és a legyőzött muszulmán országokban az ethnikai különféleségen alapuló nemzeti és vallási különbségek győzelmünket megkönnyítették. Kínában egész más viszonyokkal kell számolnunk, így tehát inge-rentiánk eszközeinek és módjának is más természetűeknek kell lenni. Hatalmi eszközökkel Kínát csak ideig-óráig félem-líthetjük meg, de nem igazhatjuk le és törhetjük meg egészen, mivel ehhez óriási hadsereg-re és rendkívüli nagy pénz- és vér-áldozatra volna szükség; olyan áldozatra, a melyet még egy autokratikus kormányú államnak is, de még inkább az alkot-mányos Európának, vissza kellene utasítania. Az eddig minde-nütt büszkén és parancsolóan föllépő Európának minden-esetre nehezebbre fog esni, hogy a gonosz tréfához jó képet vágjon, de a szükség parancsolja, hogy nagyon is nagy szigo-rúság és bosszú helyett szelidséget és elnézést tanusítsunk, kockáztatva azt is, hogy a szelidséget és elnézést a gyöngeség jelének tekintik és tekintélyünk, legalább pillanatnyilag, nem igen fog a khinaiak szemében emelkedni. Örülhetünk, ha a khinaiak makacs conservatismusát legalább némileg megtör-tük, mert azoknak a pártja, a kik az ezeréves világrendet megvetik és radikális újítások szükségszerűségét belátják, növekvőben van, s ha ezt a pártot, a melynek élén a fiatal,

testileg gyenge, de tehetséges Kwang-szü császár áll, lehetőleg támogatjuk, a legalkalmasabb mód lesz ez arra, hogy Kínát egészséges reformok útjára tereljük és Európát nagy zavartól mentjük meg.

Tudom jól, hogy ez a kifejezés: «kínai reformpárt» sokak ajakára mosolyt csal, mások előtt meg már csak azért sem hangzik kedvesen, mert ez által meg lennének fosztva azon reményöktől, hogy a zavarosban halászhasanak. De Istenem! a tényeket nem egykönnyen lehet eltagadni. Megengedjük, hogy olyan reformerek, mint Kang-Yeu-Wei és Sun-Yat-Sun az újítások behozásával nagyon siettek, s nem igen vették eléggé figyelembe azokat a megrögzött műveltségi fogalmakat, a melyek a milliók birodalmában uralkodnak. Pedig a ki az előbbinek nézeteit mérlegelte, a mint azokat a *Contemporary Review*-ben kifejti, egy pillanatig sem fog kételkedni azon, hogy nemcsak ő maga, Kwang-Szü császár, nevelője Weng-Tung-Ho, Tsang-Linu és több más főember szilárdan meg vannak győződve arról, hogy a modern műveltség útjára kell térni, és hogy Kína épen úgy, mint a többi keleti államok, reformálható, hogy ha időt engedünk neki, ha törekvéseiben becsületesen támogatjuk és ha belátjuk, hogy egy békés, lassú, ethnikai, történeti és vallási föltételektől függő haladás a mi érdekeinknek is jobban megfelel, mint a hódítás és az erőszakos térítés. Hogy milyen komolyan mérlegeli a kínai császár ezeket, jelzi azon rendeleteivel, a melyekkel az ország belkormányzatát akarta megváltoztatni, védelemre képes hadsereget és hajóhadat akart teremteni, emelni akarta a kereskedelmet és ipart s kiirtani a sok rákfenét a palotában és a hivatalnokvilágban; a császár könnyen érthetőleg magára vonta az özvegy császárné és az egész reform- és idegenellenes clique haragját. Következett az 1898-iki palotaforradalom s vele a mai zavarok kezdete. Soha muszulmán reformer nem festette elevenebb színekkel a külföld előtt hazájának sok bűnét, aljas visszaéléseit és mezíten nyomorát, mint Kang-Yeu-Wei s néhány más haladóparti kínai az európai sajtóban. Valódi hazafias érzésről tanuskodott ez, meggyőződhattünk arról, hogy ezek az emberek segítségért kiáltanak és könyörületet esdenek. És segítség helyett a reformszándékok kivitele megnehezítettett, mi legjobban kiviláglik a mélyen sértett Kwang-Szü császár szavaiból.

«Ennek a kormányzási komédiának véget kell vetni» — szölt a császár meghittjeihez. «Mégmérgezzhetnek, megölhetnek, halálommal leteszem a császári méltóságot és hirt viszek öseimnek: halálommal akarok méltóvá lenni négysszázmillió alattvalóm hűségére. A mióta tíz évvel ezelőtt trónra léptem, titokban mindig arra vágytam, hogy alkalmat találjak cselekedni; Anam elvesztésének gondolata gyűlöletes volt előttem. Föl voltam indulva Mandsuria és Formosa elvesztésekor és haragra gerjedtem, midőn Port Arthurt és Kiao-Csaut elvették tőlem . . . Haraggal gondolkodtam sokáig a szomorú eseményeken és nem találtam más megoldást, mint életemet vetni a birodalomért áldozatul.» Voltak Európában olyanok, a kik az ifjú kínaiak újító törekvéseit nevetségessé tették, voltak olyan európai kabinetek, a kik az özvegy császárnét veszedelmes pártjával együtt minden erejökkel támogatták, csakhogy az Istenért Khina egy lépést se tegyen, a mely az ország romlását megakadályozná s az ő kapzsi terveiket késleltetné, vagy gátolná.

Ennek az épen olyan embertelen, mint káros eljárásnak végét kell vetni! Kormányaink vezetői, a kiket egytől-egyig elfogott a gyarmatosítás láza, s a kik mindenáron országaik gyarapítói akarnak lenni, beláthatnák végre, hogy ők csak saját alattvalóik zavarának és nyomorának gyarapítói. A mi túlnepepedésünk számára a zsúfolt Kínában nincsen egyetlen pont sem, a mely a gyarmatosításra különösen alkalmas volna és ha a Középbirodalomban iparunk számára piacot keresünk, hasznot csak úgy remélhetünk abból, ha a béke megszilárdul s ha nem leszünk azok az utálatot és undort keltő «idegen ördögök», a kik eddig voltunk. Hogy ezt a czélt legkevésbé Khina fölosztásával érhetjük el, azt mindenki beláthatja — a ki az «idegen gyarmat» eszméjétől el nem vakulva elismeri, hogy Khina fölosztása általában a lehetetlenségek közé tartozik, mert a sok ezeréves államszervezetet kívülről jövő támadással semmi esetre sem lehet olyan könnyen szétrombolni, mint azt a muszulmán államoknál láttuk, melyek évszázadok óta megingatva még ma is állanak és végleges bukásukkal reánk is veszélyt hoznak.

Jogosan mondja Sir Robert Hart, Khina egyik legalaposabb ismerője, a *Fortnightly Review*-ben 1900 novemberében megjelent értekezésében «Az a kijelentés, hogy ők ve-

szélyeztetnék a világ jövőjét — bizonyára mosolyt fakaszt, — csak ne vessenek, de várjanak. Húsz millió vagy még ennél is több fegyveres, gyakorlott, fegyelmezett és ha téves is, de hazafias indító okoktól lelkesített boxer az idegeneknek lehetlenné fogja tenni a tartózkodást Khinában, vissza fogja venni az idegenektől mindazt, a mit azok elvettek Khinától, a régi gyűlöletért kamatostól fog megfizetni s a khinai zászlót és fegyvereket nem egy oly helyre fogja vinni, melyre ma még a képzelet sem gondol, sőt nem is álmodik a jövő zavarok és szerencsétlenségek előkészületeiről. Ez az én véleményem is, s az a fejedelmi kéz rajzolta kép a *Gelbe Gefahr*ról akár a mai zavarok elősejtelmének hatása alatt keletkezett, akár nem, ez a prófétai sejtelem könnyen megvalósulhatna; khinai hazafiak nyilatkozatai, olyan khinaiaké, a kik a mi politikai és socialis viszonyainkat alaposan ismerik, ékesenszóló bizonyosságai annak, hogy ez a veszély nem agyrém. Ezek az emberek tudják, nagyon jól, miről van szó, s olyan hangon beszélnek, a milyent nyugatázsiai hódításainkkor sohasem hallottunk. «Az európaiak, mondja a főtebb említett Liang-Chi-Chao, megvetnek és lenéznek bennünket, a khinai szemökben barbár, a khinai nép csaló és képmutató banda, vallásunk ostobaság, államunk elavult, és így tovább. Ezért — mondják az európai ujságok — meg kell semmisítenünk Khina önállóságát, szerezni a népnek alkotmányt és magasabb műveltséget, mert különben Khina meg fogja akadályozni a cultura haladását, és ez az Isten akarata ellen van. Így ítélték az európai ujságok egyhangulag s folytonosan azt hangoztatják: ez jogos: Khinát föl kell osztani». Ez ellen a tervezett megsemmisítés és fölosztás ellen hatalmasan föllázad a khinaiak hazafiai érzése, reámutatnak a khinai műveltség néhány tagadhatatlan előnyére, nemzeti hatalmok és erejük érzete nőttön nő, s ha mi nem véve figyelembe ez érzelmeket, Khinában is ugyanazon eljárásmodot akarjuk alkalmazni, a mely az iszlám Ázsiával szemben diadalra segített, az súlyosan megboszultná magát és keleti culturpolitikánkra a legszomorúbb következményekkel járna.

Nincs más hátra, mint belátni az elkövetett hibákat, leszállani a hódítás magas lováról, letenni az erőszakos kibérlés gondolatáról, s a barátságos és békés oktatás útjára térve, becsületesen és erélyesen támogatni azokat a reformmozgal-

makat, a melyek a fiatal Kwang-Szü császár s az újabb fölvilágosodottabb nemzedék vezetése mellett sokkal több sikerrel bíztatnak, mint a mi missionáriusaink működése és diplomatáink bujósdi játéka. Ha ez a megállás és visszafordulás pillanatnyilag talán megsérti Európa büszkeségét és hatalmi tekintélyét, meg kell gondolni, mi történt volna akkor, ha Khina a boxerlázádással csak két évtizedig is várt volna, s a harcra kellőképen előkészülve és fölszerelve lépett volna föl az idegenek ellen? Négyszáz millió erős, szorgalmas, józan, hazafias ember, a kik könnyűséggel tudnak a hazai föld védelmére tíz millió embert talpra állítani, nem valami quantité négligeable az ellenfélre nézve, a kinek a támadást ezer mérföldnyi távolságból kell intéznie s a ki szám tekintetében soha sem mérkőzhetik ellenfelével. Lehetnek államok, sőt vannak is, a melyek a csupasz, száraz igazság elől elzárkóznak és föláldozva a józan emberi észet az új szerzemények után való sovárgásnak, merészen hozzányulnak a kínai zsákmányhoz, de hogy az előbbutóbb talpra álló kínai colossus nem húzza-e ezeknek az államoknak számításait keresztül, s nem hiúsítja-e meg merész terveiket, az legalább is nagyon kétséges. Kínával nem lehet olyan könnyedén elbánni, mint Kazannal, Astrakhánnal, a Krimmel, Középázsziával, Perzsiával és Törökországgal. Nagyon komoly és valódi problémával állunk itt szemközt, és semmi sem volna nagyobb bűn, mint a pillanatnyi haszontól elvakítva, a jövő nagy veszedelmét észre nem venni akarni.

Az az állítás, hogy elnézés és szelidség úgy fognak föltűnni a kínaiak szemében, mint újabb boxermozgalmak és a népjog megsértésének újabb jutalma, már csak azért is téves, mert a mi boszúérzetünk semmiesetre sem fog olyan tartósan hatni, hogy az óriási kínai birodalom folyton fejlődő hatalmát és erejét megtörhetné és ártalmatlanná tehetné. Nem tudjuk megakadályozni, hogy a boszúállás napja el ne jöjjön. Már ma mozgolódik nemcsak Khina, hanem egész Ázsia s midőn Leroy Beaulieu szellemes könyvében *Ázsia ébredéséről* e mozgalomnak európai indokairól beszél, az általa rajzolt kép mindenestre teljesebb volna, ha egyidejűleg gondolt volna azokra az ázsiai tényezőkre is, a melyek a nélkül, hogy Európának föltűnnének, az átalakulás folyamában titkos, de annál állandóbb tevékenységet fejtenek ki. Ebben a tekintetben mindenekelőtt az iszlám vonja magára

figyelmünket. Sajtónk csak időnként vesz tudomást azon paniszlám mozgalomról, a mely Észak-Afrikában a szenuszi s más rendek vezetése mellett megindult. Pedig ez csak csendes hullámverése a mélyében erősen forrongó tengernek, mert a mi Ázsiában már régóta történik, az az erőgyűjtés a végső csapáshoz való készülődés jellegével bír. A sajtó, korunk e hatalmas fegyvere, mind jobban s jobban hangoztatja Ázsia muszalmánjai között hatalmas intő szózatát s ez erősebb kapocs közöttök, mint az Arábia szent városaiiba való évi zarándoklások. Ki gondolta volna ötven évvel ezelőtt, hogy a török szultán, a szunnita muszalmánok khalifája trónralépésének évfordulója a lakott világ minden részében ünnepélyek és hódolat tárgya lesz? Pedig csak az imént láttuk, hogy augusztus 31-dikét nemcsak ottomán birodalomban, hanem Afganisztánban, India számos városában, a ceyloni Colombóban, Jáva szigetén, a Jóreménység fokán, Ausztráliában és másutt is mecsetekben nyilvánosan megünnepelték s hogy különböző nyelveken küldtek iratokat a konstantinápolyi Yildiz-palotába. Törökország pénzszüksége és lanyha politikája mellett is a szellemi egyesülés munkája szakadatlanul folyik. A mi folytonos előrenyomulásunk fölkelte a szorosabb testvériesség szükségességének érzetét s nagy tévedés azt hinni, hogy a ma álmos és lomha tömegeknek látszó muszalmánok mindig megmaradnak ebben az állapotban s örökös játékszere maradnak Európának.

Hasonló törekvések jelentkeznek a buddhisták között is Ázsia távoli részeiben. Nem titok ma már az sem, hogy a tőlünk kiművelt és új erőre kelt megifjodott Japánban az ideggyűlölet napról napra nő s hogy ott már azt hiszik, hogy a nyugati tanítónak a fejére nőttek. Hálátlanság az ember jutalma s a politikában legkevésbé kell számítani háladatoságra. Az első vizontszolgálat, a melyet Japán keresztyén tanítójával szemben tanusít, az a szövetség, a melyre a sárga fajnak két fő képviselője Európával szemben törekszik. Ito marquis látogatása a pekingi udvarnál, azok a tanácsok, a melyeket ő a fiatal Kwang-Szü császárnak adott, voltak a khinai reformmozgalmaknak s rájuk következő palotaforradalomnak főokai. A miben a japán államférfiú és a khinai császár megállapodtak, az nem szorúl commentárra, s ha Kwang-Szü császár ifjúi heve nem keltette volna föl maga ellen az özvegy

császárné erős conservatív érzését, nyugat ennek a titokban előkészített szövetségnek előbb vagy utóbb épen nem kellemes következményeit látta volna. Nem lehet kételkedni, hogy a ma megghiúsult kísérletnek a jövőben több sikere lesz; mert a mi Khina ellen való szövetségünkben a sárga faj képviselői könnyen a részokról szintoly szükséges közös cselekvésre való buzdítást láthatják. Európa tehát saját érdeke ellen cselekszik, ha a félig alvó s csak most nyújtózkodó khinai colossust erőszakosan fölkeltsi, s túlságos sietséggel akarja a modern műveltség útjára terelni. A világ, különösen Ázsiában, lassan halad, s a már említett khinai államférfúnak s hajdani ministerelnöknek, Wên-Hsiangnak tökéletesen igaza volt, midőn így kiáltott diplomatainkhoz: «Önök túlságosan szorgoskodnak, hogy minket fölkeltsenek s az úton elindítsanak. Ez mindenesetre sikerülni fog önöknek, de mindnyájan meg fogják bánni; mert ha mi egyszer fölébredünk és megindulunk, úgy gyorsan és messze előre haladunk, messzebb, mint önök gondolják és mindenesetre messzebb, mint önöknek kellemes lesz».

VÁMBÉRY ÁRMIN.

A DISPUTA ÉS A TRANSFIGURATIO.

Raffael kétféleképen él az utókor emlékezetében: mint Madonna-festő és mint a vaticani falfestmények szerzője. Sok ember lelkében a mester firenzei Madonna-képei merülnek föl neve hallatára; mások viszont — ezek kisebb számmal vannak — nagy római falképeiben tisztelik művészetét. És meglepő, egyik fél sem érzi, hogy lelkesedésének tárgya töredék. A Madonnák tisztelője megtalálja az egész Raffaelt kedvelt képeiben; nem lát sehol egyetlen vonást, a mely más világba vezetné őt az ábrázolt környezetből. A nagy compositiók bámulója pedig könnyen ragadtatja magát rajongásában arra az ítéletre, hogy csak magasztos római műveiben nyilatkozik meg a valódi Raffael. Egyik félről sem mondhatjuk, hogy téved. Vagy elképzelhető-e, hogy ily mélyreható eltérésnek ne volna fontos benső oka? Noha világosan látjuk ezt az okot, természetes úton mégsem bírjuk megmagyarázni. Íme a történet. Raffael római korszaka előtt csendes Madonna-képekkel éri el a legtöbb sikert. E műveiben kimeríti egész bensejét, őszintén és meghatóan. Egyszer próbálkozik meg firenzei idejében nagy mozgalmas compositióval. Hosszasan készül e képre, újra meg újra megrajzolja a jelenetet és idegen segítséghez, Mantegna metszetéhez sem kellene fordulnia, hogy nyilvánvalóvá tegye, mennyire nehezére válik a cselekvény és nagyobb csoportok ábrázolása. Így jött létre a *Sírbatétel*. Története rajta van a képen, sőt meglátszik az is, hogy Raffael minden törekvése mellett sem győzte le a compositio nehézségeit. A *Sírbatételnek* följegyzett évszáma 1507. Alig telik el egy év, Raffael Rómába megy és II. Gyula pápa szolgálatába lép. Általános meggyőződés szerint a *Disputa* volt első római falfestménye, az a műve, a melyben mindenhá bámulatot keltett a nagy tömegek szép elrendezése és a com-

positionának rhythmikus egyensúlya. A cselekvény ábrázolásának is gyorsan vált mesterévé. Nem ismer e téren korlátot. A gyöngéd érzelmeket épen oly meggyőző erővel szemlélteti, mint a féktelen szenvedélyeket. Római műveiben hol ismerhetnénk rá a korábbi Raffaelre? Más világból való a *Heliodorus kiűzetése*, mint a *Madonna del Cardellino*. Fiatalkori művészete szűkkörű és befejezett. Derült nyugalmat árasztanak firenzei Madonna-képei s azon toscanai tájai, a melyek nem engedik, hogy a szem messze kalandozzék, hanem lekötik a közelben ápolt szépségökkel. Boldog, a ki megnyugvást talál e kedves völgyekben. De a római Raffael nagy, mint a római Campagna. Kifejezi a lélek legnemesebb vágyait, élénk tárja a bűvös szépség kincseit, megtanít bennünket a legfőbb boldogság elfogadására és a sötét hatalmak világába is elvezet. És ekkor a végtelenség képzete támad bennünk, mint mikor az albanói hegyekről eltekintve a Campagnán újra érezni s újra gondolni kívánnók mindazt, a mit kiváló emberek itt ezredek óta átéltek, és szemünk elhat egészen a ragyogó tengerig . . .

Íme, miért van igaza a Madonna-tisztelőnek és a nagy compositiók bámulójának egyaránt. Minthogy az utóbbi csoportba tartozunk, Raffaelnek két római művéről fogunk értekezni, a melyek időben és fölfogásban távol állanak ugyan egymástól, de eszmei tartalmok meglepően rokon. Az egyik megnyitja a római korszakot: a *Disputa*, a másik befejezője annak, Raffael utolsó műve, a *Transfiguratio*. Nem szorúl mehetségre, hogy oly sokszor fejtegetett tárgyról írunk, mert a művészet legfőbb alkotásai kimeríthetetlenek tanulságban s élvezetben, mint a természet maga, és kötelességünk újra meg újra magunknak számot adni rólok. A római Campagnán is századok óta ismeretesek a legfőbb emlékek; de a ki eltér a rendes utakról és szeretettel kutat e főséges temetőben, az talál oly művészi maradványokat is, a melyeket ezredek óta nem érintett ember keze, vagy szerencsés pillanatban egészen új természeti szépségekben is gyönyörködhetik. Ily buvárkodó sétára hívjuk meg az olvasót a Vaticánba Raffael művei elé.

* * *

A *Disputának* legelső hatása az alsó és felső rész határozott különválásából indul ki. A lent és föntnek e szigorú

megkülönböztetése nemcsak a compositiónak, hanem az eszmei tartalomnak is gerince. Milyen kapcsolatban van a földi csoport a mennyeivel? Egyházi fejedelmek és szent tudósok, szerény barátok és névtelen hívők csoportosultak az oltár körül. Honnan jöttek? Nem tudjuk, de hogy miért jöttek, az iránt nem lehet kétség. Ihletett hangulat szállta meg őket, s itt vannak, hogy vallomást tegyenek arról, a mivel megtelt bensejök. Hangos lelkesedésre fakadnak vagy szótlánul el vannak merülve szent hangulatukba. Mert a mi oly mélyen meghatotta őket, az életök legbecsesebb tartalma: a hit, a keresztyén hívőnek reménye és bizalma a Megváltóban. És e magasztos érzelmök jutalmat nyer: megnyílik az ég és megjelenik a mennyország glóriája. Ez a megjelenés mintegy természetes eredménye hitők mélységének és erejének. Ebben rejlik az egész ábrázolásnak megragadó költői igazsága; nem csupa decoratio, mint a későbbi művészetnek számtalan égi látványossága.

Az oltár köré sereglett férfiak csak lelki szemökkel látják a mennyországot; némelyek elmélyedve magok elé néznek, mások az oltári szentségre szegzik szemüket s így látják szellemökben a Megváltót. Mert a szent ostya nemcsak jelképe Krisztusnak, hanem ő maga; azért foglalja el az alsó rész középpontját, tehát ugyanazt a helyet, mint fönt Krisztus. Egyedül Szent Ambrus tekint föl, mintha az égi jelenetben gyönyörködnék; de szeme nem fejez ki érzéki látást, hanem merengést; különben nem láthatna egyebet felhőnél.

Fontos külső ok birhatta első sorban Raffaelt arra az elhatározására, hogy csak lelkökben szemléltesse az alsó rész alakjaival az égi megjelenést. Valamennyinek, vagy nagy részöknek egyenesen föl kellene nézniök, hogy láthassák a mennyei alakokat. E testtartás már magára is csak nehezen ábrázolható szépen, ennyi alaknál pedig tűrhetetlen egyhangúságot keltene. Hogy mily izléstelen ábrázolásra vezethet több alaknak föltekintése az égbe, arra nem egy furcsa példát szolgáltatnak a régi németalföldi festők Krisztus vagy Mária mennybemenetelét ábrázoló műveikkel. Raffaelnek a *Disputa* felső részét is másképp kellett volna elrendeznie, mert az alsó alakok így, a mint vannak, csak nagyon keveset láthatnának abból a felhőkön kívül. Jellemző az is, hogy nem ábrázolta valószerűen az égi megjelenést: az árnyékok csak a test-

forrnak kidomborítására használta; de már maga a félkör és Krisztus csoportja, a mely közvetlenül az oltár fölött van, nem vetnek árnyékot a földre. Talán Dantét (Purgatorio III.) követte itt a művész. Azonfölül a szintárvlatot sem alkalmazta a felső részben, hanem csak rajzzal jelezte a befelé terjedést. A későbbi művészet több valóságosságra törekedett a csodás jelenetek ábrázolásában is. Már Tizian sötét árnyékba borítja Mária mennybemenetelén az apostolokat; a barokk festők pedig, mivel teljes szemfényvesztés volt a czéljok, még a fal-képek keretén kívül is jelzik lebegő alakjaik árnyékát.

Azzal, hogy bensőnek ábrázolta a látást, Raffael nagy előnyt biztosított magának. A valóságos szemlélés is különféleképen volna ugyan ábrázolható az egyes alakokon koruk és jellemök szerint, de kellő változatosságot mégsem engedne meg. A kép hangulatába azonfölül oly erős külső, nyugtalan elemet vegyítene, a mely ellenkeznék épen annak természetével. Raffael megoldása mindkét irányban szerencsés. Az alsó csoportnak alaphangulata a vallásos elmerülés. Ennek képviselői a legnemesebb és leghatalmasabb alakok. De ugyanez az érzelem Szent Jeromosban és Szent Bonaventurában mint mély elmélkedés nyilatkozik, Szent Gergelyben mint önfelédtt gyönyörködés, III. Incze pápában mint szilárd meggyőződés. Az érzelem ereje sem lehet egyenlő sok emberben. A kik közel vannak az oltári szentséghez, azokban nagyobb, mint a távol állókban, s a kép széle felé lassan elapad. Az öreg egyházi férfiakban nyugodtabb a vallásos érzület, mert benső meggyőződésből fakad, mint az ifjakban, a kiket nem annyira a megismerés vezetett ide, mint inkább az ösztönszerű fölbuzdulás. A művész még fokozta e változatosságot oly módon, hogy nem ugyanazt az érzelmet: a vallásos ihletet ábrázolta valamennyi alakjában. Vannak olyanok, a kiket nem lelkesít a hit. Ezek nem is részesülnek a többiek mennyei boldogságában. Sőt némelyek még ellentmondást is mernek hangoztatni e helyen. Ime mennyi mellékhanggal kísérte és színezte a főhangot, hogy összeolvadjanak symphoniává, a mely föl-emel bennünket és elbájol.

Kisebb művészek, kivált a mi korunkban, ha néptömeget ábrázolnak, rendesen ugyanazt fejezik ki annak minden egyes tagjával. Ha boszúról van szó a képen, valamennyien tombolnak; ha lelkesednek, mindenik kikelt önmagából. Nincs

sehol nyugvó pont, a hol megpihenhetnék szemünk: nincs fokozat, a mely kiemelné az érzelem legerősebb kitörését: nincs ellentét, a mely még jobban föltüntetné a fő csoportok törekvését. Ily ábrázolástól unottan vagy boszusan fordulunk el, mert festője birkanyájá alázza le személyeit. Téves hite nyilván az volt, hogy minél több alakkal fejezi ki ugyanazt az érzelmet, annál nagyobb lesz hatása.

Raffael nem egyedül a változatosság kedvéért vegyített közönyös, sőt ellentétes elemeket is a keresztyén vallást dicsőítő képébe. A vallásos elragadtatás oly nemes formában, a mint az alsó csoport kiváló alakjaiban nyilvánul, nem társas érzelem. Nem vezeti egymáshoz az embereket, hanem inkább kiszakítja őket környezetökből és külön-külön emeli föl istenökhöz. E miatt állanak e fönséges alakok annyira egymagokban. Levonjuk e gondolatnak végső következtetését is? Ez csak az lehet, hogy az egyes ember alkalmasabb a vallásos ihlet kifejezésére, mint az emberek egész csoportja. Raffael ez ellen nem szorul védelemre, mert ő nyilván nem az egyes embernek ábrázolta fölemelkedését Istenéhez, hanem a keresztyén hívőét általában. Csoporttal kellett tehát kifejeznie ezt, a mi szigorúan véve nem tűr meg csoportosítást. Egy pillantás az *Athenai iskolára* meggyőzhet bennünket arról, mennyivel könnyebb volt ott Raffael föladata, mint a *Disputában*. A tanítás már természeténél fogva megkívánja a csoportosítást. A különböző bölcselek csoportjai közül egyet valamennyi fölé helyezni s a többivel külső és belső kapcsolatba hozni: ime a föladat, a melyet oly fényesen oldott meg Raffael. Kell-e még a drámai jelenet ábrázolását is említenünk, a hol a külső cselekvényből alakul meg a compositio? Mindez hiányzik a *Disputából*, már természeténél fogva. És a művésznek mégis egységes nagy csoportokat kellett alkotnia, a melyek önmagoktól legyenek életre valók. Eljárása oly tanulságos, hogy érdemes részleteit is kutatni. A külső drámaiság hiján a bensőt alkalmazta az érzelmek finom fokozatával és gazdag árnyalataival. De a benső drámaiság egy maga még nem elegendő a csoportosításra; szükséges ahhoz a külső cselekvés is. Ez magyarázza meg a két férfi szerepét, a kik Szent Jeromos és Szent Ambrusnak hívják föl figyelmét az oltári szentségre — kissé fölösleges módon. Megértjük most Szent Ágoston irnokát is, a beszélgető barátokat és főképen az elő-

térnek élénk csoportjait, a melyek nem zavarják a többiek szent hangulatát, mert messze vannak az oltártól. Bal oldalt még vitatkozásnak is van helye, a melynek kimeneteléről Raffael mint drámai festő szintén fölvilágosít bennünket. A *Disputa* elnevezése talán épen e külső részletekből származott, a melyek alig érintik a kép tartalmát, de ábrázolására nélkülözhetetlenek voltak.

A mit lent az emberek hisznek lelkök mélyéből, a mihez fölemelkednek a lelkesedés szárnyán vagy a meggyőződés erején, azt fönt az égen bűvös erő szemünk elé varázsolta elbájoszó szépségében. Mi érettünk van a megjelenés, a kiknek nincs részünk a vallásos elragadtatásban, hogy megismerjük és elhigyük azt, a mi e halandók lelkében történik. Mint alant az oltári szentség, így fönt a Megváltó a külső és belső középont; mert a keresztyén vallásban az Atyaisten, ellentétben az ó-testamentum Jehovájával, elvont fogalomná vált és helyét Krisztus foglalta el, a nagy közvetítő Isten és az emberek között. Raffael Megváltója az irgalmas szeretet képe s inkább meggyőző, mint Michel Angelónak haragra gyúladt Krisztusa az *Utolsó ítéleten*, a ki egészen ó-testamentomi képzeletből született. Raffael Krisztus mellé Máriát ábrázolta, a ki imádva tekint föl fiához. A gondolat régi, csakhogy ő újjá alkotta, mert itt Mária megdicsőült fiát, az Istent imádja, míg a quattrocentisták művein a gyermek Jézus előtt térdel. Még régibb hagyományra vezethető vissza Ker. Szent János Krisztus balján. Kéves alakja van a művészetnek ily egyszerűen és határozottan jellemezve. Krisztusra mutatva kifejezi egész hivatását: Őt hallgassátok!

Biztatás a keresztyén hívőkre a szentek és próféták fontos felköre is, a kik szintén közbenjárók az emberek üdvére. Ők elnyerték már a mennyei boldogságot; halandó létökből nem maradt meg egyéb, mint külső alakjuk és jelvényök. Egykori jellemök eltűnt, helyét földöntúli szelídség foglalta el. Zavartalan nyugalmat és boldogságot fejez ki elrendezésök szigorú symmetriája is: a szemben ülő alakoknak még fejtartása is megfelelő. Mily megindító ellentét! Lent változatos emberi érzelmek, fönt vágy nélküli örökkévalóság. De ez még nem a mennyország. A magasban, hova halandó elme föl sem érne, jelenik meg az Atyaisten, kísérve az aranyugarakban röpökdő angyaloktól. A Sistina közelsége nem kedvező Raffael

ez alakjának. Michel Angelo teremtője mellett nem tűnik föl elég hatalmasnak. De igazságosabb lesz ítéletünk, ha eredményén kívül szemügyre vesszük a két föladat különbségét is. Az egyéni vonásokban oly gazdag ó-testamentomi Úr alkalmasabb tárgya volt az ábrázoló művészetnek, mint a keresztényen vallásnak elvont Istene. Raffael itt nem nyújtott kevesebbet annál, a mennyit e föladat megoldásában elvárhatunk a művészettől.

Fontosabb az a kérdés: Miért különböztette meg fönt a két régiót? Krisztus Máriával és Szent Jánossal, körülöttök pedig a félkör alakjai túlvilági lények ugyan, de valamennyien emberek is voltak. Felhőkön ülnek, de mögöttök a természetes levegő. Közelebb állanak hozzánk és közbenjáróink az Atyaistennél. Csak Krisztus, a kibén csodás módon egyesül az emberi és isteni természet, ül aranyfélkörben, mint az Atyaisten. Itt külsőképen van kifejezve a katolikus vallás lényege: mi nem fordulunk közvetlenül az Atyaistenhez, hanem a Megváltóhoz, mert ő fog ítélni felettünk; és a szenteknek is kérjük hatalmas pártfogását. De mi szerepök van az ó-testamentomi alakoknak? A katolikus vallás szintén tiszteli őket, mert az ó-testamentomban csak előzményét látja az újnak. Amaz az ígéret, ez a beteljesedés. Az egész compositio tehát három részből áll: halandók; Krisztus az ó- és új-testamentom hőseivel; (a Megváltó hármas csoportja magasabbnak tűnik föl, mivel a félkör középpontjában van és mi alulról látjuk) végre arany félkörben az Atyaisten. Eddig rendszeren két részre osztották a *Disputát*, a mi szintén helyes, mert a két felső rész, ellentétben a földi csoporttal, egyet alkot. Müntz ezzel nem érte be, ő négyre emelte a régiók számát, de tévedés alapján.

Ha már oly szigorúan elválík az égiek és halandók csoportja, vajon megállhatnának egymagokra is? Nézzük független valóságnak az égi megjelenést, akkor elképzelhető magára is, noha sokat veszítene formai szépségéből és bensőségéből. A mennyei lakók meglehetnek a halandók nélkül is; boldogságuk meg nem zavarható. De Raffael falképén az emberek vallásos érzületében léteznek az égiek; ennek hiján megszűnnék jelenlétök oka és jogosultsága. A földi csoport már egyáltalában el nem képzelhető a felső rész nélkül. Sejtenők ugyan, hogy a hit hatotta meg e férfiakat; de kinek képze-

lete oly merész, és kinek vallásos érzelme oly erős, hogy megalkossa magának a túlvilágba vetett reményünk és bizalmunk e magasztos képét? A keresztyén hívők az égiekre vannak utalva; tőlök várják az üdvöt. Ez meg is jön a Szentlélek alakjában, körülötte négy angyallal, a kik a négy evangéliumot hozzák. A festő szépérzékének köszönjük e gyönyörű angyalokat az evangélisták symboluma helyett. Épen a kép középpontján van a fehér galamb; benne találkozik a földről fölszálló áhitat az Istentől jövő kegyelemmel. Üdvözet mintegy és biztatás, a mely fölülről jön, mert a szentírás záloga földöntúli boldogságunknak.

Így fogta föl Raffael férfi kora elején az ember viszonyát a mennyei hatalmakhoz. Forduljunk lelkes hittel és szeretettel a Megváltóhoz, akkor boldogok leszünk még e földön, mint ez összesereglett férfiak, a kik sejtik a mennyország örömeit. A *Disputa* Krisztusnak s ő benne a keresztyén vallásnak dicsőítése; fönségesebb és szebb dicsőítése, mint a keresztyén művészetnek bármely alkotása.

Életrajzába illesztve a *Disputa* páratlan fejlődés emléke. E képében annyira túlszárnyalta korábbi műveit és festő társait egyaránt, hogy élénken érezzük ma is II. Gyula pápa csodálkozását és örömét ily meglepő tünemény láttára. Mintha az örök város szelleme egy csapásra kibontotta volna az ifju művész erejét és a keresztyén világ középpontja elmélyítette és megérlelte volna vallásos érzületét. Mindkét irányban tetőpontot jelöl a *Disputa*: a mily tiszta és mély vallásos tartalma, épen oly meggyőző és monumentalis ábrázolása. De Raffaelben nemcsak a művészt tünteti föl e kép, hanem némi bepillantást enged az ember lelkébe is. Az égiek derült nyugalma elvegyül a halandók lelkes áhitatával és sajtyszerű édes hangulatba ringatja a nézőt: úgy tűnik föl neki, mintha bűvös zenét hallana az égből, s elmereng a nagy titok szemléletén. Raffaelnek e megnyugtató s egyben fölemelő hangulata csak az erők csodás egyensúlyából származhatott. Ez ugyanaz a lelki állapot, mely megvan fiatalkori műveiben is, csak hogy itt fönségesebb formában nyilvánul, mintegy teljesen megérve. Művészi fejlődésében új korszakot nyit meg ugyan a *Disputa*, de életrajzában nem annyira férfikorát jelzi, mint inkább ifjuságának elbájoló összhangját fejezi ki legfőbb szépségében. Hogy lehetett volna állandó e

benső egyensúly oly érzékeny lélekben, mint a Raffaelé? Miután elérte tetőpontját, gyorsan tovább fejlődött.

* * *

Tíz évvel a *Disputa* megfestése után alkotta Raffael utolsó művét, a *Transfiguratiót*. A felső és alsó jelenetnek egyesítése ugyanazon a képen megmagyarázható a szentírásból is, mert Máté evangéliuma egyidejűnek mondja a két történetet. Vajon csak a bibliának e helyét akarta szemléltetni? Kimeríti-e a *Transfiguratio* tartalmát Máté elbeszélése, vagy volt más célja is a festőnek, a midőn oly ellentétes jeleneteket egyesített művében? Könnyű meggyőződni arról, mennyire túljárt a szentírás elbeszélésén.

Miért oly megrázó ez alsó jelenet? Nincs vérontás, csak egy alak szenved, s mégis megremegteti szívünket e gyötrellem. Gonosz szellem szállotta meg a fiút; a számos jelenlevőt pedig nagy izgatottság fogta el, mert ártatlan gyermek szenved és borzasztó bajának rejtelmes az oka. Ime a jelenet, a melynél nem választhatott alkalmasabbat a művész drámai és jellemfestő erejének kifejtésére. Raffael még többet nyújtott. Nagy mozgalmas történetet sűrített össze egy jelenetbe, a melyben bámulatos erővel és közvetlenséggel szemlélteti az egész cselekvény lefolyását. E kép örök mintája a drámai ábrázolásnak; minden alakjában szinte megdöbbentő módon nyilvánul a művészi genius párosulva a bölcs megfontolással. Minél inkább elmélyedünk részleteibe, annál jobban megismerjük magának a műfajnak törvényeit s azok tökéletes megvalósítását.

A holdköros fiút elhozta atyja az apostolok elé, mert ők szent férfiak hírében állanak, a kik emberfölötti hatalommal rendelkeznek. Ime itt van az alkalom, gyógyítsák meg a szerencsétlent. Meglepő, hogy eltorzulás nélkül mily megkapóan fejezi ki a gyermek rettenetes baját. Az atyja tartja; arcán tükröződik fiának zilált lelki állapota, mert ő van hozzá legközelebb testileg és lelkileg. Szeme a kétségbeesés féelmes erejével követel segítséget Krisztus tanítványaitól. A többiek már szelidebb hangon kérik az apostolokat, kivált a sápadt nő a fiú mögött, talán az anyja. A szülőkön kívül eljöttek még mások is, de azok nem annyira a gyermek szenvedésétől vannak megrázva, mint inkább az apostolok viselkedése iránt

érdeklődnek. Az egyik fölemelt kézzel durván kiáltja az apostolok felé: Most bizonyítsátok be, hogy az igaz Messiásnak vagytok-e tanítványai! Jönnek végre olyanok is, a kiket csupán a kíváncsiság csal ide. Így hangzik el lassan az ide sietők tömegén a fiú és atya csoportjának erős érzelme. Együttesen valóban ellenállhatatlan kívánságot fejeznek ki; valamennyinek szeme az apostolokon csüng.

Miként felelhetnek az apostolok ez erős fölhívásra? Szánalommal, segélylyel vagy közönnyel is. A monumentális művész nem annyira egyes alakokkal fejezi ki érzelmeit és gondolatait, mint inkább egész csoportokkal. Ime a példa. Közül a legfiatalabb apostol — már üde szépségével is magára vonja figyelmünket — mellre tett kézzel előre hajlik és szívszorongva nézi a fiút. Szánalma oly erős, hogy megfedkezett önmagáról és csak a gyermekben él. Mellette öreg társa szintén részvétet érez ugyan, de erőtlenül fölsohajt. Míg e két apostol figyelme kizárólag a szenvedő gyermekre irányul, a harmadik e csoportban már kevésbé van meghatva; hátra fordul és szánakozva mutatja mögötte álló társának a fiút. De abban nem kelt részvétet a szenvedés. Arcza a legrútabb valamennyi között; gonosz és aljas jellemnek a képe. Judás ő, a ki egyedül szemléli durva közönnyel a gyermek kínját. Mellette a szép ifjuban annál erősebbnek tűnik föl a szánalom. E négy alak külön csoporttá alakul, a mely a részvétet fejezi ki különböző fokon kor és jellem szerint. Judás pedig az ellentétet fokozza a hatást. Segítségre ők még nem gondolhatnak, mert vagy nagyon erős és túláradó a részvétök, vagy igen gyöngö az arra.

Az előtérben van az a három apostol, a kik segíteni akarnak a fiún. Hozzájuk fordulnak a szülők gyermekökkel; itt történik a fő cselekvény. Az öreg apostol izgatottan kereste nagy könyvében a mentő szert, de a fiú jajkiáltására ijedten föltekint. Törekvése hasztalan; a maga erejéből vállalkozott arra, a mihez nagyobb hatalom szükséges. Ezt tudja mögötte álló társa, az egyetlen, a ki mindjárt mesterére gondolt. Nyugodtan és határozottan a hegyre mutat: a Messiásnál van minden hatalom. Ugyanezt a mozdulatot ismétli e csoportnak harmadik tagja is, de hátra fordulva a két csendesen elmerült apostol felé, a kik bezárják a compositiót. Raffael itt is finom érzékkel kikerekíti a cselekvényt. A fiú és az apostolok cso-

portja között szépen tölti be a tért az a gyönyörű térdelő nő, a kihez újra meg újra visszatér szemünk, ha kifáradt az érzelmek e szenvedélyes tusájától. Mert benső értéke ez alaknak nem nagy - - alig lehet a fiú anyja — de annál erősebb külső hatása. A fönséges testformák szépségét emelik a ruhának hatalmas redői. A mi még Michel Angelo utánzásának tűnik föl a *Heliodorus kiűzetésének* egyik női alakján, az itt megérve önállóságot öltött.

Vajon a válasz, melyet a holdkóros fiú szüleinek ad az apostol, megnyugtatta-e őket és a szemlélőt is? Föltekintünk a hegyre: mily nagynak kell lennie a szenvedésnek, ha ily glóriára van szükség, hogy ellensúlyozza a földi nyomort. Krisztus megdicsőülve a két próféta között lebeg. Areza és kitárt karja mennyei boldogságot fejeznek ki. Az alak nagysága, fönséges szépsége és lebegése arra utalnak, hogy megszünt halandó természete, Istenné változott. Lehetetlen erősebben kifejezni ez átalakulást, mint Raffael tette itt a három eszméletlen apostollal. Ők, a kiket leginkább szeretett a mester, a kiknek kitárta bensejét, most mégis a földre rogytak megsemmisülve az Isten előtt. És itt újra azon isteni vonások egyikére akadunk, a melyekről Raffael műveiben nem tudni, geniusa sugallta-e őket vagy művészi belátása. Visszatetsző lehetett a mesternek, egyszerűen három eszméletlen alakot ábrázolni. Ő kifejezte bennök egyszersmind benső viszonyukat a Megváltóhoz. Jakab elsőnek vesztette el eszméletét; utána Péter rogyott a földre, megvakítva a mennyei fénytől, és végre János most hanyatlik hátra, mert ő sem bírja ki tovább a mester isteni voltát. Vajon nem fokozata ez a szeretetnek, a melyet három tanítványa iránt táplált a Megváltó? János állott legközelebb a szívéhez, de ő is megsemmisül az Isten előtt. Sajnálunk kell, hogy a festő e magasztos jelenetnek két idegen szemlélőjét is ábrázolta Giulio de' Medici biborosnak, a kép megrendelőjének kívánságára. A mire még János vagy Péter apostol sem méltó, képes-e arra Szent Lőrincz vagy Szent István? Ilyenkor Michel Angelo terribile természetét kívánnók Raffaelenek végtelen szeretetreméltósága helyett.

A földi szenvedés Istenhez kiált segítségért, mert az emberek tehetetlenek. Csak Krisztusban lehet reménye, ezt világosan mondja az apostol. Van-e szilárd hitök ez embereknek a Megváltóban? Nem tudjuk, de halljuk esdeklésöket, a me-

lyet csak Isten teljesíthet. Valóban kétségbeejtő volna az alsó jelenet a felső nélkül. Ők a képen ugyan nem látják a Megváltót, de minket megnyugtató dicsősége. A felső jelenet azonban teljes és független az alsótól. Míg a gyöngye ember Isten segítségére van utalva, Krisztus mennyei boldogsága önmagára is tökéletes. Raffael élete végén visszatért ahhoz a tárgyhöz, a melylyel megkezdette római munkásságát. Mint a *Disputában*, itt is az ember viszonyát ábrázolta a mennyei hatalomhoz. Mindkét képen földi és égi jelenetre oszlik a *compositio*, s a kapcsolat is hasonló az alsó és felső csoport között. E megfelelő vonások a főgondolat azonosságából erednek, a mélyreható különbségek pedig természetes következményei a művész és az ember fejlődésének Raffaelben. Római korszaka elején az odaadó hitben ismerte meg az ember viszonyát Istenhez; a *Transfiguratióban* már nem hit a kapocs föld és menny között, hanem a szenvedésnek segítségkiáltása. E különbség az embert illeti Raffaelben. Még nagyobb a művésznél változása. A *Disputa* nyugodt symbolikus képpel fejezi azt az eszmét, a melyet szenvedélyes történeti jelenettel ábrázol a *Transfiguratio*. A művészettörténetnek egyik emlékeztető és mélyen megható eseményét szemléljük. Kisérjük odaadó figyelemmel, mert tárgya a renaissance festészet sorsa, hőse a keresztyén művészek legnagyobbja.

Miben tér el a *Transfiguratio* ábrázolása --- értve azon mindig a festői megjelenítés eszközeit — a *Disputa* művészetétől? A különbség oly szembeeső, hogy önként is kiválik a két festmény egyszerű összehasonlításából. A *Disputa* nyugodt fönséges hatását nagy részben a csoportok és alakok symmetrikus elrendezésének köszöni. Főnt szigorú az arányosság, lent titkolt ugyan, de szintén elég pontos. Ily nyugodt csoportok ábrázolása megköveteli az elrendezés biztos egyensúlyát. A *Transfiguratio* tárgya drámai jelenet, a melynek fölindult alakjai nem szoríthatók szigorú korlátok közé. De kiveszett-e teljesen e csoportokból a symmetria, vagy csak átalakult finom benső egyensúlylyá? Ámbár a holdkörös fiú csoportja jóval kisebb tért foglal el, mint az apostolok, mégis egyenlő értékű azokkal, mert erősebb érzelmet fejez ki. Az anyagi nagyságnak megfelelhet az erkölcsi súly is. Mennyivel magasabb rendű itt a symmetria, mint a *Disputában*, mert

szenvedélyes csoportokban érvényesül. Lényegében ösztön-szerű módon nyilvánul az arányosság, de Raffael alkalmazta valamennyi művész között a legfinomabb érzékkel.

A symmetria biztos alapja a compositionának, élénkségét és drámaiságát az ellentét kelti. Már a *Disputában* is kiváló szerepe jut az ellentétnek a földi és mennyei rész között, de a főcsoportokon belül alig fordul elő. Ezzel szemben a *Transfiguratió*nak ellentét az éltető ereje; ellentét az alsó és felső jelenet között, ellentét a csoportok és személyek között. A segítségért esdőkkel szemben állanak a segíteni nem tudó apostolok; az örjögést környezi a gyöngéd szeretet; a részvét közelében van a közöny és a hitetlenség mellett a bizalom. Innen ez az élet, ez a feszült drámaiság, a melynek látára úgy hat ránk a *Disputa*, mint a templom csöndje. Rég eltűnt az az idő, midőn vallásos áhitatban egyesített a művész nagy csoportokat; most az emberi szenvedélyek iránt vonzódik, sőt elmélyed a démoni érzelmek varázsába is.

Hogy zürzavart ne támaszson a sok ellentét, Raffael finom csoportosítással tagolta a cselekvényt. A minek csak nyomaira akadunk a *Disputában*, ime az itt teljesen ki van fejlődve. Bámulatot kelt bennünk csalhatatlan érzéke, a melylyel mértéket tart a drámai eszközök alkalmazásában. Egymás támogatására és javítására használja őket. A symmetriát megbontja ez ellentéttel; emezt korlátozza a csoportosítással; a csoportokat élénkíti az érzelmek finom fokozásával. De ne téveszsen meg bennünket e magyarázgatás, a mely nagyon öntudatosnak mutatja Raffael szerkesztő módját s úgy tünteti föl őt, mintha örökös tojás-tánczot járna. Művészetének titka éppen abban rejlik, hogy csodás módon egyesíti az ihletből fakadó önkéntelenséget a szigorú megfontolással. Nem szenved kétséget, hogy az öntudatos ítélet nagy szerepet játszik munkásságában, de mindig csak mint eszköze a lángelme megnyilatkozásának. A mi a művészi belátásból eredt festményeiben, azt bonczolhatjuk, magyarázhatjuk, sőt még az a véleményünk is lehet, hogy ily módon talán közelebb jutunk művészeté megértéséhez. Nem kis élvezet és még nagyobb tanulság, eszmékkal és gondolatokkal bővelkedő képekbe elmerülni a mai korban, midőn sok művész halvány érzellemmel vagy üres jelképiséggel leplezi a szabatos gondolkodás hiányát. De miként kutassuk azt, a mi

oly magasan szárnyal, mint Raffael lángelméje; a mi bevilágít az emberi lélekbe, mint a villám sötét éjbe? Mint foglaljuk szavakba, a mihez föl nem emelkedhetünk, de a mi nek sejtelme is boldogító?

Ha művészetének benső erői nem tűrik is az elemzést, viszont ábrázolásának módja és eszközei szinte kihívják a fejtegetést és gazdag eredménnyel kecsgetetik a figyelmes szemlélőt. Semmi sem teszi oly nyilvánvalóvá a művész kiválóságát, mint a kifejezés ereje és változatossága az arcban s a taglejtésben. Raffaelnek két elődje van e téren. Az egyik Giotto. Hosszú századok után ő ábrázolta először az ember érzelmeit természetes módon. Meglepő, mily változatos és érthető formai nyelve. Alakjai kifejezik azt, a mi bennök él, igaz, nem annyira az arcczal, a mely még merev, mint inkább a taglejtéssel. Masaccio tovább fejlesztette e vívmányokat. Giotto képein az alakok mozdulatai kifejezők ugyan, de még nincs önálló értékek; nem önmagokban szépek vagy hatalmasak. A taglejtés nála egyszerű, szinte igénytelen és csak ritkán van kiemelve. Az ilyen ábrázolás őszinte és hű, de nem megkapó; el kell előbb mélyednünk tartalmába, míg megnyílik előttünk értéke. Itt haladta túl Masaccio a nagy úttörőt. Az ábrázolás fejlettebb eszközeivel kiegyenlíti azt a hiányt, a mely a benső nagyság és külső megjelenítése között van Giotto műveiben. Alakjai nemcsak méltó képviselői a cselekvénynek, hanem önmagokra is nagy festői hatást keltenek. Ezekbe a nyomokba lépett Raffael. Nem említettük itt Leonardo de Vinci-t, mert ő nem volt e fejlődésnek oly szerves, vagy inkább végzetes irányítója, mint Masaccio és Raffael. Leonardo korábban szabadította meg ugyan a formai nyelvet végső bilincseitől, de ugyanezt a feladatot megoldotta Raffael is Rómában és nagy munkásságával diadalát biztosította e vívmánynak. Minthogy Leonardo inkább külön állott s életének célja és tartalma az volt, hogy minden irányban kifejleszsze csodálatosan megáldott egyéniségét, döntő hatással nem lehetett a történeti tárgyú művészet fejlődésére. A renaissance festészet sorsa Rómában dönt el.

Raffael már a *Disputában* túlszárnyalta méltóságra és szépségre mindazt, a mit a quattrocento elért a kifejezésben. De mily megkötött ott még az ábrázolás azon élethez képest,

a mely a *Transfiguratió*ban lüktet. A formának itt megszűnt minden merevsége. Csodálatos tolmácsává vált a benső életnek. Inkább megható és jobban érthető e formai nyelv, mint a szó, jöjjön ez bár nagy költő ajkáról. Nincs egyetlen fej a *Transfiguratió*ban, sőt nem találunk egyetlen taglejtést vagy redőt, a mely érzelennek és gondolatnak ne volna a kifejezője. Szinte megdőbbsent bennünket ez összesűrített élet, a mely egyenlő értékű a valósággal. Pedig Raffael ábrázolása nem realistikus a mai értelemben. Ő sohasem utánozta a természetet apró részleteiben, hanem hatását törekedett elérni. A természet utánzását mondják a festészet főtörvényének. De vajon lehet-e a művész a végtelen természet versenytársa, az ő korlátolt eszközeivel? Mily százalmas azok törekvése, a kik a maga terén akarják utolérni a természetet. A művésznak a saját útján, a maga korlátolt eszközeivel kell elérnie azt, a mit elér a természet: az életet. Nem az a kérdés, mennyire közelítette meg a festő a valóságot, hanem az, hogy elhiteti-e velünk saját fölfogását a valóról. Meggyőzni pedig csak akkor győzhet meg, ha életet lehelt alakjaiba. Mi elfogadjuk Fra Giovanni da Fiesole világát; elfogadjuk a Michel Angelóét is, noha jól tudjuk, hogy azok nem a valóságnak hű másai. De mindkét művész nyújt valamit a valóság helyett, a mi azzal egyenlő értékű: életet. Raffael világa — de lehet arról szólanunk oly értelemben, mint Fra Giovanni vagy Michel Angelo világáról? Végig tekintünk római munkásságán és nem találjuk sehol az ábrázolásnak azt az egyéni jellemét, a melyet keresünk. Talán hamisak azok az észrevételek a művészi utánzásról? mert ime nem birjuk őket alkalmazni a legnagyobb festőre.

A művészetnek ritka tüneménye előtt állunk. Michel Angelónak lássuk bármely művét, azonnal az ő nagy egyénisége lebeg szemünk előtt. Találgatjuk gondolatait, érzelmeit, szóval lelki állapotát, a melyben készítette ama művét. Szobra vagy festménye szinte jobban érdekel bennünket alkotójáért, mint önmagáért. A kiváló művészek általában nagy részt követelnek egyéniségök számára műveik hatásából. Sőt van olyan elmélet is, a mely szerint annál nagyobb a művész, minél erősebben szólal meg alkotásában személyisége. Csakhogy a történet nem alkalmazkodik mindig a törvényekhez. Ime a nagy kivétel. A *Disputa*ban elmerülünk a keresz-

tyén vallás szent titkaiba ; a *Parnassuson* elbájol bennünket a költészet édes szava ; a *Heliodorus kiűzetésében* szemtanui vagyunk az ádáz szenvedélyeknek ; a Farnesinában megfeledezünk korunkról és megittasult szemmel, szívvvel az antik világban élünk ; a *Transfiguratióban* pedig meggyötör bennünket a földi nyomor és fölemel a Megváltó dicsősége. Csodálatos, mily különböző tárgyak, s mégis mindeniknek ábrázolása annyira meggyőzi, sőt leigázza elménket, hogy lehetetlen az ábrázolt jelenetet másképen elképzelnünk. És még csodálatosabb, hogy minde művek láttára alig gondolunk alkotójokra, mert magok a képek egészen elfoglalják elménket és szívünket. Ha elveszett volna minden hír életéről, művei ép oly érthetők, megkapók és elbájolók maradnának. Vajon Michel Angelo *Utolsó ítéletét* megértenők-e életének ismerete nélkül? Raffaelben azt a páratlan jelenséget bámuljuk, hogy nagy művész világa -- az a világ, melyet ő teremtett műveiben -- nem tisztán egyéni fölfogás a valóságról, hanem maga a természet. Mintha a természet örök mintát akart volna fölláttatni Raffael műveiben, hogy miként utánozná önmagát, ha mint művész csak emberi eszközökkel rendelkezne. Innen az a meggyőző erő és önkéntelenség, az a változatosság és könnyedség Raffael ábrázolásában. Utána még egyszer ismétlődött e csodás jelenség, nem a festészetben, hanem a költészetben. Felsőszázaddal később Shakspeare úgy tükrözteti a természetet, mint Raffael. Mindkettőben egyenlő az alkotásnak megdöbbentő tárgyilagossága, föltétlen igazsága és átható ereje. Shakspeare munkája kézikönyve lehetne a lélektannak : Raffael művei szemléltető képei. Mert végső elemzésben mi az, a mi e két lángészt kitünteti az újabb idők művészei és költői között? A psychologianak utól nem ért ereje, tehát az életteremtő képesség.

Ellenmondásnak látszik, ha műveiből akarjuk most az embert megismerni Raffaelben. Igaz, egyénisége háttérbe szorul a *Dispután*, épen úgy, mint a *Transfiguratióban*, de némi fölvilágosítást mégis nyerünk lelkiállapotáról, nem annyira az egyes művekben, mint inkább két festménye összehasonlításából. Mert egyes műve önmagára oly tökéletesen szemlélteti a választott tárgyat, hogy nem találunk abban sem fölösleget, sem hiányt, a melyet a festő személyének tulajdoníthatnánk. Viszont ha ugyanaz a művész alkotta a *Disputát*

és a *Transfiguratiót*, benseje nyilván nagyon megváltozott. A *Disputának* nyugodt boldogsága lázas szenvedélylyé alakult át a *Transfiguratióban*. Mindkét képen a Megváltóra vagyunk ugyan utalva, mint az emberiség oltalmára és vigaszára, de nagy a különbség e két ráutalás között. Az egyik teljes megnyugvást jelent az egyházi tanokban, a másiknak hangja szenvedélyes, mert a földi nyomorból fakadt. Túlzott volna az a következtetés, hogy Raffael hite megrendült utolsó éveiben; de tagadhatatlan, hogy a *Transfiguratióban* kevésbé egyházi s inkább emberi, mint a *Disputában*. A nagy változásnak hű kifejezője a színezés is, most a szín az érzelemből ered s annak a tolmácsa. A *Disputában* kevés különbség van a földi és az égi csoportok színezése között: a halandók is szép derült színeknek örvendenek, mint a mennyei lakók. De a *Transfiguratióban* akkora az ellentét a két rész színezése között, a mennyire ellenkezik a földi szenvedés a mennyei boldogsággal. Ez ellentét miatt általános az a vélemény, hogy nem a mester fejezte be az alsó csoportot, hanem tanítványai. A festő korának más volt a nézete. Vasari talán nem ok nélkül bizonyítja ismételten, hogy az egész *Transfiguratio* Raffael keze műve. Sőt állítása szerint már akkor is sötét volt a kép színezése. Döntő e kérdésben az, hogy az erős fény és a sötét árnyék játéka megfelel az alsó jelenet tartalmának és még fokozza szenvedélyes hangulatát. Annál inkább megnyugtató fönt a megdicsőülés lágy boldogító fénye.

A nagy föladatok, melyeket a fiatal Raffael elé tűzött II. Gyula pápa, kitárták művészi tehetségének nem sejtett gazdagságát. Ettől fogva a pápai udvar és mások követelései nem szüneteltek, sőt napról napra fokozódtak. És ily módon nőtt alkotó ereje is. A sok új és nagy föladat annyira kifejlesztette és megfeszítette minden tehetségét, hogy nem látszott határa művészi geniusának. Szinte emberfölötti jelenés az alkotó erőnek ily nagysága. Ez Raffaelnek dicsősége, az volt tragédiája is. Ifjúságának boldogságát és lelki nyugalmat hozta Rómába, azt, a mi oly meghatóan szép a Stanza della Segnaturában. Rómában magasabb rendű, intensivebb élete, de a szertelen alkotásnak áldozatul esik lelki nyugalma is. A *Disputa* mellett a *Transfiguratio* élesebben szól, mint minden magyarázat. És férfikora delén, midőn föltétlen ura volt művészetének, túlfeszített szelleme széttörte finom

szervezetet. Végzete elejtette, mint röptében a madarat. Kora halálával örök ifjúságot nyert emlékezetünkben.

* * *

Tíz év választja el a *Transfiguratiót* a *Disputától*. Raffael az 1508. év őszén telepedett le Rómában. A Stanza della Segnatura falfestményeit 1511-ben fejezte be. Valószínű tehát, hogy a *Disputa* 1509-ben készült. A *Transfiguratiót* már 1517-ben rendelte meg Guilio de' Medici biboros; de a festő csak az 1518. év végén kezdette meg a képet, a melyen — úgy látszik — haláláig dolgozott (1520 április 6.). Tíz év nem hosszú időszak az emberi pályán, de Raffael életében külön mértéke van az időnek. A mi évek hosszú során fejlődik más művészek életében, az nála hónapok, sőt hetek műve. És kora halála ellenére is oly teljesen kifejlesztette művészetét, hogy lehetetlen folytatását elképzelnünk. Van valami szédítő a pályájában. A tíz év egész római munkásságát jelenti, a mely páratlan a művek kiválóságára, számára és különféleségére. E tíz év alkotásán alapul világtörténeti szerepe.

A *Disputa* és a *Transfiguratio* szembeállítását megmutatja ugyan Raffael nagy változását, de nem tünteti föl következetes fejlődését, a mely csodás erővel haladt mind szélesebb körben, mind rohamosabban. Diadalmenet volt római pályája, a mely meghódította a festészetnek egész birodalmát. Előbb a nagy eszmék ábrázolására alkotott Raffael örök mintákat a Stanza della Segnaturában; később a történeti festészetnek merítette ki fő ágait. E mellett ájtatossági képeivel, faldiszítményeivel s mint arcképfestő megvalósította korának legnemesebb művészeti vágyait. Végre ő oldotta meg legszebben a renaissance nagy kérdését is az antik cultura föllevenítéséről.

Meglepő, hogy római korszaka elején, oly fiatalon ábrázolta az embernek négy első rangú szellemi tevékenységét. E tárgy már természeténél fogva egyik legnehezebb földadata a művészetnek. Nem eszmei tartalmokban rejlik e falképek értéke, hanem a gondolatok páratlan megérezkítésében. Az eszmék honából erős vágyat érezhetett Raffael a drámaiságra, mert alig hogy befejezte a Stanza della Segnaturát, teljesen elmerül a cselekvény ábrázolásába, s ez marad

mindvégig munkásságának tengelye. Hogyan vált az umbriai szülött, Perugino tanítványa, a ki még Firenzében is merengő szép Madonnák szerzője, drámai festővé? Miként fakadt lelkesedésre a szenvedély ábrázolásáért az a művész, a ki a *Szombatétel*en oly nehezen küzdött még a drámaisággal? E esodás jelenségnek nem megfejtésére, csak némi magyarázatára említjük, hogy most Rómában hozta meg gyümölcsét az a lelkiismeretes buzgó tanulmány, melyet Raffael fiatal korában végzett Masaccio falfestményein, Donatello domborművein és a Palazzo Vecchióban Leonardo da Vinci és Michel Angelo cartonja előtt. A firenzei iskola már kezdetől fogva a cselekvés ábrázolását tartotta a művészet legmagasztosabb föladatának. E hagyományt követte Raffael is; de kelt-e lelkeben visszhangot a drámaiság, ha nem talál benne hajlamot és tehetséget? Raffael drámai festőnek született. Midőn négy hatalmas cselekvényt kell ábrázolnia a Stanza d' Eliodoróban, sehol sem adja jelét az ingadozásnak, a tapasztalatlan kísérletnek, hanem valóságos mesternek és újitónak mutatkozik be. A drámaiságnak megalkotja több faját: az egyszerűen elbeszélőt; a szakadozottat, a melyet saját képzeletével egészít ki a szemlélő; majd hosszú történetet sűrit egy jelenetbe; majd kiragadja a cselekvény egy pillanatát, a melyet előzmény és következmény nélkül ábrázol a maga megkapó közvetlenségében. A mennyi tárgy, annyi új megoldás. Jellemző, hogy alkotta az első csataképet, a mely méltó a Nagy Sándor ütközetét ábrázoló antik mosaikhoz. Michel Angelo híres cartonján csak ürügyül használta föl a firenzeiek és a pisaiak harczát Cascina mellett; czélja az anatómiai remekelés volt. Leonardo pedig csak egy részletét ábrázolta az anghiari-i ütközetnek. Raffael magát a csatát, folyamatát és eldőlését szemlélteti a nagy Constantin képén.

Raffael sokkal nagyobb tiszteletben tartotta az adott tárgyat, sem hogy visszaélt volna azzal egyéni hajlamainak kielégítésére. Főtörekvése oda irányult, hogy kitalálja a tárgyban lappangó művészi formát. Sőt teljes igazságot szolgáltat a tárgynak akkor is, ha az talán nem felel meg egyéniségének. Ez a fönséges tárgyilagosság művészetében. Egyéniségének fejlődését csak abban ismerjük meg, hogy a drámai elem mind nagyobb tért foglal munkásságában. Hova-tovább eltűnnek azok a bájos alakjai, a kik nem any-

nyira a cselekvényért vannak jelen, mint inkább saját szépségökért. E törekvésével kapcsolatban még intensivebbé és szigorúbbá válik művészi ábrázolása. Lassan megszűnnek a kedves diszitó vonások is, a melyekkel a renaissance megszépítette a valóságot. Raffael most nagy, tisztán emberi fölfogásával, az érzelem mélységével és a kifejezés erejével kíván hatni. Lemond a szépségről is, ha maga a tárgy meg nem kívánja azt. Nyilvánvaló, hogy cartonjairól szólunk, a melyek az apostolok cselekedeteit ábrázolják. Ime a történeti festészet legfőnségesebb alkotásai, a melyekben a tárgy nagyságát föléri a forma művészete. Raffael nagy vívmánya itt az, hogy tudatára sem jutunk a művészi ábrázolásnak, annyira összeforrott a cselekvénnyel. Mi e képek tartalma? Nagy eszméken lelkesedő és szenvedélyektől dúlt kor, a melyben az ellentétek tusája hevesebb a rendesnél. Mi a képek jelleme? Külső és belső drámaiság a legmagasabb fokon. Ennek a művészetnek végső és legmerészebb terméke a *Transfiguratio*.

És Michel Angelónak nem volt befolyása a drámaiság fejlődésére Raffaelben? kérdi türelmetlenül az olvasó, a ki hasztalanul várta a szokásos fejtegetést az egyik művésznek csodálatos önállóságáról s a másiknak ügyesen elsajátító képességéről. Az öreg Michel Angelo naiv nyilatkozata: A mit Raffael elért a művészetben, azt mind nekem köszönheti - - «ciò che aveva dell'arte, l'haveva da me», volt legerősebb kifejezése annak az ítéletnek, a mely hosszú ideig uralkodott s még ma sem veszítette el hitelét. E fölfogás alig meglepő, ha ismerjük eredetét. Michel Angelo formai nyelve, alakjainak mozdulatai csak a saját művészetében meggyőzők; annyira egyéniek, hogy más környezetben azonnal elárulják idegen származásukat. Nagy újítása, hogy az emberi alak taglejtésével fejezte ki minden érzelmét és gondolatát, megigézte kortársait. Raffael sem vonhatta ki magát e hatás alól; utánozta néha Michel Angelónak anatómiai bravurját és testmozdulatait, de nem az alkotó erő hiányában, hanem egy ösztönszerű tulajdonságából: próbára tette erejét a művészet ez új terén is, a melyet Michel Angelo nyitott. E befolyás csak külső maradt, mert Michel Angelo és Raffael voltak a renaissance művészetnek talán legnagyobb ellentétei. Nem Michel Angelo keltette Raffaelben a drámaiságot, mert ez régebbi és szélesebbkörű firenzei hatásokra ébredt. Abban se keressük Michel

Angelo befolyását, hogy Raffael Rómában teljesen elmerül a cselekvény és a szenvedélyek ábrázolásába. Szükségszerű fejlődés volt ez, a melyre természete és kora vezették őt és az az ösztönszerű megismerése, hogy a drámaiság legalkalmasabb eszköze művészetének.

Utánzott testmozdulatok szemébe tűnnek mindenkinek ; a benső hasonlóságot vagy eltérést már nehezebb kutatni. A monumentális festészet nagy föladata az adott térnek szép betöltése egységes compositióval ; az alakok pszichologiai csoportosítása ; a tömegek rhythmikus elrendezése. Bármily kiváló is az egyes alak, uralja mégis az egészet. Ebben önálló és páratlan Raffael, ez művészetének gerince. Michel Angelo alig nyújtott példát népes és egységes compositióra, vagy oly kivételes a megoldása, hogy csak a szolgálai utánzónak lehetett mintája. A rhythmikus csoportosítás iránt pedig egyáltalában nincs érzéke. Talán más okból sem hatott mélyebben Raffael művészetére. Michel Angelo lángelméje megnyilatkozta szobrászatban, festészetben és építészetben egyaránt, de nagy egyéniségének az volt végzetes tulajdonsága, hogy nem akart és nem is tudott az egyes művészetek sarkalatos törvényeihez alkalmazkodni. Falfestményei előtt megbizonyosodunk arról, hogy ő szobrásznak született ; későbbi szobrain sajnáljuk a plastika szűk korlátait, bármennyire meglazította is őket, mert megbénítják szellemének magas szárnyalását ; egyes épületeiben szinte részvétet érezünk az architektura iránt, a melynek le kellett mondania uralkodó szerepéről, hogy szolgálatába szegődjék a szobrászatnak. És mégis meggyőz benünket az ő hatalmas egyénisége s arra kényszerít, hogy külön mértéket alkalmazzunk műveire. De keltett-e a törvényességén kívül álló lángelme megtermékenyítő hatást Raffaelben, a ki szerencsés természete és szigorú önfegyelmezése révén a festészet törvényein belül valósította meg a legnemesebb szabadságot? Ez volt a két kortárs között az áthidalhatatlan ellentét: egyfelől a féktelennek látszó, de csodálatos stílerzéken alapuló szabadság, a mely csak az egyéniségnek követi sugallatát ; másfelől a legfőbb törvényszerűség, a mely mögött eltűnik a művész személye.

Ez ellentéthez fűződött a festészet sorsa is. Természetes volt, hogy Michel Angelóhoz csatlakozott a követők nagy serege, mert könnyebb kivételes testformákat és rendkívüli

mozdulatokat utánozni, mint Raffael finom érzékét. Nagy egyéniségnek erőszakos vívódása inkább hat az emberekre, mint a kevésbbé zajos törekvés a tárgyilagos tökéletességre. De Michel Angelo csak az egyes alakra szolgálhatta a mintát. Ugyanazok a festők, a kik nyíltan őt vallották mesteröknek, a kik ócsárolták Raffael művészetét, sőt meggyalázták emlékét, önkéntelenül s akaratuk ellenére ezt követték a szerkesztésben. Már nem gondolkodhattak Raffael compositiói nélkül. A sok példa közül kiválik nagy tehetségével és alattomos jellemével Sebastiano del Piombo. Raffael nem aratott nagyobb diadalt, mint hogy ellenfelére is ráerőszakolta szerkesztő módját. *Lázár föltámasztását* ábrázoló főművében Sebastiano Michel Angelót utánozta ugyan néhány alak rajzában, de a cselekvény fölfogásában és compositiójában, a személyek külső és belső csoportosításában, végre a tömegek rhythmikus elrendezésében teljesen Raffael elvét követte. A szép compositio érzékét oltotta Raffael korának művészetébe. A XV. század nagy festői egyébbel pótolták az egységes és rhythmikus szerkezet hiányát; a későbbi festőknek e kiválóan monumentális érzékök biztosítja a művészi hatást minden elfajulásuk ellenére is. Következtesen ki lehet mutatni szerkesztő módjának hatását és fejlődését a római és bolognai festőknél, Velenczében és az egész barok korszakban. Poussin Miklóssal átlépte e befolyás az olasz határt s azóta meg-megújul a nyugati nemzetek művészetében. Talán nem véletlen az, hogy századunkban ismét a szabatos szép formában érző és gondolkodó franczia nemzet egyik legnagyobb művésze, Ingres fejlődött compositióin. Így élt Raffael üdvös hatása akkor is, midőn a festészet rég megtörte a Sistina boltozatának démoni varázsát.

WOLLANKA JÓZSEF.

A TÉRÍTÉS KEZDETEI KELET-ÁZSIÁBAN. *)

A fölfedezések kora örökre fényes emléke marad a román nemzeteknek, annak a kalandos, lovagias, semmi veszélytől és fáradságtól vissza nem riadó szellemnek, mely akkor különösen a spanyol és portugál népet eltöltötte. Az eszmét, a tudományt az olaszok adták: a végrehajtó kart ezek a mórok visszaverése után újjá éledő birodalmak. És a mint a conquistadorok sok vonása megegyezik a keresztes lovagok féktelenségével és halálmegvetésével, úgy az összes vállalatok bizonyos szempontból az arabok ellen annyi századon át folyó vallásos harcznak sokkal nagyobb szintéren való folytatásai.

Bár így a két pyrenæi ország gyarmati politikája közös eszméből fakadt és közös célra tört, az a nagy eltérés, melyet az ujonnan fölfedezett országok és népességeik mutattak, külön-külön irányba terelte mindegyiket. A spanyol aránylag gyöngébb és műveletlenebb nemzetekre találván, azokat politikailag meghódította, kulturai tekintetben pedig egészen magába olvasztotta. Mint Mexikónak véráldozattól megfertőzött templomaiból, úgy az egész állami és egyházi berendezésből ott kő nem maradt kövön. A különben is kisebb portugál nemzet ellenben a föld legrégibb culturnemzeteire akad, melyek más

*) Források: *Sancti Francisci Xaverii Indiarum apostoli epistolarum libri quinque*. Bécs, 1757. *Horatius Tursellinus vita Francisci Xaverii*. Coloniae, 1625. Adamus Schall. *Missio Sinensis*. Bécs, 1665. De Charlevoix, *Histoire du Japon* hat kötet. Páris, 1754. Crasset. *Ausführliche Geschichte der Japanesischen Kirch*. Augsburg, 1738. (franciából). Du Halde, *Description de la Chine*. Páris, 1735. I. és IV. kötet. *Ortelius Atlas*. Antwerp, 1579. *Historiæ Hieronymi Osorii, Joannis Natalii Metelli Sequani praefatio ad Antonium Augustinum*. Coloniae, 1581. *Annuae Litterae Societatis Jesu*, 1585.

irányban fejlődve bár mint az európaiak, mégis úgy a szellemi és anyagi műveltség terén, mint az állami életben nagyot és maradandót birtak alkotni: olyat, mely nemcsak kiállotta az összehasonlítást az akkori európai állapotokkal, hanem sok tekintetben fölül is multa azokat. Indusokat, khinaiakat, japánokat meg lehetett volna hódítani valamely első rangú európai nemzetnek akkor is. Hiszen Hindusztánt és Khinát annyiszor meghódították a tatárok, Japán pedig e korban még bizonyos tekintetben függő volt Khinától. Sokkal bajosabb volt azonban elképzelni, hogy akár a hindu kasztarendszert és a Brahma vallását, akár a khinai és japáni állami és egyházi berendezéseket halomra döntse az európai társadalmi rendszernek és a keresztyén vallásnak diadala. Annyira mélyen gyökereztek azok a népek tudatában, annyi erőt merítettek még az idegen, betóduló népek csatlakozásából is, hogy ennek még kísérlete is szinte határos a lehetetlenséggel, a minthogy a mai napig még a britt uralom alatt álló India is e szempontokból nagyjában megmaradt olyannak, minő a nagy mogulok idejében volt. A sajátságos európai civilisatio itt oly ellenállásra talált a száz milliókat számláló tömegekben, melyet a leghatalmasabb, legműveltebb, legszaporább nemzet sem volt képes legyőzni. Hogy lehetett volna erre gondolni Európa egyik legkisebb nemzetének akkor, a midőn a középkorból csak kibontakozni kezdő Európa túlsúlya azon ősi culturák fölött még éppen nem volt oly sokoldalú és oly határozott?

Portugália nagy dicsősége marad, népe lelki emelkedéséről tesz tanúságot az a tény, hogy ezt a hódítást legalább a vallásos téren bizonyos sikerrel munkába vette.

Ennek a kis országnak társadalmát a XVI. század elején az az erkölcsi fölfogás és az a lelki emelkedettség hatották át, melyek a történelem tanúsága szerint mintegy szükséges légkörül szolgálnak a nagy hivatásnak, a nagy tetteknek. Emmánuel királynak, kit a történelem «Nagy»-nak nevez, példája és határozott, bár nyugodt és mérsékelt egyénisége volt ebben is az irányadó. Udvara, mint életirója Osorius püspök írja: otthona volt minden szép és épületes erkölcsnek. «Nem volt ott helye a szomorúságnak, a per elhallgatott, mindent táncczal, énekkel végeztek. Az ifju nemesek a hajadonokkal kicsapongás nélkül járták a tánczot és ha szerelemre gyúltak is egymás iránt, a leányok csak azt tüntették ki kegyökkel, a ki a hábo-

rúban dicsőséget szerzett. Az udvari apródok nem részesültek lovagi tiszteletben mindaddig, míg Afrikában nem jártak és ott nem vívtak ki magoknak becsületet». A különben jólelkű, türelmes királyt csak a mohammedánusok elleni gyűlölete gyújtotta haragra. «Azért hadakozott Ázsiában és Afrikában, hogy ennek a vészes tévelygésnek még emlékét is kitörülje».

Ebből az iskolából kerültek ki, hogy a kisebbeket ne említsük, Almeida és Albuquerque, az indiai birodalom megalapítói és Magalhaens, a föld első körülhajózója. Ebből került ki az a Lupus Martinus, ki egymaga megvédte a vár kapuját a reárohanó mórok ellen, ebből az az Odoardo Pacheco, ki 500 emberrel megfutamította a mórok nagy seregét, bizva abban, hogy Krisztus csodát tesz azokért, kik az ő nevéért és királyuk dicsőségeért mentek e messze országba. Szinte a vakmerőségig menő bátorságuk és önbizalmuk csakugyan csudákat mivelt. És mi látszhatott elérhetetlennek azok előtt, kik átszelték a végtelen tengereket, meglátták azokat a mesés városokat, melyeket addig csak hírekből ismert Európa és fogadták azoknak a fejedelmeknek hódolatát, kiknek csak kis vadászkiérete is sokkal nagyobb volt, mint az egész portugál hadsereg.

Ez a csodás önérzet, melynek aztán megfelelnék a tettek és az eredmények, az egész renaissance lelki állapotának legszembevetőbb vonása, minden elért siker után továbbira, nagyobbra buzdított. Maga a kincsvágy nem magyaráz meg mindent, hisz az a Pacheco szegényen, minden örökségét elköltve, került haza, miután Kalikut kincseivel rendelkezett; épen oly kevésbé a becsvágy, hisz sokan, kik hasonlóan cselekedtek, ismeretlenül szállottak sírba. A lovagias kalandvágyhoz erős nemzeti büszkeségnek és a rajongásig menő hitnek kellett járulnia, hogy e vállalatok sikerülhessenek. Bárminő nagy is különben köztük a különbség: egyforma szellem hajtotta Columbust és Vasco de Gamát, Cortezt és Albuquerque-t. Nemcsak meg kellett találni azt, mit a világ rejt, hanem megszerezni annak kincsét királyuknak és az egyháznak.

És bárminő nagy is köztök a különbség, ugyanaz a szellem hatja át a nagy térítőket is. Csakhogy náluk úgy szólva minden földi salaktól ment ez az önbizalom; egyéniségök egészen beléolvad abba a célba, melyet kitűztek magoknak. Naiv hitőkben még inkább elérhetőnek tartanak mindent, hisz

Krisztus eszközei. Nem kincseket és népeket, hanem lelkeket jöttek meghódítani, de e vállalkozásukhoz épen oly nagy és sokoldalú tehetségekkel voltak fölrüházva, mint az államokat megdöntő és megalapító hadvezérek.

Indiába a hagyomány szerint Tamás apostol vezette be a keresztyén hitet, s midőn a portugálok oda érkeztek, több városban találtak községeket, bár szegény, elnyomott állapotban. Ezek hitében és szertartásában sok volt az öskeresztyén-ség nyoma és emléke. Hogy is változhattak volna elszigeteltségökben, túlhatalmas ellenségektől körülvéve? Hanem az úgynevezett Tamáskeresztyének csak igen kevés segítségére lehettek a portugáloknak egyházuk megalapításában és a térítésben. Goában már Albuquerque alapított ugyan püspökséget, de úgy ő, mint az utána következő alkirályok sokkal inkább el voltak foglalva politikai és katonai föladataikkal, semhogy még a térítés nehéz munkájával is bonyolították volna helyzetöket. E pontban egész másként járnak el mint Cortez vagy Pizarro. A benszülöttek vallási ügyeibe nem avatkoznak, azok szokásait, erkölceit nem bántják. A térítés csak akkor indul meg, midőn Goába jö 1542-ben Xavér Ferencz, Jézus társaságának tagja, az Indiák leendő apostola.

Xavér Ferencz, Loyola Ignác földije, szintén a sziklás Navarra egy büszke nemesi családjának fia. Biographusa szerint, már gyermekkorától fogva nagy dolgokra törő, nemzet-ségének fényét tulajdon érdemeivel emelni óhajtó. Pályául azonban nem a harczot választja, hanem a tudományt. Atyja ebbe nem akar beleegyezni és csak egyik leánya sürgetésére, ki szent hírben álló apácza-fejedelemasszony, és megjósolja, hogy öcsese van hivatva az új világ és a szélső kelet apostol-ságára, engedi Párisba. Ott Loyolával találkozik, kit eleinte nagyon megvet, de kinek utoljára sikerül megfékezni az ifju hányavetiségét és őt az élet más fölfogására téríteni. Ez az izzó lélek a nagy emberismerő vezetése alatt nem szünt meg forrni, hanem egész más irányba alakult át. Előbb pompában, ügyességben, testgyakorlatban találta örömét, most vezeklésben, önmegtágadásban, alázatosságban akart fölülmülni mindenkit. Párisból gyalog ment Velenczébe, túrve a legnagyobb fáradoalmakat és testi szenvedéseket, hogy a szent földre indulhasson mesterével. E helyett azonban Rómába mentek, hol Jézus társasága megalakult. A kapitány rendeletére Portugá-

liába kellett innét mennie, hogy onnét hajóra szállva Indiába utazhassék. Útközben igen közel járt szülőföldjéhez, hol anyja még élt. Életírója különös erénye gyanánt dicséri, hogy szülőjét elkerülte, bár tudhatta, hogy azt többé látni nem fogja. Hivatása tartotta egészen lekötve, úgy hogy Lissabonban, hol a király kegyét megnyerte, nem volt maradása. Azt a pápai bullát, mely őt teljes hatalmú legátusnak nevezte ki Indiában, megnyerve, az alkirály hajóhadával, két társától kísérvé, elindult Keletre.

Egy levelében, melyet Goába való megérkezése után írt generálisának, maga leírja útját és annak viszontagságait. Útközben Mozambiqueben, Afrika keleti partján egy félévig időztek. A hosszú átkelést sok hajós és katona sínylette meg, és ezért Xavér az egész időt a kórházban töltötte, «a lelkeket gondozva, gyóntatva, az Ur testét osztogatva, bár így sem birtam magam mind kielégíteni». Vasárnaponként szónokolt nagy hallgatóság előtt, az alkirály jelenlétében. Így méltán mondhatja, hogy mindenki örömeire és javára töltötte ott azt a félévet. Újra útra kelve nagy öröm érte, midőn Melindánál, Kelet-Afrika egy fontos kereskedő városánál, nagy aranyos kökeresztet látott. «Kitünt a kereszt ereje, hogy a saracenusok birodalmának közepette győztesen tündököl.» Útba ejtették Socotora szigetét is, a Vörös-tenger bejáratánál, hol keresztýéneket talált. De ezek annyira tanulatlanok, hogy még a keresztelést sem ismerik. Annál szigorúbban megtartják a böjtöt, kétszer is évenként. A szegény emberek kérték Ferenczet, maradjon náluk, de az alkirály elvitte magával, mert másutt még nagyobb szüksége van reá. Több mint egy évi utazás után 1542 májusban ért Goába. Ezt a várost igen szépnek írja le, különösen a székesegyházat és a ferenczrendiek és kanonokok nagy számát dicséri. Itt is a kórházba szállott, a délelőttöket a betegek, a délutánokat a rabok közt töltötte, estefelé meg a gyermekeket gyűjtötte maga körül valamely egyházba, hogy őket vallásos oktatásban részesítse. Vasárnaponkint a bélpoklosoknak szolgáltatva a misét, gyóntatott és áldoztatott.

Az ily megfeszített munka szinte szokássá, természetté válik és a nagy elfoglaltság megakadályozza az embert abban, hogy számot vetve önmagával, egészen átérezze, mit szenved, miről mond le. Ferencz Goában is elmélkedik. Lelki állapotát talán legszabatosabban e szavai tüntetik elő: «E hosszú út

fáradalmai; a mások bűneinek meghallgatása, mikor a magadéi is bántanak; a pogányok közt való huzamos tartózkodás e napégette földön: mindezen baj nagy vigasztalássá válik, ha az Istenért viseljük el. Mert lehet-e keservesebb halál, mint Krisztus nélkül élni, ha már megismerted és őt elhagyni, hogy vágyaidat kövesd? Higyétek el, egy kereszt sem hasonlítható ehhez a kereszthez. Viszont, minő boldogság úgy élni, hogy naponként meghaljunk, megtörve akaratumkat, hogy ne azt keressük, a mi a mienk, hanem azt, a mi Krisztusé». Minden ily theologiai elmélkedésbe önkéntelenül is sok csúszik be a megszokott szólásokból, de ezek levonása után is, mennyi igaz és közvetlen érzés marad.

Goában való tartózkodása alatt igen jó viszonyba lép a püspökkel, kinek megadja a kellő tiszteletet és kinek segítségével tervbe veszi a benszülöttek részére fölállítandó collegium építését. Hozzá is fogtak már a templom építéséhez, mely kétakkora lesz, mint a párisi Sorbonne temploma. A kormány gazdag alapítványokkal halmozza el, úgy hogy 100 növendéket lehet majd ott tartani, kik idővel a pogányok közt hirdethetik az igét. Egyelőre azonban igen kevés a pap és Ferencz maga is elmegy még 1542 októberében a felsziget déli csúcsára, hogy ott térítsen. A Comorin-fok körül lakó szegény halász népet a szomszédos mohammedánok ellen védelmökbe fogadták a portugálok és e révén meg is térítették őket, de bizony csak névleg voltak keresztyének. Azonnal hozzáfogott a kereszteléshez, a gyermekek és fölnöttek oktatásához. Nagy segítségére volt a térítésben az a körülmény, hogy egy napokon át vajudó mohammedánus nő épen a keresztelés alatt szült és e csodás esemény hatása alatt nemcsak az illető család, hanem az egész falu kívánta a keresztséget. Ott, hol sem szervezett papi testület, sem erős politikai hatalom nem állotta útját, mint e nagyon elmaradt népeknél, a térítés alig ütközött akadályba. Éveken át fáradt, mindig egyenlő tűzzel, nagy munkájában. «Annyi a Krisztus nyájába lépő, hogy néha a keresztelés fáradságától szinte letörök a kezem, mert néha egy-egy nap egész falut megkereszteltem. A hitvallás gyakori elmondásától gyakran elhagy a hangom és az erőm». De megvolt öröme és vigasza is. A gyermekek, kiket a tizparancsolatra és az egyházi énekekre megtanított, nagy buzgóságot mutattak. Esküdt ellenségei lettek a bálványoknak, és ha meg-

tudták, hogy valahol ezeknek áldoztak, odamentek és ledöntöttek a bálványokat. Az új ültetvény biztosítására lefordította a kátét az új keresztyének nyelvére és harminczat rendelt köztök, kik az ő távollétében is folytathassák a tanítást.

Másként állott a dolog ott, hol a bráminok papi rendje uralkodott a lelkeken. Ferencz úgy tünteti föl őket, mint a kik tudomány és erkölcs nélkül csak gyomrukat szolgálják, de azért a nép ragaszkodását irántok nem volt képes csökkenteni. Egy tudós brámin megvallotta neki, hogy egyik legfőbb titkos tanuk az: hogy egy az Isten és csak azt kell tisztelni, és hogy hagyományuk szerint bekövetkezik majdan az az idő, midőn mindnyájan egy vallást követnek. Meg lett volna tehát az érintkezésnek nem egy pontja, csak hogy az indus pap a vallásos titkokat nem közölheti a tömeggel.

Egyelőre csak politikai, hatalmi eszközöktől lehetett nagyobb sikert remélni. Így Ceylon szigetének megtérését közelinek tartották, mert az ottani király öcsese, hogy a portugálok támogatásával trónra juthasson, fölvette a keresztyén vallást. Különben csak ott történt gyors és tömeges térítés, hol még nem is volt igazi vallás, csak a természetimádásnak, vagy a fetisismusnak valamely formája uralkodott.

Hátsó India, különösen Makasszár, e szempontból határozottan nagyobb sikert helyezett kilátásba, mint az annyival műveltebb brámin Elő-India. El is ment Malakkába, onnét meg a távoli Amboinába, a Molukkók szigetén, végig mérve az új-portugáli telepek egész óriási távolságát. Közben ismét el látogat Goába és a Comorin-fokra, hogy ottani művének előhaladását is ellenőrizze. A mellett még a kátének maláj nyelvre fordítása és a portugál hajósok és katonák lelki üdve is foglalták gondját és idejét.

Valóban, ha működésének intensiv hatását és nem külső sikerét nézzük, előbbrevalónak kell tekintenünk azt a szolgálatot, melyet az európaiak vallásos vezetésével tett, annál, hogy sok ezer pogányt tett keresztyénné. Az ázsiai keresztyén telepeknek -- ezt legjobban a keresztes hadjáratok története bizonyítja -- mindig megrontója volt a győzelem, az uralom. A szokatlan égalj és életmód elernyesztette a testet, a kényelem és a keleti erkölcsök elfogadása pedig a lelki rúgókat szerelte le. Ezt a sorsot a portugálok sem kerülhették ki. Vallásosságuk ugyan a régi maradt, és azt oly szigorú bíró, mint

Xavér Ferencz volt, is elismeri. Azt mondja, hogy a mennyire tapasztalhatta, minden nép közt ez becsüli legtöbbre a pápai indulgentiákat. Csak egy pontban tart szükségesnek reformot, épen az éghajlatra és az ottani szokásokra való tekintettel. Ugyanis a portugálok leginkább bőjt idején szállanak tengerre, akár hadakozás, akár kereskedés végett. A bőjtöt pedig az akkor uralkodó rekkenő hőség miatt nem tarthatják meg. Azt kívánna tehát, hogy a pápa tegye át e földrészekre nézve a bőjtöt junius és júliusra, a midőn a hőség megtörik és a viharok lehetlenné teszik a hajózást. — De azért a portugálok családi élete épen nem felelt meg a vallás és az erkölcs követelésének. Kevés volt ott az európai nő, a legtöbben benszüllött szolganöket tartottak szeretőknek és egész nyilvánosan éltek ilyen háreméletet. Xavér Ferencz az ilyen házakhoz meghívatta magát vendégnek, s miután megnyerte a gazda bizalmát, minden befolyását arra használta föl, hogy házasságot létesítsen a concubinatus helyett, különösen azon esetben, ha ebből már gyermekek is származtak. Hol többen voltak a favoriták, arra törekedett, hogy a legszebb legyen a törvényes nő, mert az legjobban bírja majd biztosítani magának férje hűségét. A rút ágyasokat ellenben elűzette, szintűgy a szerencsenőket is, mert az ezekkel való házasság nem szüntette volna meg a házasságtörés ösztönét. Az ilyen apró vonásokból is fölismerhető, hogy a gyermekkorától fogva önmegtartóztatásban élő szent életű férfiú mennyire számításba vette az emberi gyarlóságot is, és mennyire megalkudott ezzel, hogy magasabb, erkölcsi célját elérhesse. Nemcsak Goában járt el így, hanem Malakkában és Amboinában is, hol természet szerint még több munkája akadt, még fejletlenebbek lévén a viszonyok. Mindenütt nemcsak tiszteletet birt magának szerezni, hanem meg is birta nyerni a kedélyeket. Életirója szerint e városoknak erkölcsi képe az ő hatása alatt egészen megváltozott. Ha ezt nem is vehetjük egész terjedelmében igaznak, bizonyos, hogy az egészséges családi viszonyok megalapítása és védelme csak javára válhatott a Kelet-Ázsiába került európai elem szivósságának és így elősegítette túlsúlyának megtartását. Csak egyre nem bírhatta reá sem a portugál kormányzókat, sem a többi európaiat: arra, hogy a benszüllött keresztyénekből egyenlő jogú embereket lássanak. A faji különbség előidézte társadalmi fölfogás erősebb volt

minden vallásos meggyőződésnél. Ha pedig a benszülött a megtérés által nem éri el azt, hogy szinte kiváltságos legyen a helyzete a pogánynyal szemben, elvész a legfőbb oka annak, hogy ősei vallását elhagyja. Ebben látja a nagy térítő működése sikertelenségének főokát, a mint ezt III. János királynak levélben el is panaszolja.

Az ily jellemek nem ismerik az egyszer kitűzött czélról való lemondást. Ha valaki annyira meg van győződve a keresztényen vallás ellenállhatatlan igazságáról, ha mégis azt tapasztalja, hogy minden buzgó apostolkodása mellett, politikai tekintet, épen hitsorsosainak uralma akadályozza meg a teljes sikert: világos az a következtetés is, hogy a hol ez az akadály nincs meg, a kereszt uralma tisztán a meggyőzés hatalma által biztosítható. Az az annyira ó- és az európaiak előtt mégis annyira új világ, melynek szélein mozog, egész sorát rejti az olyan államoknak, melyeknek meghódítására még csak gondolni sem merhettek a portugálok. Ott van Pegu, a mai Birma hatalmas királysága, ott az óriási Khinának és az imént fölfedezett Japánnak a mese ködéből épen kibontakozni kezdő számos, művelt, tanulékony nemzete.

Mindezen nemzetekről Marco Polo csodálatos utazása óta alig hallott valamit a nyugoti világ. A portugálok, a mint Hátsó-Indiába eljutottak, ott találták a khinai kereskedőket, kik csak úgy közvetítették azon vidékek forgalmát, mint mostanában, s ezektől kapták az első hiteles értesüléseket hazájok felől. 1518-ban Andrada Péter néhány hajóval eljutott Kantonhoz és összeköttetésbe lépett a khinai kormányzóval, hogy kieszközölje királya követének elfogadását a császár által. Ügyessége és becsületessége által jó hírt szerzett ott a portugál névnek. Mielőtt a kikötőből eltávozott, kihirdette, hogy bárkit sértett valamely embere, vagy bárkinek maradt adósa, forduljon hozzá, előbb nem távozik, míg elégtételt nem ad. Midőn Európába visszatért, Emmanuel királynak sokat beszélt azon nemzet erkölcséről, emberségéről és tanulékonyságáról s előadását képekkel és irásokkal is bizonyította. A király ebből azt a reményt meritette, hogy ez a nép el fogja fogadni Krisztus tanát. Csakhogy e reménynek csakhamar véget vetett Andrada Simon, a Pizarro fajtából való conquistador, ki hajóival igazi kalózháborút űzött, míg a khinaiak legtöbb emberét meg nem ölték. Ez véget szakított egy időre a diplomáciai

összeköttetésnek, s a birodalom ismét úgy elzárkózott az idegenek elől, mint azelőtt és azután századokon át.

Hanem a fehér ember érdeklődése már föl volt keltve és az akkori jelentések mutatják, hogy csakugyan már sokat is tudtak a mennyei birodalom intézményeiről és népeinek életmódjáról. Tudták, hogy szinte örökös a harc a khinaiak és a tatárok közt és hogy a tatár nyers erő ellenében Khinát nagy fala védi és szellemi túlsúlya tartja fönn. Tudták, minő termékeny az a föld, s hogy óriási néptömegnek nyújt táplálékot. Sok hasonlóságot találtak köztük és az európai népek közt abban, hogy ők is szeretik a lakomázást, sokban úgy élnek mint a francziák vagy a németek, és már Albuquerque észlelte, hogy khinai vendégei milyen szívesen üritgették a boros kancsókat, akár csak Európa északi népei. Szemökre vetették azonban bujaságukat, kicsapongásaikat, a jóslók és varázslók iránti bizalmukat. Ezzel azonban kapcsolatos a matematikai tudományok művelése és a csillagok vizsgálata. «Könyveik előállításában ércz formákat használnak és pedig oly régi idő óta, hogy senki sem tudja, ki találta föl. «Vallásuk alapja az egy Isten tisztelete, a mellett azonban egy nőben tisztelik közbenjárójokat Isten színe előtt és még nemzetök egy nagy hősét is szinte imáadásban részesítik. Számos nálok a férfi s a női zárda. Kitűnő kézművesek és festők. A tudományos nyelv nálok is valami régi, kihalt nyelv, úgy mint Európában a görög és latin. Meg volt már a vizsgálati rend, mely szerint mindenki csak sikeres vizsga alapján juthatott előre a mandarinok hierarchiájában. A legmagasabb tisztségeket csak a legtanultabbak foglalhatják el. Királyukat szinte Isten gyanánt tisztelik és az alig mutatja magát valaha. Az első rend a tanultaké, a második a katonáké, a harmadik a kézműveseké. Büntető törvényeik igen szigorúak. Még a vaknak sem engedik meg a koldulást, ha különben egészséges; az ilyen kézi malom forгатásával keresi kenyerét. Idegeneket csak igen nehezen bocsátanak városaikba, mert attól félnek, hogy ezek eltéríthetnék őket ősi szokásaiktól. Nagy gyönyörűséget találnak a színjátékokban és gyakran idézik a szellemeket.»

Minden elzárkózottsága mellett is, a portugál kereskedők megtalálták a nagy birodalomba vezető utat. Malakkából egész rendes forgalom fejlődött tKanton felé. Az ilyen kereskedők révén tudott meg Xavér Ferencz is egyet-mást Khina felől.

Hallván, hogy Khina egy távoli hegyes részében van egy olyan törzs is, mely a disznóhústól tartózkodik, mindjárt fölveti a kérdést: zsidók-e azok, vagy olyan keresztyének, kik a zsidó szertartásokat összekötik a keresztyén törvénnyel, úgy mint az abyssiniaiak. Hallott egy nagy tudományos intézetről, a Cenicumiról is, melynek mindenképen nagy a tekintélye nemcsak Khinában, hanem Japánban és a tatárok közt is. Ég a vágtyól, hogy oda is eljusson, a kereszt győzelmét előmozdítani.

Közben azonban egy japáni ember, kit valamely bűne tüzött el hazájából, és ki portugáli kereskedőktől hallván híret, őt Malakkában fölkereste, erre a nagy szigetországra irányozta figyelmét. Japánról addig csak igen keveset tudtak és maga Marco Polo sem járt Cipanguban, úgy nevezi ezt az országot, és csak azt tudja róla, hogy népe fehér, jól nevelt és aranyban bővelkedő. Az első portugál hajót 1541-ban a vihar vetette a japáni partokra. A hajósvezér, Fernan Mendez Pinto, visszatérve Indiába, a kereskedőknek is megmutatta az odavezető utat. Egy kereskedő elbeszélése ezekről az ujonan fölfedezett szigetekről nagyon föltüzelte Xavér Ferencz képzeletét. Bizott benne, hogy ott sokkal többre megy, mint Indiában, mert az a nemzet legjobban vágyik tudományra. A hozzá jövő japáninak, Angernek egyénisége még jobban megszilárdította bizalmát. «Ha minden japáni annyira sovár a tanulásra, bizony elmésebbek a föld minden népénél». Kérdésére: hiszi-e, hogy a japánok megtérnek, azt felelte Anger, hogy az ő népe nem hajlandó mindent elhinni a mit mondanak, hanem folytonos kérdészködéssel és kutatással néz majd utána, minő vallást hoznak, de leginkább az után indul, ha a szavaknak megfelelnek a tettek. «Ha tehát elérem azt a kettőt: hogy megfelelő választ adhatok minden kérdésekre, azután meg életem tisztességével elkerülöm a megszólást, ha a dolgot megtudják, a király, az egész nemesség és minden férfi Krisztus nyájához fog csatlakozni, mert ezt a nemzetet az értelem vezeti.» A lángoló hittel együtt járt Xavérban az a meggyőződés is, hogy vallása teljesen megfelel az ész követeléseinek is. Ez a vallásos rationalismus volt később is mindig a jezsuita térítésnek leghatásosabb mozgatója.

Éttől fogva nincs nyugta, Japánba készül. Nem rettentí sem a viharos tenger, sem a khinai kalózoztól származható

veszély. «Ezen úthoz nagy lelki gyönyörűséggel és még nagyobb reménnyel fogok, mert teljesen bizom abban, hogy e nemzetnél állandó eredményre jutunk». írja Loyolának 1549 elején. Akkor már három japáni ifju tanult a goai collegiumban, köztük Anger is, ki a keresztségben a Pál nevet nyerte. Az a szándéka, hogy elmegy a királyhoz és meglátogatja főiskoláikat. A szellemi és anyagi hatalom birtokosai útján akarta uralkodóvá tenni a keresztyén hitet. Ellátva társasága ügyeit, 1549 június 24-én Malakkában hajóra száll. Egy khinai pogány ember dzsonkján utazott. A hajó birtokosa kötelezte magát, hogy Khina elkerülésével, mert ott idegennek nem volt szabad kiszállania, egyenesen Japánba viszi őt és társait. Volt vele két pap és a három japáni keresztyén. Augusztusban kikötnek Japánban, Kagosima városában, Pál hazájában, Szaczuma országában, Ximo szigetén. Tele van hittel, bizalommal, azonnal a királyhoz akar menni, hogy előadja neki Krisztusnak, a királyok királyának követségét. Nem fél a japáni tudósokkal való vitától, «mert mi jót tudhat az, ki nem ismeri Istent, és fiát Krisztust».

Kagosimában szívesen fogadják, megismerkedik az országgal, és az első benyomás hatása alatt nagy lelkesedéssel ír e népről, melynek ő nyújtja első jellemzését. Szerinte a japáni minden más ujonnan fölfedezett népet fölülmúl derekasságban, s természetes jóságban első a barbárok közt. Elmés és mégsem csalfa, nagyon sovárog becsületre és méltóságra, minden dolog közt, a becsületet teszi első helyre. Sokan szegények közülök, de a szegénység senkinek sem válik szegyenére. Egyben pedig oly magasan állanak, hogy a keresztyének aligha fogják őket e tekintetben valaha utólni.

A szegény nemeseket csak úgy megbecsülik, mintha gazdagok volnának, és a legszegényebb nemes sem venné el, semmi körülmény közt, a leggazdagabb plebejusnak leányát. Bármennyire lemondott is az apostol minden földi szenvedélyről, a spanyol hidalgo vére fölbuzdult benne, midőn ennyire kifejlett aristokratikus érzésre, a méltóságnak ily elismerésére, a gazdagság ily megvetésére talált. Rokonszenves előtte az is, hogy mind fegyveresen járnak már gyermekkoruktól fogva és nem tűrnek el semmi sérelmet, sem szóval, sem tettel.

Örömmel látja, hogy a tisztességtudás összeköti a nemzet minden rangját, mert a mint a közemberek meghajolnak

a nemesek előtt, úgy hódolnak viszont ezek a királyoknak. Ezt inkább a becsvágyból, mint a félelemből származtatja, mert hűtlenség esetén méltóságuk forogna kockán. Ételben nagyon mérsékeltek, italban nem annyira, bár csak rizsből készült szeszes italuk van. Egynejségben élnek. Minden kocka és más hasonló játéktól irtóznak, mert hisz a játékos a másét akarja, s a nyereség vágya lopásra csábíthat. A tolvajlást nagyon megvetik s halállal büntetik. Jobban irtóznak a lopástól, mint bármely más barbár vagy keresztyén nemzet. Ritkán esküsznek, akkor is a napra. Egyáltalában nagyon hajlanak a tisztességre és rendkívül tanulékonyak. A legtöbbben tudnak is írni-olvasni.

Nagyon szeretik hallani az Istenről és isteni dolgokról szóló beszédet, különösen, ha azt meg is értik. Élőt nem tisztelnek isten gyanánt. Leginkább régi nagy férfiakat tisztelik. A legtöbben a napot imádják, némelyek a holdat. Épen nem mentesek a bűntől, de ha kimutatjuk, hogy bűnök ellenkezik az észszel, belátják ezt és meghajolnak az ész parancsa előtt.

Csak a papokkal, a bonzokkal, nem bír kibékülni. Szerinte ezek rosszabbak a többinél, sok helyen férfiak és nők együtt élnek a klastromokban és ott gyakori a magzatelhajtás. Természetellenes bűnök is gyakoriak köztök. Annál inkább csodálkozik azon, miért tisztelik annyira a bonzokat, kik átlag rosszabbak a többinél. Megbotránkozik azon is: mily keveset tudnak. A főbonz, olyan püspökfajta, még azzal sincs tisztában, halhatatlan-e a lélek vagy nem. Későbbi írók, mint a jezsuita Crasset, föltünőnek találják a hasonlóságot a japáni és a katolikus egyház szervezete közt; Xavér inkább a különbségeket veszi észre. Szinte meglepi őt, minő szivességgel fogadják őt a bonzok. Különösen azon csodálkoznak, hogy ő megtette azt a 6000 mérföldnyi utat Portugaliából hozzájuk, csak azért, hogy velök a hit dolgáról beszélhessen. A népet késznek tartja a keresztyén hit befogadására, mihelyt az ő nyelvén hirdetheti az ígét.

Nem hiába bámuljuk azt a művészi érzéket, mely a japáni mesterségek minden ágát áthatja. Erre a népre úgy látszik mindennél nagyobb hatása volt annak a szép Madonnaképnek, melyet Goából hoztak a térítők. Az alkirály anyja leakarta másoltatni és mindjárt kérte azt is, hogy vezessék be őt a keresztyén hitbe. Csak a nyelvben való járatlanságában

látja az egyetlen akadályt. Égő vágy fogja el e nyelvnek és írásának tökéletes elsajátítására, nehogy ennél a finom, művelt népnél bármilyen hiba rontsa tekintélyét és így megnehezítse szent művét. Addig bizony csak úgy áll köztük, mint a néma szobor. De mihelyt az idő és az alkalom megengedi, el akar menni Miakóba, a főkirály és a főiskola székhelyére. Igazán a Cortez és a Pizarro vére: egy csapással akarja meghódítani a királyságot és vele a nemzetet.

És minő reményeket fűz ehhez! Ha a király meg van nyerve, nemcsak országa nyílik meg Krisztus tana előtt, hanem Khinának még sokkal nagyobb birodalma is. Mert a japáni király barátja a khinainak és azok, a kik az ő gyűrűs pecsétjével utaznak, bejuthatnak abba a féltékenyen őrzött országba. Addig serényen folyik a japán nyelv tanulása és a hitvallás fordítása.

Már van is eredmény. Pál egész családja megtért és a kagosimai alkirály megengedte alattvalóinak a keresztyén hitre való térést.

Mind-e nagy reményből csak kevés ment teljesebbé.

Magában Kagosimában is a bonzok eltérítették a lakoságot a térítőktől. Itt könnyű volt a vigasz, hogy az annyira elmés és értelmes nép belátja ugyan a keresztyén tan igazságát, de az uralkodótól való féltében nem mer hozzá állni. Nem is volt tovább maradásuk, tovább mentek a nagy Nippon szigetén fekvő Amangucziba, «hol sokan hallgatták beszédeiket, mások megharagudtak rájuk, a sokaság pedig kinevette őket és gúnnyal illette, valahányszor mutatkoztak.» Az ottani király meghallgatta ugyan őket, de a vége mégis csak az volt, hogy csak igen kevesen tértek meg. Még hátra volt a legnagyobb csalódás. Még eljutottak ugyan a fővárosba, Miakóba, de a mikadó kapuja zárva maradt előttök. Ismét kész volt a vigasz: az ország épen forradalomban állott, ez volt az a kor, a melyben bitorlók foglalták el a fővezéri, sioguni trónt Tokióban.

Mit ér tehát az olyan uralkodónak parancsa, kire hűbéresei úgy sem hallgatnak? Valóban a feudális Japán a maga számos jogára féltékeny kis királyával nem volt oly könnyen meghódítható, mint a központosított, abszolút kormány alatt álló Mexikó vagy Peru. De viszont ugyanezen okból fakadt az is, hogy az egyik vagy másik király teljes szabadságot enge-

dett a missiónak, sőt maga is megtért. Így Amangucziban, a hová visszajöttek, nagy ajándékokkal kedveskedett nekik a király, de ők csak azt kérték, engedje meg nekik az ige hirdetését.

Ez megtörtént és csakhamar sok hívők akadt nemcsak a nép között, hanem a bonzok közt is, kikkel folyton vitakoztak. E viták alatt maga Xavér Ferencz is nagyon megbámulta ellenfeleinek éles elméjét. A fölvetett kérdések közt volt az is, hogy a jó Isten miért teremtette az ördögöt és miért engedi, hogy megejtse az emberek lelkét? Midőn erre azt a választ nyerték, hogy az ember szabad akarata szerint választ a jó és rossz közt, ismét abba kötöttek belé: hogyan büntetheti Isten a bűnösöket a pokol örök kínjaival, mikor Ő maga teremtette őket olyanoknak? Mégis ott két hó alatt 500 embert térítettek meg és e szám napról napra szaporodott. Általánossá azonban az áttérés nem vált. Útját állotta ennek az ösök iránti tisztelet, mely ennél a büszke népnél kiválóan ki volt fejlődve, de még egy más tekintet is. «A japániak igen nagy véleménynyel vannak a khinaiak bölcsesége felől, úgy a vallásos titkok dolgában, mint az erkölcsöket és a polgári alkotmányt illetőleg. Ezért mindig azt hajtották: ha igaz, a mit mi mondunk, hogy van az, hogy azt a khinaiak nem tudják?» A keletázsiai nagy kultúrák önállósága, szoros összeköttetése egymással és ellentéte az európaival szemben, itt gyakorolta először hatását. Xavér, a ki soha sem állott meg feleúton és soha sem riadt vissza a veszélytől és fáradalomtól, elhatározta, hogy gyökerében, Khinában támadja meg a pogányságot. Munkájának folytatását tanítványaira bizta, kiknek működésében nagy segítségökre volt a mester neve és emléke. Nem is maradt el a siker. Cabral Ferencz jezsuitát 1581-ben maga a császár fogadta Miakóban és a jezsuiták fölfogása szerint őt és a többi uralkodót csak az tartja vissza a keresztyénség elfogadásától, hogy a soknejüségéről nem akarnak lemondani. Akkor már a bungói, arimai és omurai fejedelmek keresztyének voltak, s a nép között már százezrekre ment a hívők száma. Nagy ünnepe volt a katolikus világnak, nagy diadala a jezsuita térítésnek, midőn e fejedelmek 1582-ben diszes követséget küldtek a pápához, XIII. Gergelyhez, kifejezni a keresztyén vallás feje előtt hűségöket és ragaszkodásukat.

Csakhogy a térítés e sikerét nagy részben politikai okok-

nak is köszönhette. Nobunaga, ki köznemesből a legfőbb hatalomra emelkedett, természetes szövetségeseit látta az idegekben, kik a bonzoknak, a fönnálló rend legerősebb védőinek hatalmát alapjában rendítik meg. Midőn azután a fejedelmek egy nagy szövetsége 1582-ben legyőzi és harakirira kényszeríti a bitortlót, az ország ismét egyesül a hatalmas Hidejosi alatt és igyekszik megszabadulni az idegen befolyások alól. Ehhez járult még a jezsuita és ferenczrendi térítők közti féltékenység, mely szintén bénította a keresztyén mozgalom erejét. Már Hidejosi kiűzte az idegeneket és utódai alatt tüzzel-vassal írtották ki a keresztyénség minden nyomát a Szigetországban. Minthogy időközben a portugálok hatalma elhanyaglott és utódaik az indiai tengerek uralmában, a hollandusok csak kereskedelmi érdeküket keresték, az oly nagy reményekkel megindult térítés teljesen véget ért.

Xavér Ferencz 1551-ben visszatért Goába, hogy előkészüljön khinai útjára. Egész lelkét ráteszi e vállalatra. Most lehetőleg utána jár mindennek, a mi ezt a nagy birodalmat érdekli és minden fölkelti bámulatát. «Khinai a legnagyobb és legbékésebb birodalom és minden, még keresztyén államot is fölülmul az igazság és méltányosság híre által. Azok a khinaiak, kiket Japánban és egyebütt láttam, szintén fehérek, mint a japániak, okosak és tanulékonyak, s elme dolgában még amazoknál is különbek. Földjök mindenben bővelkedik, különösen selyemben; igen számos, nagy város épült benne díszes kőházakkal, palotákkal ékes. Nagy ott a nemzetek és a felekezetek sokfélesége, és mint hallom, vannak ott zsidók és mohammedánusok is. Mindenképen olyan ország ez, a melyben az evangelium, ha egyszer elvetették magvát, dúsan fog fölsarjadzani.»

Itt is az a szándéka, hogy egyenest a császárhoz menjen. Erre a lehető legnagyobb alkalmat látja, midőn az alkirály az ő kérésére követet küld a császárhoz nagy ajándékokkal. Világos előtte, hogyha egyszer a khinaiak megtérnek, követik példájokat a japánok is. Annyira buzgó és türelmetlen, hogy kiátkozza a malakkai helytartót, mert őt útjában tartóztatja. El is jut Szan-csan szigetére, Kanton közelébe, és egy khinai ember 200 aranyért elvállalja, hogy őt bevigye a városba. De előbb a vállalkozó huzás-halasztása, aztán súlyos betegsége megakadályozza e tervének végrehajtását. «Nem mondhatom,

mily zokon veszi az ördög, hogy mi Khinába jutunk. Hihetetlen, minő eszközökkel küzd, hogy társaságunkat onnan távol tartsa», írja utolsó levelében. A sok fáradságtól, nélkülözéstől elgyengült testén mindinkább erőt vett a betegség. Szancsanban is rossz fakunyhóban él, élelmét meg, társasága szabályait követve, úgy koldulgatta össze. Ott érte a halál 1552 december 2-án. Holttestét Goába vitték és nagy pompával tették sírjába; emlékét számos csodatétellel és jelenéssel hímezték körül legendájának írói. Nem méltatlanul hasonlították őt Pálhoz, a pogányok apostolához. Ha képzelete, hite talán nagyobbak vélte és írta le az elért sikert, könnyebbnek a kivívandó végleges diadalt, ki fogná ezért megítélni? Talán a lángoló lelkek ez öncsalódása, működésöknek, halhatatlanságuknak egyik legerősebb rúgója, legszükségesebb föl-tétele.

Bárminő veszélyesnek látszott is a Khinába való bejutás, mert halál vagy örökös fogság várt ott az idegenre, Jézus társasága Xavér halála után sem mondott le a nagy birodalom megtérítésének eszméjéről. Bizonyos tekintetben előmozdította törekvéseiket, hogy a portugálok 1557-ben kibérelték Makaó félszigetét Kanton közelében és így állandó kereskedelmi összeköttetésbe léptek a birodalom lakosságával. Több sikertelen kísérlet után végre az olasz Ricci atyának sikerült eljutnia Kantonba, majd Pekingbe is. Itt csakugyan helyén volt az a gondolat, hogy a császár megnyerésével megnyerik az egész birodalmat. «Mert nálok nincsenek kis királyok, sem főurak. A császár egyformán uralkodik mindnyájok fölött. A tartományokat kormányzók által kormányozza és tőlök tudja meg az előforduló fontosabb ügyeket. A kormányzókat pedig nem az udvar neveli, hanem a főiskola. Törvényeik szerint a császár rokonainak és szolgáinak nem szabad beavatkozniok a kormányzásba.» A Ming dynastia belföldi lévén nem szorult katonai támogatásra; patriarchalis színezetű törvényes uralma mégis biztosította mindenütt tekintélyét. Akkor Hintung volt a császár, kinek hosszú uralmát csak a japániakkal való háború zavarta, Korea birtoka fölött. Épen a béke kötésekor jutott Ricci Pekingbe, hol jól fogadták, gondoskodtak ellátásáról s megengedték, hogy válaszszon magának és társainak házat a székvárosban.

Már Xavér Ferencz megjegyzi, mennyire növelte tekin-

télyét, hogy többet tudott a csillagászatból a japáni tudósoknál. A khinaiak nagy előszeretettel foglalkoztak a matematikai tudományokkal és az odaérkező jezsuitáknak nem térítői buzgalmok alapította meg tekintélyét, hanem mértani és csillagászati tudományuk. Ricci is elsősorban a tőle készített térképnek köszönte hírnevét. Sajátságos, hogy így a keresztényen hitnek épen azon tudományok egyengették az útját, melyek legfüggetlenebbül fejlődtek az egyház szellemétől és melyekben a középkori elme alig látott mást varázslásnál, ördöggel való czimborálásnál. Hiába, az európai cultura felsőbbisége a mohammedán és a mongol fölött akkor csak ezen a ponton volt kézzelfogható.

A Ming dynastiából való utolsó császárok, valamint a Mandzsu dynastia, mely 1644-ben megdöntötte trónját, udvari csillagászok, némileg csillagjósok gyanánt tartotta a jezsuitákat, az ellen sem volt kifogásuk, hogy térítsenek, de maguk igen távol voltak attól, hogy elhagyják a birodalmat föntartó ősi hitet és erkölcsöt. Az egyik ilyen udvari astronomus, a német Schall Ádám atya, a ki 1665-ben Bécsben kiadott könyvében ez udvari köntöseben van ábrázolva, épen tanúja volt a Mandzsu hódításnak, melyet igen bőven elbeszél. De ha egy új nagy nomád betörés, a dynastia megváltozása, a tatár uralom, lényegében mitsem változtathatott a birodalom szerkezetén, hogy másíthatta volna azt meg az a néhány európai ember, a kinek az említettük különös viszonyok miatt inkább a táltos, mint a hittérítő szerepe jutott. Az a szép remény, melyet Xavér után még annyian tápláltak, hogy a vallás közössége közössé teszi majd Kelet-Ázsia fejlődését Európáéval, a XVII. század végén teljesen szétomlott. A fenmaradt, aránylag csekély bennszülött községek csak buzgóságát mutathatják alapítóiknak, de nem adhatnak már fogalmat magasan szárnyaló ábrándjaikról, reményeikről.

MAR CZALI HENRIK.

A SZERENCSE FIA.

Regény.

Első közlemény.

I.

Az 1867. év egyik tavaszi napján zajos lett a csöndes fölvidéki város, Kassa. Az új főispán székébe iktatását ünnepték, régi szokás szerint nagy pompával, díszes bevonulással, zászlókkal, banderiummal. Nagy öröm volt az akkor a kassaiaknak, fényes diadalünnep.

Azóta már sok főispánt láthattak, parádést meg nem parádést is és hozzászokhattak, hogy vajmi keveset lendít az emberiség forgandó sorsán egy-egy főispáni installatio; de akkor még az alkotmányos élet ifju korát éltek, a mikor egy-egy diszkard csörrenése, a tollak lebegése a kalpagokon, a zászlók a házakon megdobogtattak minden szívet.

A vármegye támadt föl újra, a régi magyar vármegye. A sarkantyúk pengtek, az izmok feszültek a zsinóros attilákban, a lelkesedés kipirúlt az arczokon. Az ébredő tavasz volt ez a tél dermedtsége után. A merre az ember tekintett, minden éledett, a menték arany sujtása ragyogott a napfényben s az öröm zszibongása betöltötte a levegőt.

Az új idő lehellelte volt, melyből még csak a vidámságot és a reménységet ismertük. Új idő, mely az emberek képzeletében összeolvadt a régi dicsőséggel s a kassai polgárok, a kik kivonultak lobogóikkal, a csizmadiák és lakatosok gyönyörködve legeltették szemeiket a vármegye urainak czobolyprémes, bogláros mentéin. A főispán négylovas hintója csaknem olyan kegyelet tárgya volt, mint a frigysekreány az ó-testamentomban.

Rivallgottak az éljenek, az ipartestületek meghajtották lobogóikat. Ő méltósága nagy lelki fönséggel ült a hintóban s kócsagtollas kalpagja meg-megbillent, a mint nyájas leereszkedéssel fogadta az üdvözlést. A hölgyek az ablakokban, az erkélyeken zsebkendőiket lobogtatták.

A Laczkó-ház erkélye is tele volt lelkesült nézőkkel. Annyi helybeli és vidéki jó ismerős, természetesen majdnem csupa hölgy (az uraknak ott volt helyök a díszmenetben) gyűlt oda, hogy egészen sarokba szoritották a köszvényes vén báró Simánszky Albint, a ki olyan félig rokon, félig pártfogó szerepét játszotta itt a Laczkóék házánál, noha tulajdonképen csak élösködött rajtuk.

A kopottas kabátba s német bugyogóba öltözött báró (ő méltósága nem igen szenvedte a hazafiságot) néha-néha motyogott egy pár szót, de a hölgyek nem nagyon figyeltek oda, minden szem a díszmenetre tapadt. Fényes banderium lovagolt a főispán kocsija előtt, nem olyan silány gebékre ültetett paraszt suhanczok, a milyeneket pénzért fogadott vagy fenyegetéssel kirendelt a szolgabíró a Bach megyefőnökeinek meg a provizórium administratorainak, hanem csupa urak, a vármegyei fiatal nemesség színe-java, nyalka paripákon.

A bárónak azonban, a ki rossz szájú ember, szabad megjegyzéseket tenni:

— Micsoda maskara az a Csánky Gyuszi a narancsszín dolmányában. Olyan, mint valami libériás huszár. . . . Annak a Bárdos fiúnak meg úgy lépeget a lova, mintha gombostükön járna . . .

De most megakadt a szeme valakin:

— Ki az ott hátul, az a daliás barna fiatal ember? Az aztán meg tudja ülni a lovat. Ki az? Maga mindenkit ismer, Bodnár.

A megszólított tömzsi kis ember, ki a báró széke mögött állt, előre dugta szürke fejét:

— Az ott? Az Berényi Kálmán.

A báró fintorgatta az arcát:

— Micsoda Berényi?

— Samunak a fia. Nem emlékszik rá a báró úr?

A báró úr emlékezett, de nem a legkedvezőbben:

— Úgy? Samunak a fia? Ismertem az apját. Nagy gazember volt. Nagy uzsorás. Fölakasztották?

A kis tömzsi ember megütközve szólt: — Ugyan mit beszél a báró úr?

— No csak úgy gondoltam. Kisebb zsványokat is föl-akasztottak már.

— Aquirálni talán csak szabad? — vélte Bodnár úr.

A báró gúnyosan vonogatta vállait:

— Hát aztán mennyit aquirált . . . majd azt mondtam: rabolt össze . . . az a Berényi Samu?

A szürke hajú, tömzsi kis Bodnár ügyvéd nem tudta határozottan. — Azt mondják, hogy szépecskén maradt nagyon Kálmánra, a Tiszán túl is Szabolcsban, a hová tizenkét évvel ezelőtt átköltöztek, meg itt Abaujban is. Meg pénz is van, azt mondják, bőven, meg egy pesti ház is van.

— Na képezem, hogy fognak érte bolondulni a leányok — jegyezte meg a báró.

Bodnár ügyvéd zsémbesen dörmögte:

— Egyebet sem tud a báró úr, csak csúfolódni.

Azalatt a hölgyek is megjegyzéseket váltottak, ha egy-egy ismerőst pillantottak meg a lovasok közt. Olykor fényesebben csillant meg egyiknek vagy másiknak a szeme s itt is, ott is kigyúlt egy-egy fiatal leányarcz. Összedugták a fejeiket és sugdostak, ámbár nem egy mama figyelmeztette már őket:

— Sugdosni nem illik.

De ilyen nevezetes napon, mikor az öröm és a dicsőség mámora mindenkinek fejébe száll s mikor úgy látszik, mintha még a nap is fényesebben sütné mint máskor, oda lent pedig a vármegye legdélcegebb ifjai tánczoltatják paripáikat a főispán kocsija előtt, nem lehet kivánni, hogy a fiatal leányok olyan komolyan viseljék magokat mint Laczkóné, a ki most is szigorú arczczal ül ott vendégei közt. Most is fekete ruhában, mint özvegysége óta mindig, ámbár annak ides-tova tíz esztendeje s nem mondhatni, hogy a boldogult Laczkó Andor valami nagyon megérdemelte volna a gyászolást.

Laczkóné alig szólt, de tereferéltek körülte hangosan is, meg halkán is. Mosolygó ajkú leánykák figyelmeztették egymást:

— Nézd csak, nézd csak.

A két Laczkó leány, Anna meg Gizi, egymás mellett állt s Anna átölelte a Gizi derekát.

— Nini, Korláth Pista. Látod?

S a kis Laczkó Anna fejével is, zsebkendőjével is integetett oda le valakinek.

Csak úgy hitták : a kis Laczkó Anna. Mert igazán kicsi volt a fejedelmi termetű gyönyörű Gizihez képest s mindenki a hugának nézte volna, a ki nem tudta, hogy ő az idősebb, még pedig harmadfél évvel s még Laczkó Andornak az első házasságából való.

Korláth Pista is észrevette a Laczkó-leányokat s megemelte sastollas kalpagját, úgy köszönt föl hozzájuk, azzal a vidám, barátságos arcczal, melylyel kedves, bizalmas ismerőseinket köszöntjük. Kissé hegykén megpödörte szökés bajuszát s hátraszegte a nyakát, mialatt napsütött kerek arczából szinte látszott, mintha szeretne fölkiáltani ide az erkélyre :

— Jaj de örülök, hogy látom magokat.

De nem sokáig örült szegény fiú. Anna ugyan nyájasan mosolyogva integetett neki s Gizi is üdvözlőn billentette meg szép királynői fejét, de a lova, melyet már a sok éljenzés, zászló, zsebkendő-lengetés megriasztott, most a mozsárdurrogásra egyszerre végkép megvadult, fölágaskodott s levetette magáról lovasát.

Az erkélyen fölsikoltottak a nők. A báró boszusan dörögött:

— No a mamlasz. Bezzeg azt a másikat nem dobtá volna le a ló.

De a báró megjegyzését senki sem hallja. Általános lett a rémülés ide fönt is, oda lent is. Megzavarodott a bandérium, megállt az egész díszmenet. Néhányan leugrottak lovaikról vagy kiszálltak a kocsikból s oda siettek a földön fekvőhöz. A sorfalat álló polgárság sorai is fölbomlottak. Ki a megvadult ló elől menekült, ki meg oda tódult a szerencsétlenség színhelyére. Pillanat alatt egész embergomolyag gyűlt körülte.

- Meghalt? -- kérdezték egymástól.

A főispán sajnálatát fejezte ki, a mint azt ő méltóságai ilyen alkalommal szokták. Sőt a hintóból is ki akart szállni, de az már nem volt szükséges.

Már akkor fölemelték a kövezetről a mozdulatlan, eszméletlen heverő Korláth Pistát. Laczkóné intett az erkélyről, hogy hozzák be, le is szólt s bár a nagy zshivajban nem hallhatták szavait, megértették, hogy mit akar.

No ott jó helyen lesz, gondolták, ott ápolni fogják, jobb helyre nem is vihették volna. Különben úgy sem tudták volna, hogy hová vigyék. A kórház messze van s ilyen úri embert csak nem lehet oda vinni. Megfogták hát, ki a fejét, ki a lábát, ki a vállait, ki hogy tudta, díszruhás banderisták, kiknek kardja csőrömpölt minden lépcsőfokon, míg fölérték az emeletre s közönséges nép, a ki poros csizmáival bement a szobákba s szöges talpának ott maradt nyoma a fényesre csiszolt kockás padlón.

Az erkély kiürült, a hölgyek mind oda siettek a szerencsétlenül járt Korláth Pista ápolására. A nőkben mindegyikben megvan az irgalmassági ösztön. Semmi sem lehet nekik nagyobb élvezet, mint ápolni valakit, vagy legalább úgy tenni, mintha ápolnák. Csak a köszvényes vén báró maradt kint, meg Bodnár ügyvéd, a kit a báró kabátja szárnyánál fogva húzott vissza.

— Hová siet? — mondta neki. — Maga csak lábatlan-kodnék ott. Majd elvégzik azt az asszonyok. Inkább beszéljen arról az új üstökös csillagról.

— Üstökös csillagról? — álmélkodott Bodnár Mihály.

— Na arról a Berényi Kálmánról.

— Vagy úgy? Hát mit beszéljek? Mit érdeklí az a báró urat?

— Hogy a mennyköbe ne érdekelne? — felelt a báró. — Az apjának, annak a vén akasztófárávalónak, négyszáz forinttal adósa maradtam.

Bodnár Mihály behúzta fejét kövér vállalai közé:

— Na hiszen akár négyszáz ezerrel maradhatott volna adós a báró úr, az ugyanis mindegy, soha sem lát abból senki egy árva krajezárt.

A báró félvállról felelt vissza:

— Hallja, Bodnár, ne konfidenskedjék. Mit tudja maga, nem akarok-e fizetni?

— No az jó lesz — morgott Bodnár Mihály — legalább az én kétszáz forintom is megkerül.

A báró, a ki eddig csak úgy hátra felé beszélt, most szembe fordította vgyorgó arezát:

— A maga kétszáz forintja? Arról nem beszéltem. Hiszen maga olyan rokonságféle vagy mi, hát mit akar?

Persze, hogy rokonság volt s nagyon bántotta, hogy a

báró csak ilyen fitymálva beszélget vele. Néha napján próbál-gatta is, hogy rést tör az aristokratikus gőg khinai falán, a mivel a méltóságos báró úr elzárta magát előle, de a báró úr soha sem akarta tudomásul venni a közeledést s mindig vissza-szorította Bodnár Mihályt a khinai falon kívül.

Pedig mit nem adott volna érte Bodnár Mihály ügyvéd, ha úgy szólíthatta volna a báró urat: «Te, Albin!» Ez volt életének legfőbb vágya. Csak egy félig elzüllött, régóta tönkre-jutott báró ugyan, de mégis báró s milyen lelki meglegedést szerezhet az, ha az ember egész nagy társaság előtt így szól-hat hozzá:

— Te Albin.

Simánszky Albin báró azonban inkább tűrte a grom-báskodást, a mivel a boszus ügyvéd traktálta, mint a pajtás-kodást. Tudta, hogy Bodnár Mihály azért így is, úgy is szolgál-átára áll, a mikor kell s hozzá dörgölözik, a mikor csak lehet. Most is ott áll a báró úr széke mellett s várja, hogy mit akar még kérdezni.

— Azt akarnám tudni, hogy a fiatal Berényi nem gsef-tel mint az apja?

— Nem — felelt rá kurtán Bodnár ügyvéd.

— Nem kölcsönözget pénzt?

— Barátságból, meglehet; próbálja meg a báró úr. A fia-tal gróf Zsámbokynak, tudom, hogy nyolez ezer forintot adott.

— Ferinek?

— Annak. De csak úgy kamat nélkül, mint jó pajtásának.

— Ejnye be adakozó szivű — jegyezte meg a báró gú-nyosan.

— Az hát. Minden fukar embernek a fia ilyen.

— Male parta male dilabuntur — mondta rá a senten-tiát a báró. — Ebül gyült szerdéknék ebül kell elveszni.

— Hát ebben persze a báró is segíteni akar neki?

A báró nem felelt, csak dölyfösen szemére csiptette a monokliját.

— Adjon egy szivart — parancsolta inkább, mint kérte.

Bodnár Mihály mérgelődött magában a kérésnek ezen a módján, de azért odanyújtotta szivartárczáját, sőt még tüzzel is szolgált.

A báró kikönyökölt az erkély sarkán. A díszmenet újra megindult. A mozsarak durrogtak, a nép örömrádása fölhang-

zott az utcán s a főispán ő méltósága nyájasan meg-meghajlította kissé a fejét, jobbra is, balra is.

II.

Korláth Pistát lefektették a divánra, mikor behozták Laczkóékhoz. Laczkóné maga tett párnát a feje alá s aggódva tapogatta halántékát, üterét. Máskor rendesen szigorú arcvonásai most mintegy meglágyultak s csaknem anyai gyöngéség tükröződött szemében.

Hát persze, gondolták az asszonyok, hiszen ez a Korláth Pista félig-meddig már olyan, mintha Gizinek a vőlegénye volna.

Egész Kassán azt beszélik, meg a megyében is mindenfelé. Jó parti, vagyonos fiú, összeillenek. Majd két ezer holdja van Gönczön az atyjának s csak ő maga az egyetlen gyermek. Aztán egy nőtlen öreg nagybátyja is van; nem sok, de onnan is jut valami. Régi törzsökös család a megyében, rokonság mindenkivel. Örülnének neki minden leányos háznál. A mellett meg jó fiú, olyan mint egy falat kenyér, nem korhely, nem kártyás. No ezt jól kiválasztották Laczkóék.

Csak az Isten másképen ne végezze. Mert a hogy ott fekszik Korláth Pista mozdulatlan sápadtan, inkább látszik halottnak, mint élő embernek. Rémület szállja meg az asszonynépet.

Eleinte mindenki oda tolongott, mindenki segíteni akart, vizet frecscentgettek az arczába, eczettel dörzsölték a halántékait; de mikor látták, hogy nem ébred föl, húzódozni kezdtek. Jaj, már a keze is hideg. Szinte érzik már a szobában a halál fagyos lehelletét.

Meg-megborzong egyik-másik gyöngébb idegzetű hölgy, aztán átszáll a félelem a bátrabbakra is. A halál szörnyű kísértet, még a férfiak szive is összeszorul, ha közel sejtik.

Vagy három úrfi izeg-mozog még ott, mentésen, kardosan, a bandériumból valók. Azokat ostromolják a nők:

— Él-e még?

De azok sem tudják. A szive még dobog, de a lélegzését nem hallják.

— Nagy csapás volna — vélik az asszonyok.

S nézik Laczkó Gizit. Az ott áll a szoba közepén, sápadtan, de némán. Egy siránkozó szó sem hallatszott ajkáról. Egy könny sem látszott szemében.

Erős lelkű — mondták egymás közt a nők. — Az anyjára ütött.

Csak a kis Anna zokog keservesen.

— Ni bizony, mintha az ő vőlegénye volna — jegyezték meg.

Am az a zokogás meghatja a gyöngébb szívüeket. Egyik sarokban is, másokban is sírva fakad itt egy leány, ott egy asszony. S az tovább terjed. Nemsokára mindenfelé törülgetik a szemeiket s ajkaikra szoritják a zsebkendőt, hogy elfojtsák a zokogást.

Mikor megérkezett az első orvos, már mindenütt sirtak-rittak. Haragos öreg úr volt az s mérgesen rá rivallt az asszonyokra :

Mit jajgatnak ? Azzal föl nem támasztják.

Nyomban jött a másik orvos. Pár percz mulva utána a harmadik is. Arra csöndesebbek lettek a nők. Bátorabban néztek körül s még azt is észrevették, hogy az egyik orvos igen csinos fiatal ember.

Most már a divánon fekvő patiens mellett elfoglalta helyét a tudomány. Az orvosok consultálnak, kerékbe törik a latin nyelvet s szerfölött komoly képet vágnak. A haragos öreg fölfújja a tokáját. A nők aggódva várják, mi lesz most.

A szép Gizi még akkor is a szoba közepén állt, sápadtan, szótlan. Néhány asszony körülvette s vigasztalni kezdték :

— Jó az Isten. Nem lesz a veszedelem olyan nagy. Mindjárt segítnék az orvosok.

A szép leány nein felelt, csak büszkén tekintett szét. Láthatták, hogy nem szorult senkinek a vigasztalására.

Susogás támad a sarokban. Van, a ki megütközik, hogy a leány olyan hideg :

— De így féligmeddig menyasszony létere !

Az asszonyi elme gyorsan találgat. Talán nem is igaz az az egész hír, hogy így meg úgy Gizike és Korláth Pista ? De hiszen mindenütt beszélük. Tegnap este is Tardyéknál. Ott már azon bizonyoztak, hogy nemsokára meglesz az eljegyzés. Valami igaznak csak kell lenni benne. Nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja. Már nagyon régóta jároгат ide Korláth Pista.

— Talán csak nem Anna végett?

— No ha én férfi volnék, nekem ugyan inkább kellene, mint a másik.

— Nekem is.

Leszólják a férfiakat, hogy az mind olyan haszontalan, csak a gazdag leányt keresi, meg a szépséget.

— No hiszen szépnek Annácska is elég szép --- kelnek a pártjára többen --- olyan kedves, olyan herzig, míg az a másik az olyan . . . Olyan Bild ohne Gnaden.

A kassai előkelő világ még akkor szerette németül fejezni ki azt, a mire magyar szót nem tudott, vagy ha tudott is. Az az egy pár német szó, az adja meg az előkelő tónust.

Igaz, hogyha ő méltóságát báró Simánszky Albin urat megkérdeznénk, hát ő méltósága fölvilágosíthatna bennünket, hogy ez itt még nem az igazi előkelő világ, csak olyan mismás, ide bele vegyült már mindenféle element. Ott kevélykedik ugyan a ház homlokán kifaragva a Laczkó-czímer; de ezt a házat is csak az asszony pénzén vásárolták vissza a hitelezőktől. Laczkó Andor másképp kezébe vehette volna a koldusbotot. Minden az asszonyé itt.

De bár Laczkóné nagyon büszke s nem nézné ki belőle senki, hogy csak a káptalan tiszttartójának a leánya és nem valami ősi család ivadéka, a rokonait még sem zárhatja ki. Hiába figyelmeztette már egypárszor a nemes báró:

--- Fánika, az a Csutakné vagy az a Druzsikné nem a mi társaságunkba való.

Aztán annak a Csutaknének meg annak a Druzsiknének, meg Isten tudja, hogy híjják a többit, azoknak leányaik is vannak, fiaik is vannak és nem szerez mindenki olyan szép vagyont, mint a káptalan hajdani tiszttartója, hogy aztán a leánya beleolvadhasson olyan jó családba, mint a Laczkó-familia. Némelyik koldus marad, holmi tengődő kis hivatalnok, de azért hánytorgatja a rokonságot. A báró úr alig mer miattok a kaszinóba menni.

S aggódnia kell folyvást, hogy mikor rontanak be ide a csizmadiák feleségei, mert most olyan idő következik, hogy semmit sem lehet tudni. Kár henczezni és parádézni ott az utczán a czobolyprémes, arany sujtásos mentékben, mert nem tudhatni, mikor kanyarítják ki az urak nyakából a magokéba a lakatosok meg a szűrszabók fiai.

Ő méltósága azonban nem tarthatja föl a világ folyását s a kassai előkelő világ csak vegyül, vegyül, egyre jobban vegyül. Ki tudja, ez a két Laczkó-leány is hogy fog férjhez menni?

— Ja, ja, ha fiatalabb volnék — sohajt a báró úr.

De arra már nem lehet gondolni, hogy ő lépjen sorompóba: arra már nagyon kopott, nagyon vén. Hiszen már az anyjoknak sem kellett, mikor özvegyasszonyná lett és ő méltósága próbálgatta. Pedig az az ostoba asszony báróné lehetett volna. De hát ilyenek az asszonyok.

No de most már csak ezt a két leányt adhatnák jól férjhez. Ő méltósága ezen aggódik. Ennek a szegény Annácskának bajos lesz találni valakit, ha csak nem valami ügyvédet, orvost, városi tisztviselőt vagy más afféle lézengő lateinert. Hja, ha nincs pénz, nincs vőlegény. Pas d'argent, pas de suisse. Hiszen minden a Gizié lesz, mind anyai vagyon, az atyjokról ugyan nem maradt egy fitying sem.

Hogy Annának valami szerencséje legyen, arról már lemond ő méltósága, csak legalább a másik, a másik menne tisztességesen férjhez, valami igazi úri emberhez. De az a Gizi olyan furcsa leány, hogy az ember nem tudja, hányadán van vele. Néha olyan büszke, mintha egy mágnásnak is szerencse volna, ha hozzá megy; máskor meg olyan phantasta gondolatai vannak a házasságról, hogy két szív meg egy kunyhó.

Persze neki könnyű a kunyhót emlegetni, mikor úgy is tudhatja, hogy az csak mese. De ő méltósága mégis szeretné, ha már valami bizonyos volna, valami úri ember. Mert ez a Korláth Pista sem bizonyos, Gizi csak úgy félvállról nézi, most meg a számár még a nyakát is kitöri, épen a legrosszabbkor.

- Menjen, Bodnár, nézze már meg azt a szerencsétlent.

Bodnár Mihály csakhamar visszajött az örvendetes hírrel, hogy Korláth Pista már föleszmélt. Három orvos van mellette s az asszonyok párnákat raknak a hátához, fölültetik.

Valamennyien ápolni akarták volna megint. A kis Laczkó Anna is ott szorgoskodott mellette. Csak Gizi nem sietett oda. De az elalélt, mikor kinyitotta szemét s tétovázva körüljártatta a szobában, mégis csak őt kereste legelőbb, még félig kábultan, ösztönszerűn. S mikor megpillantotta, egyszerre fény lobbant meg szemében, zavaros tekintete tisztult s végtelen gyöngédséggel nézett rá.

Ám gyöngédségébe, örömébe valami kis szegyenkezés is vegyült. Nyilván restellte, hogy ilyen szánalmas állapotban került ide. Az ember nem dicsekszik azzal, hogy levetette a ló s itt feküdt ájultan.

Laczkó Gizi nyugodt maradt. Nem láttak rajta semmi különös változást. Örült ő is, hiszen mindenki örült, hogy nem halt meg Korláth Pista; az igazán borzasztó lett volna. De fejedelmi allurejét megtartotta a leány. Wie eine Prinzessin. S nagylelkű mosolylyal bólintott a fiatal ember felé.

Annak azonban úgy rémlett, mintha abban a mosolyban a szánakozásnak valami lenező árnyalatát látná. Jó fiú volt másképp s nem is igen értett a női lelkek bonczolgatásához, de bántotta ez a lenezés, a mit látott vagy csak képzelt. Nyugtalan lett, hevesen föl akart kelni, de nem birt, visszaesett a divánra.

A haragos vén orvos még jobban fölfújta a tokáját:

— Ne fészkelődjék. Maradjon csöndesen.

Kérdezték az orvosok, hogy hol fáj?

A fiatal ember kedvetlenül felelt: a dereka is, a lába is.

— Megvizsgáljuk — biztatták az orvosok.

A hölgyek kimentek az erkélyre. Talán még látnak valamit a bevonulás pompájából. De már nem láttak semmit. Már az utolsó kocsis is elment. Az ipartestületek begöngyölgették lobogóikat s oszladoztak. A nép megfogyott az utcán, csak a vármegyeház felől hallatszott még egy-egy sivalkodó éljenzés. Az utcai gyerekek, a kik nem akartak elcsöndesedni.

Ámde azt már nem volt érdemes hallgatni. A báró Simánszky Albin csipkedő udvariaskodását sem. Így hát egymásután tova szállingóztak ki erre, ki arra, elégedetlenül, boszankodva arra a Korláth Pistára, a ki miatt nem nézheték végig a diszmenetet.

Már nem volt érdemes sajnálni. Az orvosok kijelentették, hogy nem tört el sem a lába, sem egyéb nagy baj nem esett rajta, csak kificzamodott az egyik bokája s nagyon megütötte magát a kemény kövezeten, de azt majd kiheveri.

— Tánczolni az igaz, hogy nem fog ma este -- mondta az egyik fiatal orvos tréfálva, -- de ne tessék búsulni, vagyunk elegenden, a kik kipótoljuk a helyét.

Az öreg orvos azonban, a fölfujt tokájú, félrehívta Lacz-

kónét. Az nem szokott tréfálni mint a fiatalabb kollegák; annak a rendszere az ijesztgetés:

- - Kérem, az agyrázkódás következményeiért nem állhatok jól. Föltétlen nyugalomra van szükség. A legnagyobb nyugalomra. Én nem tanácsolhatom, hogy a patiens a vendégfogadóba vesse magát. Kérem, ott ma egész nap meg egész éjjel kiabálás, csörömpölés, muzsikálás lesz.

A patiens ugyan makacskodik s erőnek erejével el akarná vitetni magát, de Laczkóné nem engedi:

- Nem, nem, semmi szín alatt.

Egy csöndes, barátságos szobában ágyat vetnek neki s akarja vagy nem akarja, itt kell maradnia.

A távozó hölgyek ugyan úgy vélik, hogy talán sok is ennyi a Barmherzige Schwesterek szerepéből, Korláth Pista még nem kijelentett vőlegénye Gizikének; de azért mindegyik dicséri a Laczkóné szándékát: nagyon szép, nagyon helyes.

Báró Simánszky Albinnak sincs ellenvetése, azon azonban nagyon csodálkozik a méltóságos báró, hogy az egyik banderista még itt maradt, holott társai már azóta a vármegeyház termében csörtetik a kardjaikat.

Még jobban csodálkozik, mikor ez a fiatal úr, a ki bemutatatta magát, hogy ő Berényi Kálmán, arra kér engedelmet, hogy itt maradhasson s barátját ápolhassa.

— Tudom, nagyságos asszonyom — szól Laczkóné előtt meghajtva magát — hogy ez nagyon szokatlan kérés . . .

Biz ez nagyon szemtelen kérés — gondolta magában a báró.

S a hölgyek, a kik búcsúznak, azok is azt gondolják:

De így betolakodni!

A fiatal ember azonban behizelgő hangon tovább folytatta:

— Nagy vakmerőség, a mit kérek, de méltóztassék csak úgy tekinteni engem, mintha egy közönséges kórházi ápoló volnék, a kit nem is ismernek s a kit nem kell semmi figyelembe venni. De Pistának, tudom, hogy szüksége van rám s én némi jártasságot szereztem ezen a téren. Hónapokon át voltam bent a klinikán Budapesten szegény apám mellett, ki az utolsó időben sokat betegeskedett. Ott eltanultam egyet-mást, hogy' kell bánni a betegekkel.

A báró azt várta, hogy Laczkóné azt fogja neki mondani:

— Az én házam nem kórház s ha szükséges egy férfi ápoló, hát hozatok egyet pénzért.

A szigorú, büszke asszony azonban ma nem beszélt így. Lehet, hogy a Korláth Pista kedvéért tette. Lehet, hogy a fiatal ember szokatlan vakmerősége megzavarta. Mindegy, gondolja a báró — ostobaság, hogy azt a fiatal embert ide a házába beereszti.

De hát persze a hízogató beszéd, a csinos külső, meg talán hallották is már gazdagságának hírét és Laczkónénak meg egy eladó leánya volna, a mostoha leánya Anna. Persze, persze.

Ám azért mégis esztelenség — gondolja magában a báró. — Hát nincs annak az asszonynak szeme? Nem látja, hogy Gizi milyen különös tekintettel néz erre a fiatal emberre? Olyan csodálattal és tisztelettel nézi, mintha ez volna az önfömládozó barátságának a mintaképe, kiből az oktalan leányok lelkesedése bálványt csinál.

A báró gúnyosan fintorgatja arcát. Már nem szólhat, mert Laczkóné megengedte Berényi Kálmánnak, hogy itt maradjon.

No csak meg ne bánd — gondolta magában báró Simánszky Albin.

III.

Laczkó Anna naplójából.

Éjfél után két óra.

Most jöttünk haza a bálból. A mama ugyan nem akarta, hogy elmenjünk s nekünk sem volt nagy kedvünk. Én igaz, hogy szeretek táncolni, de sajnáltam szegény Korláth Pistát, a kivel az a baleset történt, hogy levetette a lova s most itt fekszik nálunk. A miatt bizony elment minden kedvem a tánczról. Gizi meg amúgy sem szeret tánczolni, hogy ő ott ugráljon mindenféle kicsoda-micsoda emberrel. Gizi nagyon büszke. Aztán neki még nagyobb oka volt mint nekem, mert Pista nem az én kedvemért jár mihozzánk s tudom, hogy mamának is az a kívánsága, hogy egy pár legyenek, ámbár a mama nem szokott ilyesmikről beszélni s Gizi sem szólt ne-

kem soha. De ismerem Gizit s tudom, hogy sokkal büszkébb, mintsem valaha szóljon, bármi fog is történni.

Tehát nem akartunk a bálba menni. De Pista nagyon kérte mamát, hogy csak menjünk el s azzal fenyegetőzött, hogy ha ő miatta otthon maradunk, hát akkor ő rögtön kihurczkolodik tőlünk, úgy a hogy van, a bekötözött lábával. Még azt is mondta, hogy istenuscse, noha nem szavajárása az efféle. S tudom, hogy meg is tette volna.

Aztán az orvosok is azt mondták: no most már nem kell félni. Jól aludt délután néhány óráig s egészen fölfrisült. Délelőtt még féltek az agyrázkódás következményeitől, de most már nincs mitől tartani.

Korláth Józsi bácsi is megjött estére Gönczről, a Pista édes atyja, a kit tudósítottak fia balesetéről. Az is unszolt bennünket, hogy csak menjünk.

És itt voltak nálunk szállva Aranyossyék, már azoknak a kedvéért is el kellett menni. Úgy, hogy mama végtére mégis kénytelen volt azt mondani:

- No, leányok, öltözzetek.

Mind a hárman (Aranyossy Katinka volt a harmadik) magyar ruhába öltöztünk és igen csinosak voltunk. Gizi elragadó szép volt. Halvány lila selyem szoknyája volt és arannyal átszőtt bordeaux brokát pruszlikja. Szerettem volna neki kezet csókolni, olyan szép volt; de Gizinek nem tetszik az ilyesmi. Azt mondja: hizelkedő macska vagyok; pedig csak nagyon szeretem, annyi az egész.

Még Pistától sem vette jó néven, hogy kezet csókolt neki; no már pedig az csak csókolhat neki kezet, a ki el akarja venni. De Gizi olyan különös. Néha még mamánál is komolyabb. És ma kiváltképen komoly volt. De hát ma persze nem csoda.

Pista tréfált velünk. Ő meg ilyen. Pedig tudom, hogy fáj minden tagja. Néha szinte megerőltetésébe került, hogy ne sziszegjen. Bizony mikor valakit úgy odacsap a ló a kövezetre. Jó, hogy nagyobb baja nem történt.

Az a barátja, a ki ott volt mellette, az a Berényi Kálmán, az nagyon derék ember lehet. Az nem ment el a főispán nagy ebédjére sem, csakhogy ott maradhasson mellette s este sem akart elmenni a bálba; de Pista rá támadt:

Ohó, ez már nem járja. Neked kell eltánczolni

helyettem a második négyest Gizikével, az elsőt meg Annával.

Azt kívánta, hogy azokat a tánczokat, melyeket neki ígértünk, Berényi Kálmánnal járjuk el. Így aztán nem szabadulhatott Berényi Kálmán s Korláth Józsi bácsi is azt mondta :

— Öcsém, most már a gavalléria sem engedi, hogy itt maradj. Oszt én elég is vagyok itt Pista mellett magam. Nekem a bálban már úgy sem vennék hasznomat a leányok.

De bezzeg Berényi Kálmánnak hasznát vettük. Jaj, milyen nagyszerű tánczos!

Még Albin bácsi is, a ki ott settenkedett körülünk a bálban, azt mondta :

— Na ezt megtanulta. Ugrik, mint a gummi lapda.

De mivel oly gonosz nyelve van, hogy senkinek sem hagyhat békét, hát nem állhatta meg, hogy utána ne bökje :

— Persze könnyű annak, a ki belül üres.

Én azonban azt hiszem, hogy nem kell annak mindig üresnek lenni belül, a ki ügyes és kellemes. És nekem jobban tetszik az, a ki mindenkihez szíves, mint az, a ki mindenkit csipked az Albin bácsi szokása szerint.

S láttam, hogy a leányok mind nagyon szívesen tánczoltak Berényi Kálmánnal s az idősebb asszonyok is mind igen szívesen beszélgettek vele.

— Jaj, lelkem, a pénz, a gazdagság — mondta Aranyossy néni.

De én nem hiszem, hogy mindenki csak a pénzért becsüli, mert az nagyon csunya világ volna. Isten mentsen meg tőle.

Aranyossy néni maga is egészen máskép beszélt később, mikor azt a hosszú csárdást tánczolta Berényi Kálmán Katin-kával s aztán ott maradt még jó darabig beszélgetni velök. Akkor már azt mondta Aranyossy néni :

· Nagyon szeretetreméltó fiatal ember.

S akármerre mentem, mindenütt azt hallottam :

— Nagyon kedves. Nagyon szeretetreméltó.

Nem úgy tett ám mint a többi, hanem válogatás nélkül elvitte a leányokat tánczolni. Még Müller Sárkát is, a ki pedig igazán egy cseppet sem szép szegényke s csak olyan szegény postatisztnek a leánya. De Berényi Kálmán nem hagyta, hogy ott üljön s ne vigye el senki tánczolni. Abból is láttam, hogy jó szívének kell lenni.

Szinte repdesett örömében Müller Sárka s az arca majd kicsattant. És Tarnayné, a főispán cousineja, a ki született grófnő, az is azt mondta: ez nagyon lovagias cselekedet volt.

Be is mutattatta magának mindjárt Berényi Kálmánt s mikor elváltak, hallottam, hogy azt mondta neki:

— Remélem, többször fölkeres, míg itt leszek.

Május végéig ugyanis itt marad a grófnő. Akkor Erdélybe megy az ottani birtokára, onnan aztán fürdőbe.

— De látom a télen Budapesten is, úgy-e? — mondta igen nyájasan.

S kezet fogott Berényi Kálmánnal, a mi pedig nem igen szokása, mert a grófnőt nagyon kevélynek tartják itt Kassán.

Hogy miért örültem ennek, igazán nem tudom, mert hiszen nekem Berényi Kálmán csak olyan idegen volt, a kit ma láttam először. De örültem. Jól esett nekem, hogy így az egész társaság előtt olyan barátságosan kezet fogott vele a grófnő. Talán azért, mert Albin bácsi annyi sok rosszat beszélt nem is annyira róla, mint inkább az atyjáról.

És örültem, hogy a mama is azt mondta rá:

— Azért derék ember lehet, akármilyen volt is az atyja.

Úgy van, derék lehet. És én tudom, hogy az is. Ki mondta nekem? Hát a kisujjam. Oh, az én kisujjam sokat megmond nekem, nagyon sokat és azt is megmondja, hogy talán majd egyszer . . .

De csitt, erről egy szót sem. Mert ez igazán bolondság. Nagy bolondság. Már hogy is lehetne, mikor annyi szép leány volt ott a táncmulatságon? Sokkal szebbek, mint én. Aranyossy Katinka is sokkal szebb, Gizi meg százszor szebb. Már ugyan hogy lehetne, hogy én . . . épen én . . . Istenem, milyen badarságokat összefirkálok! . . .

Csakhogy nekem olyan ez a napló, mintha meggyónék. Mindent. A legtitkosabb gondolatomat is. És mintha nem volna szabad semmit elhallgatni.

Pedig tulajdonkép igazán nem történt semmi. Hogy szívesen tánczolt velem? Hiszen tánczolt a többiekkel is. És nem mondott semmit olyat, a mit ne mondhatott volna akárkinek. De mikor két óra felé a főispán eltávozott és Tarnayné is meg a többi mágnásnő is elment s Aranyossyné, a ki szereti a mágnásnőket követni, fölkel s azt mondta a mamának,

hogy talán mi is mehetnénk, aztán mama is intett nekünk, akkor Berényi Kálmán, a ki épen velem tánczolt, a szemembe nézett, de úgy, a hogy még senki.

-- Már elmennek? — mondta nekem s megszorította a kezemet.

Csak ennyit mondott. De a szeme, oh a szeme az nagyon sokat mondott és az a kézszorítás nem olyan volt, mint más kézszorítás. És én most itt ülök, két óra már régen elmúlt éjfél után s szinte repdesni szeretnék mint az a szegény Müller Sárika s érzem, hogy nekem is majd kicsattan az arczom.

Katinka meg Gizi már lefeküdtek. Mert arra kértük mamáékat, hogy mind a hárman egy szobában alhassunk. Hát ők már ott pihennek ágyukban, de Katinkának egyre jár a szájacskája s hallom, hogy Berényi Kálmánt is emlegeti:

-- No az már igaz, hogy az volt a legszebb fiatal ember.

S egy perczig mintha valami belenyilalt volna a szívembe, de aztán eszembe jut az a pillantás, melylyel ő reám nézett, mikor elváltunk és az a hang és az a kézszorítás s azt gondolom magamban: csak beszélj, beszélj.

Olyan büszke vagyok, hogy a dicséretét hallom. Pedig hát, Istenem, igazán nem tudom . . . lehet, hogy csak bolondság az egész.

Gizi hallgat. Ő keveset szokott beszélni. De most egyszerre fölkel az ágyból, oda jött hozzám és megcsókolt.

Mi volt ez? — gondoltam szinte megdöbbenve.

De Gizi nem szólt semmit, csak visszafeküdt az ágyba. Már ő ilyen. Mikor kitör belőle az érzés, akkor is egyszerre elnémul.

Én azonban azt hiszem, hogy megértettem. Nekem kívántál szerencsét, édes Gizim. Úgy-e, bizonyosan azt akartad? De én nem kérdezem. Mert hiszen ez az egész még csak álmodozás. Talán csak egy ostobácska leánynak az álmodozása, a ki azt hiszi, hogy noha nincs hozománya, kell lenni azért az ő számára is egy derék férfinak, kit az Isten neki rendelt.

IV.

Még reggel nyolcz órakor, kilenczkor is húzta a cigány. Csodálatos, hogy a cigány soha sem fárad ki.

Most már a fiatal urak magok mulattak. Hat óra tájban eltávoztak az utolsó hölgyek is, a legmulatósabbak, a legjückerőbbak, a kik reggelig bírják a tánczot. Most már csak a boros palaczkok tánczoltak az asztalon, ha egy-egy duhajkodó fiatal úr közéjük vágott.

Nem aludt még ki a régi magyar virtus. A poharak eső-römpölve repültek a falhoz.

Új poharakat, Adolf.

Minden leánynév után, melyért ittak, falhoz vágják a poharat. Ne igyék abból többé senki.

Új poharat, Adolf.

Adolf a főpinczér már alig győzi pohárral az ifjú urakat. De a gazdája azt mondja Adolfnak:

Csak hadd mulassanak a nagyságos urak. Pohár van még az üveges boltban; ha elfogyott, hozhatni onnan.

A nagyságos urak hát mulatnak. Az egyik pityókos fiatal úr most kaszabolta le az asztról az összes palaczkokat s Berényi Kálmán tizenkét palaczk pezsgőt rendelt újra egyszerre.

Sághy Miklósnak, a ki az asztal túlsó végén ült, megvillan arra a szeme. Nem tűrheti, hogy itt hetvenkedjék olyan ember. Neki már a szépapja meg a szépapjának a szépapja is alispán volt, mikor ezek a Berényiek még bocsorban jártak. Neki ne uraskodjék az az ember. Neki nem kell a pezsgője.

Ő is hozat tizenkét palaczkkal, de dézsába önteti, aztán bele állítat egy palaczk tokaji asszút, azt hűtteti benne. Hadd lássák, hogy ki az úr.

A nagy lelkesedés miatt már alig tudja, mit csináljon. Majd szétveti a belső tűz s az a tokaji még jobban tüzei. Olyan az, mintha olvasztott izzó aranyat öntene le a torkán.

Katinkáért, fiúk --- emeli föl a poharát.

Istnak Katinkáért. Mindenki tudhatja, hogy Aranyossy Katinkáért; de a ki nem tudja, az sem kérdezi, csak iszik. Hogyne innék? Nincs olyan bitang, a ki ne igyék. Lelkes kocczintásra csendülnek össze a poharak:

— Éljen Katinka!

Sághy Miklós a falhoz vágja poharát. Utána repül a többi pohár, valamennyi.

— Új poharakat, Adolf.

Sághy Miklós zavaros fejében incselkedve ott lebeg a

vigkedvű leány mosolygó képe. A leányról eszébe jut annak a kedvencz nótája:

«Sajó kutyám, jaj be mélyen aluszol . . .»

— Ácsi! — kiáltott a cigányra, a ki éppen egy nótába kezdett.

S oda intette magához a primást:

— Azt húzd, Ferkó, hogy: «Sajó kutyám» . . .

— Igenis, nagyságos uram — szólt a cigány, a ki mindenkinek szeretett volna a kedvében járni — csak előbb elhúzzuk a Berényi nagyságos úr nótáját, hogy: «Ezt a kerek erdőt járom én» . . .

Sághy Miklós kevélyen fölrántotta a fejét s egyet villámlott a szeme. Szeretné látni, ki akar neki elejébe vágni. Ki meri vele összeakasztani a szekerét? Már úgyis a begyében volt az a Berényi Kálmán. Láttá egész éjjel, hogy kapnak rajta a leányok, szinte kilátszott a szemökből az öröm, ha vele tánczolhattak.

Ugyan mit kapkodnak rajta? — gondolta magában.

S mikor olyan sokáig tánczolta Berényi Kálmán azt a csárdást Katinkával, mintha végét sem akarnák szakítani, már akkor forrt a harag Sághy Miklósban, de csak türtőztette magát. Nem csinálhatott botrányt a bálban. Aztán Katinka rá mosolygott egy kicsit s azzal kiengesztelte magát.

Most azonban eszébe jut az éjjeli boszankodása is. Nohát majd farkasszemet néz ő azzal a híres úrfival. Kicsoda — mi csoda az a Berényi Kálmán, hogy az parancsol a cigánynak? Uzsorás volt az apja, urak meg parasztok fosztogatója, azzal szerezte a vagyonát. Sághy Gyurit is kifosztotta. Még azért is nagy számadása volna Miklósnak.

Azért is, meg egyébért is. Főkép azért a csárdásért. Legfőképen azért.

— Velem ne kezdjen ki — csikorgatta a fogát Sághy Miklós.

Homlokán kidagadtak az erek. Nemzetségének minden büszkesége föllázadt benne. Megmutatja, hogy mégis ő az úr. Oda dobott egy százforintos bankót a cigánynak.

— Azt húzd, a mit én mondtam.

Berényi Kálmán is benyúlta tárczájába. Ott bővebben volt ám a százforintos, mint Sághy Miklósnál. Csöndesen, majdnem mosolyogva kivett két százast s oda nyújtotta a cigánynak.

Az egész bandának égett a szeme mint a parázs, valamennyi oda sandalított. A primás megvakarta a füle tövét.

Jézuskám, segits - gondolta magában.

Kétszáz forint többet ér mint száz, az igaz; de ha Sággy Miklós nagyságos úr a hátán töri össze a hegedűt, pedig a milyen szilaj természetű, hát kitelik tőle, Istenkém, mit csináljon akkor?

Már föl akart emelkedni a székről Sággy Miklós. Olyan volt, mint a haragos bika. Alig bírta lefogni a mellette ülő két czimborája.

Hát melyik nótát is előbb, instálom, nagyságos urak? — könyörgött a cigány.

Melyiket? — kapta el a szót mindjárt Berényi Kálmán. — Hát előbb a Sággy Miklós nagyságos úr nótáját, azután az enyémet.

Sággy Miklós csak nézett, megrökönyödve, bambán. Nem tudta mire vélni. De hogy a nagy éljenzést hallotta s látta, hogy ölelgetik Berényi Kálmánt, azt gondolta, neki is oda kell menni s kezét fogni vele. Tuszkolták is a mellette ülők.

- Ez aztán a gavallér! Mi? Úgy-e? --- kiabáltak egyre.

Nagy volt a lelkesedés. Lehet képzelni, mikor amúgy is benne voltak már. Az öröm riadása szinte megrengette a falat. A cigány tust húzott.

— Eljen a barátság!

Sággy Miklósnak koczczintani kellett Berényi Kálmánnal. Aztán falhoz vagdalták a poharakat:

Másik poharat, Adolf.

Egymás mellé ültették a két új jóbarátot, noha Sággy Miklósnak úgy rémlett, mintha ő nem birná megérteni, mi a nagy gavallérság abban, hogy valaki kétszáz forinttal fődözi a hátrálását. Ő nem tette volna, ha darabokra vágják, akkor sem. Ő meg nem hátrált volna semmi élő ember előtt. De hát az ő esze talán nagyon parasztos ehhez vagy mi?

Gondolkozott rajta egy darabig, de nem tudott eligazodni. S mennél tovább gondolkozott, annál homályosabb lett a fejében. De minthogy mindenki azt mondta, milyen nagy gavallérság, hát mégis csak úgy kell lenni, ámbár könnyű a százasokkal dobálózni annak, a kinek annyi van — gondolta Sággy Miklós.

Ám a Gyuri bátyja esetét mégsem tudja egészen elfelej-

teni. Meg az is a fejében kavarog, hogy sok ember még nem régen máskép beszélt erről a Berényi Kálmánról. Az ördög hozta ide vissza Szabolesból, mondták akkor. Még azt is emlegette némelyik, hogy nem kellett volna a banderiumba fölvenni s hogy Zsámboky Ferinek nem kellett volna olyan nagyon kardoskodni mellette, a mit nem is tett egyébért, mint azért a nyolcz ezer forintért. Úgy beszéltek akkor.

Most meg már azt hallja Sággy Miklós, hogy a koronázási banderiumba is el kell küldeni Berényi Kálmánt, a hová pedig csak hetet küld a vármegye. Igazán nem csoda, ha összezavarodik az olyan gyarló fej, mint a Sággy Miklósé, a melyeknek csak olyan egyenes az eszejárása.

Nem érti, hogy az emberek oly hamar elfelejtenek mindent s most már senki sem keresi, ki jutott koldus botra tiz vagy húsz esztendővel ezelőtt. Azt sem érti, hogy neki miért kell itt barátkozni olyan emberrel, a kit ki nem állhat. De úgy elkábította már a sok ital, a zaj, a muzsika, a jó pajtások nógatása, hogy nem ellenkezett. Ott maradt tovább.

Hiszen ha már megkötötték a barátságot, hát lsten neki.

S mikor a cigány rá húzta a Berényi Kálmán nótáját, Sággy Miklós is együtt danolta a többivel s kihallatszott a többi közül az ő hatalmas, csengő hangja:

Ezt a kerek erdőt járom én,
Ezt a barna kis lányt várom én.

Testvéri ölekezésben összeolvadt az egész abaujvármegyei gentry. Az ablakokon beragyogott a tavaszi verőfény s tündérképek káprázata lebegett a fiatalság mámoros agyában.

V.

Másnap délben pontban tizenkettőkor, mikor a katonabanda harsogó trombitaszóval, nagy dobbal, réztányérral végigmegy a főutczán s Löwentritt vagy Adlerhorst százados úr kivont karddal s kifeszített mellel vezeti századát a főváltára, akkor indult el gondosan kiöltözve Berényi Kálmán is.

A trombiták harsogása mintha belezendült volna az ő lelki világába is. A harezias induló ütemeire önkéntelen dobantotta meg lába a földet s melle szinte kifeszült mint akár

Löwentritt vagy Adlerhorst százados úrnak. Büszkén fölemelt fejjel haladt a főutcán.

Apró-cseprő körülményei a mindennapi életnek, melyeknek semmi közük sincs hozzánk, néha csodálatosan fölemelik vagy lesújtják az embert. Ma ilyenformán volt Berényi Kálmán a katonazenével. Mintha az a diadalmi induló neki szólna. Mintha az a nagy dob puffanása, a réztányérok összecsendülése az ő győzedelmét hirdetné. Mintha az az-éles trombitaszó őt biztatgatná. Csak előre, előre!

Tárt karok fogadják mindenfelé, mosolyogva nyílik meg előtte az élet, holott még alig egy éve micsoda kinlódás volt! Hajnalban ki az istállóba, megetették-e már az ökröket? Onnan ki a kaszásokhoz a kukoriczaföldre, nem henyélik-e el a reggelt? Mert az öreg senkinek sem hisz s a bőrét nyúzná le mindenkinek. Dologra, dologra! Őt ne csalják, lopják.

Ki a szénagyűjtőkhöz, úrfi! Az aratókhoz. A cséplőgéphez. Perzselőn süt a nap, egyhangún zakatol a gép. Más tanyán tréfálnak, jobban esik úgy a munka; nálok rideg, komor minden, elkeseredetten végzi dolgát minden ember. Ha megszakad a munkában, akkor sem lesz elég az öreg tekintetes úrnak.

Egész nap tart a panasz a lusta napszamosokra, a tolvaj cselédekre, az adósokra, a kik nem akarnak fizetni. De az öreg úr majd kitekeri a nyakukat. Ki valamennyinek.

Ilyen volt az élet még tavaly. Zsémbeles, kuczorgás, örökös számítás. És Kálmán nem meri mondani az öreg úrnak:

— De édes apám, miért nyomorgunk mi, mikor élhetnénk másképp is?

Szegény apa néha még jóllakni sem mert. A baromfiból kiválogatták a legsoványabbat, a legnyomorékabbat, a melyiket már a hetivásáron senki sem akart megvenni, az jó volt vasárnap peccsenyének. Még a krumplinak is csak az alját, a szemetjét adta az öreg úr a konyhára s szüntelen veszekedett a vén paraszt szakácsnéval, ne pocsékolja azt a sok zsírt, pedig alig adott neki egy kanállal.

A béresek átkozódtak, hogy ocsút kapnak kommenczióba búza helyett. Uraknál, népnél mindenütt gyűlölt lett a Berényi név s Kálmánnak nem volt buzgóbb ohajtása:

— Csak el innen. El!

Vendég nem jött hozzájuk. Apja ellenségeskedésben élt

minden szomszédjával. Egy jó barátjok sem volt az egész vármegyében. A parasztok fenyegették, hogy fölgyújtják. De ha megszorultak, megint csak eljöttek könyörögni egy pár forintért: tekintetes uram, az Isten áldja meg — s ígérték malacgot, ingyen napszámot, fuvart és mindent aláírtak, a mit csak a tekintetes úr elejökbe tett.

Micsoda élet volt az, Istenem! Még Pesten az egyetemen is. Ha egy pár forinttal többet költött Kálmán, mint a szűken kimért havi pénz, jöttek a rettenetes dorgáló levelek: tönkre akarja tenni az atyját öreg korára? Azt akarja, hogy koldusbotra jussanak? Mit gondol, hogy a pénz úgy terem mint a köles és vékával mérik?

Mint egy messzeszálló felhő árnyéka, úgy húzódik át az ifju agyán az emlékezet, nyomában már napfény ragyog, ezer virág nyílik s kínálgatja magát. Hát nem édes az élet? Nem boldogság élni?

Még Löwentritt és Adlerhorst százados uraknak is boldogság, a mint feszesen végigmehetnek ott a kassai főutczán s villogtathatják a kardjokat és szalutálhatnak valami szép asszonynak vagy leánynak, a ki kinéz az ablakon.

Berényi Kálmán sejti, hogy talán ő utána is kinéz most valaki. Nem valami sápadt képű, horpadt mellű szegény varróleányka vagy szobacziczus, mint Pesten, mikor havi ötven forintból kellett ott diákoskodni, hanem szép úri leány. Egy azokból, a kik a bálban háta mögött susogták:

Jaj de kedves ember!

A katonazenekar indulója már távolabb hallatszott, de még mindig olyan buzdítón, olyan lelkesítőn, olyan diadalmasan. Szép az élet, csak tudni kell, hogy' éljen az ember. Lám, mindenütt szívesen látják, szeretik, dédelgetik. Baráti kéz nyúlik feléje mindenfelől és ha akarná . . . nos igen, ha akarná, akadna egy szép kis feleség is. Választhatja, a ki neki tetszik; bele házasodhatnék akármelyik családba.

Képzületében átlebennek, tánczó-ló lépéssel, könnyű lenge ruháikban a szép fiatal leányok, kiket a bálban látott. Mind csupa nyájas arcz, csupa mosolygó szem. A bájos, víg Aranyossy Katinka. A büszke szép Laczkó-leány. A testvére is nagyon kedves, a fürge kis Anna; de Giza, Giza . . . Micsoda gyönyörű leány az! Milyen termet! Milyen csodás szép szemek! Kár, hogy már félig-meddig menyasszony.

Mindez azonban csak úgy kóvályog a fejében, határozatlanul, mint nyári felhő, az a sok világozzinű báli ruha. Az ifjuság vérmes lüktetése pezseg ereiben s játszik vele a képzelet. Nem tudja, hogy melyiket választaná, ha választani kellene. Ha Laczkó Giza nem volna Korláth Pistának kiszemelt menyasszonya, talán még azt leginkább. Egy szobrász nem faraghat gyönyörűbbet. De olyan hideg is, mint a márvány. . . Nem, nem, ezt mégsem, inkább mást. . . Eh, de ráér arra még. Minek sietne?

Még hallja a trombiták szavát, a nagy dob és a réztányér csattanását s minden csattanásra át-átrezeg valami az idegein, mintha villamos drótszálak futnának át a testén s büszkén emeli lábát lépésre. Csak a kassai főuteza kövezetén jár s mégis mintha valami diadalúton menne, úgy érzi.

Jó barátja már itt a megyében mindenki: Korláth Pista, Csánky Gyuszi, még gróf Zsámboky Feri is. Olyan könnyen barátkoztak vele mind. S most megnyilik előtte Tarnayné szalonja is. A grófnő igazán oly szívesen hittá, már csak azért is el kell mennie. S ha a grófnő szalonja megnyilt, megnyilik az egész előkelő világ.

Szabolcsban olyan számkivetett ember volt még tavaly, itt meg a tenyerökön hordják az emberek. Jók az emberek, csak szintén jónak kell lenni hozzájuk. A főispán is milyen barátságos volt s milyen kedves cousineja, ez a Tarnayné.

Oda készül épen Berényi Kálmán, a mint szembe jön, szinte gurul kurta lábain egy szürkeszakállú tömzsi kis ember:

— Hová, hová, ifjú úr?

Berényi Kálmán vidáman felel:

— Ide a grófnőhöz, Bodnár bácsi.

Bodnár bácsi megcsóválta a fejét:

— Ej, ej, veszedelmes hely. Nem jó nagy urakkal egy tálból enni cseresznyét, öcsémuram, de még az asszonyaikkal sem.

— Miért, Bodnár bácsi?

— Miért? . . . miért? - duzzog a kis tömzsi ember. — Füttyülnek azok minekünk, öcsémuram.

— Hát akkor mi meg visszafüttyülünk, Bodnár bácsi.

— Tovább birják szuszszal.

Berényi Kálmán csak mosolygott a kis öreg ügyvéd haragján, a ki most a mágnások ellen pattog, de a kabátja zse-

bébe bújna bele minden mágnásnak, ha csak egy jó szót adnak neki. Hogy somfordál a gróf urak körül, ha egy-egy belép közülök a kaszinóba. Bezzeg akkor nem emlegeti, hogy a nagy halak megeszik a kis halakat; most azonban emlegeti. Csak-hogy nincs hatása.

Nem olyanok ma már az idők, Bodnár bácsi — felelt Berényi Kálmán.

Bodnár bácsi tudta, hiszen minden nap tapasztalja, hogy az idők ma is csak olyanok, de minek vesztegetné tovább a szót olyan fiatal emberre, a ki a mágnások szekere után akar futni? Ha fölveszi az a szekér, hát jó; ha nem veszi föl, az ő baja. De ha már úgy igyekszik a mágnások közé és nyolczezer forintot adott gróf Zsámboky Ferencznek, hát miért ne adhatna egy pár száz forintot báró Simánszky Albinnak is?

Tegnap ugyan még azt mondta Bodnár ügyvéd a bárónak, mikor az nagyon zaklatta:

— Hagyjon engem békében, én nem vagyok a báró úr szennálja. Beszéljen maga, ha valamit akar.

De ma azért mégis csak előhozza. Az ember ne hagyja el rokonait.

— Ha volna egy pár száz forint heverő pénze öcsém-uramnak . . .

Berényi Kálmánnak mindig van heverő pénze a jó emberei számára s neki mindenki jó embere. Főkép, ha az báró s a szép Laczkó leányok nagybátyja.

Bodnár bácsi magyarázgatná, hogy így meg úgy, pillanatnyi pénzzavar. De Berényi Kálmánnak nem kell magyarázni.

— Mennyit parancsol, Bodnár bácsi?

— Ötszáz forintot kérnék alásan, édes öcsém. A báró váltót is ad róla.

A fiatal gavallér elutasító mozdulatot tesz a kezével:

— Ugyan, ugyan. Az volna szép . . . Jőjjön csak ide a kapu alá, Bodnár bácsi.

S ott a kapu alatt markába nyomta az ügyvédnek az ötszáz forintot. Aztán vidáman, ragyogó arcczal ment föl a lépcsőn. Az egész világot a szívéhez ölelte volna, olyan jó kedve volt.

VI.

Tarnayné született Hidvéghy Stefanie grófnő szalonja Kassán valamikor híresebb volt, mint már ebben az időben. Bizony mulik az idő s nem kiméli a született grófnőket sem. Vasfoga redőket harapdál be a legfinomabb arcbőrbe is és nincs a világnak az a pipereszere, a mi visszaadja az elmúlt éveket.

Tarnayné azonban nem akarja megérteni, hogy az ő ideje elmúlt s hogy az ő bájai nem bilincselik már úgy le az ifjúságot, mint húsz évvel azelőtt, mikor a fiatal aristocratia vetélkedve kereste kegyét, mikor még egy mosolyáért párbajt vívtak s boldog volt, a ki közelébe férhetett.

Most is el-eljönnek ugyan még az urak, régi megszokásból, de azok már többnyire csupa öreg urak. A női társaságot pedig soha sem szerette a grófnő. Azért tartják Kassán nagyon kevélynek s azért tölti az évek nagy részét Kassától távol, télen Budapesten, nyáron az erdélyi birtokukon vagy valahol fürdön. Kassán nagyon unatkozik.

A méltóságos úr (mert Tarnay Kázmér kamarás, tehát őt is megilleti a méltóságos cím) nem háborgatja a grófnőt. Mikor a méltóságos asszony Kassán van, akkor a méltóságos úrnak Budapesten akad dolga s ha a méltóságos asszony Budapestre megy, akkor a méltóságos úr Kassára jön. Mindig ilyen jó egyetértésben éltek házasságuk kezdete óta. Természetes, hogy most idősebb korukban még kevésbé zavarják egymás circulusait.

A méltóságos asszony nem szól bele, hogy milyen buzgó pártfogója a színművészetnek, különösen a növendék színművészetnek a méltóságos úr; a méltóságos úr viszont behűnyja a szemét, ha egy-egy fiatal katonatiszt vagy czivil is némi élénkséget hoz a méltóságos grófnő szalonjába.

Pletyka, legalább tartós pletyka, soha sem támadhat ebből, minthogy ő méltósága oly gyakran változtatja az éghajlatot s különben is ügyel, hogy az előkelőség diskkrét színvonalra megtartassék. Soha sem tüntetett ki senkit kirívó módon barátságával s ha Löwentritt vagy Adlerhorst százados úr el fog tűnni a láthatárról, mint a hogy előttök eltűntek már má-

sok, az zajtalan történiék s nem fogja észrevenni senki, legfölsőbb a grófnő komornája.

Ez az éber figyelmű személy már látja is a jeleit. Löwentritt százados úr tegnap nagyon kedvetlenül távozott s a grófnő nem mondta neki:

— Auf Wiedersehen.

Csak azt mondta:

— Adieu.

Aztán ma nagyon ideges a méltóságos grófnő s a Ninon-eremes tégelyt földhöz vágta bosszúságában:

— Svindli. Adjon ide valami mást, Teréz.

Hogyne volna svindli — gondolta Teréz — mikor a méltóságos grófnő negyvennégy esztendejét nem lehet vele huszonkettőre változtatni.

Igazán rettenetes, milyen hátramaradt a világ szépítőszerek dolgában. De egy okos komorna tud segíteni s meggyőzi ő méltóságát, hogy csak a tükör az oka. Rossz a világitás. Nézze meg csak a méltóságos grófnő erről az oldalról a képét. Innen elragadó.

Valóban úgy rémlik ő méltóságának, hogy innen egészen jól mutat. Csak a világitásnak nem szabad nagyon erősnek lenni.

— Ne hagyják, hogy nagyon besüssön a nap a szalonba, Teréz. Sérti az ember szemét az az éles világoosság.

— Igenis, méltóságos grófnő — felel a komorna. Ruhát melyiket méltóztatik parancsolni?

A grófnő úgy véli, az ezüstszürkét . . . Nem, mégis inkább az olive-zöldet a valódi brabanti csipkével . . .

— Azt gondolom, ma úgysem jön senki.

A miből Teréz kiokoskodja, hogy ma bizonyosan vár valakit a méltóságos grófnő s azért választja ki azt a ruhát, a melyikről azt hiszi, hogy legjobban illik neki.

A komorna nem csalódott. Az új csillag megjelent. Nem katonatiszt ezúttal, hanem civíl. De a déleceg magyar ruhában Teréz véleménye szerint a civílek is majdnem annyit érnek, mint a katonatisztek.

A grófnő véleményét nem tudjuk. De Löwentritt kapitány ő méltóságának már nagyon unalmas és nagyon együgyű; ellenben a fiatal Berényi Kálmán csupa lelkesedés, csupa tűz és lovagiasság. Ezt még nem tette blazírttá az előkelő társa-

ság. Ez még repked, mint a madár, mely szárnyait próbálgatja. Gyönyörűség ilyen emberrel beszélni.

A szeme ragyog, mikor beszél. Nem dűnnyög, mint a vén mágnások, a kik ide járogatnak ő méltóságához s nem szemtelenkedik, mint Löwentritt kapitány, a kinek ő méltósága ki fogja már adni az utat, elhatározott szándéka.

Úgy rémlett Tarnaynének, mintha egy napsugár szállt volna be ide ebbe a szalonba, melyből pedig oly nagyon iparkodott ő méltósága kizárni a napfényt. Egy napsugár zsinóros attilában, barna bajuszkával,

— Mondja csak, Berényi, nem találta meg maga valamikor Szent György éjszakáján, éjféلكor, a keresztúton a kulcsfüvet, mely minden lakatot kinyit?

— Miért? — kérdezte az ifju.

Tarnayné rá szögezte a szemét.

— Mert úgy láttam abban a bálban, hogy maga előtt minden lakat kinyílt, mely a leányok szívét elzárta.

Berényi Kálmán kissé zavartan nevetett:

— Oh, grófnő, elég volna, ha csak egy szívhez is megtalálnám azt a bűvös kulcsot.

— Az Aranyossy Katinka szívéhez, úgy-e? — szolt ingerkedve a grófnő.

— Nem ahhoz.

— Hát a Laczkó Gizicéhez?

— Ahhoz sem.

Akkor nem találhatom — szolt a grófnő.

— Pedig nem volna nehéz — szolt Berényi Kálmán meghajtva magát.

Ostoba hízelt volt, semmi egyéb, a mi kiszaladt a száján. De hiszen minden nő szereti a hízeltet s Berényi Kálmán mindenkinek valami kellemeset ohajtott mondani. Egy nő, a ki így fölpiperézi magát, az még szívesen hallja, hogy csinos fiatal ember az ő szívéhez keresgeti a kulcsot.

Ő méltósága tudja ugyan, hogy a férfiak szavára semmit sem lehet adni, de eszébe jutnak a Ninon de l'Enclos-k és Poitiersi Dianák, a kikbe még hatvan-hetven éves korukban is szerelmesek voltak a fiatal emberek. Az ő méltósága korában pedig, oh akkor legmelegebben ver a szív s egy kis idyll az igazán kellemes változatosság volna a Löwentrittek és Adlerhorstok sivár prózája után.

Hát van olyan nő, a ki ne epedne valami efféléért?
Valami költői zománczért, a mi bearanyozza az életét?

S mikor a fiatal ember rövid látogatás után (nem illett volna első vizit alkalmával sokáig maradni) fölkel, hogy búcsúzzék, Tarnayné nagyon melegen megszorította a kezét:
— Viszontlátásra, mihamarabb.

A komorna, a ki a látogató távozása után bejött, a tükör előtt találta ő méltóságát. Tíz évvel látszott fiatalabbnak a grófnő és hervadásnak indult arca majdhogy nem valami üdeséget nyert, úgy ki volt pirulva.

Berényi Kálmán pedig azalatt könnyedén, vidáman haladt le a lépcsőn. Meg volt elégedve a benyomással, melyet hátrahagy. Itt szívesen fogják látni bármikor. S itt találkozni fog az egész kassai aristocratiával, itt megismerkedik és nem kell Zsámboky Ferit kérni:

— Mutass be ennek . . . Mutass be annak.

A mire Zsámboky Feri már nem egyszer azt mondta:

Ugyan az ördögbe, minek neked az az öreg úr? Vagy az a vén asszony?

Minek? Maga sem tudja. Csak jól esik az embernek, ha a főrangú világban is ismerik és szívesen látják. Csak azért.

VÉRTESI ARNOLD.

ÉNEK.

Gondviselő jó Atyám vagy,
Oh én édes Istenem!
Látom én, hogy minden elhagy
E világon, csak Te nem.
Hozzád vágyom, benned élek,
Üdvet mástól nem remélek.

Mint az alélt bús virágra
Megujító harmatot,
Sebhedt szívem fájdalomra
Csak Te hintesz balzsamot:
Könnyül sorsom terhe rajtam,
S imádságra nyílik ajkam.

Rám-rám derül ismeretlen
Útamon egy kis öröm,
Azt is a Te véghetetlen
Jóságodnak köszönöm:
Hálakönnyem tündöklése,
A Te' neved hirdetése.

Gyenge vagyok, lankadoznak
Buzgóságom szárnyai,
Bármily híven vágyakoznak
Szined elé szállani:
Oh adj erőt, hogy míg élek,
Egyedül csak Néked éljek.

Oh add, hogy ha majd bevégzem
 E mulandó életet,
 Lelkem tisztán és egészen
 Egyesüljön te veled ;
 El ne vonjon semmi többé,
 Tied legyek mindörökké !

LÉVAY JÓZSEF.

HÁZAS ÉLET.

Két virág virúl egy ágon,
 Két patak fut, egybe folyva . . .
 — Szerelemmel, megszokással,
 Mintha két élet egy volna.

Egy remény, egy gond, egy érdek :
 Történjék velök akármí ;
 Szeretetben egy, de kettő
 Egymásnak kedvébe jární.

Majd a szenvedély hevén túl,
 Mind közelb, közelb a szívek ;
 És a hallgatag rokonszenv
 Évről évre mélyebb, hívebb.

Kis hibát ha észrevesznek,
 És szeszély ha őket bántja :
 Azt megértik és megosztják
 S mindig elnézők iránta.

Csak egy titkolt gond szívékben
 Vet közójök fellegárnyat :
 — Melyikök marad majd hátra,
 Gyász s bú melyikökre várnak ?

LECKY W. E. HARTPOLE után, angolból

SZÁSZ KÁROLY.

KARÁCSONY ESTÉJÉN.

Lobog már a karácsonyfa,
Gyermekeim körülállják,
Sohajtásim meg ne hallják,
Könnyeimet meg ne lássák.
Az én derűm az ő kedvük,
Mosolygok én velük együtt,
Magam sírok.

Lelkem jeges szélnek szárnyán
El-elrepül messze, messze,
Hóbefujta temetőbe,
Oda száll egy kőkeresztre.
Szemfedőjén hólepelnek
Itt-ott dombok emelkednek,
Jaj! a sírok!

Ajándékot hozok nektek :
Bátyáimnak imádságot,
Szüleimnek ezer áldást,
Nőmnek megtört boldogságot,
Fiacskáim nektek pedig
Megtört szívem másik felit
És e verset,
Melyet írok.

GRÓF ZICHY GÉZA.

A SZERELEM BÜNTETTEL.

Proal Lajos jogi író államügyészi és vizsgálóbírói működése közben különös megfigyelése tárgyává tette a szerelemből elkövetett öngyilkosságokat és büntetteket, összegyűjtötte a keze ügyébe eső adatok nagy halmazát, tanulmányozta az esetek változatos természetét, s ezek alapján írta meg *Le crime et le suicide passionnels* («A szerelmi büntett és öngyilkosság») című művét, a mely az imént jelent meg Párisban a modern philosophiai kiadványairól ismert Alcan-czégnél. A mű nem ad száraz criminal-statistikát, nem is szorítkozik arra, hogy a véres tragœdiák képeit egyszerűen szemünk elé állítsa, a hogyan egy vásári rém-múzeum szokta, hanem valóságos lélektanát adja a szerelmes büntettesnek, az elhagyott asszonynak, a féltékeny gyilkosnak, a becsület megboszulójának s az öngyilkosnak, a ki reménytelen, viszonzatlan, vagy megakadályozott szerelemből önmagára tesz kezet. Sőt tovább megy; vizsgálódásaiból levon egynéhány következtetést, a melyek talán nem mind helyesek, de mindenesetre mind megérdemlik a megvitatást. A *Revue des deux mondes* egyik cikkírója nem rég beható kritika alá is vonta ezeket. Ismerető cikkének eszmemenetét és érvelését a következőkben iparkodunk visszaadni, mert olvasóközönségünk érdeklődésére is számíthatnak a kérdések, a melyek körül a vita forog. Nemcsak elméletiek ezek, hanem — mint alább ki fog tűnni — gyakorlati fontosságúak is.

Proal könyve tulajdonképen első sorban gyakorlati czélt szolgál. Segít megvilágítani egy sophismát, a mely manapság szelvében el van terjedve s következményeinél fogva nagy erkölcsi károkat okoz. Bevett szokás tudniillik a szerelemből elkövetett büntetteknek kivételes jelleget tulajdonítani s azo-

kat mint sui generis tetteket a legkedvezményesebb büntettek osztályába sorozni. Általános a vélemény, hogy a szerelemből gyilkossá vált embert nem szabad összezavarni más gyilkosokkal. Érdeklődünk iránta, sajnáljuk, mentegettjük s nem elég, hogy sok elnézésre tartjuk méltónak, még rokonszenvünkkel, sőt csodálatunkkal is kitüntetjük. Alig közölték a lapok, hogy ez meg az a szerelmes agyonütötte a szeretőjét, a lelkek mélyéből valami bizonytalan érzegősség fakad föl. Talpig becsületes emberek, a kiknek feddhetlen a magokviselete, józan az ítéletök, azon kapják magokat, hogy megindultságuk nagyobb, mint fölháborodásuk. S asszonyok, a kik valóságos áldozatai kemény kötelességeiknek, a kik az erkölcs parancsait a legszigorúbban megtartják s a kik még egy pillanatra se vetköztették le erkölcsi kényességeiket, egyazon kíváncsisági lázban egyesülnek a félvilági hölgyek zászlóaljával s a sensatióra éhes, romlott söpredék seregével. Ha a tárgyalás napja beköszönt, a terem megtelik s a tömegben ott látjuk az összes társadalmi osztályok képviselőit, a kik egyforma szivszorongással lesik a tárgyalást. S tizenkét békés polgár, az erkölcsi rend és szabályosság rendíthetetlen barátjai, fölmentő verdiktet mond ki.

Honnan ered ez a rendkívüli részvét, a melylyel más, még oly indokolt büntettel szemben ugyancsak fukarkodni szoktunk? Proal arra a határozott következtetésre jut, hogy kútforrását az irodalomban kell keresni. Értsük meg jól, csak a francia irodalomról van szó s még ezt is igazságtalanul vádolja a szerző, a mikor nem tesz különbséget a különböző korok irodalma közt. «A szerelem eltévelyedéseinek, bűneinek festése — úgymond — főtárgya a színháznak. Kevés tragédia van szerelmi gyilkosság és öngyilkosság nélkül. Például *Andromaque*ban van egy gyilkosság (a Pyrrhusé) és két öngyilkosság (az Orestesé és Hermionéé). *Bajazet*ban három gyilkosság van (a Bajazeté, Roxanéé és Orcané) s egy öngyilkosság (az Atalideé). Ez öldöklés. A színház hősei legtöbbször a törvényszék hősei is. Az irodalom másolja a szerelmi büntettet, mint a hogy a szerelmi büntett másolja az irodalmat.» Abban ugyan igaza van, hogy szerelmi büntettek minden időben követték el s minden idő irodalma festette azokat, de túloz, ha mindezeknek az irodalmi festményeknek egyforma káros hatást tulajdonít. Kárt az irodalom csak akkor

tett, a mikor dicsőítette és hazug aureolával övezte a bűnösöket. A classikusokról például csak elfogultság mondhatja, hogy műveikkel e részt megfertőztették a közfelfogást. Tragédiákban az embereket, a kiket a szerelem ejt bűnbe, úgy tün-
tetik föl, mint egy sötét örület áldozatait; a szerelem szörnyetegekké alacsonyítja, nem hőökké avatja őket. Ettől a józan fölfogástól a francia irodalom utóbb mindinkább eltávolodott. Kezdőpontját Rousseau-nál kell keresni. Ez a nagy, de ferde szellem már erényt látott a szenvedélyben. A fogalmak fölfordulása teljessé vált a romantikusoknál. A romantikus iskolában a szerelem csak akkor érdemli meg a szerelem nevét, ha szenvedélyes; ellentétben Pascal mondásával, — hogy a szerelem s a józan ész egy és ugyanaz a dolog — az örültséget lényeges alkotó elemévé emelte a szerelem definitiójának. Szertelen, erőszakos, mindent emészto, az akadályokat szétrontó, minden törvényt fölforgató őrzöngő roham ez nála. Ezzel párhuzamosan a romantikusok tetszelegnek a vétek szöpitésében és költöiesítésében: gyilkosság és öngyilkosság nekik végtelenül dicséretes dolgok s folyton új típusait hozták színre az erényes gyilkosoknak és hősi banditáknak. Természetes, hogy ekkép azután arra a következtetésre jutottak, hogy a szerelem a gyilkosságban éri el legfölső kifejezését; bizonyosságát adja vétkességével. Stendhal is így vélekedett, a kinek végzetes befolyása oly nehezen súlyosodik még most is a francia irodalomra. A legközönségesebb büntettekben földicséri a bennök nyilvánuló szépséget és erélyt; a gyanús hírü negyedeket fényeseknek nevezi, mert «ott van erély, azaz az a jellemvonás, a mely leginkább hiányzik a XIX. századból». Egy országban sem rántják ki oly könnyen a kést, mint Itáliában, ezért szemében Itália a választott ország. Mindezekben a romantikus különcségekben egy paradoxon vonúl végig. Az az ember — úgy tartják — a ki szeretni tudott egész a bűnig, erősebben szeretett, mint más; kivételes, előkelő egvén lehetett. Mily szenvedély, mily édes gyönyör és mámor lehetett érzelmében? Ezt azok, a kik józanul távol maradnak a szenvedély örvényeitől, nem is sejthetik. A realismus és naturalismus iskolái sem menekültek a romanticismus fölfogásától: Dumas fils például valóságos elméletirója lett az érzélgös szerelmi boszúnak, a melyet jognak tekintett. Nem elégedett meg ezzel: körülményesen kifejtette gyakorlá-

sának föltételeit. Álláspontjára s annak okaira különben még alább visszatérünk.

Az tehát kétségtelen, hogy az irodalom nagyon sokszor erős pártfogásába vette a szerelmi büntetteket s Proal könyvének körülbelől fele azt is bizonyítja, hogy a hamis fölfogás az irodalomból átszivárgott az életbe. Egy hatalmas nemzeti irodalom, a mely szorosán kapcsolatos a kor szellemi életével, természetesen jó és rossz értelemben éreztetheti hatásait ezzel a szellemi étellel. Mindazonáltal nem szabad azt hinni, hogy az emberek cselekedeteire olvasmányaik vagy a színpad annyira határozólag hatnak, mint Proal gondolja. Csaknem úgy tünteti föl a dolgot, hogy a világ képét nem moeskolná be a szerelmi büntett, ha az irodalom az emberi szívet el nem rontotta volna. Szinte várjuk, hogy mindjárt pörbe idézi a színmű- és regényírókat, mint fölbujtókat. Ha nézetében mindenki osztoznék: vitássá válnék az irodalom létjoga, pedig az irodalom csak hű képét adja az életnek. Az írók, a kik a szerelmet festik, nem teljesítenék kötelességöket, ha csak bájos oldalait festenék, nem pedig szennyét, árnyékait is. Vagy talán egyáltalában eltiltsuk az írókat a szerelem festésétől? Hisz akkor oly anyagot vonnánk meg tőlök, a mely e szenvedély érdekes, mozgalmas, általános emberi voltánál fogva épen legkitünőbb, legbővebb és legtanulságosabb forrása a remekműveknek. Ezt józanúl sem theologus, sem moralista, sem büntetőjogász nem követelheti.

Sokkal sikeresebben támadja Proal magát a sophismát, hogy a szerelmi büntett valami hőstett, vagy legalább is a legnemesebb indító okokból fakadó tett. Forrása — úgy tartják — a szerelem, a legnemesebb érzés.

Ámde sok faja van a szerelemnek s nincs egyéb közük egymáshoz, minthogy közös gyűjtőnév alá foglaljuk. A szerelem lehet oly érzelem, a melybe lelkünk legjavát, természetünk legemelkedettebb törekvéseit teszszük. Ez a szerelem abból a belső szükségletünkből ered, hogy ne legyünk létünknek egyesegyedüli céljai, hanem, hogy önzésünktől szabadulván, mintegy magasztosabb életre támadjunk föl egy más lélekkel való benső egyesülés által. Az önfeledés, az odaadás, a lemondás, az áldozat szelleme kiegészítő elemei e nemes érzelemnek, a melynek azután csak jótékony hatásai vannak. A szó nemes értelmében tetszeni akarunk annak a lénynek, a

kit magunknál többre becsülünk, azaz ki akarjuk érdemelni becsülését és őt magát. Ennélfogva azon vagyunk, hogy túlünk telhetőleg kijavítsuk fogyatékoságainkat s új erélylyel erősödve képesekké legyünk nagy tettekre. Biztosabban lépdelünk az élet utain s magasabbra érünk, mert csillag vezérel. Az így értelmezett szerelem egyedül méltó a csodálatra, de nem az, a melyik gyilkol.

A gyilkos szerelemben az első elem, a melyet észreveszünk, az érzékek kivánsága. Az érzékeknek, a húsnak a szerelme az, a mely gonoszszá, gyűlölködővé, erőszakossá tesz. Hogy az érzéki gyönyör és a kegyetlenség mily szoros viszonyban állnak, nemcsak az orvosok bizonyítják, hanem a történelem adatai is. Az ó-kor gyönyörteljes cultusait véres jele-
netek kísérték; a kegyetlenségekéről leghírhedtebb fejedelmek épen oly hírhedtek voltak élvezeteik örületéről is. A kicsapongó természetű ember a legtöbbször gonosz is: élénkíti élvezetét a szenvedés látványával. S az élvezetvágyat az ilyen nem tudja elfojtani. «A bírás vágya — mondja Proal — néha oly heves, hogy a legkisebb késleltetés is föltüzeli. Megfigyeltem egy ifjú esetét, a ki megkapta volna a leányt pünkösdkor. «Pünkösdkor?» — felelé — «ez már nagyon késő, nem várhatok.» Az ember megvadul, hogy sexuális kivánságait kielégítse, kést ragad, hogy ledöfje az ellenálló nőt, mint a hogy az állatok között a hím körmét, fogát használja, hogy leteperje a nöstényt, vagy megboszúlja ellenállását.»

Ha az ember ennyire jut, nem dereng benne már legcsekélyebb fénye sem a humanitásnak, csak az eredeti vad, természeti ösztön lángja égeti. Az eredeti ösztöné, a melyet a természet a fajföntartás érdekében öntött belé, de a melyet azután tisztán önző kedvtelésére használ föl.

A kéjvágyon kívül az önzés számos fajtája nyilvánul a szerelmi büntettekben. Így első sorban: a sértett hiúság. Imádjuk önmagunkat, nem tudjuk elviselni, sőt még föl sem tudjuk fogni, hogy ne részesítsék személyünket abban a cultusban, mint mi. Hogy minket összemérjenek másokkal s nem abból a czélből, hogy minket tegyenek előbbre, oly képzet, mely eszünk ágába sem jut. Csak szándékos rosszakarat lehet vak nyilvánvaló fölsőbbségünk iránt. Nem ismerjük be, hogy valami hiba, kellemetlen vonás is lehet bennünk, a mely miatt visszautasíthatnak, megvethetnek. Íme följánlom szerelme-

met s a helyett, hogy a hála és elismerés áradatával fogadnák, visszautasítják, mintha nem adná a föld minden boldogságát. Mily szegény; mennyire megérdemli a büntetést. Vagy mily fájó képzet, elgondolni, hogy azt a nőt, a kit karjaimban tartottam, jövőre már nem tartja megszállva a képem s már más karjaiban keresi a reszkető gyönyört. Mi alázhatná meg mélyebben önszeretetemet. S azután, ha még csak ketten ismernök szegyenemet; de úgy hiszem, látom gúnyosan vigyorgó vetélytársamat s a botrányhajhászó tömeget. Inkább gyűlöljenek, semmint kinevessenek. Véres elégtételek némissa el a hahotát.

Ime ez a szerelmi gyilkos leggyakoribb lelki folyamata, ha férfi.

A nőnél a tett indoka legáltalánosabban nem a sértett gőg, hanem a féltékenység. A féltékenységet szokás a szerelem bizonyítékának tartani; ámde valóságban a féltékenység fönnállhat szerelem nélkül is: egy nő féltékeny lehet férjére, a kit ki nem állhat s egy férfi boszút állhat nejjén, a kit pedig ő is megcsal. A féltékenységet sokkal gyakrabban táplálja annak a kedélye, a kit kínoz, mint annak a tettei, a ki ellen irányul. A féltékeny eszelős, a ki kész valóságnak venni képzelete chimæraíait. Proal idéz több esetet erre; például egy ötvenkilencz éves férfi féltékenységből tizenöt késszúrással megölte ötvenegy éves nejjét, a kitől tíz gyermeke volt s a ki magaviseletével a legcsekélyebb gyanura sem adott okot. A féltékenység is mindenekfölött az egoismus eredménye. Legyen inkább szerencsétlen velem, semhogy boldog legyen valaki mással, így vélekedünk, mert másban is csak magunkat s a magunk gyönyörűségét szeretjük.

Főforrása továbbá a szerelmi büntetteknek az idegesség. Az ideges rabszolgája benyomásainak és ingereinek. Fölindul, szenved, képtelen reagálni, hamar fixa idea hatalmába kerül s nem bír attól szabadulni. Tüstént enged az ingernek s nem bírja magát rávenni, hogy az inger és cselekedete közé tegye a megfontolásra szükséges időt.

Hozzájárul ehhez a vérmérséklet s a hivatások, életmód stb. által kifejlesztett hajlandóság. Így például Proal statisztikájában előkelő helyet foglalnak el a czipészek, nem azért mintha a legszerelmesebb és legerélyesebb természetűek lennének, hanem mert oly társadalmi osztályhoz tartoznak, a hol

a beszédet nagyon hamar követi az ütleget s egyéb erőszakosság.

Vadság vagy idegesség, erőszakosság vagy beteges befolyásolhatóság, ezek mind az akarat bágyadságának jelei.

Látjuk, hogy a kegyetlenséggel rokon érzékiség, sértett önszeretet, megcsalt önzés, a vérmérséklet erőszakossága, az idegek ziláltsága s az akarat elgyengülése szerepelnek a szerelmi büntettek oknyomozó leírásában s csak egy elemre nem tud rábukkanni Proal analysise: a valódi szerelem egyetlen atomjára, a mely megnemesítene a tettet.

Ha egyszer megfosztottuk a szerelmi büntetteket hazug költészetektől s visszavezettük igazi csunyaságukra: épen oly értékelés alá kell vetnünk, mint a többi bűncselekményeket. Csak a társadalmi veszély és az erkölcstörvény megsértésének szempontjából kell mérlegelnünk.

Valóban boldogok a szerelmi büntettek, mert nemcsak a birák jóakarata segít rajtuk, hanem egészen váratlan mentő érvek is jönnek segítségökre. Így például még a szigorú szerző egyik érve is. Kevésbé veszélyeseknek mondja, mint a többieket, mert «nem esnek vissza». Az asszony nyugodtan alhat szeretője mellett, a ki előbbi kedvesét megölte; a ki mérgezett, nem mérgez újra stb. A múlt bűne itt mintegy biztosítja a jövő erényét. Gyenge biztosíték, mert ha ugyanazok a körülmények találkoznak, ugyanazokat az eredményeket fogják előidézni. Továbbá, fontoljuk meg, hogy a másfajta, hivatásos büntettes ellen a társadalom védő helyzetben van: zárák védik az ajtókat s rendőrök az utcákat. A szerelem rémtetteiről a társadalom nincs eleve értesülve s nem is fegyverkezhetik ellenök. Az erőszakosságot, a mely a jövő gyilkosának szívében alszik, csak akkor látjuk, ha kitör. Nyájas jellemű, rendes erkölcsű, józan és derék magaviseletű embernek ismertünk valakit. Mindig tisztességes környezetben élt, példás nevelésben részesült; körülvette minden, a mi az életet könnyűvé és kellemessé teszi, vagyon, fény, a születés, rang megkülönböztető jelei. Megvan minden föltétele, hogy a bűnnek még kísértése se férjen hozzá. Tegyük föl, hogy egyszerre a szerelemnek valami hóbortja szökik agyába s ez már nem ember, a ki előttünk van, hanem őrzöngő, a ki vaktában döf. A szerelmi büntettek, előzmények, előkészület, oktatás nélkül pillanat alatt pattannak ki, ennél fogva még sokkal veszélyesebbek a többieknel.

A társadalmi rend egy nagy elvhez van kötve; annak tudatához, hogy az egyénnek nincs joga az önbíráskodásra. A barbár állapotban az egyén megbosszúlja személyes sérelmét, a művelődés állapotában a közületre ruházza át ennek gondját. A mint a hitelezőnek nincs joga bosszút állni az adóson, a ki nem egyenlíti ki tartozását, épen úgy nincs az adósnak joga bosszút állni a hitelezőn, a ki pénzét kéri. A gazdának nem szabad bosszút állni a cseléden, a ki rosszul szolgált, sem a cselédnek gazdáján, a ki elbocsátotta. Nos hát honnan veszi épen az asszony a jogot, a melylyel bosszút áll a csapodár szerelmesén? Vagy a férfi mily jogon öli meg a nőt, a ki megcsalta? Proal itt rámutat újra egy únos-untalan ismételt jogi tévedésre. Általános a hiedelem, hogy a törvény megadja a férjnek a jogot, melynél fogva megölheti feleségét és büntársát, a kiket házasságtörésen ér. Idéz példákat, a hol a gyilkos férj kijelentette, hogy csak jogát gyakorolta, mert ura neje életének és halálának. Még egészen művelt elmék is beleestek ebbe a félreértésbe s száz színdarab megoldása alapszik rajta. Például a *Le supplice d'une femme*-ban («Egy asszony bűnhődése») a férj ezt mondja a szeretőnek: «Megkérdeztem a törvényt s megkerestem benne, mily eszközöket ad a kezembe. Megölhetlek titeket, őt és téged». *Diane de Lys*-ben a férj nem akar megverekedni a szeretővel: «Minek párbajozzam veled, hisz jogom van megölni téged». És megöli. A *L'affaire Clemenceau*-ban és a *Femme de Claude*-ban a férj öl «joga» értelmében. Mindezek a darabok Dumas fiától valók, de a többi drámairók is követik.

Már pedig ez a jog nem létezik. A sociológus regény- és színműírók tévedése onnan ered, hogy a jogi terminusok ismerete nélkül helytelenül magyarázták a törvényt. A code pénal kijelenti, hogy «a gyilkosság, a melyet a férj feleségén, valamint a büntárson abban a perczen követ el, a melyben őket tetten éri a hitvesi házban, menthető».* A menthetőség azonban nem zárja ki a bűnösséget s csak arra szolgál, hogy a büntetést leszállítsa.

* Le meurtre commis par l'époux sur son épouse à l'instant où il les surprend en flagrant délit dans la maison conjugale, est excusable». A belga törvény ezt kiterjesztette arra az esetre is, ha a nő kapja rajta ugyanilyen körülmények közt a férjét.

Dumas fils hangoztatta színműveiben és röpirataiban (*L'homme-femme ; Tue la !*) az önbíráskodás hamis jelszavát a legerélyesebben. Főérvül használta a szerelmi gyilkosság vélt jogosságát arra, hogy a válás intézményét be kell hozni. A tapasztalat nem igazolta jövedölését, hogy attól a naptól fogva, a melyen a férj elkergetheti házasságtörő feleségét, nem lesz oka gyakorolni rajta a bosszú jogát. A válást behozták: s bizony tovább üldözik a hűtelent. A válások száma napról napra nő, s a szerelmi büntettek száma csak nem fogy. Ez onnan van, hogy a bosszú — nem lévén sohasem jog — nem is helyettesíthető egy másik jog gyakorlásával. A bosszú sohasem volt észszerű, ennélfogva továbbra is süket az ész szavára; nem egyéb, mint a düh kifolyása, a mely az ölésben csillapodást keres.

De még ha a társadalmi törvény fölmentené is a gyilkost, az erkölestörvény nem ismer kegyelmet. Parancsát szó szerint kell venni: «ne ölj» — kivéve a jogos önvédelem esetét. Ha valaki másnak élete ellen tör, ez nem jelenti mindig, hogy megöli áldozatát, de mindig azt jelenti, hogy a tettes megöli magában az erkölcsi személyt, az emberi méltóságot, a melyet az ad, hogy az akarat uralkodik a vak ösztönön. Így vélekednek az orvosok is. Az agy homlokmenti részén elhelyezett idegközpontok szabályozzák és mérséklék a hátsó agyból eredő éhes ösztönöket. A vallások, erkölcsök, a törvénykönyvek és katekizmusok mind csak arra törekeshnek, hogy növeljék homlokmenti agyvelőnk ellenállását a hátulról jövő nyomással szemben. A kötelesség, igazság, kegyesség, könyörület eszméit szellemünk csak azért teremtette, hogy ellensúlyozza állati hajlamainkat. A művelődés fejleszti e nemes eszméket a népekben, a nevelés az egyénben. Ez a tudatos fáradozás és munka, a melynek egyedüli célja, hogy a természetes állapotot az emberi állapottal helyettesítsük, mély sebet kap egyetlen ütással a büntett pillanatában s a tettes e perczen újra az állat rangjára süllyed.

A szerelmi büntettek védői pathosszal szoktak arra is hivatkozni, hogy ezek az egyedüliek, a melyek nem vagyoni okokból erednek s nem vagyoni előnyökre irányulnak, tehát nemesebb indokúak. Az esküdtek, a kik legtöbbsnyire kisebb vagy nagyobb mértékben a vagyonos osztályhoz tartoznak, csak a vagyoni delictumok iránt szigorúak s elnézőbbek a sze-

relmi büntettek iránt. De hát aljasabb-e a lopás, rablás vagy ölés, a mely éhségből, tehát szintén «vagyonni előny»-ért követetik el, mint a szerelmi büntett, a mely önczél, vagy a melynek legfeljebb vad indulat kielégítése a czélja?

S mily mértékben igaz az, hogy a szerelmi delinquensben a felelősség nem teljes? A boszú mámorát összehasonlítják a boréval; de a részeg bűnös marad, azért, hogy ivott. Összehasonlítják a szenvedély dühét az örület rohamával, beszélnek ellenállhatatlan kényszerről. Ezek nem bebizonyított tények, csak oly föltevések, a melyek forgalomba hozóinál jó megvizsgálni, nem szolgál-e javokra? Az esetek túlnyomó részében meg van a praemeditatio, vagy legalább az idő a kombinálásra, a mely szükségessé teszi, hogy az akarat közreműködött légyen.*) Egyébként a felelőtlenség elmélete nem szorítkozik a szerelmi büntettesekre. Tudvalevő, hogy egy egész büntetőjogi iskola a büntettesekben csak betegeket lát, (Lombroso stb.) a kik gondozást, nem büntetést érdemelnek. Oly fontos kérdés ez, hogy rajta fordul meg az egész büntetetés joga s nem való taglalása ily futólagos ismertetésbe, mikor egész irodalom támadt körülte.

Az előítélet, a mely a szerelem büntetteiből «szép büntett»-et csinál, még nem fog egyhamar eltűnni. Túlságosan mélyen bennünk gyökerezik s túlságosan sok a pártfogója. Még a nyelvhasználat is patronusa. Ha szerelmi büntetről halunk, már maga a «szerelmi» szó neve gyöngéd érzelmeket, költői fölindulást kelt bennünk, pedig ez tiszta visszaélés a szavakkal, jogtalan kölcsönvétel. Szerelemből nem gyilkol senki; gyilkol vadságból, hiúságból, beteges suggestióból, komédiáskodásból. A szerelmi büntett olyan, mint más; nem az érzékenység vagy erély bizonyítéka, hanem az állatiasságé.

* Ez túlzás. Sok esetben ezt az erős fölindulást el kell fogadni a beszámítást kizáró, vagy legalább enyhítő oknak. A törvénykezési gyakorlat is ebben az irányban halad, annyival inkább, mert a bíró a legtöbb államban szabadon mérlegelheti a körülmények súlyát. A törvények ugyanis csak meglehetősen általánosságban írják körül «az elmetehetség megzavarásának» nevezett mentő vagy enyhítő körülményt. Annak lehet venni az elmetehetség múltó s épen csak a szóban forgó esetre terjedő megzavarodását is, azaz, ha a vádlott akaratának szabad elhatározási képességével egy cselekményre vonatkozólag nem birt. (Lásd Fayer: *A magyar büntetőjog kézikönyve* című művében a különböző törvények álláspontját.)

Gonosz ős ösztönök kitörése, a melyek munkáját századok sem tudták elenyésztetni. Megdöbbenő ébredése az állatnak, a mely lelkünk mélyén szunnyad.

S a kíváncsiság, a melyet fölkelt, a rokonszenv borzongása, a melylyel fogadják, az elnézés, a melynek hasznát látja, megannyi jele, hogy művelődésünk máza, elegantiánk meze alatt bizony még mindig megvan természetünk eredeti fogyatékosága és szennye.

* * *

Ez röviden a könyv és az ismertető czikk tartalma, a melyeket együtt tárgyaltunk, hogy fölhívjuk közönségünk figyelmét erre a kérdésre. Gyakorlati fontossága nagy reá nézve: néhány hó óta gyakorolja a polgári jogok egyik legszebbikét az esküdtbiróságban való részvételével. Igazmondásánál nincs egyébhez kötve, mint meggyőződéséhez. Épen ezért fontos társadalmi érdek, hogy ez a meggyőződés józan és helyes legyen s ne zavarja meg hamis érzelgősség. Bizonyára lehetnek a szerelmi bűncselekmények közt is esetek, a melyek a legszélsőbb méltányosságot igényelhetik, mégis a franczia esküdtszékek számtalan hóbortos verdiktje óvó példa arra nézve, mily könnyen téveszti meg az erkölcsi érzéket a romanticismus, sentimentalis és színpadias hazugság.

W—R Ö—N.

A KÖZÉPBIRTOKOSSÁGRÓL.

Az agrár válság talán első sorban a középbirtok sorsában, pusztulásában érezteti magát, noha már annakelőtte is észlelhettük ez osztály pusztulását, s így nemcsak arra vezethetjük vissza. Semmi esetre sem gondolkodhatunk úgy, hogy míg az agrár válságban nyilatkozó váratlan csapás, talán politikai csodaszerekkel, talán világ gazdasági fordulat-tal el nem hárul, magok a gazdálkodó középbirtokosok erejük, tevékenységek fokozottabb latba vetésétől fölmentvék és hogy boldogulásuknak, valamint pusztulásuknak, ha nem is kirekesztőleg, de jó nagy részben, mondhatni első sorban, nem magok is tényezői.

De minden áron kell-e középbirtokos osztály? Vajon ha pusztulni hagyjuk, származnak-e abból általánosabb jelentőségű bajok, vagy a föloszlás csak a helyes átalakulás szükséges előzménye? Ha az eddigi középbirtok meg nem őrizhető, szükséges-e, lehet-e, czélszerű-e újra teremteni középbirtokot?

Az egészséges középbirtokos osztály megtartásához számos érdek fűződik.

Az intelligens közélet fő mozgatójának és képviselőjének kell lennie. A szegény körülmények és nyers viszonyok közt nevedett s élni kényszerült köznéptől és tömegtől azt az értelmességet s azt a szabad meggyőződést, mely vagyoni függetlenségen épül föl, a nemzeti közéletben, műveltség, társadalmi és politikai tekintetben várni nem lehet. A néhány nagybirtokos számos alkalmazottat tarthat fenn, intelligens alkalmazottat is, de ezek csak alkalmazottak. S a politikai és műveltségi tényező csak a nagy

úr marad, kihez alkalmazkodni — még politikai és meggyőződésbeli önállása árán is — az intelligens alkalmazottnak is élet-érdeke. Csak akkor változik ez, ha középbirtokos osztályba emelkedve megszűnt alkalmazott lenni. Am ott van az iparos, kereskedő, gyáros osztály. Igen, de ezeknek hatásköre, kivált Magyarországon, a kevés nagyobb városra terjed ki, s ott a közéleti szereplésre és a közügyek intézésére elegendők is lesznek, kivált, ha beleneveltettek és a város nem üz mezőgazdaságot.

Azonban megjegyzem, ott is meg kell lenni az egyensúlynak a nagy, gyár-iparos, a nagykereskedő, a nagy magánvállalati formák és a kézműiparos, a kiskereskedő és a szövetkezeti társulások közt, mert az előbbieket egyoldalú virágzása, többé-kevésbé alárendelt alkalmazott, illetve munkássereggel járván, a socialismust fejlesztő, annak alakját magára öltő munkás-kérdéssel kapcsolatos.

Ne kételkedjünk tehát abban, hogy az egészséges, intelligens középbirtokos osztály elengedhetetlen, szükséges nagy tényezője a magyar nemzeti közéletnek, annál inkább, mivel a magyar nemzeti hagyományok is ebben nyilatkoznak legfeltűnőbben.

A vagyon és a társadalom, a hazától követelt műveltségi igények föntartásáról van szó. Egyfelől a vagyont megőrizni, gyarapítani, másfelől az egyszerű, igénytelen paraszthoz hasonló mezei gazdálkodó szerepével be nem érni. A módosabb parasztság is addig parasztság marad és nem lesz középbirtokos, míg intellektuális igényekre és működésre alkalmassá nem tétetik. Nehéz helyzet. Hogy lehessen mindennek eleget tenni? Lehetséges-e, vagy ez osztály folytonos pusztulásra és újabb s újabb alakulásra, tönkrejutási sorsra van szánva?

Nem terjeszkedhetünk ki a nehézségekre, de tudjuk, mily igen nehezen alakul módosabb paraszt gazdából fenti minőségű, valódi középbirtokos, kivált, a hol paraszt hitbizományféle, czélszerűen alkotott, örökösödési rendszer kifejlődve nincs, s hol a parasztság szövetkezeti megerősítésére és nevelésére, adóterhei könnyítésére gond nincs. Itt a telepítési actio akár járadékrendszerrel, akár a nélkül számba nem jöhet, hanem csak kis-, illetve parasztbirtokok létesítését illetően. Számba jöhet a kötött birtokok és latifundiumok bérleti föl-

osztása bérlő középosztály létesítésére, de nehéz teljesítésű előzményeket kíván, mert csak kellő tőkájű s arra nevelt bérlő-anyagra s kedvezményes szerződésekre és kedvezéses törvényekre lehet építeni; de még akkor is mesterségesen beillesztett osztály, ha a pusztuló középbirtok nemzeti hagyományait át nem veszi és specialis foglalkozását a közügy javára nem használja.

A középbirtokos osztály lehető megtartása mindenkép ajánlatosnak látszik, ha ugyan a módokat, eszközöket erre meg bírjuk találni. Ez esetben ugyanis ez osztály újonnan alkotásának, kifejlesztésének és föntartásának gondját legnagyobb részben az utóbbi váltja föl. Nagy föladat, igen nagy, de erre minden esetben szükség van. Csak megtaláljuk a módját.

Ha az agrár válságot: a termények árhanyatlását, mely általános okok következménye, megszüntetni, föltartóztatni nem is lehet, szó sincs róla, helyes kereskedelmi-, vám- és börzopolitikával az árképződések kedvezőleg befolyásolhatók legalább az adott körülményekhez képest. Nem tagadható, hogy a termelési és értékesítési viszonyok, különösen a szövetkezetekkel és közraktárakkal, a gazdasági szakberendezésekkel, valamint okszerű takarékoszággal lényegesen javíthatók; továbbá szint úgy a hitel-, biztosítási- és adóteher helyesebb rendszerekkel — a szövetkezeti szolidaritás és a democratia alkalmazásával — jó részben könnyíthetők, s mindez az agrár válság enyhítésére, ezzel a középbirtok javára is szolgál.

Azonban a középbirtokot illető specialis nehézség mindezzel elhárítva nincs. Helyzetének specialis komolyságát elárulja, hogy már az agrár válság előtt nagy része pusztulni indult és hogy oda jutottunk, hogy míg latifundiumunk és parasztbirtokunk bőven van, habár utóbbiak nehéz helyzetben is, addig a középbirtok 100 kat. holdtól 1000 kat. holdig, tehát tulajdonképen már a nagyobb parasztbirtokon és egész kis középbirtokon elkezdve, legújabb agrárstatistikai fölvételeink szerint alig van az összes gazdaságok (birtokok) számának csak 7,10 százaléka s az összes terület 14 százaléka. Nehéz holdakban kifejezni a középbirtok országos átlagú határait, mégis azt hisszük, hogy inkább csökkenthetnők ez arányt pár százalékkal. Keveset mondunk, ha megállapítjuk, hogy az

utóbbi harmincz év alatt a középbirtoknak több mint fele elpusztult. Megvilágítottuk a dolog természetével járó nehéz helyzetet már föntebb, hogy értelmiségi igényeknek: a nemzet köz- és társadalmi élete követelményeinek eleget kell tennie.

Nagyon sokat várunk a föntebbi intézményektől, különösen közraktáraktól, melyek a terményzáloghitel megnyitása mellett a készletek idő előtti mozgósításától, azok fölösleges közvetítéseitől és minőségek esetleges megrontásától megóvni vannak hivatva a birtokost, továbbá egyáltalában alkalmasabb hitelrendszer, a biztosítási ügy megfelelő fejlesztése stb. jótékonyan hatnak reá, de teljesen legyőzni a középbirtokos helyzete speciális nehézségét, ez osztályban az értelmi, keresetképes erők fokozottabb fölkeltése nélkül várni nem lehet. A közintézmények, természetes alapokon fejlődve, támogatásul szolgálhatnak, de az önmagában rejlő támaszt nem pótolhatják. S most is azt látjuk — nehéz időkben is — hogy az utóbbi meghozza a maga gyümölcseit, kivívja magának a sikert. Legelső sorban azokat látjuk tönkřejutni, a kik családtagjaikat productiv foglalkozásra nem nevelik, s a kik a különböző játékok szenvedélyeinek áldoznak családtagjaikkal együtt.

Viszont boldogulni a rossz hitelintézmények ellenére is első sorban azokat látjuk, a kik minden gondot arra fordítanak, hogy a felnövő családtagok mielőbb productiv foglalkozásra tegyenek szert és jövedelmökkel, valamint az apai gazdálkodással összeférő productiv foglalkozása mellékjövedelmével, a család virágzó föntartását előmozdítsák.

A katonai, állam- és közszolgálati pálya nem productiv, az igényekkel szemben ritkán kielégítő és kellő anyagi előmenetelt biztosító; tehát — speciális hivatottságot kivéve — ezek választása, kizárólagos előszeretettel és a hivalkodás eszközöként ne történjék.

Számos pálya van, mint például a mérnöki, orvosi, banktisztviselői, netalán kereskedői stb., a melyek mint productiv foglalkozások fölkarolandók lennének, nem is szólva az okleveles gazdáról. A közéletnek, sőt a közügynek is e productiv pályák tisztességes, hazafias betöltésével talán még többet használhatni.

A birtoknak jó kézben kell maradni. Ez elérhető vagy az

egyik családtagnak teljesen a gazdálkodásnak élésével, igényeit is megszorítva, esetleg vele teljesen összeférő mellékfoglalkozást űzhetve, vagy a birtok czélszerűen bérbeadásával s a külön productiv foglalkozással a jövedelmet kölcsönösen növelve.

Elég fontosságot tehát nem tulajdoníthatunk mindannak, a mi egyfelől a gyakorlati gazdákat nevelni s működésüket fokozni, másfelől a productiv pályák minél könnyebb, gyorsabb és sikeresebb elérését lehetővé tenni képes.

A gazdasági tanintézetek legnagyobb részének éppen a középbirtok igényeit kellene szem előtt tartani; nem paraszt ispánt vagy akadémiai diplomával henczegő, gyakorlatiatlan, állítólagos gazda-tudóst képezni. Egyfelől az általános műveltséget kellene azokban szintén befejezhetni, nemcsak a gymnasiumban, másfelől mindenütt nagyobb műveltségű gazdasági tanárok mellett a gazdálkodás, középbirtok igényeinek megfelelő, gyakorlati tudományát elsajátítani. Esetleg saját birtoka előtt más középbirtokon némi gyakorlat folytatását szokássá tenni.

Tehát a közönséges földmíves iskolák mellett kellene több és jobban szervezett, a középbirtok igényeihez alkalmazkodó gazdasági felső iskola, de nem több gazdasági akadémia. Ezek bérülőanyagoknak, módos parasztságnak középbirtokoshoz való nevelésére, vagyis ez osztályba emelésére is közre hatnának. Az illető felső gazdasági iskolák vidékeik külön igényeit is szem előtt tartanák. A gazdálkodás finansialis és socialis oldalára is súlyt helyeznének.

Nem akarom kicsinyleni úgy az országos gazdasági egylet és szövetség, valamint a megyei gazdasági egyletek, illetve bizottságok hasznos szerepét, kivált a mezőgazdasági politika és mezőgazdasági ismeretterjesztés körül, de ritkán létesítik a gazdák olyan összeköttetését, mely magát a közös gazdasági tevékenységet öleli föl. Ez természetes, mert túl tágak, úgy területeket, mint földadatuk körét tekintve. Az egyes vidékek gazdasági ereje így szétforgácsolva marad.

Egyes gazdaságok hírneve nem ér föl azzal, mikor közös czéltudatos munkával egész vidék hírneve valamely gazdasági ágat illetőleg megállapíttatik és mikor a kedvező természeti feltételekhez a közös munka- és tőketényező is járul. Leginkább látjuk ezt előrehaladt, de azért félig mezőgazdaságinak maradt államban, minők Németország, Franciaország. A gaz-

dasági eszközök egyöntetű alkalmazása, beszerzése, a termelés körül követett módszerek egyöntetű gyakorlása, a nagyban előnyös értékesítés közös kivívása képes egyes vidékeket nagyobb gazdasági virágzáshoz juttatni. Ily céllokból fejlődött ki Franciaországban, főképp az utolsó két évtizedben, a helyi (többnyire canton-i) mezőgazdakörök (syndicatusok) nagy tömege; ma már 2500 ily helyi alakulás van 800,000 taggal. Ezek nagyobb országrészenként egy-egy szerves hálózatba állottak össze, úgynevezett Unionokba, s így magasabb fokon is szervezkedtek. Sőt az országos *Union centrale . . . de France* közel ezer syndicatusot fűz össze fél millió taggal. A fogyasztási és értékesítő szövetkezetek is nagyon terjednek. Leginkább egy-egy Union segítségével az illető országrészre megalakul az általános szövetkezet, s ez helyi raktárait az union-beli egyes syndicatusok képvisellete útján tartja fenn. Esetleg helyi syndicatusok mellett is alakulnak helyi szövetkezetek.

Németország szülő hazája a tipikus mezőgazdasági helyi társulásoknak; egyfelől a Raiffesen-féle községi hitel-szövetkezeteknek, másfelől olyanoknak, melyek több-kevesebb kooperatív gazdasági tevékenységet ölelnek föl; hogy mást ne említsek 1300-on jóval felül van tej- (sajt-) szövetkezete. A helyi szövetkezetek belefoglalásával tágabb körű, tartományi paraszttársulatai is alakultak, egy-egy 30—40 ezer taggal és azon kívül a birodalom gazdaközönsége is szervezve van a több mint 200,000 tagú *Bund der Landwirthe*be. Ugyanazon céllokból, mint a külföldön, kívánatos nálunk is már, hogy az egyes járások vagy nagyobb határu községek kebelében a birtokosokból helyi gazdasági körök alakuljanak.

Mondjuk, például ilyenekben összeköttetésbe jutott néhány középbirtokos közösen kibérel egy gözekét; vagy kikapasztalván a vidéken legalkalmasabb gyümölcsfajt, azt közös faiskolában tenyésztí s abból mindegyik saját birtokán gyümölcsöst alkot. Ezzel be nem éri, egyöntetűleg megállapított, legezélszerűbb módon csomagolja és szállítja azon rendeltetési helyre, a hol legjobban keresik. Esetleg tejszövetkezeteket, pincze-szövetkezeteket alkotnak stb. Csak így adható lendület úgy a középbirtokosok, mint talán még inkább a kisgazdák érdekében álló termelési-, hitel-, fogyasztási-, értékesítési szövetkezeteknek, a melyek a középbirtokosok közreműködése nélkül nem igen keletkezhetnek, még kevésbé virágoz-

hatnak, pedig a középbirtokosnak is csak úgy javára válnak. A legalkalmasabb biztosítást közértelemmel megszerezni, megkötni és általánosítani, helyi közraktárt létesíteni szintén a helyi gazdasági körök közvetítésével megoldható föladat lenne. E gazdakörök, ellenőrzésüket érvényesítve, elérhetnék, hogy középbirtokos ellenőrzett czélra és mértékben, birtok föláldozása nélkül, megfelelő hitelhez jusson, melyet e köröktől számba vett forgótökével biztosíthasson. Fontos ez, mikor a községi hitelszövetkezetek csak a kis földmives igényéről gondoskodnak. Az említett — a középbirtokosokat is magokban foglaló — gazdasági körökben a György Endre által kívánt oly hitelintézmény nyerne támaszt, mely nem használná — mint ma — a váltóadósság bekebelezését, a kettős nyomású teherrel a birtokot a hitelező kezébe játszva. Ugyancsak fönti körök közös, nagy bérleti társaság keletkezését is előmozdíthatnák; így társaságba tömörülve juthatnának legkönnyebben a középbirtokosok nagy, kötött birtokok jövedelmező bérleteihez, a mivel azok kezelése is csak nyerne.

Hogy mind az elősoroltak bekövetkezhessenek, megyénként a gazdák általános érdekképviselete volna behozandó, megalkotandó s ez az egyes megyékben járási és netalán egyes főközségi gazdasági körökre volna tagolandó, a megyei gazdasági egyleteknek, illetve bizottságoknak, központi organumokként megtartása mellett; a megyék valamely országos szervezetbe, mint az országos gazdasági egyesületből kinőtt országos szövetség, foglalva maradnának. Mindez fölkölné a középbirtokos gazdák fokozottabb gazdasági tevékenységét. Hogy ez így nincs, ma legjobban a Köztelken érzik; hogy nyomós működést is csak gazda-töredékkel kényszerülnek végezni, mert például az országos gazdaszövetségnek alig pár száz tagja van.

A mi a középbirtokos osztály más productiv keresőpályáinak könnyebb elérését illeti, azt leginkább a társadalom és állam áldozatkészségéből teendő alapítványok és ösztöndíjak, külföldi gyakorlati pályabeli ösztöndíjak eszközölhetik, mert különben sokszor, mire a gyermekek fölnőnek, keresőképesek lesznek, a család vagyona fölemésződik és nincs meg a productiv foglalkozásokra nálunk szükséges csábítás; másként lenne alapítványi-helybeli és ösztöndíjbeli kedvezések esetén. Külföldi gyakorlati irányú ösztöndíjak, a mi előitéletes millieunkból ragadnák ki az illetőket.

Végére értem. Elmélkedésem némileg körvonalazta a helyesnek fölismert irányokat, midőn nemzeti középbirtokosságunk egészséges életre hívásáról van szó. A körvonalak betöltése a nemzeti tetterőre és áldozatkésztségre vár. Gr. Pálffy János valóban hazafias áldozatkésztsége első helyen áll.

A gondviselés csak a tetterős, csüggedhetetlen szorgalmú nemzeteket jutalmazza. S a kis nemzetek legfőbb kötelessége magokat el nem hagyni.

GOROVE LÁSZLÓ.

A MAGYAR DENEVÉREK FAUNÁJA.*)

Az alább idézett terjedelmes cím alatt, a melyből csak a szerző méltóságainak sorozatát hagytuk ki, jelent meg a magyar denevérek faunájának monographiája. Szövegének 314 oldala a magyar, a többi — 58. — revue alakjában a német tudományt szolgálja. Minthogy pedig ezt a mindenesetre komoly művet és kiadást a nemzet két elsőrangú intézetének erkölcsi és anyagi ereje támogatja, nem szalaszthatom el az alkalmat, hogy a tulajdonképeni ismertetést némi elvi fejtegetésekkel meg ne előzzem.

Ha a magyar természettudományi irodalmat, úgy, a mint szemünk előtt mindinkább szaporodik, elfogulatlanul tekintjük, culturalis és tudományos értékére vizsgáljuk és végezetül fölvetjük a nemzeti érték kérdését, nagyon sajtáságos kép bontakozik ki előtünk, mely mindenesetre nagy figyelmet érdemel.

A természettudományi irodalom is ugyanazt a szakadozott-ságot mutatja, mint történeti fejlődésünk, helyesebben történetünk menete, mely — hogy egyebet sem mondjunk — Hollós Mátyás fényes magaslátától indulva, a Cselepaták saráig sülyed; II. Rákóczy Ferencz alatt fölkönyökölve, az elnemzetlenedés fertőjébe mélyed; a tizenkilencedik század első felében ébredésre vergődve, a kelő félben a legkegyetlenebb elnyomatáshoz jut, hogy végre 1868 óta szilárdabb alapokon a szervezkedést megkísértse. Ez utóbbi máig tart. Egész művelődési szerkezetünk követi nagy zökkenéseiben ezt

*) Méhely Lajos, kis-apsai. *Monographia Chiropterorum Hungariae (cum appendice in lingua germanica conscripta)*. Magyarország denevéreinek monographiája. 22 táblán 188 eredeti rajzzal. A magyar tudományos Akadémia támogatásával kiadja a magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, Hornyánszky Victor cs. és kir. udvari könyvnyomdája. 1900. 372. l.

a menetet; de a midőn az események egymásutánját a nemzet életében rejlő fonal megszakadás nélkül — igaz, hogy sokszor csak hajszálvékonysággal, de mégis — összefűzte, a művelődésről ez nem mondható; valamely tudományszak tekintetében már épen nem. Ezen a téren nem zökkenésekkel, hanem megszakadásokkal találkozunk, kivált ha a nemzeti momentumot vetjük föl, mely a nyelvben van legélesebben kifejezve, mert egyedül a nyelv lehet közege a hatás általánosságának és mélységének.

Nem tekintve a germanizálás makacs kísérleteit, melyeknek gátja nem mindég a hazafias eltökélés, hanem igenis a szellemben való merő ellentét volt, a rendiségben természetes szövetsége kínálkozott a latinitásnak, a nemzeti fejlődés nagy kárára. Az ébredés korszaka sem karolta föl a helyes elvi álláspontot, az elvileg helyes kiindulást. Nem azon erőlködött, hogy a népiesben rejlő, kiapadhatatlan nemzeti forrást kifakaszsa és kifejleszse, nem a természeteshez, hanem a mesterségeshez nyúlt, mely épen ezért nem gyakorolhatott általános s még kevésbé mély hatást.

Ez utóbbi szempontból a természettudományi törekvéseket és irodalmat véve, az a helyes irány, a melyet a tizennyolczadik század utolsó és a tizenkilenczedik század első tizedében a magyar írók vettek, majdnem nyomtalanul beléveszett a nyelvújító irányzatba, mely — nem lévén szerves kapcsolata a népiessel — elvégre odáig fajult, hogy az adeptusok magok sem értették meg egymást, nem hogy a közművelődésre eleven hatással lehettek volna.

A művelődési törekvéseknek — a tudományosoknak kiváltképen — egy jellemvonásuk határozottan megvolt és megvan. Abból a tudatból kiindulva, hogy hátramaradtunk és hogy csekély számú nemzet vagyunk, már régi íróink is iparkodtak az előhaladott nyugot gazdag forrásaiból meríteni s az így szerzett kincset a nemzet szelleméhez alkalmazva, a művelődés számára közhasznúvá tenni. Ezt a helyes irányzatot azonban az újabb természet-tudományi irodalom nem tartotta meg és úgy, a mint módjában volt idegen alapokon saját lábán valahogyan megállani és önállóan alkotni, mindinkább kifejezti a nemzeti érdeket és sokszorosan legelső helyre teszi «a külföld elismerését».

Semmi kétség, hogy alapjában véve ez is helyes ösztönből indul. A hátramaradottság és kisebbség érzete arra serkenti a tudomány művelőit, hogy a művelt, tudományosan előhaladott külfölddel szemben, mely minket vagy nem — vagy épen félreismer, folytonosan azt bizonyítsák, hogy mi a tudományt komolyan vesszük

és műveljük, hogy culturnemzet vagyunk, mely semmi szín alatt sem sorolható az úgynevezett érdekes népek közé.

Ám ez már odáig fejlődött, hogy a kritika — már a milyen nálunk tudományos téren van — döntő érvül veszi a dicséretre azt, hogy «a művelt külföld is elismerte»; ott pedig, a hol a legértékesebb jutalomról van szó, nem kevésbé döntő a «külföld véleménye». Ebben azután az elfajulás momentuma az, hogy a nemzeti szempont háttérbe szorul, vagy merőben elesik s oly irodalom keletkezik, a mely jobb-rosszabb magyar nyelven van ugyan írva, a melyet azonban be nem vehet, föl nem használhat a nemzet közművelődésének semmi fokán, mert előzmény és folytatás nélkül való, csak idegen forrásműveken át megérthető, igazán levegőben függő magyar tudományos irodalom.

Ebben a tekintetben semmi sem jellemzőbb annál, hogy a midőn a nemzet önrendelkezési joga föléledt s arról volt szó, hogy művelődés tekintetében is szervezkedjünk, hozzuk működésbe oktatási apparátusunkat nemzeti alapokon: a kellékeket a természet-tudományiakban nem meríthettük saját, nemzeti irodalmi, fejlődött készletünkől, hanem lépten-nyomon folyamodnunk kellett a «művelt külföldhöz», át kellett ültetni az idegen szellem termékét, legtöbbször a nélkül, hogy saját szellemünkhöz képest átídomítottuk, átgýúrtuk volna, a mi nélkül pedig eleven hatás nem is képzelhető.

Pædagogiai irodalmunk, leginkább pedig gyakorlati oktatóink, bizonyosságot tehetnek, hogy a leíró természetrajz különben legvonzóbb szakában, az állat- és növénytanban, vagy helyesebben ezek iránt, a növendékeknél, még pedig az iskola minden fokán, a leglátározottabb ellenszenv — hogy épen undort ne mondjak — nyilatkozott, mely az iskolakönyv minden nemzeti vonásból kivetkőztetett nyelvében és a tárgyalás merőben idegen szellemében találta nagyon is érthető indokolását.

S ha adott korszakban arra vetjük pillantásunkat, a mi «tudományos tekintély» volt, vagy annak tartotta magát és tartatott azok részéről, a kik a «külföld elismerésére» a főfő súlyt fektették, akkor egészen pozitív alapon arra az eredményre jutunk, hogy annak a tekintélynek oktatásunk és ebből kifolyólag közművelődésünk semminémű fokán szervesnek mondható eleven hatását nem találjuk és nem is találhatjuk. Érdeemes erre egy bárcsak futólagos pillantást is vetni.

A tizenkilencedik század második felében, a mikor a leíró természetrajzban az analytikus módszer ülte diadalait, akadtak

természettudósaink, kik a «művelt külföld teljes elismerése» mellett működve, a leíró természetrajznak mind a három országában, különösen pedig az állattanban a tudományt számos új alakkal gazdagították, hírnévre tettek szert, eredményeiket «magánrajzok» vagy «Jellemző adatok» alakjában össze is foglalták; de a kiknek emberöltőn át, sőt túl azon végzett munkásságából egyetlen egy szó sem járult hozzá annak az óriási, küzdelmes munkának bárcsak megkönnyítéséhez is, a melyet, önállóbb helyzetbe jutva, művelődésünk érdekében ki kellett fejtenünk, hozzáteszem: a művelődés minden fokán.

Ezzel azonban nem azt akarom mondani, hogy ezeknek az érdemeseknek a munkája fölösleges volt volna, mert tény, hogy az ismeretek bővítéséhez hozzájárultak; de már azt meg kell vizsgálnom: miért maradt munkájok a nemzetre nézve meddő, miért maradtak ők itthon elzárva, idegenekül, miért nem érezte meg a nemzeti művelődés sem létüket, sem letünésüket, noha szakjuk terén tekintélyek voltak és első helyen állottak?

E figyelemreméltó, a jövőre nézve igen fontos jelenség okának megállapítása nem is bonyolult problema, mert nagyon egyszerű és világos.

Ezek a férfiak odaadó szorgalommal megszerezték magoknak, személyöknek a szak idegen tudományos irodalmát s egyéb forrásait, így jutottak el odáig, hogy részt vehettek az illető szak fejlesztésében is; eredményeiket kiadták a nemzet anyagi erejével, intézményeinek keretében; de a nemzet közművelődésére hatással nem lehettek, mert munkásságuk tekintetében itt semmiféle előzményök sem volt és a mit nyújtottak, az úgy állott a nemzet tudományossága szegényes mezején, mint az erraticus kőszál azon a földön, a melyre a jégkorszak mozgalma vitte, a hol azonban minden természetes alapja, kapcsolata hiányzott.

Az okra nézve tehát a felelet épen oly egyszerű, mint világos, tudniillik az, hogy annak a tudományos munkásságnak férfiaival együtt azért nem volt s nem is lehetett eleven hatása a nemzet közművelődésére, ennek semminemű fokán, mert nem volt szerves fejlődési menet eredménye, hanem idegenből hozva, így idegenül is maradt.

Ezek a férfiak ezt az elszigeteltséget sokszorosán meg is érezték, őkát azonban nem abban látták, a miben én itt megállapítottam, hanem látták a nemzet hátramaradottságában, nem egyszer — nagy hibásan — művelődésre való képtelenségében. Pedig csak az

elsőben volt igazok; de ők is arra voltak volna hivatva, hogy a bajon legalább enyhítsenek, csak hogy ebben gátolta őket az akkori szellem, mely a tudomány exclusiv voltát helyezte első helyre, a közművelődés érdekeivel való foglalkozást pedig a piedestálról való leszállásnak tekintette, a helyett, hogy a fölemelésre gondolt volna.

Azok, a kik valamivel mélyebben láttak, bírtak is a bajnak és okának sejtelmével; de úgy gondolkodtak, hogy előbb szigorúan szakszerű alapokon a részleteket, monographiák alakjában, kell földolgozni és majdan, ha ez a munka eléggé előrehaladt, lehet az általános földolgozáshoz fogni, a mikor azután a közművelődés, ha tetszik a nemzet is, kiveheti a magáét.

Nem tekintve, hogy az egész földolgozás előzményeivel együtt idegen alapokon és szellemben haladt, tehát nem is alkalmas szervesen befolyjni a nemzet művelődésére, az okoskodás azért is helytelen, mert a tudományban nincs megállapodás, az folyton fejlődik, a miből következik, hogy a részek idővel elavulnak s így be sem vonhatók oly műveletbe, a minővel magokat azok a belátóbbak kecsegtették s részben ma is kecsegtetik.

Ezzel azután megérkeztem a conclusióig, a mely a következő — megjegyzem, hogy a természettudományra általában, a leíró részre különösen értem.

Minden előrehaladt nemzetnek idevágó irodalma kimutatatólag szerves fejlődés eredménye, mely a kezdetlegestől a magaslatra vezetett s ott ma is tovafejlődik.

Ez a fejlődési menet természetszerűen azt hozza magával, hogy eleven hatással van a közre, ennek zömét fok szerint telíti az ismerettel, mert kor- és nemzeti szellem szerint a zömmel szervesen kapcsolatos. Egy példa ezt egészen világossá teszi. A mintaszerűen fejlett német természetrajz-állattani irodalomnak szerves fejlődését Gesner indította meg — 1551—58 — a magaslaton a tizenkilencedik század második felében Brehm Alfréd, a nagy leíró alkotta meg hatalmas ismeretterjesztő művét s ha ez utóbbit alaposan megvizsgáljuk, mint jó tükörben megtaláljuk benne az állattani ismeret egész fejlődési menetét, a szigorúan tudományost is Gesnertől Brehm Alfrédig azzal együtt, a mivel Brehm Alfréd ezt az ismeretkört a sajátjából gyarapította; nemcsak, hanem megtaláljuk a megfelelő részleteket a német művelődés minden fokán, le a népiskoláig; sőt a gyermekirodalomig. Ezt nevezem én szerves fejlődési sornak! Innen következik, hogy Németországban teljesen

német, tehát nemzeti alapokon s ilyen források alapján bárki művelheti tovább az állattant, és minden művelődési fok megtalálja teljes, nemzeti nyelvű és szellemű kielégítését.

Hogyha már most a magunk táján tartunk szemlét, kiindulva akár Apáczai Csere encyclopædiájából — 1653 — akár Miskolczi Gáspár nemes vadkertjéből — 1702 — és haladunk akár Frivaldszky Imre jellemző adatait egybefoglaló akadémiai kiadványáig, vagy Lázár Kálmán-féle játszi kiadványokig: csupa átvett, idegen szellem mered reánk és nem is a nemzeti tudományosság szellemi, helyesen mutató tükrével, hanem anyámasszony szőnyegével állunk szemközt, mely nem egységes szövés, hanem százféle idegen szövés darabjainak éppen csak toldott eredménye!

S ha jól odatűzzük tekintetünket, tisztán kivehetjük, hogy bizonyos eruditióra valló e mellett nemzeti zamatú természetrajzi ismerete csak a sokszorosán és mindég igazságtalanul gúnyolt táblalabirói elemnek volt, azért, mert az ébredés korszakában keletkezett magyar művekre, a debreczeni fűvészkönyvre, Földi János állattanára stb. támaszkodott, a minek azonban a nyelvújítás erőszakos kinövése, majd az elnyomatás vetett véget.

Mindezeket szinte megdöbbenően bizonyítja a következő két élő példa. A midőn b. e. Miháلكovics Géza berlini hallgatóság előtt tartotta meg a szagló szervről szóló előadását, a fejlődött ismerettől szervesen áthatott német hallgatóság fáklyásmenettel ünnepelte a valóban nagy bár idegen tudóst; és a midőn ugyanezt az előadást itthon magyarul tartotta meg, hát — meghallgatták. Ez az egyik példa. A másik im ez: semmi kétség, hogy Apáthy István, Kolozsvárt a legszegényebb elhelyezés ellenére a neurologiában vezető — és idegenben ott, a hol fejlődött ismerettel szervesen átjárt elemek vannak — széles körben elismert tekintély; — itthon pedig jóformán csak néhai idősebb Apáthy István volt országgyűlési képviselőnek és egyetemi tanárnak — a fia, ki hiába keres magyar kiadót.

Arról van tehát immár szó: hogyan és mivel tegyük jóvá azt, a mit történeti fejlődésünk szerencsétlen menete eddig tennünk nem engedett; hogyan kapcsoljuk össze szervesen a tudomány bizonyos részeit a közzel, hogy annak valódi szükségét a művelődés minden fokán kielégítse és így képződjék az a fogékony réteg, mely az igazi, nemzeti értelmi haladás alapföltétele?

Erre én csak egyetlenegy módot ismerek s ez az, hogy a lege artis, így a kor színvonalán szerzett monographiákat is, a melyek az alakok, viszonyok vagy tünemények kisebb körét tárgyalják,

lássuk el oly tüzetes bevezetésekkel, a melyek a tárgyalt alakok helyét, viszonyát a természet többi jelenségeihez és a különböző zónákhoz is világosan fejtegetnék. Minthogy pedig a nyelvújítás túlsága megszűnt s az egész soron a magyarosság mindinkább érvényesül, szerezhetők e bevezetések világosan, sőt színesen is úgy, hogy a művelt embert, az oktatót közelebb hozzák a szakszerűen tárgyalt részhez, ez tehát befolyhat a közművelődésbe is.

Itt az alap, a melyen állva, Méhely könyvét elvi szempontból bírálni óhajtom.

Méhely könyvének használata egyfelől a legspecialisabb ismeretek föltételéhez van kötve, mely a magyar tudományos irodalomból ez idő szerint meg sem szerezhető. Már az általános rész kezdetén azonnal belemélyed a szakszerűség legridegebb alkalmazásába s a szó szoros értelmében önti, zúditja az anatómiai, osteo-histológiai, orismológiai stb. részletezést, a nélkül, hogy a magyarázat bár csak valami schematikus vázlatához volna kötve. Úgy a mint ezeket adja, az sem segít, hogy lege artis összehasonlító irányt követ, például «A térdalj izma (m. popliteus) Winge szerint csak a Vampyros, Artibeus és Taphozous nemben, de ott is többé-kevésbbé csökevényes formában jelentkezik» — mert a ki ezt ismerni akarja, Méhely könyve alapján hiába kísérti meg.

Ilyenformán az egész általános rész a sok fölösleggel is megakott szótárszerűség képét ölti magára, a melyet a szakember ily alkalmazásban merőben nélkülözhet, a tudnivágyó nem használhat. A mellett ez a szótárszerű anyag nem is egyenletes vagy következetes, például :

«A denevérek izomrendszere (systema muscularis).»

«Hasizmok (m. abdominales).»

«A végtagok izmai», «A nyak izmai» stb. stb. már a græcolatin terminus kihagyásával.

A mi azt illeti, hogy e fontos résznél azonnal rászorulunk az idegen irodalomra, annak bizonyítása az, hogy a használt irodalom sorozatában csak Mihálkovies Géza két műve fordul elő, mely azonban nem foglalkozik specialiter a denevérek anatómiájával, hanem az emberével.

Ez a rész csak akkor vált volna be tudományos irodalmunkba, ha a szerző ab ovo abból indul, hogy a denevér, mint emlős, röplési képességénél fogva kirívóan eltérő alkotású s ezt az eltérést tárgyalta volna leíró, összehasonlító és szemléltető módon: csak

ekkor elégtí ki a szakembert és oktatja a tudnivágyót, tehát szolgálja művelődési szükségletünket. A mint adja, az egész inkább tentamenje annak, a mit a szerző elősorolni és épen csak elősorolni bír.

Ily módon az alak és szervezet csak képből meríthető helyes fogalma nélkül, eljutunk a denevérek életmódjáig, mely már annál a körülménynél fogva is, hogy alkonyatkor, vagy éjjel röpülő emlősök, igen kinálkodik még a kissé színesebb tárgyalásra is, mert kiválóan alkalmas e nevezetes alaksor helyes ismeretét szélesebb körben is terjeszteni, mi annál kívánatosabb, minél kétségtelenebb, hogy bizonyos, a babonáig terjedő előítéletek még ma is élnek. A szerző azonban itt sem zökken ki hideg seriositásából és fölemlítési rendszeréből. Így a vérszopó vampyr nagyon is fölvilágosítást kérő ügyéről mindössze így emlékszik meg: «A forró égöv alatt élők között vérszopó fajok is vannak (melyek azok?); de ezek korántsem a hirhedt vampyrok (hát ezek mik?), hanem Desmodontesek». — És ez eddig van!

Noha a tüzetes részben a szerző a tárgyalt magyar fajokat magyarul is megnevezi, itt az életmódban nincs azon, hogy e neveknek keletkezésüket biztosítsa, mert kizárólag a tudományos nevekkel él. A mi talán szín akar lenni, nem az; vonatkozik pedig ez a megjegyzés úgynevezett válogatott kifejezésekre, mint: «Pterygistes noctula, Pipistrellus Nathusii inkább az odvas fákat részesítik előnyben . . .»; hogy az odvas fának micsoda előnye van abból, ha a denevér az odvába buvik, azt bajos elgondolni.*) Az ily helyek nagyon emlékeztetnek egyik nagytermékenységgű regényíró nőnek válogatott körülírásaira, teszem azt erre: «A talaj deszkák által lón tánczképesse téve». stb. Ezt azért jegyeztem meg, mert Méhely különben a magyarosság híve, erre komolyan törekszik, másoknál néha kegyetlenül is megróvja az ellenkezőt.

Eljutunk végre oda, a hol a magyar tudományos érdek elevenen jelentkezik: a magyar irodalom ismertetéséhez, hol tizenkilencz szerző és eredménye van jellemezve, ezentúl még hét külföldi szerzőé.

A helyesen, tárgyilagosan szigorú bírálattal megírt rész egyfelől elevenen föltünteti irodalmi szegénységünket, másfelől megrostálja azoknak «eredményeit», a kik az analytikus irány túlhajtá-

*) Nyilvánvaló, hogy itt a német Vorzug és Vorthail ütközött a magyar előnybe. H. O.

sainak engedve, gyártották a fajokat, mint Daday Jenő; érintve van Margo Tivadar is.

Mindent összevéve hús faj az, a mit Méhely mint kritikailag meghatározott alakot Magyarország faunájába igtat, a melynek a tüzetes részben a legaprólékosabb leírását adja. Úgy, a mint az általános részben arról is értesülünk, hogy bizonyos fajokon egy négyzetmilliméteren hány, vagy a közepes nagyságú denevéren 1—1½ millió szőrszál található s ez a szám 1—2 milliárdig emelkedik, a leíró részben ismét az összehasonlító mérések a táblázatos összeállításokig hatalmaskodnak, erősítve még a teljes synonymikával, úgy a forrásművek idézésének tömegeivel. Szóval, Méhely érezhetően arra törekedett, hogy mindazt, a mi közvetve vagy közvetlenül a hús fajra tartozik, vagy vonatkoztatható, kimerítően egybefoglalja; a személyekre vonatkozólag, hogy senkit sem felejtse ki. Az így összehalmozott lényeges és lényegtelen anyag azután oly tömeget alkot, melyben az eligazodás nehéz, sőt a gyorsabb tájékozódás lehetetlen, mert a testes könyvnek betűrendes tárgymutatója nincs. Ellenben igen becses adalék a huszonkét pontosan rajzolt, leginkább a koponya és fogzat alkatra vonatkozó tábla s a mint végig gyönyörködünk finomságain, még élénkebben érezzük meg az egész alak s egyéb fontos részek magyarázó rajzát, például a járó, függve-nyugvó stb. igen jellemző alakot.

A mi most már a német revuet illeti, ez tömör kivonatban, 58 oldalon, adja azt, a mi a külföldet illeti vagy érdekli. Ez ellen senkinek sem lehet kifogása, mert igen nagy érdek fűződik ahhoz, hogy az előrehaladott külföld tudja meg, mivel és milyen szellemben foglalkozunk a természettudományi szakok terén. Rá kell azonban mutatni arra az ellentétre, a mely a könyv rendeltetésére nézve fönnáll. A könyv magyar címe szerint *Monographia*, a német revue szerint *Handbuch* — magyarul *Kézikönyv*, a mi közfölfogás szerint kétféle. A magyar rész egész jellem szerint a tudomány szigorú követelményeinek igyekszik megfelelni; a német rész szerint Den vaterländischen Verhältnissen angepasst; ezenkívül még Leitfaden für Jünger der Zoologie um das Studium der Chiropteren Ungarns zu ermöglichen. A monographia kimerítően összefoglaló szigorúan tudományos mű, a *Handbuch* és *Leitfaden* összefoglaló és viszonyokhoz is alkalmazott könyv. Ezt a szabatoság miatt mondom.

Mielőtt végső következtetésre térnék, legyen szabad, hogy még két fontos ügyben elvi álláspontot foglalhassak el.

Én nem azt vitatom, hogy tisztán és szigorúan tudományos magyar művekre vagy értekezésekre szükség nincsen; vagy hogy olyanok ne irassanak. Van szükség; de azután legyenek is azok, szolgálják tisztán, mellék tekintet nélkül a tudományt önmagáért.

Mihelyt azonban arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a nemzet tudományos és közművelődési érdeke ösztönöz, ennek okvetetlenül meg kell adnunk a magáét, számba véve az állapotot, a melyben van.

Alkalmazottan szólva, Méhely könyvének szigorúan tudományos, monographikus tartalma a magyar szakkör számára száz-húsz oldalon kifejthető; a német szakkörnek Méhely saját, jól megfontolt ítélete szerint, minden magyarázattal együtt ötvennyolcz oldal is elég; a mely arányon a synonymika közössége nem változtat lényegesen. Mihelyt azonban a közművelődést is tekintetbe veszi, annak állapotával és szükségével számol, kézikönyvre vagy vezérfonalra csak gondol is, az a fönmaradó 200 és néhány oldal arra való, hogy ne csak a magyar szakembereknek, hanem a magyarságnak is írjon, a minthogy ez magával a magyar tudományos Akadémia föladataival is egybehangzó. A szervesen fejlődött művelődéssel bíró nemzeteknél a szakok legelvontabb értelemben való művelése is indokolva van és széles mederben folyhat, mert e mellett elevenen lüktet a culturalis szervezet minden fokozata, le, a népszerűsítő irányokig — mi kevesen vagyunk, a munkafelosztást nem vihetjük még tökéletességre; de a hézagokat mégis be kell töltenünk, ez bizonyos. Hogyan?

Most már úgy állítom föl a kérdést: mily alak és tartalom mellett felelt volna meg Méhely könyve a tudományos érdeken túl a közművelődés követelésének is, a melyet bevezetőleg és az imént kifejtett okoknál fogva elhanyagolnunk nem szabad? A felelet ime ez: a tüzetes bevezetésnek tárgyalni kellett volna, pár jellemző rajz hozzáadásával, a röpülő emlősöket viszonyítva a nem röpülőkhöz is; itt kitűnt volna a tulajdonképeni denevérek helye az alaksorok közepett. Ekkor következett volna a denevérek alak- és bonczatani szemléltető rajza, az utóbbi kiválóan arra az elváltozásra való tekintettel, a mely a röpülés folyamánya; ebből bontakozott volna ki a specialis denevér életmód, már tekintettel hazai fajainkra is — és ehhez fűződött volna a szorosan vett leíró rész. Mindaz, a mi terminologikus és (-)be foglalva oly döcögössé teszi a tanulmányozást, a mű végén szótáralakot ölthetett volna szintén a nemzeti érdek nagy hasznára; mindaz, a mi synonymika, irodalmi forrás-

idézet, táblázat, a mű végére tartozott volna, mint történeti műnél az okmánytár. Az a bevezető rész, jól megírva, megtalálta volna útját a közművelődésbe, az bizonyos. Ez az útja, módja annak is, hogy azt a sok «erratikus» anyagot idővel mégis csak beolvaszszuk. Méhelynek van ez iránt érzéke, érzi szükségét is; de a formával még küzködik. Remélhető, hogy Méhely ezt a maga, a szak és a nemzeti művelődés javára most szerzi meg, a midőn, mint vezető, derék társaival Brehm Alfréd nagy művének nem is fordítására, hanem magyarítására vállalkozott.

A *Historia naturalis* is történet, Macaulay, Ranke és mások óriási hatásának titka pedig az, hogy az okmánytárt és a kifejtett összefoglaló képet külön kezelték és adták. Szakasztott ennek a módszernek köszönik azok a természethistóriai írók is sikereiket, a kik lege artis ugyan, de a közérdekre való tekintettel írták meg műveiket: ez a mi művelődésünk szempontjából is mindennapi szellemi kenyerünk kérdése és föladata.

Semmi kétség, hogy Méhely eruditióval bíró, erős emberünk, hogy e műre roppant munkát fordított. És ha e mű tárgya és tartalma szerint még sincsen hivatva arra, hogy érezhetőt lendítsen a magyar nemzeti közművelődésen, úgy annak oka abban rejlik, hogy nem bírt áttörni azon a szűk korláton, a melyet a monographiáknak az egykori czéh szabott, mely saját szellemét és módszerét az elnyomatáshoz alkalmazta.

HERMAN OTTÓ.

ÉRTESITŐ.

III. Béla magyar király emlékezete. Dicsőségesen uralkodó utódja, I. Ferencz József császár és apostoli király legmagasabb segélyével, a magyar kormány megbizásából szerkesztette Forster Gyula, mint a műemlékek országos bizottságának másodelnöke és a koronázó templom építési bizottságának elnöke. (13 önálló képpel, 30 díszítés vagy kezdőbetű gyanánt használt rajzzal s 211 szövegközi ábrával). Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája. Budapest, 1900. Ivr. VIII., 360 l.

Az előttünk fekvő mű — s igazán fejedelmi mű — nemzeti történetünk egyik legjelentősebb korszakának mintegy történelmi és régészeti encyklopædiája. Szent István alatt nemzetünk belépett a nyugati művelt államok közösségébe, Szent László és Kálmán királyok alatt a nyugati hatás tetőzik, mígnem azután III. Béla alatt eljutnak hazánkba azok a vívmányok is, melyeket a kelet-római birodalom már Árpád fejedelem és közvetlen utódai alatt — hasztalanul ugyan — kínálgat nemzetünknek. A XII. század végén, a byzanczi műveltségű III. Béla uralkodása alatt átalakuláson megy át nálunk minden: a várrendszer, a közigazgatás, a bíraskodás, az egyházi és szellemi élet. De hisz e kor ismeretes mindnyájunk előtt, fölösleges dolog volna azt itt bővebben ismertetni.

Ennek a mozgalmas kornak kézikönyve óhajt lenni az a pazar fénynyel kiállított kötet, melyben Forster Gyula szerkesztő vezetése alatt egy csomó kitűnő szakember a nagyemlékű királynak ércznél maradandóbb emléket állít. Az érdekes szerkesztő, kiben a hazai műemlék-tudomány egyik jelesebb művelőjét tiszteli, nemcsak a szerkesztés gondját vette a vállaira, hanem beállott maga is munkatársnak s a nagy kötetet számos becses dolgozattal gazdagította.

Mindjárt az első cikkben a *székesfejérvári koronázó tem-*

plomról értekeznek s élvezetes összeállításban csoportosítja a rá vonatkozó adatokat. Második tanulmányának címe: *Anna királyné és családja*. E cikkében tüzetesen tárgyalván III. Béla felesége szüleinek eredetét és családját, bővebben foglalkozik Châtillon Rajnaldal, Béla király apósával, ki a második keresztes hadjárat lovagjai közül Antiochia, majd hosszú kíhos fogság után Karak földjének trónjára jutott, s ki szembeszállott kelet császárijának, Manuelnek és szultánjának, Szaladinnak hatalmával. Szinte mesés alak s élet-történetével bámulatot kelt. Végre is ellenfelének, Szaladinnak kezébe kerül, a ki azután lefejezteti. Harmadik dolgozatában Forster *A királyi tetemek viszontagságait* írja le. Érdekes, miként heverték a Székesfejérvárott talált tetemek mint egyszerű régiségek tizenhárom éven át a nemzeti múzeumban, a honnan azokat aztán 1862 június 18-án Scitovszky János hercegprimás a budavári főtemplom sírboltjába tétette le. Itt nyugodtak 1883 november haváig, midőn a templom helyreállításának munkálatai miatt kivették őket innen, s ekkor kerültek dr. Török Aurél egyetemi tanár kezébe, ki azokról vizsgálatait közrebocsátotta. E kötetben is van tőle e csontokról egy dolgozat *III. Béla és első hitvese földi maradványai* címen.

De még nem merítettük ki a Forster Gyula dolgozatainak sorát. Tőle van *A királyi hamvak visszavétele a koronázó templom számára*, valamint ő mondja el *A budavári koronázó templom helyreállításának történetét* is. Ezeknél érdekesebb az a cikke, a mely *Szent László király váradi egyházát* ismerteti. Ez akként függ össze a tárgyalt korról, hogy a szent királynak III. Béla állítatott fényes síremléket, a ki egyszersmind szentté avattatását is kieszközölte. Az utolsó tanulságos cikk is a Forsteré; ebben az eddig előkerült *Árpádházi síremlékeket* ismerteti. Nem is tudtuk, hogy annyi van. Első közöttök Gizella királyné kettős síremléke a passaui nidernburgi apácák templomában; azután Imre herceg 1734-ben talált állítólagos emlékköve, I. Endrének Tihanyban, az 1889-iki ásatás alkalmával előkerült sírürege, Salamon király pólai sírköve, mely a millenniumi kiállításon is látható volt, Salamon király fiának, Andrásnak síremléke Brazza-szigetén, Vekenegának, Kálmán király eltaszított feleségének Zarában a Santa Maria kolostortemplomban levő díszes síremléke. Árpádkori emlék az a kőkoporsó is, mely a spalatói székesegyházban két magyar királyleányka, Katalin és Margit, IV. Béla gyermekeinek csontjait tartalmazza; azután III. Endre leányának, Erzsébet apácának síremléke,

mely eredetileg a tőssi zárda-templomban állott, s végül Magyarországi Klementinának, Róbert Károly király nővérének síremléke St-Denisben.

Ezek a Forster Gyula cikkei, melyek szerzőjük alaposágáról, szakértelméről és lelkiismeretes utánjárásáról tesznek tanúbizonyságot.

Vele a közölt dolgozatok számára nézve csak dr. Czobor Béla vetekszik, kitől e kötetben öt becses dolgozatot veszünk. Első tanulmányában Henszlmannak *székesfejérvári ásatásait* veszi kritikai bonczkés alá s kimutatja, hogy Henszlmannak az a föltevése, mintha III. Béla a Szent István-kori bazilikát megkurtította volna, épen olyan téves, mint a mily téves hypothesis a szentélynek keleti irányban való kibővítéséről. Bebizonyítja, hogy merőben alap nélküli Henszlmannak az az állítása is, mintha III. Béla a templomot újjáépíttette volna. Végül még több más téves állítását is helyreigazítja. *A magyar szent korona és a koronázási palást* című dolgozata nem tartozik szorosan a mű keretébe; maga a szerző is kénytelen beismerni, hogy történeti adatokkal nem tudja támogatni azok véleményét, kik III. Béla király nevét a szent koronához fűzik, mintha az mai alakját tőle nyerte volna. Czobor bizonyos tekintetben eltér Ipolyi és Bock elméletétől; szerinte a Sylvester- és Dukasz-féle korona egybeillesztése a XIII. századnál régibb korba nem tehető. A korona ormán ma ferdén álló síma aranykereszt eredetéről és koráról nem tudunk semmi biztosat. Szerző szerint is avatatlan kéz fúrta keresztül a Megváltó zománczos képét s srófolta rá a keresztet, tisztán azon szempont által vezéreltetve, hogy mert más keresztyén fejedelmek koronáin is ott ragyog a megváltás jele, hát ne hiányozzék a magyar szent koronáról sem. Eredetileg egyenesen kellett állania; hogy mikor görbülhetett el, történeti adatok hiányában meghatározni nem lehet. Erős ütés vagy esés következtében történhetett ez meg, minthogy a kereszt nem mozog, s srófjával együtt balra van hajolva. Érdekes, hogy különbség van a két korona (a római és a Dukasz-féle) aranszínében is. Míg a római eredetű koronarészletek finom, ezüsttel nem vegyített aranyból készültek, addig a görög korona aranya a sok ezüst vegyülettől halványabb s épen olyan színű, mint a byzanci császárok e korban vert arany érmei.

A székesfejérvári bazilika eredeti szerelvényei közül mindössze csak egy emlék maradt ránk, tudniillik az a miseruha (casula), melyet a rajta levő föliirat bizonyosága szerint Szent István király és

neje, Gizella királyné készítettett és ajánlott föl az ország székhelyén épült fényes templom számára. Mikor alakították át ezt koronázási paláस्तá, nincsen rá adatunk. A gallér ornamentatiója nem hagy fönn kétséget az iránt, hogy az átalakítás még az Árpádok korában történt. Egyébiránt eddig a palástról nem forgott közkézen hű reproductio; felsőbb engedélylyel 1899 április 10-én beható vizsgálat alá vehette a szerző s ennek alapján sikerült neki az eddigi reproductiók hibáit kiigazítania. Maga a nagybecsű emlék, tekintve az alakjainak rajzában nyilatkozó stilst, a rajta látható föliratok ellenére, byzanci készítménynek látszik.

Ugyancsak Czobor Béla újítja föl *Az esztergomi bazilika* emlékét. A Szent Istvántól épített s 1188—1198. közt leégett templom III. Béla idejében épült föl pazar fénynyel, hogy azután a török világban tökéletesen elpusztuljon. Egy esztergomi pap, Széless György a mult század közepén leírta az akkor még megvolt romokat, s most fölszínre került kézírata becses forrásul szolgált a szerzőnek. Ezt a kéziratot használta Máthtes János 1827-ben nyomtatásban is megjelent munkájában s voltaképen ez a két kútfő az, mely a régi bazilika eredeti alakjának és átépítésének megállapításánál számot tesz. Egy következő cikkében *III. Béla és hitvese halotti ékszerait* mutatja be. Leírja itt a király koronáját, kardját, feszületét, zománcczos encolpiumát (nyakdísz), sarkantyúút, karpereczét, jogarát, aranygyűrűjét; továbbá Anna királynénak is koronáját, aranygyűrűjét, selyem fátyolának és arany csipkéinek maradványait. Ezekon kívül ismerteti még a székesfejérvári byzanci zománcczos medaillont, a margitszigeti liliomos koronát, a nagyváradi liliomos nyilt koronát és világalmát, a nagyváradi arany karpereczeket s végül egy magyarországi ismeretlen eredetű liliomos arany koronarészletet és boglárt.

Egyik legnagyobb tanulmánya a kötetnek az a dolgozat, melyben a jeles szerző *Szent László ereklyetartó szobrát* ismerteti. Alapos egyeztetések és igen elmés következtetések alapján kimutatja, hogy e szobor a XIV. század végső évtizedeiben készülhetett s mesterei csakis Kolozsvári Miklós és György testvérek lehettek, kik a híres prágai szent György-szobrot alkották.

Két-két dolgozattal szerepelnek a kötetben dr. Békefi Remig és Nagy Géza. Amaz *III. Béla és a magyar nemzet közművelődése* czímen az egyház, a szellemi tevékenység, a jogélet és a nemzetgazdaság mozzanatait tárgyalja, legnagyobb részt ismert adatok alapján; egy másik cikkében az 1898 október 21-iki temetési szer-

tartásokat írja le, a mely alkalommal a hazafias cziszterczita-rend őszinte kegyelettel róttá le háláját III. Béla király emléke iránt, ki az ország sorompóit készséggel megnyitotta e szerzetesek előtt. Nagy Géza *III. Béla fegyverzete és az Árpádházi királyok jelvényei* című tanulmányában különösen Szent István prágai kardjával foglalkozik részletesen, melyben az Árpádházi királyok hatalmi jelvényét véli fölismerni. Szerinte ez a kard IV. Béla király leányával, Annával került Ottokár birtokába 1270-ben s így maradt azután Prágában. Egy csomó genealogiai táblán ez a szerző még azt is kimutatja, hogy kik az ivadékaik az európai uralkodóházakban III. Béla királynak? Fáradságos összeállítás, s tudományos bece nem sok.

A többi munkatársak egy-egy dolgozattal járultak hozzá a kötet tartalmának gyarapításához. Így Pauler Gyula *III. Béla és családja* címen történelmi képet domborít ki. Két typust különböztet meg a magyarban; az egyik nyugodt, komoly, kissé rideg, tiszta keleti faj, mint újabb történetünkben Deák Ferencz, a költők közt Arany János. A másik elevebb, tüzes, nemcsak lelkes, de másokat is tud lelkesíteni; meglátszik rajta, hogy az ázsiai magyarba könnyebb (?) — szláv — vér vegyült, mint meglátszik Kossuth Lajoson vagy Petőfi Sándoron. E két typust Szent István és Szent László alakjában is föltalálja s amahhoz sorolja III. Bélát, kiről sikerült jellemrajzot nyújt.

Thallóczy Lajos *III. Béla és a magyar birodalom* című tanulmánya is derék dolog. Megírásában, mint maga mondja, az a cél vezette, «hogy megkísértse lélektani rajzolatát ennek az idegenbe szakadt, félig árva Árpádfi fejlődésének, a ki alatt a legjobban érvényesült a magyar állam külső vonatkozásaiban. Nagyjában meg akarja mutatni, hogy mi szerep jutott e királynak, mikor birodalmát nemcsak igazgatta, hanem függetlenségében, kifelé hatásában megerősítette». A dolgozat, mely gondolkodó főre vall, inkább eredetiségével tűnik ki, mint adatainak újságával.

A palæographia hívei örömmel kapnak azon a becses értekezésen, melyet *III. Béla király oklevelei* címen Fejérpataky László írt.

Az e korból eddig ismert oklevél-anyagot két kiadatlan oklevéllel töldja meg; az egyik, bár nincsen rajta datum, III. Béla uralkodásának első éveiből való, a másik csak töredék s csonka a keltezése is, de a kortanúk nevéből ítélve, évszáma 1182—1184 közé esik.

Végül *II. Géza és III. Béla érmeit* nummismatikánk legavatottabb ismerője, Réthy László írja le.

Ez a kiváló gonddal szerkesztett kötet tartalma. De nem lenne ismertetésünk teljes, ha azokról a figyelemreméltó illusztrációkról is meg nem emlékeznénk, melyekkel e könyv szinte túl van terhelve. Külön tábla van benne tizenhárom. Ezek közül kettő autotypia, a többi meg chromotypia. Ez utóbbiak közül a Mánuel és Máriát ábrázoló kép tizenegy színnel, Szent László ereklyetartó mellszobra hat színnel, az Istvánt, Gizellát és Imre herceget ábrázoló képek kilencz színnel vannak nyomva s méltán díszére válnak a sokszorosító iparnak. Az ábrák majdnem mind eredeti, e munka számára újonnan rendelt clichék után készültek.

Nemcsak a szakirodalomra nézve nyereség ez a mű, hanem kiállításánál fogva mint nyomdai termék is kiváló dísze a magyar könyvpiacznak. —rv.—

Flavius József ó-kori héber történetírónak, a gallilaeai zsidó hadak főparancsnokának, a zsidó háborúról és Jeruzsálemnek Titus caesar által ostrommal történt bevételéről írt hét könyve. Latinból fordította és kiadta dr. Istóczy Győző. Budapest, Buschmann F. könyvnyomdája, 1900. 503 l. Ára hét korona.

A munka, a melynek magyar fordítását tudtommal most veszszük először, nemcsak tartalmának érdekes és fontos volta, hanem a szerző egyéniségénél fogva épen úgy keletkezése idejében, mint a keresztyénség későbbi századaiban általános érdeklődés és figyelem tárgya volt.

Flavius József, Matthias fia, igen előkelő jeruzsálemi papi családból származott, a melynek ősei között királyok is voltak, a mint ezt *Önéletrajza* első fejezetében maga is fölemlíti. Miután gondos papi nevelése befejeztével tizenkilencz éves korában teljes készültséggel csatlakozott a phariseus szektához, két évre rá egy követséggel Rómába kerül (lásd a harmadik fej.) s ott igen előkelő összeköttetéseket szerez magának, sőt Nero császár feleségével, Poppæával is megismerkedik.

De nemcsak befolyásos személyekkel köt ismeretségeket, hanem alaposan elsajátítja a görög-római műveltséget, nagy jártasságot szerez a görög irodalomban úgy, mint az ókori philosophiában. Ez szabja meg aztán élte későbbi irányát.

Megmarad ugyan zsidónak, de széles látköre, alapos műveltsége kiemeli őt egészen abból a particularis zsidó fölfogásból, a melyhez honfitársai ez időben oly makacsul ragaszkodnak.

Mindazonáltal Zsidóország mozgalmas korszakában mint jó hazafi egész lelkesedéssel veszi ki a maga részét a zsidó szabadságharczából. Őt állítják a gallilæai sereg élére, a mely minőségben hasznos szolgálatokat tesz ugyan hazájának, de Jotapata bevétele után a rómaiakhoz csatlakozik és teljes hűséggel szolgálja az ő érdekeiket, azonban soha nem felejtí zsidó voltát.

Nagy és mélyreható irodalmi tevékenységet fejt ki aztán Rómában, a hová Jeruzsálem elpusztítása után kerül újra.

Legnevezetesebb és legtöbbit vitatott műve a *Zsidó régiségek*, a melynek egyik legérdekesebb helye a Jézus istenségéről és föltámadásáról szóló rövid megjegyzés, a melyből némely keresztyén egyházatyák és későbbi keresztyén írók is azt következtetik, hogy ő nemcsak keresztyénné lett, hanem a jeruzsálemi keresztyén gyülekezetnek püspöke is volt; mások azonban, különösen a mai zsidó hittudósok, nem kevesebb hévvel azt vitatják, hogy az említett hely interpolatio, s Flavius mindvégig zsidó maradt.

Ő maga, a legilletékesebb, azonban említett *Őnéletrajzában* erről semmit sem szól.

E miatt történhetett aztán az, hogy a zsidók előtt sem magának Flavius Józsefnek, sem műveinek nem volt — a legújabb időkig — nagy tekintélye. Lehetséges, hogy a hitsorsosai részéről való mellőztetésnek csak az volt az oka, hogy, mivel Flavius főleg a római előkelő világ előtt akarta nemzetét és vallását megvédelmezni, görög nyelven írta munkáit, ezért nem vették és nem vehettek róla tudomást az zsidók.

Valószínű azonban, hogy őt úgy kortársai, mint a későbbi zsidók a gallilæai háborúban való viselkedése miatt, meg hogy Jeruzsálem ostroma idejében oly nagy hévvel szónokolt a római ügy mellett, árulónak tartották s ezért nem vették figyelembe még azokat a műveit sem, a melyekben pedig éppen őket védelmezi.

Annál nagyobb volt azonban Flavius tekintélye a keresztyén írók előtt. Már a legrégebb egyházatyák, mint Tertullianus, Szent Özséb, Szent Jeromos és mások igen gyakran hivatkoznak rá, a keresztyén ó- s középkorban műveit úgy latinra, mint egyéb európai nyelvekre lefordítják. Sőt, úgy látszik, éppen napjainkban még nagyobb lendületet vesz a Flavius-irodalom, összes műveinek igen

becses jegyzetekkel kísért német fordítása épen most jelenik meg Clement tanártól nagyon érdekes füzetekben.

Talán ez a kétségtelenül tudományos irányú törekvés buzdította a jelen fordítás szerzőjét a nagy és szorgalmas munkára, a melylyel a Rufinus-féle latin szöveg nagyszombati lenyomata után a zsidó háborúról és Jeruzsálem ostromáról szóló munkát egészen lefordította magyarra.

Még ha tekintetbe vesszük is a fordítónak a nemrég kifejtett ismeretes irányú működését, nem lehet föltennünk, legalább az ő mostani kijelentése után nem volna szabad azt hinnünk, hogy ő a mű lefordításával más egyebet, mint tudományos czélt akart volna szolgálni; mert hiszen ő maga mondja rövidre fogott előszavában, hogy «jónak látta ezt az elsőrangú forrásmunkát képező történelmi művet a hazai közönséggel megismertetni».

Mert, ha egyebet akart elérni e munkájával a fordító, bizonyára munkája közben érezhette csalódását.

Az átültetett mű ugyanis mindamellett, hogy a zsidó nemzet végromlásának gyászos okait és okozóit egészen hiven és igen élénk színekkel rajzolja tárja elénk, valóságos apotheosisa a zsidó hazafiságnak és hősiességnek; benne a halálmegvetéssel harczoló zsidók még a törvény betűihez való makacs és czéltalan ragaszkodásukkal sem ronthatják le azt a meleg rokonszenvet, a melyet a szabadságukért és a zsarnokság ellen küzdő zsidók keltének minden szabadságszerető emberben.

Ha ehhez még azt vesszük, hogy a zsidó történetíró annak ellenére, hogy Krisztus épen az ő idejében, az általa leírt események korában él és tanít Zsidóországban és alapítja meg a kereszténységet, a melynek gyors elterjedése épen a régihez ragaszkodó zsidóságot ejthette legjobban aggodalomba, még sines Flavius József e művében egyetlen szó említés sem az egészről, bátran kimondhatjuk, hogy bármelyik vallásfelekezet szempontjából sem emelhető kifogás e könyv ellen.

A kereszténynek természetesen minden vallási botránykozás nélkül olvashatják azt, mint hiteles és elfogulatlan szemtanutól magas látkörel és Thukydidesre emlékeztető alapossggal és pragmatikával megírt történelmi forrásmunkát: a zsidók pedig jogos önérzettel láthatják benne őseik lelkes hazafiságát, halálmegvető bátorságát, szabadságszeretetét, rendíthetetlen ragaszkodásukat a szentnek és sérthetetlennek tartott ősi valláshoz. (Lásd például a 125., 136—137., 140., 484—491. lapot.)

Sőt, ha a műben előforduló, mindenesetre hiteles leírásokat (a minők: a Genesar-tó és Jordán forrásainak [254—255. l.], az Aszfalt-tó 307. lap, különösen pedig a VI. könyvben Jeruzsálemnek igen kimerítő s pontos rajza — 343—357. lap) tekintjük, nemcsak nem kifogásolható, hanem nagyon kívánatos is, hogy az előkelő stylusú író művei egész terjedelmökben a magyar olvasóközönség számára is hozzáférhetőkké tétessenek.

Egyes fejezetek, például a 211. és következő lapokon a római hadügy, különösen a római tábor leírása, még iskolakönyvekben is igen alkalmas szemelvényekül szolgálhatnának.

Az a kérdés már most, hogy e minden tekintetben érdekes és értékes mű megfelelő és méltó formában jelenik-e meg az előttünk levő magyar fordításban.

Erre azonban, sajnos, nemmel kell felelnünk. A fordító sokkal nagyobb buzgalommal, mint készütséggel fogott munkájába. Azt Istóczy megmutatta már régen, hogy igen sok ember szájaize szerint tud írni. Itt e fordításban is igen sok tanújelét adja zamatos magyarságú stílusának. Ezt el kell ismernünk. Ezentúl azonban nincs semmi, a mit nagy buzgósággal végzett munkájában dicséernünk lehetne.

Mert azt a másod kézből való fordítást, a melyet itt nyújt az érdemes fordító, épenséggel nem honorálhatjuk azzal, hogy a finom és előkelő stílusú, görögül író Flavius méltó magyar tolmácsolójának elfogadjuk.

A *Rufinus*-féle latin fordítás középkori latinságú stílusával messze mögötte marad a görög eredeti finomságának, habár az is az ókori görögökétől eltérő *ποικίλη διάλεκτος*-ban van írva; de még ehhez is viszonyítva is nagyon alantjáró, sőt sokszor trivialis Istóczy fordítása.

Az a különös, hogy ott nyomja meg leginkább a tollat, a hol a zsidókról van szó.

Ezek közül csak egy-kettőt: 42. l. *nyakon csiphet, zívajt csaptak, házsártoskodva* (43. l. *vociferantes* és *indigne ferentes*), a 121. l. *konyhára hasznót hoz* (*lucrum fert*), 145. l. *confluxerunt* — *összeröföntek*, 194. l. *akasztófavirág* (*nequitia nobilissimus*), 198. l. *mig a bele ki nem lafogott* (*quoad viscera nudata sunt*), vagy a 195. l. *huncuteria*, a 262. l. a zsidókról azt mondja: *magasan hordták az orrukat* (*animos crescere*), a 368. l. pedig ugyanezt így mondja róluk: *megnőtt a tarójuk*, a 195. l. ezt: *quæstus magnos fecit* így fordítja: *rebatchot csinált magánuk*. A 376. lapon, hogy erő-

teljesebb legyen a fordítása, a *lapidibus stupidiores* kifejezést így adja: *tökkel ütött fejű fajankók*, 497. l. *hitvány rongyember* (*nequissimus*) Jonathán.

Szép számmal van még ilyen a könyvben. Csak úgy hemzseg az ily szólásoktól a könyv: *lová tette, megnyergelte, féltette az irháját* (persze a zsidó), holott a 391. lapon csak ezt kellett volna fordítania: *sui providentia*, a *fenekedő* (183. l.) zsidóról, ha Rufinusnál azt olvassa: *sibi cavet*, Istóczy már azt mondja: *félti a bőrét*.

Ily kifejezések, azt hiszem, igen jól megállhatják helyöket és hatásosak is lehetnek bizonyos czélt szolgáló röpiratban, de komoly tudományos műbe nem valók. Általában Istóczy mindenütt igen nagy gyönyörűséggel és élvezettel használja a zsidókra vonatkozólag az egyszerű *sceleratus* szó fordításánál a *hitvány gazember*, *akasztófáravaló* kifejezést. Úgy gondolom tehát, hogy a legjobb lelkiismerettel pálczát törhetünk ez irányzatos és történelmi műbe épen nem való póriás stílus fölött.

Több helyen a latin szöveget sem fordítja helyesen: például a 61. lapon *udvarolgatásokkal engesztelve*, *ipsamque omnibus obsequiis placant*, 188. l. *kiválóan elismerést érdemlő férfit*, *optime de se meritum*, 169. l. *vestra portiot* így fordítja: *belöletek egy porció*, 190. l. *pæana canens*, *csatadalt énekelve*, 184. l. *cum favore*, *éljenzéssel*, 187. l. *mérgében már belecsömörölve a dologba*, *ira fastidiens*, *ambitione pecuniæ* (192.) *kortespénzével*, 289. lap. *bögéssel feleltek*, *cum fletibus respondebant*; a 277. és 286. lapon a *respublica* szóházat, nem *köztársaságot* jelent, ugyanezt a 290. lapon elég jól állammal fordítja, a 283. l. *commoverit* semmiképen sem fordítható ezzel: *tüvé tett*, hasonlóképen a 317. lapon *salutis dator* nem jelent *megváltót*, *imprecavit* a 404. lapon helytelenül van ezzel fordítva: *összekáromolta*; 171. l. *profanus* nem *tisztátalan*; legalább is igen furcsa fordítások: 153. lapon *kutyaszorító bejárat*, *angustus transitus*, 240. l. *megdolgozni őket*, *tractare eos*, 416. l. *sokat kámpulódott*, *multa illuderet*, 247. l. *forradalmi kórságban ténfergő*.

Általában is, de egyes kifejezéseiben is dicsérhetjük ugyan magyaros fordításra való törekvését, de e tekintetben is van kifogásolni valónk, ilyenek: 261. l. *Syriába lett külvé*, 281. l. *a levélben az állott*, 308. l. *összeégetve lett*, 484. l. *kiüt*, 387. l. *felosztva lettek*, feles számmal találhatók a műben.

Ezeknél azonban sokkal nagyobb hibája a könyvnek az a

könnyelmű fölületesség, a hogyan a római régiségek terminus technicusaival bánik a fordító.

Nem győzöm csodálni, hogyan beszélhet folyton a római császárok korában *tábornokról*, a mely szóval fordítja a 24., 386., 387. és 405. lapon a *duxot*, a 91. és 459. lapon pedig a *legatust*. Ennek okát azonban, úgy vélem, megtalálhatjuk a kezeim közt levő két német fordításban, a melyekben az illető helyeken General-t és Feldherr-t használnak a németek is. Talán csak nem szorult a latin nyelvhez értő fordító a harmad kéz segítségére is?

A fordítónak a *legio* = *ezred* (a császárok korában!), *alae praefectus* = *lovas kapitány* (189. l.), folyton hadi *különítményről* beszél (l. 185. l.), ilyen kedélyes modernizálással nála *curia* = *rárosi tanács* (391. l.), a 150. lapon a *tributorum additamenta* = *pótadó*.

Hasonló pontatlanság az is, midőn a 335—336. és 338. lapon a *caesar* szót *császárfival* fordítja, holott e czímnek, vagy helyesebben méltóságnak közjogi alapja volt a császárság kezdetén is; egyéb helyeken helyesen meghagyja a latin elnevezést.

Azt a hibás adatot, a mely különben az eredetiben is megvan, hogy Tiberius császár *Julia fia* volt, ki kellett volna a fordítónak igazítania, vagy legalább a jegyzetben helyesbítene, hogy ott vagy *Livia* olvasandó, vagy hogy nem *fia*, hanem *férje*, mert tudvalevőleg Tiberius az ifjabbik Juliának férje volt. Ily csekélységekkel azonban a mi fordítónk nem törődik!

De ez mind semmi ahhoz a nagy botláshoz képest, a melyet a 257. lapon elkövet a fordító. Az eredeti görög szövegben az van, hogy *ezek a Gorpiaios hónap 8-án jutottak fogságba*. Ez a hónap a mint az a syro-makedon naptárral való egybevetésből kitűnik, körülbelül a római szeptember hónapnak felel meg, azért Rufinus így fordítja: *sexto Idus Septembris*. Már ez is kissé szokatlan latinság, de nincs benne hiba; hanem aztán ezt így fordítja Istóczy: *szeptember hatodik Idusán*. Ej, ej, hát annak a csodálatos szeptembernek *hat* idusa is volt?!

Ugyanígy mondja a 363. lapon: *május hónapnak ötödik nonája*, de ezt a főnapot már mégis kis kezdőbetűvel írja.

Megkoronázza azonban ezt az archæologiai járatlanságát a VII. könyv XIII. fejezetében, a melynek már a czímében is *Titus császárrá kikiáltatásáról* ígér valamit a fordító, és csakugyan mindjárt a 436. lapon azt olvassuk, hogy a katonák *Titust császárrá kiáltották ki*. Csodálkozunk ugyan egy kissé a különös dolgon; hiszen

még el sem foglalta a császári széket apja, Vespasianus, már Jeruzsálemben ugyanazok a katonák, a kik kevéssel azelőtt nagy szeretettel és ragaszkodással akarata ellenére tették meg császárnak, most saját fiát kiáltják ki ellene császárú, azt a fiát, a ki atyját a bálványozásig szereti és tiszteli és most mégis örömmel fogadja ezt. Csakhamar rájövünk azonban a dolog nyitjára, ott van a latin szöveg: *declarabant Titum imperatorem*. A jó fordító tehát ismét egy igen egyszerű régiség-tani dologban botlott meg, tudniillik nem tudja a római katonáknak azt a minden gymnasista előtt ismeretes szokását, hogy már a libera civitas, tehát a köztársaság idejében is ily döntő győzelem után imperatornak üdvözölték a győztes hadvezért, a kinek ezután ez kitüntető czíne lett, míg azelőtt csak duxnak nevezték.

Bizony azt a tanácsot lehetne adni a fordítónak, hogy «A ki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul!»

Ad vocem arabus, szeretném tudni, miért nevezi ezt a népet a 97. lapon és sok más helyen arabusnak éppen ő, a ki oly hidegvérrel csonkítja meg Vespasianust és Domitianust s más derék római neveket, a midőn mindig csak Vespasiant és Domitiant mond, Titusnak azonban meghagyja az us végzetét, mert egy helyen sem nevezi őt Titnek.

• Nem hagyhatom szó nélkül a fordítónak azt az eljárását, hogy gyakran rövidebb-hosszabb részt közöl a szöveg között a latin fordításból. Nem értem, minő szempontok vezették őt ebben. Sokszor vesztére teszi, mert nyomban kitűnik, mily gyengén fordította azt le. Azt azonban határozottan rosszallom, hogy ha egyes szókat szúr a magyar szöveg közé, azokat casus obliquusba teszi, például 73. l. *onagris*, 119. l. *hippodromum*, 467. l. *Istrum*; így aztán sokszor furcsa alakja lesz a szónak, a mely félreértésre adhat alkalmat.

Még csak arra a mulasztására akarok rámutatni a fordítónak, hogy egyéb fordításokkal ellentétben fölvilágosító jegyzetekkel nem igyekezett érthetőbbé s így élvezhetőbbé tenni munkáját a nagy közönség előtt, a melynek, saját bevallása szerint, szintén szánta fordítását. Összesen három helyen tesz a csillag alatt ilyféle megjegyzést: a chronológiáról a 7. lapon, a talentumról és a 430. lapon a letétbankról. A második kissé hibás számítás, a mennyiben legfőlebb 4800 koronára szokás annak értékét tenni, a harmadik pedig mivel sem igazolt merész conjectura.

Különös, hogy a fordító nem tartotta érdemesnek és szükségesnek akár bevezetésképen, akár pedig egyes jegyzetekben be-

mutatni annak a tanulmánynak eredményét, a melynek kétségtelesen meg kellett előznie fordítását. Sok hibát elkerült volna ő maga is, és nem maradt volna annyi homályos és értelmetlen hely az olvasó előtt sem, ha kellő készültséggel meg tudja vala a fordító világitani az egyes, magyarázatra szoruló helyeket.

Helytelennek tartom végezetül azt is, hogy az eredeti mű legbecsesebb részeit, a Thukydides példájára történeti hűséggel megszerkesztett igen érdekes és becses tartalmú beszédeket Rufinus fordítása nyomán nagyobbbrészt az eredetitől eltérőleg oratio obliquában fordítja Istóczy is. Sokat veszítenek ezzel a beszédek retorikai szépségökből. Összefoglalva már most a mondottakat, noha mindnyájan imádjuk Istenünket bármelyik vallás ritusa szerint, Flavius József szóban forgó érdekes művének jó magyar fordítását szívesen látnók könyvpiacunkon; — azonban dr. Istóczynak ezt a fordítását nemcsak nyereségnek nem tarthatjuk, hanem első sorban antisemita irányú kifejezései és a fordításban elkövetett gyarlóságai, főleg pedig a felsorolt tárgyi hibái és föltüntetett hiányai miatt kénytelenek vagyunk határozottan elítélni.

Samu István.

Gróf Apponyi Sándor. Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. I. kötet. XV. és XVI. század. Budapest, 1900. (8-r.)

Hazánkban a könyvgyűjtés a XVII. századtól fogva elterjedt szokás volt nemcsak főurainknál, hanem a középosztálynál is. Így hogy csak néhányat említsünk, híresek voltak a multban az Illésházy-, Zrínyi-, Teleki-, Ráday-, Széchenyi-könyvtárak. Magánosok és tudósok könyvtárai között kiválóak voltak Bél, Schwandtner, Pray, Cornideséi. E század leghíresebb könyvgyűjtői voltak Jankovich Miklós, Horvát István, Nagy István, Török János. A jelenleg élő könyvgyűjtők száma is jelentékeny. A Magyarország könyvtáraitól szóló statisztikai munkában, mely 1885-ben jelent meg, 1001 magánkönyvtár van ismertetve és megemlítve. Ezek nagy része azonban túlnyomólag modern könyvtár. Két kiváló gyűjtőnk foglalkozik különösen a hungarikák, vagyis Magyarországra vonatkozó régibb irodalmi termékek gyűjtésével. Tudniillik Ráth György és gróf Apponyi Sándor. Kétségtelesen Apponyi gyűjteménye a legelső és legbecsesebbek egyike az országban, sőt a monarchiában is. Gróf Apponyi lengyeli könyvtárában, mint a föntebb említett sta-

tistikai munkából tudjuk, az angol, francia és magyar szépirodalmon kívül gazdagon van képviselve a történelem, irodalomtörténet, bibliographia, a képzőművészetekre vonatkozó irodalom; de díszét, valódi kincsét a könyvtárnak azon hazánkra vonatkozó ritka nyomtatványok teszik, melyeknek leíró catalogusát a most kiadott könyv nyújtja.

Gróf Apponyi, mint az előszóból megtudjuk, még nagyon fiatal volt, midőn gyűjteni kezdett. A hatvanas években Londonban, Párisban, Rómában kezdte összeszedni első könyveit. Különösen magyar dolgokra helyezett súlyt. Azonban külföldön magyarországi, vagy magyar nyelvű nyomtatványokra ritkán akadhatott; így céljául tűzte: gyűjteni magyar szerzőknek külföldön megjelent nem magyar nyelvű műveit és idegen íróknak Magyarországra vonatkozó, vagy magyaroknak ajánlott külföldön nyomtatott munkáit. S a gyűjtemény darabjainak száma e tekintetben 1500-ra¹ tehető, melyből ez első kötet az 1470—1600-ig terjedő időszakból 657 nyomtatvány leírását foglalja magában.

A szerzőnek nem volt célja bibliographiai pontosságú czímeket közölni, sokkal nagyobb súlyt helyezett arra, hogy a könyveknek tartalmát ismertesse, mintegy *catalogue raisonné*t adjon. Fényes tanújele e könyv annak, hogy mily szeretettel gyűjtötte ritkaságait, tanúja annak, hogy gróf Apponyi nemcsak gyűjtötte a könyveket, mint a legtöbb gyűjtő, hanem azokat örömmel tanulmányozta, s a hol Magyarországra vonatkozó érdekes adatokat talált, azokat kiemelte. Kivonatokat közöl a munkákból, ajánlásokból, melyek mind tanulságosak akár egyes személyekre, akár Magyarország történetére.

A 657 munkának legnagyobb része külföldi szerző műve. Mintegy hatodrésze magyar szerzőtől való, a mennyiben 47 magyar író 114 művét találjuk a hungarikák között. E szerzők a XV—XVI. század legjelesebbjei. Thuróczi, Michael de Hungaria, Janus Pannonius, Frankfurter Bertalan, Georgievics, Sylvester János, Honter, Tordai Gelous Zsigmond, Sambucus, Heltai Gáspár, Dudith András, Bakfark, Szegedi István, Verantius Faustus munkáinak rendkívül ritka kiadásai vannak ismertetve. Hogy a külföldi szerzők munkái között is sok az elsőrendű ritkaság, melyek nagybecsű történeti adatokat foglalnak magokban, azt talán fölösleges említeni. Csak végig kell tekinteni a könyv két indexén, hogy erről bárki is meggyőződjék. A legrégebb magyar vonatkozást gróf Apponyi Aquinói Tamásnak 1470-ben megjelent *Continuum super*

Evangelii S. S. Lucae et Johannis című munkában fődözte föl. E könyvnek tudniillik magyar vonatkozást azon három levél ad, mely Apponyi példányához van fűzve. E levélen Bussi János aleriai püspök Carvajal János bibornok emlékét örökíti meg. Ez életrajzból a magyar vonatkozású részeket bő kivonatban közli Apponyi. Emeli e könyv értékét azon körülmény, hogy ez életrajzi rész az eddig ismert példányokból hiányzik, s eddig egy bibliographus sem említette, a mi arra enged következtetni, hogy ily pótlékkal csak egy-két példány készülhetett, s az is mint dedicationalis példány ajándékkul szolgálhatott. Tehát gróf Apponyi példánya majdnem unicum.

A sok ritkaság közül megemlítenők az *Attila flagellum Dei* négy kiadása, Chabrielis Angelónak *Libellus hospitalis munificentiae Venetorum* stb. (1502) című munkája, melyben Anna királyné utazása, s a velenceieknek az ő tiszteletére rendezett ünnepélyei vannak érdekesen leírva, *Vita et Gesta b. Johannis de Capistrano* 1523-ból, mely kiadást egy bibliographus sem ismer. Gróf Apponyi kimerítően ismerteti. Érdekes Omichiusnak Ungnad Dávid követ utazásáról szóló munkája 1582-ből, melyben az út alkalmával érintett helyekről, s azok nevezetességeiről találunk becses leírásokat. Gróf Apponyi bő részleteket közöl belőle.

Értékes gyűjteménye van gróf Apponyinak a *Newe Zeitungok*-, *Avisók*-, és *Relatiókból*, melyek a XVI. században a nevezetesebb európai eseményeknek első hírvivői voltak. Nem említve az olasz újságlapokat (körülbelül 40 darab), mintegy 54 német *Zeitung* van ismertetve. Magáról a mohácsi veszedelemről négy egykorú újságlap szól. Legtöbbje a XVI. század végső tizedeiből való. Jóllehet az ily újságlapok legnagyobb részt túlzott vagy kósza híreket tartalmaznak, azonban igen sok jellemző és figyelemreméltó adatokat is nyújtanak. A XVI. századbeli zsoldos katonaköltészet néhány érdekes darabjával is találkozunk Apponyi gyűjteményében.

Hosszúra nyúlnék ez ismertetés, ha részletesen és kimerítően akarnánk a könyv tartalmáról szólni, de nem ez volt célja ez ismertetésnek. Inkább föl akartuk hívni az irodalommal foglalkozóknak figyelmét arra, hogy e díszesen kiállított könyv valóságos kincses bányája a magyar renaissancera, a török háborúkra, s általában Magyarország XV. és XVI. századbeli történetére vonatkozó adatoknak. Sok történeti, művelődéstörténeti és irodalomtörténeti följegyzéseket találhat a kutató. Köszönet gróf Apponyinak, hogy könyvtáranak kincseivel megismertetett bennünket. Hiú dicsőítésre a

szervő nem szorúl, dícsérje őt a könyv, s jelmondata, «inkább jó igyekezet, mint könyv», csak úgy fogadható el, ha azt mondjuk, hogy nemcsak jó igyekezet, hanem jó könyv is, még pedig könyvek könyve.

Óhajtjuk, hogy gyűjteményét lankadatlan lelkesedéssel még sokáig gyarapíthassa, s e catalogus bátralevő részének kiadásával minél hamarabb gazdagítsa bibliographiai irodalmunkat. r—r.

Lehér könyv. Írja, szerkeszti és kiadja Bródy Sándor. 1900 október.

Csodálatos vállalkozás, azt hisszük, egészen egyetlen a maga nemében. Egy szemle, melynek egyetlen dolgozótársa maga a szerkesztő, a ki mellékesen egyszersmind a kiadó is. Tehát ha nem csalódunk, magyar specialitás. E — deczemberben még — legújabb számára egy napilap mutatványa hívta föl figyelmünket.

Vegyes tartalmú tárczagyűjtemény az egész kötet, melynek egységet ad a szerzőnek — ha szabad úgy mondanunk — egyénisége. Az egyéniséget cum grano salis kell vennünk, mert a szerző idegen egyéniségek hatását tükrözteti vissza s mintegy elvész tehetősége az eredetiség fitogtatásában. Egyik legfőbb affectatiója az, hogy erős emberismerő, mély elméjű, biztos szemű s rendkívül realistikus érzékű bonczolója az emberi léleknek és az életnek.

Pedig szó sincs róla. A nagy emberismerő ámul-bámul, mint némely vezérczikkíró társa, vagy közkeletű malicziákkal pompázik s az egész nagy «léleknéző» vállalkozásból csak a naturalista jargon marad meg emlékül. Az a két «croquis», mely kötetének élén foglal helyet, igazolja a mondottakat.

Az egyiknek czíme *Szilágyi mint ügyvéd. A mint ügyvéd* gyilkoló hozzatétel. Azt jelenti, hogy Szilágyi Dezső a főhercegi házasság ismeretes kérdésében nem őszintén érvelt, csak ügyvédkedett, politizált, mert hiszen «fölül akart maradni, a trón aranyának reflexére sóvárgott». És a ház is érezte, hogy «a nagy fiskális vér ime kitört a genieből, a nagy és bájos óriásból».

A bölcs szerző jobban szeretett volna hallani oly őszinte és bátor hangot, melylyel a «bájos» óriás kimondotta volna, hogy «a dynastia tekintélye nagyobb, mint a nemzeté. Tünnünk kell, hogy annak a házi törvényei . . . gyengítsék vagy erősítsék törvényeink erejét». Úgy-e bár ezt nem mondotta Szilágyi Dezső? Tehát nem őszinte és így lappangó szándékait kell bonczolnia a psychologusnak. Ha Szilágyi közjogi fölfogása, melyet a szerző czáfolni sem próbál,

mégis igaz, mi lesz akkor a naturalista psychologus kártyavarából? Maradnak a fényes aperçuk a ház hangulatáról. Például: «Magyarzsákodi Hegedüs Sándor arcza olyan fakó, mint a kis fiúké, a kik a nehéz tanóra közben ki akarnak kéredezkedni . . .» Hiában, a korral kell haladnunk. Van magyar Zolánk, ki szellemének sziporkáival fényt vet közéletünk embereinek lelki állapotára.

A másik tanulmány «Eötvös Károlyról» szól s felső címe így hangzik: *Emberi okmányok híres férfiakról*. A «documents humains» magyar kiadása nagyon furesza, realistikus ízűnek nem lehetne mondani. «Eötvös százszemű Homér, a ki egy kávéház nagy achátasztala mellett — a háta mögött óriás tükör — mind csak mondja a maga magyar történeteit, . . . nemzeti igazságait». Eötvös «Jókai óta a legnagyobb és legbövebb elbeszélő kedv — nem csak ide haza, de talán az egész világon» s így tovább nem mindig gráciával a toaszt s hirlapi reklám hangján. Hol itt az «okmány» a realismus, a természettudományi módszer? Feledtük az «achátasztalt», ez valóság s elég vastkos documentum. De ez még nem elég. Az új «Eötvös két kötete nemcsak érdekességre, de belső becserkére nézve is több, mint a régi Eötvös minden remekmunkája, a báró József könyvei: szavakkal vannak tele, a köznemes Károly documentumokkal dolgozik. A documentum beszél, a szó belefűl az időbe».

Kételkedünk abban, hogy a szerző olvasta valaha Eötvös munkáit. Mert különben tudná, hogy a *Falu jegyzője* szerzőjének munkáiban igen is van sok documentum, melyek a magyar nemzet fejlődésére nagy hatással voltak. Nem hiszszük, hogy Eötvös Károly összes munkáiban valaha produkálni fog oly nagy jelentőségű documentumokat. Azután van még valami Eötvös József életében és műveiben, a mi a documentumnál is maradandóbb s ezt a valamit költészetnek nevezzük. Eötvös Károly kétségtelenül tehetséges s érdekes ember, de megbocsásson szerzőnk, a szellemi rangfokozatban mégis csak köznemes marad aristocrata névrokonával szemben. S lám, a modern democrata, a ki a rangkülönbségre még itt is ügyel. Ebben a «régi módi» democrata nem különbözik a secessióstól. Bizonyosság erre a «documentumtalan» báró Eötvös ismeretes vígjátéka.

A bámulatnak ez a szertelensége igen mulatságos az «okmányokat» nagyratartó naturalistában. A superlativumok halmozása megrendíti bizalmunkat a bonczoló kéz biztosságában. És meg nem erősítik az ingadozó bizalmat a secessió stíl ilyen hajtásai: Eötvös

kiveszi a veséjét az életnek, az elmúltak méhében vájkkal és meg-megfogdossa a jelennek a szívet is». Úgy-e, most már elhiszszük, hogy Eötvös Károly — a köznemes — igen nagy ember, még ha nem is ül az achát-asztal mellett?

Különben vannak a szerzőnek jobb ötletei is, például az *Andrássy lóháton* című közlemény, mely az Andrássy-szobor tervét támadja, elég okosan van írva. A szerző kritikákkal s kisebb-nagyobb elbeszélésekkel meg rajzokkal is mulattatja olvasóit. Kritikái nagyon szeszélyesek, «ötletesek», azaz modoros elmefuttatások inkább, mint bírálatok. Elismerjük, hogy az elbeszélésre több tehetsége van a szerzőnek, mint a kritikára. Egyes vonásai sikerültek, de az emberi lélek rajzára nincs ereje.

Humorának nincs íze s pathosában nem igen hiszünk. Valami édeskés neoromantismust egyesít naturalista s másnemű divatos poseokkal. Ha nagyobb munkái volnának előttünk, talán több méltánylattal szólhatnánk tehetségéről, de a *Fehér könyv* documentumai nem imponálók.

V.

Kunstwissenschaftliche Studien. Von Ernst Grosse. Tübingen. Verlag von J. C. B. Mohr. 1900.

Szerzőnek a társadalmi tudományok terén jó neve van. Két nagyobb munkája jelent már meg (az egyik a családi alakzatoknak a gazdasági élettel való kapcsolatáról, a másik a művészet kezdeteiről a vadásztörzseknél) s mindkettő számot tevő, úgy adatgyűjtése lelkiismeretességének, mint ítélőképességének világosságánál fogva.

A művészet kezdeteiről írott könyve óta úgy látszik szerző kutatásait véglegesen a művészettudománynak szenteli. Nem is kétséges, hogy ez az új tudományág tőle sokat remélhet. Ez az új könyve is, mely hat essay-szerű egyetemi előadását foglalja magában, erről tesz tanúságot, ha ez a munka az első kettőt jelentőségben nem is éri utól. Különben ez természetes, mert a szerény keret a mélyebb és nagyobb szabású kutatást nem engedi meg s szerző maga is őket «prolegomenák»-nak tekintí egyes specialisabb tanulmányokhoz.

Mindamellett ez a könyv is megérdemli érdeklődésünket, mert a szerző sok újat és eredetit tud velünk közölni, a mi nem jelenti azt, hogy ezek a közlések mindig alaposak és az igazság benyomását keltik bennünk. Ellenkezőleg. Véleményünk szerint szer-

zönk gyakran esik abba a hibába, mely számos modern gondolkozónak, hogy úgy mondjuk tragikuma. A régi a prioristikus, dogmatikus vagy metaphysikus irány ellen küzdve gyakran megesik velök, hogy ugyanazon hibába esnek, mint ezek, hasonlóan a tragikai hőshöz, kinek túlságos erénye bukása okozójává lesz. Grosset is nem egy fejtegetésében utóléri ez a baj, a mi különben a német philosophia erős hagyományai mellett könnyebben is utólérheti, mint más nemzet fiát.

Az első tanulmány a művészettudomány föladatáról szól. Igen szerencsés összefoglalása ez e tudományág céljának és föadatainak. Kifejti, hogy a művészet tudományos szemlélete már évszázadok óta létezik, de a művészettudomány életkora alig pár évtized. A legújabb időkig a művészet-történetírók adatot adatra hordtak össze, a nélkül, hogy ez értékes nyersanyagnak tudományos földolgozását csak meg is kísérelték volna; a másik oldalon pedig a művészetbölcselek merész légvárelméleteket építettek, tekintet nélkül a művészettörténet által nyújtott adatokra. Csak legújabban ver gyökeret a meggyőződés, hogy ennek a két tevékenységnek karöltve kell haladnia, ha egy valódi tudományt akarnak megteremteni. A tudomány fogalmának meghatározása, melyet ad (tudniillik, hogy tudományos munkálatok valamely téren a tudomány nevét csak akkor érdemlik ki, ha föladatuk egységét és összetartozóságát fölismerik) ugyan nem emeli ki annak épen leglényegesebb jellemvonását: a törvényszerűség keresését azon tudományág jelenségeiben, mégis a részletes programm, melyet elénk állít, mutatja, hogy szerző jó nyomon jár.

A művészettudomány föladatát főleg három irányban foglalja össze. Első föladata a művészet, valamint a művész lényegét kikutatni, úgy általában, mint az egyes művészeti ágak tekintetében. Második föladata a művészet okait és föltételeit kinyomozni. Végül a harmadik a művészet hatásait számba venni. A művészettudomány föadatainak ez a fölfogása semmiesetre sem új, de igen helyes alkalmazása a társadalomtudományok egyéb ágai módszereinek és céljainak a művészettudományra. Ezt szerzönk nem emeli ki olyan nyomatékkal, mint szükséges lett volna. A művészet épen olyan társadalmi productum, mint a jog, erkölcs, vallás. Állandó létezése, egyre terebélyesebb kifejlődése mutatja, hogy mint amazok, ő is jelentékeny ható erő az emberiség életében.

Tudományos vizsgálatának módszerei, irányelvei és céljai tehát eo ipso össze esnek amazokéval. Grosse ezt egy tekintetben

helyesen le is vonja, midőn a primitív népek művészete tanulmányozásának fontosságára utal. Tényleg mentől kifejtettebb valamely jelenség, annál szövevényesebb, annál több ok összehatásának eredménye. Így van ez a művészetek legmagasabb rendű alkotásaival is. A kezdet ellenben mindig egyszerűbb és világosabb. Sokkal inkább fölfedezhetjük ott azokat az okokat, melyeket egy jelenség ural.

A művészet föladatának körvonalozása után második tanulmányában, a kifejtettekhez híven, mindjárt a művészet lényegének kutatásához fog. Külön veszi vizsgálat alá azt előbb az alkotó s majd az élvező álláspontjáról. Ezt a tanulmányát sikerültnek egyáltalán nem tartjuk és itt esik leginkább abba a hibába, melyet ismertetésünk elején jeleztünk. A Schiller-féle kétségtelenül helyes játékelméletből kiindulva, mely szerint a művészet a magasabb rendű tevékenységekre ugyanaz, mint a játék az alacsonyabb rendűekre, csakhamar Schopenhauer hatása alá kerül és a művészet valódi lényegét az említett mindkét oldalról tekintve, a szabadság érzésében fedezi föl, a miben — szerinte — a művészet az erkölcs alaplényegével összeesik. Hogy a műveltség és az æsthetikai ízlés legmagasabb fokán állóknál a szabad, a körülményektől független alkotás és élvezet az æsthetikai tevékenység egyik elemét teszi, kétségbe egyáltalában nem vonjuk. De hogy ez a szabadságérzés mindenütt előforduló vagy lényeges tulajdonság volna, azt a leghatározottabban tagadnunk kell. Sőt mernők mondani, hogy úgy az élvezők, mint az alkotók legnagyobb része talán egész életök alatt ezt a szabadságérzést nem is vette észre. Nem egy lesz, a ki épen az ellenkezőről tenne tanuságot. Nem egy lesz, a ki azt mondaná, hogy ecsetjét, vésőjét, tollát félretéve és a holdvilágos éjszakában barangolva szokta a valódi szabadságot érezni, míg dolgozószobája négy fala között többnyire — leszámítva az alkotás ihletett perczeit, a mikor pedig az ember tudvalevőleg nem igen elemzi önmagát — épen az ellenkezőjét érzi.

Azt sem tudjuk belátni, hogy mennyivel szabadabb a művész, mint a tudós, a ki az önmaga által kitűzött föladat megoldásán dolgozik. Mert a művész akarata sem korlátlan. Az anyag, melylyel dolgozik, legyen az festék, márvány, hang vagy élet, önkényének korlátokat szab. Igaz, az eszme teljesen az övé, melyet e korlátok között kifejezésre juttat: de a tudomány nagy fölfödözéseinél is ez többnyire így van. Azoknak is alapja nem az egy önkénytelenül a lélekben föltöltult eszme vagy érzés, egy intuitio, melynek eredetéről maga sem tudna beszámolni, s melyet sokszor ellenkezőknek látszó

tények ellenére kell diadalra juttatnia, mint a szobrásznak az alak-talan márványtömegetől az istennő karcsú alakját.

Grosse igen sikerült érveket tud fölhozni a jelenlegi német æsthetika egy divatos tana ellen, mely a művészet lényegét a «bewusste Selbsttäuschung»-ban (az öntudatos önámításban) keresi, de elfeledi, hogy a szabadságérzet ugyanezen hibákban szenved. S mindenekfölött elfeledi, hogy mindkét elmélet annak a dogmatisáló, igazolatlan alapelvekből kiinduló speculációnak eredménye, melyet a nagy Fechner *Aesthetik von obennak* nevezett el s mely irány ellen maga Grosse is akar és képes is küzdeni.

Méltó társa ez azon másik szintén német földön hajtott virágnak, melynek az *ember eszméje, mint szabadság* című törvényt köszönjük, mely szerint az erkölcs is szabadság, a mely egy szép napon talán a világ összes jelenségeit erre a mély, kézzel fogható és abszolút alapokra fogja visszavezetni.

Harmadik tanulmányában a művész lényegét kutatja. A ki átgondolja a nehézségeket, melyekkel egy ily irányú kutatásnak megküzdenie kell, az nem fogja szerzőnknek hibául fölróni, hogy nagyon is vázaltszerű és ingatag alapon álló az, a mit nyújt. Sok érdekes adatot találunk itt összehordva, melyek mérlegelése után azonban a művészeti természet lényege alig veszít valamit eredeti titokzatos voltából. Idegrendszerök nagy érzékenységében, természetöknek a köznapitól való eltérésében általános ismertető jelt lát. «A legtöbb genialis művész úgy élt felebarátai között, mint kivert európaiak valamely szerecsen csorda közepett.» Ez nagyon sok esetben igaz is lesz, de semmiesetre sem általános érvényű jellemvonás és nem kell feledni, hány meg hány a világgal meghasonlott ember él közöttünk a művészeti tehetség legkisebb paránya nélkül. Idegrendszeröknek (legalább bizonyos irányban) finomságát, fogékonyságát azonban bátran tekinthetjük a művészeti természet egyik alapjellemlenésének.

Hogy a művész a világ jelenségeit «az epikureusi Isten nyugodtan tekintő szemével nézi, ki sem vágyakat, sem gondokat nem ismer», ismét egy oly jellemvonás, mely erősen dogmatikus ízű. Az úgynevezett objectív művészeti alkotásokra ugyan (bár ezekre sem teljesen) megállhat, de a subjectívekre semmiesetre sem, s a művészeti természet alapvonásaként azt elfogadva egy Byron, egy Schiller, egy Petrarca, egy Petőfi alakjait ki kellene rekesztenünk a művészlelkek birodalmától. Épen ilyen dogmatikusnak látszik előttünk az a merev határvonal, melyet a lángész és a tehetség között

megvan. A lángész, «öntudatlanul és akaratától nem vezetve» hozza létre művét «s nem követ sem egy mintát, sem egy elméletet; műve *sui juris*». «A tehetségnek ellenben öntudatos és akaratától vezetett munkájában mindig valamely mintakép lebeg szemei előtt; — műve se nem eredeti, se nem önmaga ura.» Mint minden erőszakos minőségi megkülönböztetés, úgy ez is sántít.

A lángész alkotása sem mindig öntudatlan és akaratától nem függő. Nem egyről tudjuk, hogy alkotásai fárasztó munkának, ismételt átdolgozásnak az eredményei. Hogy sem mintakép, sem elmélet nem befolyásolja őket, ez is csak bizonyos fokig igaz. Rafaelról följegyezték, hogy mily aprólékos és fáradhatatlan gonddal tanulmányozta és utánozta nagy kortársait; csaknem az összes nagy költőkön föl lehet ismerni koruk azon uralkodó elméleteit, melyek hatása alatt állottak. Természetes, hogy nem váltak soha sem pusztá utánazókká, sem elméletalkalmazókká és ebben különböznek az álművészekről. Mindez a tehetségre nézve is áll. Azt, hogy valaki lángész vagy tehetség-e, nem lehet előre meghatározni. Az igaz, hogy a közfölfogás — mint Grosse kiemeli — legtöbbször helyesen vonja meg a határvonalat a lángész és a tehetség között. De nem mindig.

És ne feledjük, hogy sohasem előre, hanem mindig utólagosan, egy befejezett életpálya alkotásai után. Csak idő múltán, csak ha jobban kiforranak rólok az ítéletek, csak ha közbejátszik a megszokás, a tekintély, a hagyomány, a nemzeti kegyelet, csak akkor képződik ki egy meglehetősen állandó és megbízható közfölfogás — de sohasem teljesen általánosan elfogadott — arra nézve, hogy ki a művészi lángelme s ki csak tehetség.

A lángész ilyen éles elválasztásában a tehetségről szerzőnk nagy fontosságú igazságot lát s minden ujat, minden mozgó erőt a művészettörténelemben a lángész munkájának tart. Ezen az alapon némi gúnnyal támadja meg Taine tanítását a művészeti fejlődésben uralkodó természeti kiválasztásról. Ez a kérdés nagy fontossága, megérdemli, hogy kissé behatóbban szemügyre vegyük.

Taine szerint a művészeti alkotást a művészt környező szellem és erkölcsök általános állapota (l'état général) határozza meg.

Ez az «état général» a művészet fejlődésében ugyanazt a szerepet játszsza, mint a physikai hőmérséklet a növényzet fejlődésében s épen azért azt erkölcsi hőmérsékletnek nevezi. A művészet ennek a hőmérsékletnek nem köszöni ugyan eredetét, de igen is a jellemét. Minden időpontban körülbelül egyenlő számú művészi

tehetséggel megáldott ember jön a világra. Ebből a számból azonban csak azok fejlődnek ki, a kiknek lényege és alkotásai a létező erkölcsi hőmérsékletnek megfelelők, míg a többiek elfonnyadnak, vagy teljesen tönkremennek. Ennélfogva a művészet fejlődését is a természeti kiválasztás törvénye határozza meg.

Ez ellen az elmélet ellen Grosse az ő lángésztanával áll elő. Azt mondja, hogy a legtöbb lángész kora uralkodó ízlése ellenére alkotott újat. A művészettörténet képe rendszerint ez volna: «Látjuk a hatalmast, a mint megsebesülve és daczosan előrehatolt a gyűlölködő és ostoba támadások jégzáporán át, avagy lenézve és elfeledve a kortársaktól művével félrevonul». (780.)

Véleményünk szerint Grosse ez esetben is alaposan téved.

Bizony azt a jégzáport elég gyakran látjuk a művészettörténelemben. De kiktől jön az? A művész kora élő társadalmától, az élvezők ezreitől, az ő «erkölcsi hőmérsékletétől»? Oh nem. Jön a professionatus æsthetikusoktól s ezek közül is azoktól, kik eleven szépérzék nélkül dogmákon és elméleteken lovagolnak s kik ezek mögött az élő és fejlődő képet nem látják. De a valódi művész szavát az esetek többségében társadalma megérti.

Goethe, Shakspeare, Byron művészeti ujításaikat már a kortársak többségének lelkesedő tapsa között hozták a világra, egy-néhány vagy több megkövesült iskola-æsthetikus minden tiltakozása és támadása ellenére. Mert mik azok az ujítások? Semmi egyéb, mint æsthetikai viszhangozása a társadalom újabb érzelmeinek, gondolatainak, világnézetének. Ezeket pedig a társadalom termi meg s a költő vagy művész, ki æsthetikailag is kifejezésre juttatja őket, ezt már legalább is a fejlődő újabb társadalmi rend híveinek ujjongó lelkesedése között teszi.

Kivételes eset, hogy ez máskép van. De előfordul, hogy valaki elmaradt korától, vagy nagyon sokkal túlszárnyalta. S ez esetben a Taine-féle kiválasztás valóban érvényesülni is fog. A művész társadalmával szerves kölcsönhatásban van. A társadalom biztatása és lelkesedése megizmosítja tehetségét, megsokszorozza az erejét. E nélkül elfonnyad és soha azzá nem lesz, a mi különben lehetett volna. Ha valaki ma — bár egy költő geniusával is — az olympusi istenekről eposokat írna, lángoló szatirákban a császárkorbéli Róma erkölcstelenségét gúnyolná: kifejlődését nem érné el soha. Mert végre is megszűnik alkotni az a művész, a kit senki sem élvez. Ugyanez volna az eset, ha valaki annyira megelőzné korát, hogy senki vagy kevesen tudnák követni. Tegyük föl, hogy egy

festő olyan színérzékkel bírna, a milyennel csak a messze jövő korok emberei fognak birni. Az ilyen tehetség is kétségtelenül elfonnyadna, ha a távoli jövő műbirálója egy korát büszkén túlszárnyalt geniust fog is benne megállapítani. *Jászi Oszkár.*

Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu. Von Friedrich Hirth. (Sitzungsberichte der philosoph-philolog. u. d. historischen Klasse der k. b. Akad. der Wissenschaften zu München.) 1899. — 8-vét. 34 l.

De Guignes a múlt század közepén (1756—1758) megjelent jól ismert művében (*Histoire générale des Huns* stb.) ex cathedra kijelentette, hogy a sínai évkönyvekben említett hiung-núk Attila húnjaival egy és ugyanazon nép s ámbár egy árva adattal sem bizonyította merész elméletét, állítása azóta úgy szólván a világ történelmének egyik axiomájává lőn, melyet boldog-boldogtalan minden habozás nélkül visszhangoztatott az ő ideje óta, míg elvégre észébe jutott a tudós confraternitas egyik érdemes tagjának: tudniillik Hirthnek, a híres sinologusnak, valami bizonyíték után nézni. Akadt is elvégre egy sínai forrásban egy mintegy kilenczven írásgyegyből álló passusra, mely értekezésének végén közölve van s mely az ő fordításában így hangzik:

«Szuk-tak földje a Tsz'ung-ling (hegységtől) nyugatra fekszik. Nem más ez, mint a régi An-tsz'ai és Wön-na-sa néven is ismeretes. Egy nagy tó mellett fekszik K'ang-kü (azaz Sogdiana)-tól északnyugatra és 'Tai- (fővárostól) tizenhatezer li-nyi távolságra. Azóta, hogy a hiung-núk megölték (Szuk-tak) királyát és elfoglalták országát Hut-ngai-sszi királyig három emberöltő folyt le. Ez ország kalmárai régente nagy számban látogattak el Liang földjére üzérkedés czéljából, míg végre Ku-tszung császár (más néven Wön-cs'öng Krisztus után 452—466.) uralkodása elején a király Szuk-takból követeket küldött, hogy a foglyok szabadon bocsátását kérjék, mely kérelmeknek egy kabinet-parancsesal helyt is adtak. Azóta az ország nem küldött további követséget hűbér-díjjal az udvarhoz.»

E passust, melyet már régen ismerünk s melyben a sínai nevek magyar phonetikával vannak közölve, Hirth a Wei-sú néven ismert történeti munkában találta, mely a Krisztus után 386-tól 535-ig északi Wei-ben uralkodott Tóba tatár dynastiának vala ajánlva, szerzője Wei-s'ou, pedig 506 és 572 közt élt. Miután azon-

ban a munka nem volt az író befolyásos kortársainak ínyére, a Tóba család megbukása után uralkodó dynastia első képviselője, névszerint Kau-czú császár a szerző halála után egymás írot (Wei-T'an-t) azzal bírta meg, hogy a munkát újra átdolgozza és mai napság csakis ebben az átdolgozott versióban ismerjük, mely azonfölül számos később korú toldásokkal van meg bővítve, de Hirt véleménye szerint az idézett passus valószínűleg eredeti alakjában maradt reánk.

Abból a kifejezésből azonban, hogy Szuk-tak a Tsz'ung-ling hegységtől nyugatra feküdt, korán sem szabad azt következtetnünk — írja Hirth — hogy az említett föld a hegység közvetlen közelében volt, mert ezt a hegylánczot a sínai földírók «egyszerűen a különféle népeket elkülönítő válaszfalnak» tekintették, mint mi például a Kárpátokat vagy a Dunát. Tehát olyan sínai *licentia geographica*-félével egy magyar földrajzi könyvben egészen helyesen azt állíthatjuk, hogy Peking a Királyhágon túl fekszik, Páris a Dunántúl, Kairó pedig a Száván túl.

Szuk-tak, «a régi An-tsz'ai», alatt az alának földjét kell értenünk, a mint ezt már régebben de Guignes, most Hirth s töle «függetlenül» nemrég Gutschmid is azonosították. A «Wön-na-sa» név magyarázatát nem kapjuk.

K'ang-kü alatt, mint már említettük, Sogdiana, Maracanda azaz Samarkand értendő. A «nagy tó» alatt pedig, melynek egy más sínai forrás szerint «nincsenek partjai s alatta azért az északi tengert kell értenünk» Hirth szerint valószínűleg az Aral tó lapang. Csak a 16,000 lí-nyi (körülbelül = 9253 kilometer) távolságban van egy kis nehézség, mert az Aral tó Tai fővárostól (San-szi provincia északi részében) jóval messzibbre feküdt, de mint Hirth egy-két példával kimutatja, a régi sínai földíróknál öt vagy hatezer línyi, tehát háromezer kilométernyi különbség a távolságban számba nem veendő.

Csodálatosnak tűnik föl szerzőnknek, hogy eddig senkisémmel találta érdemesnek földeríteni, hogy a szövegben említett Hut-ngai-szi vagy Hut-ngai-ki («da beide Lesearten möglich sind») nevű király kicsoda volt. Pedig ha Hirthnek eddigi fejtegetései megállják a kritika próbakövét, úgy az nem lehetett más, mint Attila legifjabb fia és kedveltje, kinek Priscus Rhetornál «Irnasz» vagy «Irnakh», Jordanésnél pedig «Hernak» vagy «Hermak». Szerzőnk a napnál világosabban be is bizonyítja a sínai átírás sajátjaiból, hogy *Hut-ngai-ki* tulajdonképen *Hutnak* azaz *Hurnak* vagyis *Her-*

nak, mert a sínai ember nem tudja kiejteni az *r* betűt s nincs is rá írásjegye és azért helyette *t* betűt használ bizonyos esetekben. Mai napság egyszerűen «Elnák»-nak hívnák őt a mennyei birodalomban s azért a tudós sinologus fejtegetéseinek olvasásánál önkénytelenül Voltaire sarcastikus megjegyzése jut eszünkbe: «l'empereur (chinois) *Ki* est évidemment *Atoës* roi (d'Égypt), en changeant *K* en *a* et *i* en *toës*». És ugyancsak vele elmondhatjuk ma is, hogy «c'est une étrange entreprise de vouloir prouer par des pièces authentiques que les Huns vinrent autrefois du nord de la Chine en Sibérie.» Az orientalisták kánonjai úgylátszik még ma sem sokkal szigorúbbak, mint Voltaire idejében.

Még sok más dolgot ígér Hirth, a mit mint reméli, nem-sokára bővebben fog közölni s itt csak röviden bejelenti kutatásainak eredményét, tudniillik, hogy Liang földje, hova a kalmárok Szuk-takból elvándoroltak, abban az időben midőn a Tóba dynastia Sínát meghódította, egy nem-sínai fejedelem birtokában vala és hogy Ku-tszang (a későbbi Liang-csaó (nem Kan-csaó, mint de Guignes állítja) még akkor is egy hiung-nu törzsbeli fejedelmi ház székhelye vala, mely az említett népség maradványaival az idő viszontagságait túlélte s még a Wei dynastia idejében is fönnállott.

Mint látjuk, eddig mindent szépen megmagyarázott Hirth — csak azt a hun-hiungnu rokonságot még nem. A mennyire képes az ember őt megérteni, ő egyetért Müllenhoff nézetével, ki szerint az «alán» név «collectivum» valamennyi a Kaukázustól és Kaspi tengertől északra ide s tova barangoló vadász- és lovas nomádok megjelölésére. De ugyancsak Hirth és mások nézete szerint a «hún» név is ilyen elasticus fogalom*) épenúgy, mint «frenghi» mai napság Törökországban és «szittyá» volt hajdanta a classicus íróknál. Ha tehát Szuk-tak földjén húnokkal vegyesen alánok, laktak, mint azt egy helyen írja szerzőnk, vagy húnokat uraló alánok mint írja egy más helyen s ha, a mi valószínű, a sínai íróknál a «hiung-nu» név szintoly elasticus értelmű, mint a nyugati íróknál a «hún» és «alán» nevek, úgy Hirthnek mindenesetre sikerült a hún-hiungnu rokonságot bebizonyítania. De van-e benne valami köszönet?

Nyomdai nehézségek miatt a bajor akadémia Hirth értekezé-

*) « . . . die verschiedensten Völker-elemente . . . vermuthlich dieselben Elemente, die wir später unter dem Sammelnamen 'Hunnen in Europa wiederfinden einer aus den verschiedensten Rassen zusammengesetzte Völkermasse» Hirth.

sének csak kivonatát vala képes közölni. A teljes szöveg majd a szentpétervári akadémia kiadványaiban fog megjelenni.

Kropf Lajos.

A Petőfiház.

Ezelőtt másfél évvel, a Petőfi-ünnepélyek idejében, valaki a Petőfi-társaság tagjai közül, talán épen maga az alelnök, azt indítványozta, hogy a fővárosban egy házat kellene szerezni vagy építeni közköltségen, mely a Petőfiház nevét viselné, hol a Petőfi-ereklyék őriztetnének s a Petőfi-társaság ülései tartatnának, sőt más szépirodalmi társaságok ülései is: egy szóval e ház a szépirodalom háza lenne, mint a tudományé az akadémia palotája. Az indítvány visszhangra talált a sajtóban. Senki sem vizsgálta a szükségét és kivihetőségét. A Petőfi-társaság gyűjtő iveket bocsátott ki s adakozásra szólította föl a közönséget. Azonban az adakozás gyéren folyt s mindenki beláthatta, hogy ily módon bajosan fog fölépülni a Petőfiház. Belátta ezt maga a társaság is, s a mint a lapokban olvassuk, küldöttséget indított mind a kormányhoz, mind a városhoz segély kieszközlése végett.

Nemzeti kegyeletre hivatkozott az indítvány, nemzeti kegyelet ösztönözte az adakozókat. De vajon van-e szüksége Petőfi emlékének ily nemű kegyeletre? Petőfinek két szobrot emelt a nemzet: egyet a fővárosban, hol élt, mást Segesvárott, melynek közelében elesett. Ily kegyeletes kitüntetésben még egyetlen magyar költő sem részesült. E mellett Petőfi művei újabb meg újabb kiadásban jelennek meg, mindenki veszi, olvassa s énekli dalait. Az ily kegyelet legszebb koszorúja a költő emlékének. Nekünk úgy tetszik, hogy nem Petőfinek, hanem a Petőfi-társaságnak van szüksége ily kegyeletes házra, hol kényelmesen elhelyezkedjék s a magyar szépirodalom vezérszerepét kísérelje meg játszani, a melyre nem igen látszik hivatottnak.

A kegyeletnek az a módja, melyet a Petőfi-társaság a Petőfiházzal akar elérni, épen nem szokásos Európában. Arra van példa, hogy egy-egy nagy költő házat hol élt és meghalt, az állam, város vagy község fűntartja s oda helyezi ereklyéit; így keletkezett Shakspeare- és Goetheház, de azt nem igen hallottuk, hogy valamely nagy író emlékére ház épüljön. Jut-e eszébe az olaszoknak, hogy Rómában Danteházat, a németeknek, hogy Berlinben Goethe- vagy Schiller-

házat, az angolnak, hogy Londonban Shaksperházat, a francziának, hogy Hugo Victorházat emeljen? Bizonyára nem. Miért akar-nánk hát mi Petőfiházat építeni vagy venni kegyeletes emlékül? Hiszen a Petőfi-ereklyék legbecsesebbjei, kéziratai a nemzeti muzeum birtokában vannak, ha van más egyéb is, azt is szívesen veszi a muzeum s akár egy Petőfiszobát rendezhet be. Mire ennek egy egész palota? Vagy mi túl akarunk tenni más nemzeteken, megmutatva, hogy csak mi tudjuk becsülni költőinket. Fölösleges gond, hivságos lelkesedés!

De ha a Petőfi emlékének kegyelete nem kívánja meg a Petőfiház építését, nem kívánják meg vagy legalább nem teszik-e ohajtandóvá a Petőfi-társaság nagy érdemei a multban s remélhető nagy szolgálatai a jövőben? — kérddheti valaki a Petőfiház pártolói közül. A míg erre felelnék, jó lesz visszapillantunk a Petőfi-társaság alakulásának körülményeire.

A Petőfi-társaság ezelőtt mintegy huszonöt évvel alakult meg, mint a Kisfaludy-társaság versenytársa. Némely írók panaszkodtak a Kisfaludy-társaságra, hogy nem ad ki elég eredeti művet, mert a műfordításokat épen nem mellőzi, továbbá tiszteletdíjat sem fizet eleget, mert egy kiadó társulattal van szerződése s így az üzleti nyereség jelentékeny része annak a zsebébe foly. Ezért szükség volna egy oly társaságot alapítani, mely csak eredeti művet ad ki s nem szerződik semmi kiadótársulattal vagy könyv-árussal, maga vezeti az üzletet s a nyereséget az íróknak juttatja. Az ily alapon indult Petőfi-társaság csakhamar megkezdte kiadványait, de sehogy sem boldogult velök. A vége az lett, hogy se pénz, se posztó. E miatt a társaság visszavonult mindennemű kiadástól. Jelenleg nem is ad ki semmit, csak ünnepélyes ülései programmját.

A másik ok, mely a Petőfi-társaságot létre hozta, az a körülmény volt, hogy a Kisfaludy-társaság tagjai megválasztásában egy kissé válogatósnak mutatkozott. A fiatal, sőt az idősb írók közül sem választott meg olyanokat, a kiknek munkásságát nem találta elég komolynak. Az elégedetlenség, különösen a fiatal írók táborában meglehetősen nagy volt s a társaságot nem egyszer erősen megtámadták. Hangoztatni kezdték, hogy szükség volna egy oly társaságra, mely buzdítná a fiatal írókat taggá választással és műveik kiadásával. De a Petőfi-társaság e második létoka is mind inkább vesztí jelentőségét. Néhány év óta a Kisfaludy-társaság alább szállította színvonalát, megválaszt tagjául nem egy oly író, kit régeb-

ben meg nem választott volna, sőt újabban a Petőfi-társaság tagjai, a kik egyszersmind a Kisfaludy-társaság tagjai is, döntőleg kezdenek befolyani a Kisfaludy-társaság ügyeibe, nem sokára fölöslegessé teszik saját társaságukat, a mi nem igen fog a Kisfaludy-társaság javára és dicsőségére szolgálni.

De talán a Petőfi-társaság a Petőfi életrajza megírásában vagy a reá vonatkozó adatok összegyűjtésében s tisztázásában és munkái æsthetikai méltatásában fejtett ki nagy munkásságot? Bizony jó lélekkel ezt sem mondhatni. E tekintetben igen keveset tett; épen a Kisfaludy-társaság igyekezett ebbeli mulasztását pótolni, ha többet nem, legalább kiadott egy három kötetes munkát, mely tisztázni törekedett a Petőfi életére vonatkozó adatokat s mind eddig legjobb életrajza Petőfinek. Másutt valamely nagy író nevét viselő társaságok azt tartják legfőbb föladatuknak, hogy összegyűjtenek mindennemű adatot az író életére nézve, kutatják és kiadják levelezéseit, lappangó műveit s tanulmányokban világítják meg összes munkásságát. A Petőfi-társaság megelégszik Petőfi nagy neve hangoztatásával s azokkal nagy, rímes és rímtelen phrasisokkal, melyekkel koronként megtisztelti emlékét.

Azt a kérést, melyet a Petőfi-társaság elébb a közönséghez s most a kormányhoz és a fővároshoz intéz, semmi sem igazolja. Régibb és nagyobb érdemű irodalmi és tudományos társaságoknak, minők a Kisfaludy-, természettudományi és történelmi társaságok, eszökbe sem jut ily kéréssel előállani, pedig inkább hivatkozhatnának multjokra. Megelégszenek azzal, a mit munkásságukkal összeszerznek s legkevesébbé házra van szükségök a kormány vagy város kegyelméből. Ott van az akadémia, mely örömet kölcsönzi oda termeit az irodalmi társaságoknak ülések tartására s bizonyára a Petőfi-társaság képzelt háza nem lenne oly alkalmas ülésekre, mint az akadémia két szép terme. Azonban némely szépirodalmi író, hogy orvosi műszóval éljünk, az önérzet túltengésében szenved s nem csoda, ha az elragad egy egész társaságra is. S épen most kérni segélyt kormánytól és várostól, mikor a pénzügyi viszonyok oly kedvezőtlenek! Hiszi-e a Petőfi-társaság, hogy a főváros sietni fog áldozatot hozni a fölösleges Petőfiháznak, súlyos pénzügyi bajai közepett? Fölteszi-e a cultusministerről, hogy megfélelmedve felelősségéről, segélyezni fogja a sehogy sem igazolható Petőfiház fölépítését, midőn tárczája legszükségesebb kiadásaira sincs elég pénze?

Föltünő s épen nem örvendetes jelenség közéletünkben, hogy egyesek és testületek mennyire az államra akarnak támaszkodni,

mennyire igénybe veszik pénzerejét. Hát senki sem képes magán segíteni, mindenütt az állam segítsen s a Petőfiházat is ő építse föl? Szó a mi szó; a Petőfi-társaságnak nem annyira házra van szüksége, mint inkább komoly munkára, költői ihletre és egy kis önbírálatra. —i.

Új magyar könyvek.

Alexander Bernát. Diderot-tanulmányok. (Philosophiai írók tára XV.) Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. XVI, 259 l.) 3 korona 60 fill.

Dr. Balog Arthur. A magyar államjog alaptanai. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. 400 l.)

Benedek Elek. Többsincs királyfi. Magyar népmese 3 felv. Buda-Pest, 1901. Lampel R. (8-r. 99 l.) 3 kor.

Budai krónika, a —. A legrégebb hazai nyomtatványnak a M. N. Muzeum könyvtárában levő példánya után készült lenyomata. Bevezető tanulmányral ellátta Fraknói Vilmos. Buda-Pest, 1900. Ranschburg G. (4-r. 34, 134 l.) 20 kor.

Catullus versei. Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csengeri János. (Görög és latin remek-írók.) Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r. LXVIII, 259 l.) 4 korona. — Ugyanaz. Magyar szöveg. (LXVIII, 199 l.) 2 kor. 60 fill.

Diderot válogatott philosophiai művei. II. Fordította és bevezetéssel, magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát. (Philosophiai írók tára XIII.) Buda-Pest, 1900. Franklin-társulat. (8-r. VIII, 355 l.) 5 korona.

Drumár János. Adalékok a hellének vallásához. Nagy-Kanizsa, 1900. Fischel F. (8-r. 218 l.) 3 kor. 60 fill.

Eötvös Károly munkái. Buda-Pest, 1901. Révai-testv. (8-r.) III. köt. A ki örökké bujdosott és egyéb elbeszélések. — IV. köt. A két ördög vára és egyéb elbeszélések. (319, 339 l.) Egy köt. 4 kor.

Flammarion Camille. Az ismeretlen és a lelki problémák. Fordította Szabó László. 2 kötet. Buda-Pest, 1901. Légrády-testv. (8-r. 280, 302 l.) 6 kor.

Gaal Mózes. Hún és magyar mondák. Gyulay László rajzaival. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. 224, 113 l.) 6 kor.

Green, A. K. Tetemre-hívás. Bűnügyi regény. 2 köt. (Athenæum olvasótára. IX. évf. III—IV. köt.) Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 165, 162 l.) Egy köt. 1 kor.

Gyulai Pál. Vázlatok és képek. Második bővített kiadás. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r. 560 l.) 7 kor.

Dr. Heil Fausztin. A lopás fogalma és lényeges ismérvei. I. füz. Buda-Pest, 1900. Grill. K. (8-r. 296 l.) 5 kor.

Híres asszonyok. Vázlatok a világtörténet nevezetes nőalakjairól. Buda-Pest. 1900. Franklin-t. (8-r. XV, 348 l.) 10 kor.

Iparosok olvasótára. Buda-Pest, 1901. Lampel R. (8-r.) VII. évf. 1—2. szám. *Strausz Adolf.* Bulgária ipara. Gazdasági és néprajzi tanulmány. (111 l.) 1 korona 20 fill. — 3. szám. *Tarczai György.* Régi magyar művészek és mesteremberek. Művelődéstörténeti vázlatok. (48 l.) 60 fillér.

Dr. Kiss Ernő. Vörösmarty Mihály. Nagy-Kanizsa, 1900. Fischel F. (16-r. 76 l.) 1 kor.

Dr. Madarász Gyula. Magyarország madarai. A hazai madárvilág megismerésének vezérfonala. V. füzet. Buda-Pest. 1900. Hornyánszky V. (4-r. 167—212 l.) 3 kor.

Olcso Könyvtár. Szerk. Gyulai Pál. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (16-r.)

1194—97. sz. *Shakspeare.* A velencei kalmár. Fordította Ács Zsigmond. Bevezette és jegyzetekkel kísérte Csiky Gergely. (178 l.) 60 fill.

Dr. Perényi József. Mephisto és Lucifer. Nagy-Kanizsa, 1900. Fischel F. (16-r. 56 l.) 1 kor.

Petőfi Sándor összes költeményei. Magyar művészek rajzai-val. Életrajzi bevezetéssel ellátta Ferenczi Zoltán. Két köt. Buda-Pest, 1901. Lampel R. (8-r. XXXI, 496, 525 l.) 10 kor.

Polgári törvénykönyv tervezete, a magyar általános —. Első szöveg. Készítették: az Igazságügyministerium kebelében szervezett állandó bizottság szerkesztő tagjai. 2. kiadás. Buda-Pest, 1900. Grill K. (8-r. VII, 448 l.) 2 kor.

Révai Sámuel. A társadalmi jólét föltételei. Buda-Pest, 1901. Révai-testv. (8-r. XXVII, 639 l.) 10 kor.

Sebestyén Béla. Zavaros időkől. Regényes elbeszélő költemény XXVII. énekben. Hajdu-Böszörmény. 1900. (8-r. 350 l.) 3 korona.

Vezércsillagok. Velős mondatok és költői gondolatok hazai és külföldi remekírók műveiből. Negyedik jav. és bőv. kiadás. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r. 532 l.) 14 korona.

Zelei Győző. A vér. (Elbeszélések.) Nagy-Kanizsa, 1900. Fischel F. (8-r. 168 l.) 2 kor.

GRÓF KÁLNOKY GUSZTÁV.

Első közlemény.

I.

Az európai nagyhatalmi politikának uralkodó eszméi többször változtak át az utolsó három század alatt. A westfaliai békekötés az államközi egyensúly eszméjét tette uralkodóvá, mely eszmét III. Vilmos angol király testesített meg leginkább az ő nagy európai coalitiójával XIV. Lajossal szemben. A XVIII. századot a területi hódítás eszméje teszi emlékezetessé a világtörténelemben. A hódítás politikája lelkesíti II. Frigyes porosz királyt és II. Katalin orosz czárnőt; a hódítás dicsvágya emeli I. Napoleont a világhatalom tetőpontjára. A hódítás politikájának túlzásai szülik meg aztán a XIX. század első negyedében a legitimitás reakcióját, mely új irányt szab a nagyhatalmi politika uralkodó eszméinek és megteremti a szent szövetséget congressusaival, jegyzőkönyveivel, kancelláriai mindenhatóságával és diplomatai papir-gazdasági rendszerével. A papiros-gazdaság csendéletét egyszermásszor kellemetlenül megzavarják a háborús incidensek földgömbünk különféle zugaiban, míglen a század közepén majdnem általános népfölkelés indul meg Európa szárazföldén a politikai jogok és alkotmányosság kiküzdéséért. A népfölkelés leverése után a diplomatai papiros-gazdaság megtestesítőjének Metternich herczegnek hatalmas utódja Schwarzenberg herczeg, míg végre ennek rövid, de jelentékeny szereplése után sikerül Cavournak a párisi congressuson III. Napoleon puha, fogékony és gyulékony lelkébe belevetni a nemzetiségi eszme szikráját, mely megint új irányt szab a nagyhatalmi politika uralkodó eszméinek. A nemzetiségi

eszme szikrája hamar lángra lobbant, de nem valósította meg a napoleoni eszméket (idéés napoléonéennes), a melyekről a francziák császára ábrándozott, hanem e helyett megérelte az államegyesítő törekvéseket nemzetiségi alapon és mint érett gyümölcsöt hullatta Olaszország és Németország ölébe. Napjainkban már a nemzetiségi eszme is átalakult, illetőleg kiszélesült és átittasult az anyagi jólét fokozására irányított gazdasági törekvésekkel, a melyek tengerentúli telepítésekben és új világpiacok elhódításában jutnak kifejezésre.

Az osztrák-magyar monarchia nem vehet részt tengeren túl a nagyhatalmak telepítési versenyében. Földrajzi helyzete és a magyar nemzeti állam történelmi hagyományai keletre, nevezetesen a Balkán felé terelik útjait. A berlini szerződés megkötése után Andrassy azzal lépett a király elé, hogy most nyitva vannak felséged előtt kelet kapui. A berlini szerződéssel Andrassy mintegy be akarta tetőzni azt a hatalmas impulsust, a melyet Bismarck még 1866 előtt adott monarchiánknak, midőn gróf Károlyi nagykövet előtt arról szólt, hogy Ausztria keletre terelje át súlypontját. A súlypontnak ez áttelődése a monarchiának egy tartományába és egy elvesztett hadjáratába került. Andrassy, mintha épen ellenlábas lett volna a 66 előtti osztrák diplomatáknak, a monarchia súlypontjának áttelődését keletre egy diadalmas hadjáratral és két tartomány megszerzésével vitte véghez.

Andrassy Ausztria-Magyarország súlypontjának a kérdését megoldva és teljesen tisztázva hagyta maga után. A monarchia új nagyhatalmi állásának istápolása, az új keleti politika kiegészítése báró Haymerle rövid ministerkedése után gróf Kálnokynak jutott osztályrészüül. A monarchia új keleti politikájának a kérdése abból állott: hogyan lehessen Ausztria-Magyarország gazdasági és közművelődési felsőbbségének áldását és varázserejét minél messzebbre terjeszteni kifelé a Balkán-félszigeten. Hogy ez a fontos, a monarchiára nézve eléggé életbevágó politikai kérdés hogyan tükröződött Kálnoky gondolatvilágában, azt kedvező színben akarja a világ előtt föltüntetni Kálnokynak élet- és jellemrajz írója,* a kinek tanul-

*) Friedjung Henrik, *Biographisches Jahrbuch und deutscher Nekrolog*, Berlin, 1899. *Graf Kálnoky* című értekezése.

mányát a következőkben fogjuk ismertetni és helylyel-közzel a magunk részéről is szerény kritikai megjegyzésekkel kíséрни.

Kőröspataki gróf Kálnoky Gusztáv 1832. évi december 29-én született Morvaország Lettowitz községében. A család Erdélyből való, hol ott maradt ága csak pár évvel ezelőtt halt ki. A lettowitzi uradalom nagyatyjának, gróf Blümegennek Mária Terézia-korabeli minister leányával történt házassága útján jutott Kálnokyra. Kálnoky atyja gróf Schrattenbach leányával lépett házasságra, ki a prödlitzi birtokot örökölte. A Kálnokyak alkalmasint keleti hazájokból hozták magokkal lovas hajlamukat, a mely a jövendőbeli diplomatát épen úgy, mint két férfitestvérét arra ösztönözte, hogy belépjenek az osztrák lovas katonaságba. Erre czélt az nevelés az atyai házban is, hol egész sora a gyorsan váltakozó nevelőknek, köztük Dudik Beda benzés, Morvaország történetirója is, tanítgatta a fiúkat elemi tantárgyakban, egy keveset a latinban is. A mi fiatal korában nem adatott neki, azt gróf Kálnoky később pótolta tanulói buzgalommal. És midőn 1849. évi október 31-én, alig tizenhét éves korában belépett a katonaságba, mindenekelőtt jó lovas volt, a ki nemsokára, 1852. évi január 1-én a főhadnagyi rangot nyerte el. Kitünő testi hajlékonysága és fáradhatatlan gyakorlatai képessé tették a legmerészebb huszár-bravourokra, mely jelességét még fokozta a bécsi lovagló-iskolában nyert oktatás. Itt, midőn egyszer épen remekelt a lovaglásban, látta őt meg először a császár, a ki később tréfásan azt a megjegyzést tette, hogy «még soha uralkodó nem ismerkedett meg külügyi ministerével olyan helyzetben, mint én Kálnokyval. Épen akkor jöttem, a mikor lóháton salto mortalét csinált».

Ez a foglalkozás azonban nem elégítette ki a fiatal tisztet, s ő hozzá is látott komoly tanulmányokhoz. Az a szándék ébredt föl benne, hogy a diplomatia felé forduljon. Főlebbvalói meg akarták őt tartani a császári lovasság szolgálatában és kilátásba helyezték, hogy elő fogják léptetni századosi rangra, mire huszonegy éves lesz és hogy tanári állást fog kapni a császári lovagló-intézetben. Kívánságától kezdetben gróf Buol külügyminister is idegenkedett. Egy nap Kálnoky katonai ünnepély közben, valami jelentéktelen alkalomból végleges elhatározáshoz jutott és a gyakorlatról közvetlenül belovagolt a külügyministerium csendes udvarába. Paripáját

egyik hivatali szolgának adva át, ki nem keveset bámult e szokatlan megjelenésen, fölment a lépcsőn, hogy kérését szóval is előadja. Szándékát véghez vitte ugyan, de a kért egy évi szabadságot nem kapta meg katonai főlebbvalóitól. Így aztán kénytelen volt délelőtt szolgálatban lenni és csak délután készülhetett elő a diplomai vizsgálatra, a melyet 1854. évi július havában tett le. Rövid előiskola után, 1854. évi októbertől 1856. évi júniusig a müncheni és 1859-ig a berlini követségnél volt titkár, s onnét Londonba ment, a hol 1866-ban követségi tanácsos lett. Londonban tizenkét évig élt, s ottani időzése döntő befolyással volt világnézetének a kifejlődésére.

Szerzünk e kis rajza Kálnoky gyermeki és serdülő koráról, művelődésének folyamatáról és diplomai iskoláztatásáról azonnal megérteti velünk, hogy Kálnoky nincs abból az agyagból gyúrva, a melyből a Bismarckok, a D'Israelik, a Cavourok és az Andrásnyak kerültek ki, s hogy az ezekéhez hasonló jellemmé soha sem fejlődhetett. Ezek az utóbbiak a politikai élet legválságosabb küzdelmein, legádázabb parlamenti harcain gázoltak át, nem egyszer a kétségbeesésig menő vakmerő elszántsággal. D'Israelit a parlamenti balsikerek hosszú láncolata évtizedeken át a legkegyetlenebbül sújtotta. Bismarckról és Cavourról tudjuk, hogy iszonyatos lelki kinokon vergődtek keresztül, éveken át nem volt se nappaluk, se éjjelök, és nem egyszer szivetrázó fájdalommal jaldultak föl, midőn, mintha csak a végzet esküdött volna össze ellenök, a már-már elértnek vélt céljok újra meg újra eltűnt a távol-ságba. És csak az, a ki a nyolczvanas évek közepén, a bolgár válság alatt látta, miként tört ki Andrásny haragja elemi erővel Bismarck és Kálnoky ellen, csak az alkothat magának fogalmat arról, hogy milyen belső lelki küzdelmekből jegecedett oly finomra és kerekdedre az a kis szellemi ötlet vagy élecz, a melyekkel Andrásny, mint cikázó villamsugárral anynyira szeretett rávilágítani a legbonyolultabb politikai kérdéseknek is a magvára úgy, hogy a hallgató nyomban értse meg a dolog velejét és csakhamar essék túl rajta. Kálnoky életében hiányzik az, a mit Palmerston megrótt Macaulay oly ragyogó stílusban írt művein, mondván, hogy hiába keressük bennök a fájdalom gyöngyeit. Kálnokynak mindig kedveztek a körülmények és lelki nagy küzdelmei éppen olyan kevésbé voltak,

mint akár csak egy Beustnak, vagy — mielőtt katastrophája utolérte — Arnimnak. Ezek az urak nagyon finom szelleműek, kiválóan műveltek, otthonosak a képzőművészet legbensőbb titkaiban, néha szép versecskét is tudnak írni egy-egy vendégszerető bájos herczegnő emlékkönyvébe vacsora után vagy búcsúzás előtt. De a világlüktető és a tetterőt forrongásba vivő nagy eszmék nem tulajdonuk ezeknek az utóbbi kaliberü diplomata uraknak.

A diplomatai psychologia e törvénytárát gróf Kálnoky egy újabb adalékkal gazdagította. Hadd szolgáljon erre tanubizonyosságul az, hogy gróf Kálnoky, a mint szerzőnk bennünket tudósít, Londonban ismereteit és műizlését nagyon gyarapította és csiszolta az ottani gazdag műkincsek tanulmányozásával. Kálnoky finoman rajzolt és festett, s különösen humoristikus jeleneteket tudott izléseesen földolgozni. Az efféle rajzok egyik sorozata azokat a vesződéseket ecseteli, a melyeket végig kell szenvednie egy osztrák polgárnak, a kinek valami lebonyolítani való ügye van a londoni nagykövetségnél. A társadalmi élet sem hagyta illetetlenül Kálnokyt. Onnan hozta magával azt a kimértséget és külső hidegséget, a mely nála később gyakran oly visszatetsző módon nyilatkozott. Az idegen diplomatakat, kik akkoriban Londonban megfordultak, arra szokták volt tanítani, hogy a külföldi embernek az angol aristocratia bizonyos fölfuvalkodottsága imponál a legjobban. Ez a példa nagyon is termékeny talajra talált Kálnokyban. Londonban ismerkedett meg a nálánál kilencz évvel fiatalabb Plener Ede követségi titkárral, kivel állandó baráti viszonyban maradt.

Kálnokynak önálló diplomatai működése 1871-ben kezdődik, a mikor Beust Rómába küldte mint rendkívüli követet és meghatalmazott ministert a pápai udvarhoz. A concordatum megszüntetése következtében Ausztria viszonya a római curiával nem a legbarátságosabb volt. Andrássyval, ki akkoriban vette át a külügyministerium vezetését, a conservatív nézetekkel telített Kálnoky nem mindenben értett egyet. Nemsokára bizonyos elhidegülés állt be köztök, minthogy Andrassy, mint beszélték, Kálnokytól határozottabb magatartást követelt a függő politikai kérdésekben, ez ellenben az enyhébb politikát tartotta czélszerűbbnek a szentszékkal szemben. Az ellentétek élesebben hegyeződtek ki és Kálnoky, miután le-

mondását május 24-én Bécsbe küldötte, rendelkezési állapotba helyeztetett. 1874. évi februárban dán követé neveztetett ki, és így arra az ismert leskelődő állomásra került, a hol a londoni és pétervári uralkodó családok vérrokoni viszonyánál fogva sok látni és tudósítani valója kínálkozik a diplomatai karnak. Teljes egyetértés Kálnoky és akkori főnöke közt soha sem jött létre, noha Andrassy, mint szerzőnk állítja, habozás nélkül elismerte, hogy Kálnoky legjobb munkatársai közé tartozik. Még inkább ismerte ezt el róla a király, a ki egyszer Kálnoky valamelyik jegyzékére ezt a széljegyzetet írta: Kár, hogy ilyen erő nem használtatik ki teljesen.

Hogy Kálnoky hol és milyen alkalomnál tünt ki mint Andrassy legjobb munkatársa, azt szerzőnk nem tudatja velünk. Tárgyilag nem találjuk indokolva gróf Andrassynak emez állítólagos nyilatkozatát, a későbbi fejlemények megépenséggel nem igazolják ezt az Andrassynak imputált véleményyt Kálnokyról. Azt azonban el lehet hinni, hogy Kálnoky jegyzékei Kopenhágából szépek, elmések és mint olvasmányok bizonyára nagyon érdekesekek is lehettek.

Midőn az 1879. évben báró Langenau pétervári nagykövetünk megbetegedett, a nagyköveti állás megüresedésének bekövetkezése meg nem látszott tanácsosnak annál a feszült viszonynál fogva, mely épen akkor volt Bécs és Pétervár között a balkán-politika miatt, a mely viszony majdnem az összemérközésre vezetett, Andrassy azt a javaslatot tette Kálnokynak, ki akkor véletlenül Bécsben időzött, hogy vállalja el követi ranggal ideiglenesen a pétervári nagykövetség vezetését; de Andrassy nem titkolta el előtte, hogy nem szándékozik őt ebben az állásban véglegesen meghagyni. Kálnoky ebbe beleegyezett, azzal a megjegyzéssel, hogy szívesen ragadja meg az alkalmat arra, hogy az orosz viszonyokat egy ideig közléről megfigyelhesse. Itt szerzőnk azt jegyzi meg, hogy Andrassynak az állása ekkor már ingadozott. Mi, korbéliek, sohasem hallottunk valamit arról, hogy Andrassy állása bármikor is ingadozott volna. Lehet, hogy Andrassy 1879 júliusában, a mikor Kálnokynak a pétervári ideiglenes követi állást följánlotta, már gondolt a visszalépésre. De ez tisztán pszichológiai hozzávetés. Tudjuk, hogy a német szövetség csak később, szeptember havában, köttetett meg, hogy a szövetség megkötése nem könnyű dolog volt, és hogy július havában a

szövetség megkötésétől még nagyon messze voltunk, az közismeretű dolog. Hogy e szövetségnek toronymagasságú akadályok állottak útjában nemcsak júliusban, hanem még szeptemberben is, erről nem csekélyebb autoritás tanuskodik, mint maga Bismarck, ki emlékirataiban azt írja,* hogy a szövetség érdekében kénytelen volt a kabinet-kérdés kinos eszközéhez nyulni. A német császárt nem győzték meg a szövetség célszerűségéről Bismarck politikai érvelései, és csak mert idegenkedett a kancellár-változástól, egyezett bele a német-osztrák-magyar szövetségbe. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy Andrassy a német szövetséget politikájának legfőbb céljául tűzte maga elé, ez a szövetség pedig júliusban még nagyon bizonytalan volt, júliusban még semmi esetre sem lehetett szó Andrassy visszalépéséről, annál kevésbbé arról, hogy állása meg lett volna rendülve. Szerzőnk elmulasztotta ebbeli állítását bebizonyítani, ámbár az nagyon is megerősítésre szorul.

Andrassy a német szövetség megkötése után nyomban visszalépett és szerzőnk azt írja, hogy báró Haymerle szoros baráti viszonyban volt Kálnokyval és ennek következtében, úgymond, magától értetődött, hogy Kálnoky már 1880-ban szent-pétervári nagykövetté neveztetett ki. Valamint a többi külföldi képviseltek vezetői, Kálnoky is levélben (1879 október 20-án) búcsúzott el volt főnökétől. Erről a levélről Andrassy később állítólag úgy nyilatkozott, hogy az a legokosabb volt mindazok között, a melyeket visszalépése alkalmából kapott. A két férfiú nem a legjobban volt egymással, de azért azok a meleg elismerő szavak, a melyeket Kálnoky levelében szentelt a visszalépő külügyministernek, mint a német szövetség megteremtőjének, ki azonfölül Boszniát is megszerezte a monarchiának, minden kétségen kívül őszinték és meg is érdemlettek. Kálnoky sajnálja mindenekelőtt, «hogy Andrassy ragaszkodik azon elhatározásához, hogy megváljék attól az állástól, a melyet a monarchia élén oly fényesen betöltött, mely állásában, hogy csak azt az egy, nem eléggé nagyra becsülhető műveletet emeljem ki, excellentiád csattanós módon oldotta meg azt a monarchiára nézve oly annyira fontos kérdést: hogy a mi dualistikus alakulatunk mellett a nagyhatalmi politika, az egységes actió lehetséges-e egyáltalá-

*) L. Bismarck, *Gedenken u. Erinnerungen*. II. köt. 248. l.

ban . . . A császári birodalom már régóta nem birt annyi tekintélyvel és annyi befolyással, mint a mióta excellentiád, támaszkodva a császár szilárd bizalmára, avatott és céltudatos kezében összpontosította az állam vezetését». A nagyhatalmi politika, így folytatja tovább, föltétele a monarchia sikereinek, «ha hiányzik az impulsus egy közös célra, ha hiányzik a mozgató állameszme, a mely a többféle heterogén elemeket egy állandó mozgásban összetartja, akkor bekövetkezik a poshadt stagnatio, mely egészen a szétbomlásig vezethet». Kifejezést ad azután Kálnoky levele egy eszmének, a mely őt egész életén át foglalkoztatta, noha a körülmények megakadályozták annak megvalósítását. «A nagyhatalmi politikára nézve nélkülözhetetlen a szoros, egységes legfelsőbb vezetés, még pedig mint állandó alkotmányos intézmény. Nekünk birodalmi kancellárra van szükségünk. Ez még korántsem tenné szükségessé, hogy a dualistikus alakulat, a két birodalmi fél önálló állása sérelmet szenvedjen. Ellenkezőleg, még inkább megszilárdulna az, ha egy birodalmi kancellár, a kit felelősségre lehet vonni, képviselné a birodalom érdekeit . . . A jövő nem ment a veszedelmektől. Ausztria-Magyarországnak nem kell félnie, ha egységes akaratában és cselekvésében. Ha közelednek a veszedelmek, akkor a birodalom vezetését egy kézre kell rábízni. Ekkor a birodalmi kancellár előáll önmagától.» Kálnoky azt a reményét fejezi ki, hogy Andrassy a jövőben még hivatva lesz ezt a reformot véghez vinni. Még évekkel később is, noha az ellentétek Andrassyval már élesebbre hegyeződtek ki, Kálnoky azon meggyőződését fejezte ki, hogy épen Andrassy lett volna a leg-hivatottabb férfiú arra, hogy a monarchia közjogi fejlődését egy ilyen intézménnyel zárja le. Ministerkedése alatt Kálnoky ezzel az eszmével folyvást foglalkozott, de súlyosabb gondok miatt nem juthatott hozzá, hogy ezt a tervét megvalósíthassa.

Szerzőnk nyomán bővebben ismertettük Kálnoky búcsúlevelét Andrassyhoz, mely jellemző több szempontból. Hogy Kálnoky egy lélekzettel magas államférfiúi színvonalra helyezkedik, elismerő bírálatot mondva Andrassy működéséről és politikai sikereiről, s lesúlyed burokratiai alakiságoknak, egy puszta czimnek a dicsőítésére: ez olyan ellentét, a melyen az embernek el kell ámulnia. Elismerni azt, hogy a monarchia

dualistikus szerkezete mellett is lehetséges a nagyhatalmi politika, az egységes actió és aztán életfogytiglan azon tépelődni, hogy a monarchiának mily égető szüksége van birodalmi kancellárra, ki a maga kezében egyesítse a monarchia politikájának a szálait és a kit ezért felelősségre is lehessen vonni, mintha mindezek a tulajdonságok és kellékek nem volnának meg a külügyministerben épen úgy, mint a birodalmi kancellárban: ez vagy valami benső meghasonlásra vall a lelkében, vagy pedig azt kell hinnünk, hogy ismeretei a monarchia közjogi alkotmányáról akkoriban még nagyon fogyatékosak voltak. Hogy ő mint pétervári követ nem bírt magának tiszta képet alkotni az osztrák-magyar külügyministernek közjogi állásáról, ez ugyan semmiképen sem volna megbocsátható, de legalább megmagyarázható azzal, hogy folytonosan külföldön élvén, elég sajnós, nem értette meg a hatvanhetedikie kiegyezés szellemét és intézményeit. Sokkal szigorúbb megítélés alá esik azonban az, hogy ezek az intézmények az ő lelkében még külügyminister korában sem tudtak elég mélyen gyökeret verni. A birodalmi kancellári méltóság monarchiánkban csak pár évvel azelőtt szűnt volt meg Beusttal, ki föl volt ruházva ezzel a méltósággal. Hát talán Beustnek fényes sikerei és nagyhatalmi actiója az 1870. évben, a német-francia háború idején, kábították el Kálnokyt olyannyira, hogy minden áron visszavágyódott a kancellári méltóság dicső korszakára? Vagy talán a birodalmi kancellári méltóságnak a hiánya akadályozta meg Kálnokyt abban, hogy később, a bolgár válság alkalmával, ne oldhassa meg «oly csattanósan azt a monarchiára nézve oly fontos kérdést: hogy lehet-e a monarchiának dualistikus alakulata mellett nagyhatalmi politikát, egységes actiót kifejteni?» Ez a belső meghasonlás Kálnoky politikai jellemében, az a borongó félhomály, a mely végigvonul az ő közjogi állásának helyes föl-fogásán, nem hagyta őt el politikai működésének egész ideje alatt. Nem tudta, vagy nem akarta tudni, hogy mint külügyminister a monarchia hatalmi állásának mérlegeléséből és a külügyministeri felelősség szempontjából hol és mikor kell is, meg lehet is állást foglalnia a belpolitikai fejleményekkel szemben. Nem bírta magát elhatározni, hogy Taaffe szlavisáló politikája ellen állást foglaljon a német szövetség szempontjából. Pedig Reuss herczeg német nagykövet nem mulasztotta

el őt arra az ellentétre figyelmeztetni, a mely fönnáll a monarchia külpolitikája és Ausztria belső politikája közt. Ellenben a magyar egyházpolitikai kérdésben igenis helyén valónak tartotta, hogy elhagyja semleges helyzetét, hogy az actió terére lépjen, és egyik emlékiratot a másik után irassa környezetével olyan politika ellen, a mely a monarchia külpolitikájának a körvonalaival egy hajszálnyal sem érinti. Az igaz, hogy ő mint clericális és mint feudális már érzelmeinél fogva is ellensége lehetett a polgári házasságnak, holott Taaffenek szláv politikája legfőlebb ha hideg, számító elméjét érinthette, de szívében bizonyára Taaffe részén volt. De hol van akkor Kálnokynak Angliából magával hozott híres tárgyilagossága, hogyha a politikában érzelmeiktől engedi magát elragadtatni, s különösen oly érzelmeiktől, a melyek ellentétben vannak Magyarország törvényes kormányának politikájával és a magyar törvényhozás nyílt akaratával?

Kálnoky működéséről pétervári nagykövetsége idejében szerzőnk a következő rajzot adja. Mint pétervári nagykövet érezte Gorcsakov ellenszenvét az osztrák-magyar politika iránt, a mely azon volt, hogy Oroszország tartsa meg a berlini szerződés azon határozmányát, a mely arra kötelezte, hogy hadseregével vonuljon ki a Balkán-félszigetből. Az orosz kancellár már akkor kezdette szöni a szövetséget Franciaországgal a középeurópai hatalmak ellen. Kálnoky mindig azt a politikát követte, hogy ragaszkodni kell ugyan a berlini szerződéshez, e mellett azonban Oroszország érzékenységét is lehetőleg kimélni kell. Az ő politikai működésének az volt és az is maradt a célja, hogy a Balkán-kérdésben Oroszországgal békés megállapodás jöjjön létre, annál is inkább, mert 1880 januárában, midőn Berlinen át Pétervárra utazott, itt Bismarckkal értekezett, kinek határozott politikája az volt, hogy Oroszországgal az összeköttetést ápolni kell, és hogy nagyon kedve ellenére, csak a legvégsőbb szükség esetén, áldozná föl az orosz barátságot az osztrák-magyar szövetségnek.

Szerzőnk úgy tünteti föl a dolgot, hogy Bismarcknak e határozott politikája döntő befolyással volt Kálnokyra. A világ azonban Bismarck emlékiratából tudja, sőt magától Bismarcktól 1886. évi februári nagy beszédében hallotta is, hogy ő nem kedvetlenül, hanem készakarva és buzgón áldozta föl az orosz barátságot az osztrák-magyar szövetségnek, mikor Oroszország

fenyegető állást foglalt el Németországgal szemben. Bismarck attól sem riadt vissza, hogy az orosz papirok ellen irtó háborút indítson a német piacokon. Mi teljesen értjük, hogy Bismarcknak megváltozott a nézete az orosz barátságról akkor, a mikor Oroszország a Balkán miatt nem Németországot, hanem monarchiánkat fenyegette. De azt kevésbé értjük, hogy Bismarck nézetével miért kellett Kálnoky nézetének is megváltoznia. Mi szüksége volt Kálnokynak arra, hogy ő konokabban ragaszkodjék az orosz barátsághoz, mint Bismarck? Miért tekintette Kálnoky egész politikai magatartására nézve döntőnek és dogmának azt, a mit Bismarck az orosz barátságról neki az 1880. évben mondott, a mikor maga Bismarck sem tekintette azt dogmának, mert az ő orosz barátsága bizony meglazult 1880 előtt is, meg utána is.

Szerzőnk azután megemlíti azt a történelmiényt, hogy Kálnoky pétervári nagyköveti állása alatt egy fontos diplomatiiai irat jött létre, a melyben Kálnokynak jelentékeny része volt. Oroszország és Ausztria-Magyarország között ugyanis létrejött az a megállapodás, a mely szerint a két nagyhatalom, békés szándékainak biztosítása mellett, nagyjelentőségű engedményeket tesz egymásnak. A bécsi kabinet megígérte, hogy hozzá fog járulni Bulgáriának Keletruméliával való egyesüléséhez «si elle se faisait par la force des chases» (magyarán mondva: hogy az egyesülés megtörténjék, ha Oroszországnak úgy fog tetszeni). Ennek fejében Ausztria-Magyarországnak szabadságában áll Boszniát és Hercegovinát formasierően bekebelezni a monarchiába, mihelyt azt czélszerűnek tartja. Azonfölül pedig a tengerszorosi szerződésnek egyik vitás pontjára nézve is megegyeztek az Oroszországra nézve kedvezőbb magyarázatban.

Röviddel Haymerle halála után hivatalosan értesítették Kálnokyt, hogy Haymerle utódjául van kiszemelve. Kálnoky erre azt felelte, hogy huszonhét évi tapasztalatai következtében a külügyi szolgálat terén és az európai udvaroknál szerzett ismereteinél fogva igenis rátermettséget érez magában ennek a szolgálatnak a diplomatiiai részére, de aggodalmai vannak abban a tekintetben, hogy neki, ki oly hosszú időn át távol élt a monarchiától, távol állt a monarchia belső viszonyaitól, nem lesz támasza sem a parlamentben, sem az irányadó pártokban. Nem bír elég képességgel belső viszályok el-

simitására. A király nem adott helyt ezeknek az aggodalmaknak, hanem kinevezte őt 1881. évi november 20-án külügyministerré.

II.

Az eddigiek után természetesnek tartjuk, hogy szerzőnk szerint Kálnoky külügyministerségének első korszakában Battemberg Sándor bolgár fejedelem elűzéseig azt tűzte ki magának politikai célul, hogy megszilárdítsa a német szövetséget és emellett elejét vegye minden viszálynak Oroszországgal. Ez nagyon szépen sikerült is, olyannyira, hogy a fönnebb említett szerződést Oroszországgal, mely 1884-ben lejárt, három évre meghosszabbították. Szerzőnk itt megjegyzi, hogy Kálnoky bírálói már akkoriban fönnakadtak a bolgár kérdésen. Azt vetették szemére Kálnokynak, hogy szükség nélkül lemond minden iniciatíváról a keleti kérdésben és így elhagyja azt az utat, a melyre Andrassy rálépett Bosznia megszállásával. Kálnoky azonban, nehogy Ausztria-Magyarország háborúba keveredjék Oroszországgal, nem engedte magát leszorítani a szerződéshez hű politikájáról. Igaz, hogy Ausztria-Magyarország sem élvezhette az orosz megállapodás gyümölcseit, vagyis Bosznia bekebelezését, mert Oroszország az önállóságra törekvő Sándor bolgár fejedelem iránt való ellenszenvből nem akart beleegyezni Bulgária egyesülésébe Keletruméliával és így Ausztria-Magyarországra nézve elesett az orosz megállapodásban kikötött ellenszolgálat. Szerzőnkkel szemben, ki Kálnokyban a szerződéshez való hűséget annyira elismerésre méltónak találja és minden kezdeményezést a keleti kérdésben mindjárt úgy tüntet föl, mint szerződésszegést, két dolgot sajnálhatunk. Az egyik az, hogy Giers nem viszonzta Kálnoky érzelmeit hasonló érzelmekkel Ausztria-Magyarország békepolitikája iránt. Giers Bulgária egyesülését Keletruméliával kezdetben akarta, aztán ellenezte, a hogy Oroszország érdeke ezt megkivánta; de Ausztria-Magyarország békepolitikájával egy fityinget sem törődött. Második megjegyzésünk az, hogy miért nem ragadta meg Kálnoky a kezdeményezést a bolgár kérdésben, különösen a bolgár fejedelem elismertetése dolgában, 1887-ben, miután az 1881-iki egyezmény Oroszország-

gal lejárt és így a kezdeményezés semmiféle szerződésbe nem ütközött volna bele?

Kálnoky magatartását a szerb-bolgár háború idejében szerzőnk imígy ismerteti:

A philippopolisi csíny (1885 szeptember 18), a melyet követett Bulgária egyesülése Ruméliával, volt első sérelme a berlini szerződésnek. A váratlanul jött esemény első benyomása alatt Oroszország és Ausztria-Magyarország kölcsönösen gyanakodtak egymásra, hogy a forradalmat szították. De nemsokára kiderült, hogy Oroszország a Balkánon érzékeny vereséget szenvedett. Kálnoky, hogy a kétértelműségnek minden gyanúját magától elhárítsa, a forradalom ellen foglalt állást, mindamellett, hogy az önálló Bulgária megteremtése az osztrák-magyar érdekeknek megfelelt. Megmaradt ovatosan a berlini szerződés helyes értelmezése mellett, és az 1885. évi november 7-iki delegationális beszédében strébereknek nevezte el a nagy bolgár mozgalom vezetőit, kiknek eljárása, ha általánossá válnék a Balkán-félszigeten, az anarchiát vonná maga után. Sőt tovább ment. Midőn Milán király elég oktan volt, hogy magát mint a szultán felsőségének és a Balkánon veszélyezett egyensúlynak védőjét tolja föl és Bulgária öt megtámadta, Ausztria-Magyarország óva intette őt ugyan a háborútól, de azért mégis kifejezetten a maga részén látta a bécsi kabinet rokonszenvét, és tényleg Ausztria-Magyarország mentette meg Szlivnicza után a megalázástól. Az osztrák-magyar követ Szerbiában, gróf Khevenhüller, megjelent Sándor fejedelem táborában és Ferencz József császár és király nevében kívánta, hogy a bolgár fejedelem szakítsa meg diadalútját a szerb területen és tegye le a fegyvert.

A ki szerzőnk e kis rajzát, a mely az akkori tényállásnak teljesen megfelel, elolvassa, annak lehetetlen meg nem hódolnia Andrassy politikai geniusa előtt még most is, a mikor ezek az események rég elvesztették már actualis jellegüket. Andrassy követelte és sürgette monarchiánk kezdeményezését a Balkán-kérdésben. Kálnoky meg elítélte Bulgária egyesülését Keletruméliával annak ellenére is, hogy a független Bulgária megteremtése megfelelt Ausztria-Magyarország érdekeinek. Ezzel egészen nyíltan az mondatik, a mit eddig Kálnoky ellenségei sem mertek nyíltan kimondani, hogy Kálnoky a bolgár kérdésben Ausztria-Magyarország érdekét

teljesen kiszolgáltatta Oroszország érdekeinek. De Kálnoky még tovább ment; ő oroszabb volt magánál Oroszországnál is, mert ő Ausztria rokonszenvét Milán felé hajlította, midőn ez a szultán mellé állott, hogy megvédje az egyensúlyt a Balkánon, vagyis hogy meg nem történtté tegye Bulgária egyesülését Ruméliával, a mely egyesülést maga Kálnoky is Ausztria-Magyarország érdekében állónak tartott. Ennyit valóban Oroszország sem tett. Oroszország nem rokonszenvezett Milánnal, mindamellett hogy ez fegyvert ragadt a philippopolisi államesíny megtorlására, tehát egy olyan ügyben, a melyben Oroszország politikája azonos volt a szerb királyéval.

Ezek után az előzmények után nem lehetett többé a Balkán népeitől kivánni, hogy valami nagyon tiszteljék Ausztria-Magyarország érdekeit, a mikor maga Kálnoky sem tette ezt. Azt is könnyen el lehet képzelni, hogy Milán Szlivnicza után mennyire becsülhette azokat a rokonszenveket, a melyekkel Kálnoky megajándékozta.

Kálnoky politikája, mondja továbbá szerzőnk, Andrássyban találta legprononciozottabb ellenfelét. Ez az államférfiú, áthatva a merész kezdeményezés szellemétől, Bosznia megszállását úgy tekintette, mint Ausztria-Magyarország messzire kiható keleti politikájának a kezdetét, s ezt a politikát lényegesen előmozdítva látta a német szövetség megkötésével. Andrássy visszalépésekor abban hitt, hogy ismét hivatva lesz a külügyek vezetésére. Ez a reménysége azonban Haymerle halála után nem teljesült. A király, midőn összehasonlította Andrássy és Kálnoky tehetségeit, úgy nyilatkozott, hogy a magyar államférfiú hivatottabb a kormányra olyan időkben, a mikor a politikai csomót ketté kell vágni, Kálnoky ellenben rátermettebb akkor, a mikor a csomót ovatosan föl kell oldani.

Itt álljunk meg egy kissé. Ő felsége vagy mondta ezeket a szavakat, vagy nem mondta. Ha mondta, akkor hibáztatjuk, hogy szerző Ő felsége szavait idézi. Hibáztatjuk a történelmi kritika pártatlansága szempontjából és az Ő felsége legmagasabb személye iránt köteles tiszteletből. Ez a pártatlanság egyik felől és ez a tisztelet másik felől illedelmetlennek tűnneti föl előttünk, hogy a napi krónikás a hála Istennek még élő legmagasabb factort is belevonja a vitába és a királynak állítólagos nyilatkozata mögé buvik, hogy onnan kritikai felelőség nélkül ítélkezheessen. Ha pedig Ő felsége ezeket a szava-

kat nem mondta, pedig alapos okunk van arra a föltevésre, hogy nem mondotta, akkor legalább is nagy meggondolatlanság a szerző részéről, hogy ilyen szavakat ad Ő felsége szájába.

Németországnak 1870 óta egész politikája arra irányult, hogy Európában ne támadjon semmi olyan politikai csomó, a melyet széjjel kelljen vágni. Bismareknak minden törekvése abban csúcsosodott ki, hogy a keletkezhető politikai csomókat óvatosan oldják meg. Ezért kötötte meg a szövetséget monarchiánkkal, ezért kötötte Oroszországgal a hirhedt viszonzbiztosító szerződést monarchiánk háta mögött. A német politika ez óvatosságának tulajdonítható, hogy I. Vilmos császárnak Bismarck lemondási szándékára csak egy válasza volt, az, hogy «Niemals». Nálunk is az a köztudat él, hogy Ő felsége Andrássy lemondásába csak nagynehezen egyezett bele. Visszalépésének valódi okai a mai napig sem jutottak hiteles alakban a nyilvánosság elé. Föl kell azonban tennünk, hogy ezek az okok olyanok lehettek, hogy nyomós voltaknek Ő felsége, habár nem szívesen, végre mégis engedett. Arról sem maradtak ránk hiteles adatok, hogy Andrássy komolyan foglalkozott azzal a gondolattal, hogy ismét átvegye a külügyek vezetését. Ez a gondolat azonban igen is élt a külügyministerium tisztviselőkarában és a diplomatiában. Innét aztán könnyen szivároghatott ki a nagy közvéleménybe. Beszélük, hogy Andrássy visszalépése a külügyministerium tisztviselőkarát valóságos rémületbe ejtette. Andrássy egyéniségének varázsa annyira hatalmába kerítette a főbb tisztviselőket, hogy el se tudták képzelni, hogy a külügyministerium főnnállhasson Andrássy nélkül is. Az ő visszalépése után jó ideig attól féltek, hogy valami balfogás, vagy végzetes diplomatiái baleset érhetné a Ballplatz új urát. Jöttek-mentek azonban a diplomatiái ügdarabok, jegyzékek, jelentések postán meg távirdán, simán, főnnakadás nélkül, úgy hogy Haymerlét, a ki szintén a törpöngők és az aggódók közé tartozott, egy szép napon azzal nyugtatták meg, hogy: «Es geht ja!» Ment is minden a maga rendjén, csakhogy nem mindenben és különösen a bolgár fejedelem elűzése után monarchiánkra nézve nem épen kedvezően. Szerzőnk itt rövidesen ismerteti azt az emlékiratot, a melyet Andrássy 1886-ban ősszel átnyújtott Ő felségének a keleti kérdés akkori állapotáról. Az emlékirat Kálnoky politikáját hevesen támadta, mert úgy találta, hogy Kálnoky korlá-

tolta cselekvési szabadságát azzal a megállapodással, a melyre Oroszországgal jutott. Ilyen megállapodásokat Oroszországgal nem volna szabad kötni, mert Ausztria-Magyarország által akadályozva van abban, hogy céljait a Balkánon erélylyel és elszántsággal követhesse. Ha monarchiánk, támaszkodva a német szövetségre, érdekeit nyomatékosan megóvjá, a nélkül, hogy Oroszországot egyenesen kihívná, akkor ez engedni fog. Oroszország most épen oly kevéssé fogja megkockáztatni a háborút, mint 1879. évben. Most elérkezett a kellő percz a cselekvésre, mert Ausztria-Magyarországra nézve fölötte fontos, hogy Bulgária hagyjon föl összeköttetésével Oroszországgal és tegye magát önállóvá. Ebben a törekvésökben a Balkán-államokat a legnagyobb erővel kell támogatni. Midőn Ausztria-Magyarország illetén módon mint a Balkán-államok gyámolója lép föl, szorosabban kötheti magához ezeket a népségeket.

Kálnoky ezeket az érveket az ő politikája ellen azzal czáfolgatta, hogy hiszen Andrássy is orosz megegyezéssel készítette elő sikereit, legelőször is az 1871. évben az úgynevezett három-császár-szövetséggel, később meg az 1876. évi megállapodással. Ennek az utóbbinak az alapján indíthatott Oroszország háborút Törökország ellen és szerezhette meg Ausztria-Magyarország Boszniát. Andrássy utódjának a politikája ugyanazon a vonalon halad. Kálnoky egyébiránt azt az elhatározását fejezte ki, hogy teljes erélylyel visszautasítja Oroszországot, mihelyt túl akarná tenni magát a szerződésen. Csábító volna, úgymond szerzőnk, tüzetesebben kifejteni, hogyan latolgatták akkoriban a két államférfiúnak a Balkán-politikát illető ellentétes módszerét és hogy mi válhatott volna inkább hasznára monarchiáknak: a megegyezés Oroszországgal, vagy pedig a merész cselekvés, a mely persze a háború közvetlen veszélyébe sodorhatta volna monarchiánkat.

Szerzőnk itt eléggé tárgyilagosan igyekezik azon, hogy föltüntesse az ellentéteket a két államférfiú politikai fölfogásában; de, úgy tetszik, ő maga sincsen meggyőzve Kálnoky érveitől. Az ellentéteket nyílt kérdéseknek hagyja meg, noha talán ő maga is alig bír ellenállani a csábító föladatnak, hogy ezeket az ellentéteket elbírálás alá vegye. Megteszszük tehát mi azt, a mibe Kálnoky életrajzírója belebocsátkozni nem

akart. Könnyen tehetjük, mert Kálnoky eszejárásának a czáfolata úgyszólván kézen fekszik. Ő azt állítja, hogy Andrássy is Oroszországgal való megegyezéssel készítette elő sikereit. Andrássy előtt tehát a megegyezés Oroszországgal csak eszköz volt egy magasabb politikai cél: a siker szolgálatában. Kálnoky pedig az orosz megegyezéstől nem kötött ki semmi sikert. Ő tehát a megegyezést Oroszországgal mint öncélt tekintette. Azt is kihagyja Kálnoky számításából, hogy akkor, a mikor Andrássy megegyezést keresett Oroszországgal, még nem létezett a német szövetség. Ilyen szövetség hiányában, minthogy Andrássy sem akarta a háború eshetőségét könnyedén kockáztatni, helyén volt a megegyezés Oroszországgal. De a német szövetség megkötése után azt tűzni ki külpolitikánk legfőbb céljául, hogy egyetértésben éljünk Oroszországgal: ez a tehetlenségnek, a lemondásnak, hogy ne mondjuk, a meghunyászkodásnak a politikája. Kálnoky, úgy látszik, nem tett egyebet, mint félt a háború eshetőségétől. A háborút nálunk senki sem akarta, de a háborútól való félelem nem merítheti ki egy nagy monarchia nagyhatalmi politikáját. Különben a bolgár események további fejlődése csakhamar kijózanította Kálnokyt félelméből, mert, mint szerzőnk, ki itt nyíltan védelmezi Kálnoky politikáját, elismeréssel emeli ki, Kálnoky csakhamar kapott az alkalmon, hogy megmutassa a világnak, hogy teljes erélylyel tud föllépni akkor, ha Oroszország Ausztria-Magyarország érdekkörét érinti. Midőn Sándor fejedelem orosz zsoldosok által fogolylyá tétetett és Sofiába való dicső visszatérése után is kénytelen volt leköszönni; midőn aztán a czár Kaulbars tábornokot Sofiába küldötte, hogy Bulgáriát az ő akaratának alávesse, akkor többé nem a bolgárok, hanem Oroszország fenyegette az európai békét és úgy látszott, mintha a czár az utat Konstantinápoly felé fegyveres hatalommal akarná magának biztosítani. A közvélemény, különösen Magyarországon, a függetlenségöket vitézül védelmező bolgárok részén volt és Kálnoky Salisburyval és Crispivel egyetértve, a leghatározottabban lépett föl Oroszország ellen. A közvélemény érzületének legelőször is Tisza miniszterelnök adott kifejezést, midőn a magyar képviselőházban azt vallotta Ausztria-Magyarország politikájának, hogy egyedül Törökországnak volna meg souverénitásából kifolyólag az a joga, hogy Bulgáriában fegyveres hatalommal lépjen föl; más hatalom-

nak nincsen ahhoz joga. Oroszország nem követelheti magának a protectoratus jogát. A hatalmi viszonyokon a Balkán-félszigeten csak a berlini szerződés összes signatarius hatalmak hozzájárulásával lehet változtatni. A csár, mélyen megsértődve e büszke beszéden, ekképen nyilatkozott egy osztrák-magyar diplomata előtt: Tisza megsértette Oroszországot és vele együtt engem is.

«Mind e mellett, így folytatja szerzőnk, Kálnoky ismételte 1886. évi november 13-án tartott exposéjában az erélyes nyilatkozatokat. Beszédének stílusa, máskor józan és tartózkodó, a pillanat jelentőségéhez képest határozottságra emelkedett, a melyet a diplomatiái lekötelezettségnek gondosan választott kifejezése még inkább fokozott. Ezzel Kálnoky elébe vágott annak a támadásnak is, a melyet Andrassy főnnebb említett emlékiratában ellene intézett. Andrassy ugyanis hibáztatta, hogy Ausztria-Magyarország oly viszonyba jött Oroszországgal, hogy ezzel a német szövetség hatékonyságát gyöngítette, a mennyiben Németországra oly közvetítő szerepet háritott, a mely neki nem lehet kellemetes. Sohasem szabad Németországtól kívánni, hogy Ausztria-Magyarország képviselőjében Oroszországgal olyan hangon beszéljen, a milyen csak magát a monarchiát illeti meg saját érdekeinek képviselőjében. Bármennyire bánthatta Kálnoky Andrassy ellenzéki sége: mind a két államférfiú nagy szolgálatot tett hazájának; Oroszország előtt nyilvánvalóvá vált, hogy Kálnoky épen csak a legkevesebbet kíván abból, a mit egy osztrák-magyar miniszter egyáltalában kívánhat.»

Szerzőnk azon igyekezik, hogy Kálnoky föllépését Oroszország ellen úgy tüntesse föl, mint az ő államférfiúi erélyének megnyilatkozását. De az elfogulatlanabb kritika a dolgot más világításban látja. Csak azután a nagy erkölcsi nyomás után, a melyet gyakorolt rá a magyar közvélemény egyik felől, Salisbury meg Crispi a másik felől, birta Kálnoky magát annyira megemberelni, hogy Kaulbars tábornok küldetése vagyis Bulgária meghódítása és a berlini szerződés illetén durva megsértése ellen állást foglaljon. De ebben az állásfoglalásban sem akarta a kezdeményezés ódiomát magára vállalni, nem akarta, hogy a csár ő rá haragudjék, hanem Tiszát tisztelte meg ezzel a szereppel. A próba tehát el volt döntve: lehetett Oroszországgal szemben erélyesen is föllépni a ber-

lini szerződés sértetlen föntartása érdekében és a Balkán-államok önállósága javára, a nélkül, hogy e miatt okvetlenül háborúba kellett keverednünk Oroszországgal. Sőt a czár személyes megsértődése sem jelenti még a háborút. Végre tehát maga Kálnoky is fényesen igazolta Andrássy erélyesebb politikáját. Andrássy szemében a német szövetség egy háttér volt, a mely fedezi Ausztria-Magyarországot, midőn ez maga cselekszik, maga óvja meg saját érdekeit és másokéit is. De Andrássy sohasem értelmezte a német szövetséget úgy, hogy az operáljon helyettünk a mi érdekeinkért. S minthogy Andrássy a német szövetséget ilyen megterhelhetési próbának soha nem akarta kitenni, nem is engedte magát actiójában döntőleg befolyásoltatni sem Bismarcktól, sem a német szövetségtől. Kálnoky ellenben a német szövetséget úgy tekintette, mint mankót, a mely nélkül Ausztria-Magyarország nem járhat szabadon. A német szövetség Kálnoky értelmezésében épen csak arra való volt, hogy Ausztria-Magyarország minden actióképességét megbénítsa. És ha talán mégis lett volna a Balkánon valami kis zugocska, a hol a német szövetség nem köti vala meg Kálnoky kezét, akkor az orosz háború kísértete rémítgette Kálnokyt, a háborútól való félelem lidérczént nyomta a lelkét és nem engedte szabadon föllélegzeni. Német szempontból talán lehet ezt Kálnokynak érdemül betudni, de hogy osztrák-magyar szempontból mi érdeme volt Kálnokynak a keleti kérdés és a bolgár válság lefolyásában, ezt bajos kitalálni.

De azért, mint szerzőnk dicséretesen kiemeli, Kálnoky megkapta a delegatióktól a bizalmi szavazatot, a melyhez gróf Andrássy is csatlakozott a dolog kedvéért, a mi Kálnoky állásának megadta a kívánt szilárdulását. A delegatiók a rákövetkező év márczius havában meg is szavazták az 52¹/₂ milliónyi hadi hitelt, hogy a monarchia diplomatiái actiójának nyomatókat adjanak és a monarchia Oroszország hatalmas hadi készülődésével szemben komolyságot mutasson.

Ezzel fölütötte fejét az orosz háború veszedelme. Bismarck kijelentette a bécsi és a pétervári kabinet előtt, hogy az ő fölfogása szerint Bolgárország Oroszország érdekkörébe tartozik, és nem lehet Oroszországot megakadályozni abban, hogy tekintélyét bármilyen eszközökkel, még hatalommal is, helyreállítsa. A király erre megkérdezte Andrássyt, hogy

vajon Berlinben nem történtek-e ilyen értelemben valami szóbeli megállapodások? Andrássy a leghatározottabban kijelentette, hogy kétségtelenül áll, hogy Oroszország azzal az ígéretével, hogy csapatai a Balkán-félszigetből ki fognak vonulni 1880-ban, elismerte Bulgária önrendelkezési jogát. Gróf Kálnoky most Bismarck ellenére sem akart beleegyezni abba, hogy orosz hadesapatok vonuljanak Bulgáriába. Kálnoky annál is inkább ellenezte Oroszország újabb katonai térfoglalását Bolgárországban, mert Crispi, miután 1887 tavaszán Olaszország szövetsége a két középeurópai hatalommal szilárdabb alakot öltött, Bulgária önállóságáért még Magyarországnál is határozottabban szállott sikra. Ekkor Oroszország helyzete annyira feszült volt nemcsak monarchiáinkkal, hanem Németországgal is, hogy maga Bismarck is kénytelen volt Oroszország fenyegetésére hadüzenettel válaszolni. A hadakozást nem ágyúkkal nyitotta meg, hanem azzal, hogy az orosz értékpapirokat számkiüzette Németországból. A porosz vezérkar azonban komolyan foglalkozott az orosz háború eshetőségével és szerzőnk hiteles forrásból tudja, hogy Moltke és Waldersee a háborút elkerülhetetlennek tartották azzal az indokolással, hogy a pillanat alkalmasint most kedvezőbb, mint lesz később. Albrecht főherceg és Rudolf trónörökös hasonló nézetten voltak, csak Vilmos császárnak és Bismarcknak volt más a véleményök.

A német kancellár szilárdul megmaradt a mellett, hogy az egyetértést Oroszországgal fönnt kell tartani, hogy Franciaország elszigetelve maradjon. Ezt Bismarck ki is jelentette Kálnoky előtt, midőn ez 1887. évi szeptember 16-án nála látogatást tett, mely látogatás alkalmával Kálnoky szilárdul visszautasított minden imputatiót arra nézve, hogy a béke kedvéért áldozzák föl Bulgáriát. Szerzőnk ezt a szilárdságot nagy érdemeül tudja be Kálnokynak. Így érte el Kálnoky azon kettős célt: hogy a béke is föntartassék Oroszországgal, meg Oroszország is kiszoríttassék a Balkán-félszigetből. Nem volt könnyű dolog, így folytatja szerzőnk, Ausztria-Magyarországban az ellentétes elemeket ebbe az irányba belevezetni, mert az orosz barátság szószólói, gróf Wolkenstein nagykövettel az élőkön, azon a nézetten voltak, hogy Kálnoky nagyon messzire ment Bulgária függetlenségének hangsúlyozásában és ezzel fegyvert nyomott kezébe az orosz hadipártnak. Wolkenstein

szembeszállt, mint kiderült jogosan, azzal a véleménynyel, hogy III. Sándor czár támadó háborút tervez a középeurópai hatalmak ellen és Bécsben arra hatott, hogy a czárt erősítsék meg békés szándékában. Ezzel szemben Andrassy és a magyar politikusok nagyobb erő kifejtésére szorították a monarchiát. Andrassy a magyar delegációban 1887. évi márcziusban és novemberben követelte Ausztria-Magyarország erősebb föllépését és kezdeményezését abban az irányban, hogy Kóburg herczeg elismertessék mint bolgár fejedelem a nagyhatalmak részéről. Csak erős föllépéssel, így vélekedett Andrassy, lehet Oroszországnak imponálni. Kálnoky visszautasított minden eljárást a jelzett irányban és november 5-iki delegationális beszédében megmaradt a mellett, hogy minden beavatkozás a bolgár kérdésbe bármelyik hatalom részéről föltétlenül ki-zárandó.

Szerzőnk mindenképen azon van, hogy Kálnokynak érdeméül számita be az ő magatartását Oroszországgal szemben, a mi, ismételjük, érthető olyan korszakban, mikor egy Bismarck áll a német külügyek élén s szellemi és politikai fensőbbiségével befolyásol minden német gondolkodót és író-t. De az elfogulatlanabb történelmi kritika nem teheti magáévá szerzőnk e fölfogását. Mi nem tudjuk fölfedezni Kálnoky érdemeit a békének Oroszországgal való föntartása körül, a mikor Wolkenstein nagykövet helyes és beigazolt értesülése szerint, a czárnak nem voltak háborus tervei. A béke föntartása körül a czárnak hasonlíthatatlanul nagyobb érdemei vannak, mint Kálnokynak. Ha a czár Tiszának a mi Balkán-politikánkra nézve alapvető híres nyilatkozatai után is megmaradt békés szándékai mellett, akkor fölülhaldja a mi ítélő tehet-ségünket annak a kifürkészése: hogyan lehessen az érdemet az Oroszországgal föntartott békéért Kálnoky javára írni. Hogy Bismarck kedvéért nem akarta Bulgáriát a czárnak fölládozni, miután Magyarország, a melyhez az osztrák-magyar külügy-ministernek talán mégis valamivel több joga van, mint Bismarcknak, már lekötötte a monarchiát Bulgária önállósága mellett, ezt maga a jó német érzületű szerzőnk sem képes Kálnokynak érdemképen fölszámitani. És mily csodálatos alakulása a körülményeknek! Kálnoky megint Bismarckabb Bismarcknál. Bismarck megint nem csinál dogmát oroszbarát voltából. A német pétervári nagykövet bizonyára volt olyan

jól értesülve a czár békés hajlamáról, mint Wolkenstein, de azért Bismarck még sem habozik egy perczig sem abban, hogy Oroszország ellen megindítsa a diplomatiái háborút az orosz állampapírok száműzése alakjában, mihelyt a Balkán kérdésében a viszony Oroszországgal válságossá vált. Hiába jelentette ki Bismarck a német Reichstagban 1887. évi január 11-én, hogy Bulgária neki Hekuba, hogy Németországra nézve teljesen közömbös, ki kormányoz Bulgáriában és hogy Bulgáriával egyáltalában mi lesz. Ezt akkor Bismarck teljes joggal mondhatta, mert ezt fedezi Andrásynak azon álláspontja, hogy nekünk magunknak saját erőnkéből kell cselekednünk a Balkánon és nem szabad Németországra oly közvetítő szerepet hárítani, a mely reá nézve kellemetlen volna. A különbség Andrassy és Kálnoky között csak az, hogy az előbbi meg akarta ugyan kimélni Németországot attól, hogy Ausztria-Magyarország mellett közvetítsen, de épen úgy visszautasított minden német közvetítést Ausztria-Magyarország érdeke ellen is. Gróf Andrásynak az erős, önálló kezdeményezésre teljesen elégséges volt a monarchia ereje és a német szövetség hátfedezetül. Kálnoky szemében ellenben az volt a döntő, hogy Németország nem akar közvetíteni Ausztria-Magyarország mellett. Ez neki elég volt arra, hogy tartózkodjék minden kezdeményezéstől még akkor is, a mikor, a pétervári nagykövet jelentése szerint, Oroszország háborús terveitől ez időben nincs mit félnie, Andrassy meg, hivatalos értesülés nélkül is, épen oly erős intuitióval ítéli meg a czárt helyesen, mint megítélte volt III. Napoleont, midőn 1870-ben visszatartotta Ausztria-Magyarországot és Beustot a francia-barát kalandos politikától, a mely politika Franciaországot ugyancsak nem menthette volna meg a megveretéstől, monarchiánkat azonban a keleti kérdésben alkalmasint compensatiós játszólabda szerepére süllyesztette volna le Németország és Oroszország kezében. Andrassy, midőn az orosz harczi készülődéseket kellő értékök szerint becsülte, tudta, hogy Oroszországgal szemben semmit sem kockáztatunk, hogyha megragadjuk a kezdeményezés jogát Kóburg herczeg elismertetése ügyében. Az az Oroszország, a mely nem kezdett háborúba, mikor nem engedték meg neki sem a védnökséget Bulgária fölött, sem azt, hogy fegyveres erővel csináljon rendet Bulgáriában, még kevésbbé üzenhet nekünk háborút azért, mert kezünkbe vesszük a bol-

gár fejedelem elismertetése ügyét. Azt is bajos volna megmagyarázni, hogy Kálnoky miből származtatta le azt az elvet, hogy bármelyik egyes hatalomtól kiinduló minden beavatkozás, tehát a tisztán diplomatiái közbenjárás is, a bolgár kérdésben föltétlenül kizárandó. Tisza csak a fegyveres beavatkozás és a védnökség ellen szólott. A diplomatiái közbenjárás a fejedelem elismertetése ügyében nem ellenkezett sem a berlini szerződéssel, sem Bulgária önállóságával. Ellenben a diplomatiái közbenjárás nagyon is megegyezett Ausztria-Magyarország jól fölfogott azon érdekével, hogy a Balkán népeit közelebb hozzuk magunkhoz, midőn önállóságukat és fejedelmök elismertetését nekünk köszönhetik.

A német-orosz viszony javult a czárnak 1887. évi november 18-án Berlinben tett látogatása után és ezzel párhuzamosan csillapult a feszültség Oroszországnak monarchiánkhoz való viszonyában is. Oroszországot tapasztalatai 1854-ben, meg 1878-ban arra tanították, hogy a Balkánon küzdő csapatai, még akkor is, ha győztesek, végre mégis kénytelenek visszavonulni, hogy ha a Habsburg-monarchia töretlen hatalmassága ellenséges oldalállásba helyezkedik. Az pedig, hogy előbb Ausztria-Magyarországot támadja meg és győzze le, a háborút Németországgal is előidézné. Kálnoky és Lobanow orosz nagykövet most arra a meggyőződésre jutottak, hogy merő kaland volna, Bulgária miatt háborúba keveredni. Lobanow, később mint orosz kancellár, az orosz külpolitikát más irányba, Kelet-Ázsia felé terelte, Kálnoky és Lobanow végre megértették egymást, miután a czár hosszú belső küzdelem után elhatározta magát arra, hogy Bulgáriát a maga sorsára hagyja és teljesen visszavonult attól — a véleménye szerint — hálátlan néptől.

Végre hosszú vajudás után és nagy kerülő uton Lobanow és Kálnoky eljutottak ahhoz a ponthoz, a honnan Andrássy kiindult, hogy tudniillik Oroszország nem fog Bulgária miatt háborúba keveredni monarchiánkkal.

Szerzőnk tüzetesen ismerteti az 1887. évi viszályt és ezt helyesen teszi, mert ez a legvilágosabban tünteti föl Kálnoky politikai módszerét. «Andrássy hivei», úgymond szerzőnk, «azon a nézeten voltak ugyan, hogy az ő utódja csupán védelmi állásra szorítkozott és hogy ezzel elmulasztatott a kellő perc a monarchia hatalmi körének kitégítésére dél felé.

Azonban senkisésem tagadhatta, hogy Kálnoky azokat a czélokat, a melyeket maga elé tűzött, el is érte. Ő megkívánhatta, hogy ne várják tőle Ausztria-Magyarország hatalmának kifejtését oly mértékben, a melylyel ő nem tartotta összeegyeztethetőnek a monarchia belső erejét. Előtte aggályosnak látszott egy oly, bárcsak diplomatiái vágást is mérni Oroszországra, a mely háborúra vezethetett volna. Hogy egy nálánál genialisabb férfiú mit tett volna, az más kérdés. Ő idegenkedett attól, hogy a játékos szerencséjére számíton, a mint ezt olyan férfiak, mint Bismarck és Cavour nem ritkán tették. E mellett azt is tekintetbe kell venni, hogy a Habsburgi monarchiának végtelenül bonyolódott viszonyai között nem lehet hathatós politikát úgy csinálni, mint egységes nemzetiségű államoknak.

Egységes nemzeti államban a közvélemény áradata viszi magával azt a ministert, a ki nagy czélokra törekszik. Ausztria-Magyarországban ellenben az államférfiúi higgadtságnak és művészetnek kell pótolnia azt, a mit amabban a nemzeti impulsus ruganyossága megtesz. Mindebben tisztán fölismerhető Kálnoky képességeinek terjedelme és határa. Ő a háborút akarta elkerülni Oroszországgal és el is kerülte, a nélkül, hogy gyöngeséget árult volna el. Az ő óhajainak megfelelt volna még az is, hogy Oroszországgal teljes egyetértés létesüljön. Kálnoky szívósabb volt, semmint vállalkozó; ereje inkább a védelemben volt, mint a támadásban.»

Az idézett sorokat, a melyek jellemzik Kálnoky politikai egyéniségét, mi is aláírjuk. Ő az orosz barátságot jobban szerette, mint a német szövetséget, neki a béke Oroszországgal volt a legfőbb czélja. A német szövetség és Bismarck nyomása neki épen csak arra szolgált, hogy rá támaszkodjék e cél érdekében. Mi sem feszegetjük a kérdést, hogy egy nálánál genialisabb államférfiú mit tett volna Kálnoky helyén. De ez a kérdés nem is kérdés előttünk, mert hiszen tisztán láttuk, hogy a nálánál genialisabb Andrassy mit és mennyivel többet tett. Andrassy is a békét akarta Oroszországgal; de e mellett a berlini szerződés végrehajtását és a Balkán népek közeledését hozzánk is akarta. Ez az utóbbi volt Andrassy főczélja. Kálnoky előtt ez mellékes dolog volt. Főczélul a béke Oroszországgal lebegett szeme előtt.

Ez a nagy különbség Kálnoky és Andrassy között. De

ezt a különbséget szerzőnk mindamellet, hogy tárgyilagos-ságra törekszik, nem látszik észrevenni. De mi épen az elfogulatlan tárgyilagossággal nem birjuk összeegyeztetni azt, hogy szerzőnk mintegy védelmére kel Kálnokynak, midőn magyarázza az ő fölfogását abban a tekintetben, hogy a külpolitika vezetésére nézve mennyire lényeges a különbség, ha az illető állam egy vagy több nemzetből áll. Szerzőnk itt megelégedhetett volna azzal, hogy Kálnoky fölfogását erről a különbségről egyszerűen megismertesse velünk. Elég tudnunk, hogy Kálnoky nem becsülte sokra monarchiánk actióképességét a nemzetiségek életében mutatkozó ellentéteknél fogva. Már maga ez a fölfogás is megczáfolja a szerző azon jellemzését, hogy Kálnoky nem mutatott gyöngeséget Oroszországgal szemben. A ki monarchiánkról úgy gondolkozik, mint Kálnoky, az már eleve nem tanusíthat a külpolitika vezetésében mást, mint gyöngeséget. Hiába emelkedett magasabb szárnyalásra azon fönnebb idézett levelében, a melylyel Andrásstól ennek visszalépése után búcsút vett, a mely levélben Andrassy legnagyobb érdemét abban látja, hogy csattanósan megfejtette a monarchiánkra nézve oly fontos kérdést, hogy lehetséges-e a dualistikus monarchiában egységes külpolitikát csinálni. Már pedig ha az egységes külpolitika lehetséges a közjogilag ketté vált monarchiában, akkor az még inkább lehetséges a nemzetiségekre külön szakadt, de közjogilag egységes Ausztriával. Mert Kálnoky a nemzetiségi ellentéteken a cseh-német viszályokat értette. Ő benne a szláv érzelmű osztrák feudális meghasonlásba jutott hivatalos állásával. Érzelmével az orosz barátság felé hajlott, de hivatalos állásánál fogva, engedve a nálánál erősebb viszonyoknak, az oroszbarát politikával ellenkező irányban kellett haladnia. A nemzetiségek különböző voltára való hivatkozás nem egyéb köpenynél, a melybe a szerző az ő benső meghasonlását törekszik burkolni. Magyar ember előtt nem kell böven fejtegetni, hogy mit csinál nálunk a gazda, mikor szántani kell és nincs más igavonó jószág, mint egy lova és egy szamara: befogja a lovat és a szamarat és szánt. Ha másképen nem lehet, így is szánt és lesz termése, élete. Az a gazda, a ki elfogult rendszerekhez köti magát, ilyenképen nem fog szántani-vetni, s nem is lesz termése, hanem bölcsen hivatkozni fog arra, hogy marha-állományának különböző volta nem engedi meg az

egységes actiót földje művelésében. Melyik a kettő közül cselekszik helyesebben?

Bezzeg Bismarck 1866-ban nem kérdezte: hogyan induljon háborúba Ausztria ellen, mikor délfelől Szászország, Bajorország, észak felől Hannover, nyugot felől Kassel és Frankfurt, fegyveres erővel csatlakoztak Ausztria ügyéhez. Hogy Ausztria-Magyarországon milyen nagyhatalmi politika lehetséges, azt nem a nemzetek különbözősége fogja eldönteni. Nem fogja eldönteni az a külügyminister sem, ki gyöngeségének leplezésére használja föl az állam többnyelvűségét. A külpolitikai actió sikere vagy sikertelensége egyedül attól függ, hogy vajon egy Andrássy, vagy egy Kálnoky fogja-e vezetni a monarchia külpolitikáját. És ha egy külügyminister nem tudja a különböző nemzetiségeket egy külpolitikai actióra egyesíteni, ebből nem az következik, hogy nem kell vagy nem szabad csinálni semmiféle külpolitikát, hanem következik az, hogy oly férfúra van szükség a külpolitika vezetésében, a ki az egységes actió problémáját meg tudja fejteni, a mint ezt Andrássy tudta. Abban is téved a szerző, hogy Bismarck és Cavour a játékos szerencse-csillagában bizakodtak és erre alapították politikájukat. A különbség a genialis és a sablonos diplomata között abban áll, hogy az előbbi célját, a melyet élethű plastikával kidomborodva lát mindig maga előtt, a cselekvésben, a hatalomszerzésben, mint Bismarck és Cavour, a vagyonosodásban, mint Gladstone, de mindig erőfokozásban helyezi. A sablonos diplomata ellenben állami céljait a maradásban és a tétlenségben látja. Metternich és Bismarck voltak conservatívek, voltak forradalmárok és fölforgatók is, a szerint, a hogy az állam hatalmi céljai megkivánták. Kálnoky csak a békét tartotta fenn Oroszországgal, egyebet nem tett semmit. A politikában hatalmi célokat sokszor csak nagy kerülő úton és csak lassan lehet elérni, vagy hozzájok csak közeledni is. A politikában csak a cél áll tisztán az államférfiú szeme előtt, de a célhoz vezető út, a mint ezt egy más alkalommal maga Bismarck fejtegette épen szerzőnk előtt,*) legtöbbször göröngyes, tekervényes és ködös is. Mikor Cavournak ernyedetlen küzdelmek után sikerült keresz-

*) L. Friedjung, *Der Kampf um die Vormachtstellung in Deutschland*. II. köt. 521. lap.

tül vinni azt, hogy a krími háborúban Olaszország 15,000 főnyi hadsapatával résztvegyen, ki látta és ki hitte, hogy Cavour ezzel bele akart furakodni az európai concertbe, hogy aztán valamelyik megfelelő alkalommal annál könnyebben tűzhesse Európa napirendjére az olasz kérdést? Ez az alkalma a párisi congressus alakjában csakugyan meg is jött és már ott plántálta bele Olaszország fölszabadításának eszme-csiráit III. Napoleon lelkébe. Mekkora kerülő út volt az, mely a schleswig-holsteini osztrák-porosz közbirtoklástól Németország egyesüléséig vezetett! Ellenben annak az államférfiúnak, kinek nincsenek egyéb céljai, mint hogy Oroszországgal föntartsa a békét, nincsen szüksége semmiféle kerülő utakra, az egyszerűen otthon marad és óvja becses egészségét az élet vesződéseitől.

Bismarck és Cavour mindig nagy célok kivételére törekedtek. A kivetelnél természetesen szerepe jut a véletlennek is. Egy háború kimenetelét sohasem lehet csalhatatlan pontossággal előre kiszámítani. Minthogy a véletlent a nagy actiókból nem lehet teljesen kizárni, a szerző tévesen azt hiszi, hogy ezek az államférfiak épen arra a véletlenre, vagyis a játékos szerencséjére bízták magokat. Nem ebben bizakodtak. Ők diplomatai hadjárataikat épen oly szabatosan tervezték és dolgozták ki, mint akár I. Napoleon vagy Moltke az ő katonai hadjárataikat, ők nem a játékos szerencséjében, hanem az éveken át álmatlanul töltött éjjeleken meghányt-vetett politikai számításuk helyes voltában bíztak. Abban a politikai conceptióban, a mely nem akar véghez vinni vagy teremteni semmit, természetesen nem lehet része a véletlennek sem. Az pedig, a ki az ilyen conceptiókban is érdemeket fedez föl, oly szempontból bírálja az embereket és az államokat, a melyre nem helyezkedhetik egy nagy monarchia külpolitikájának öntudatos vezetője.

A munkamegoszlás nagy elve a szellemi termelés terén épen úgy érvényesült, mint az anyagi munkáén. Valamint az emberi lélek érzelmi világában külön rovatolták a szépet és az erkölcsöt, úgy az állami tudományokban is elkülönítették az erkölcsöt a politikától. A politika minden időben nem volt és nem lesz egyéb, mint a hatalom kezelésének a művésze. Tévednek, a kik a politika e magyarázását akár Macchiavellire, akár Spinozára vezetik vissza. A világirodalom leg-

classikusabb politikai tankönyve Aristoteles politikája, a melyhez képest, Treitschkével szólva,*) mindannyian, kik politikai irodalommal foglalkoznak, kontárok. Aristoteles könyve a hatalom kezelésének különböző módjait ismerteti meg velünk, mert ez, csakis ez teszi a politikát. Az, a ki a politikában nem tudja, vagy nem akarja az állam hatalmát gyarapítani, vagy akárcsak teljes mértékben érvényre juttatni: birjon bár a világnak összes jó tulajdonságaival, azzal az egygyel nem dicsekedhetik, hogy ért az államvezetés és a politika művészetéhez.

A nyolczvanas évek eseményei, úgy látszik, visszahatással voltak Kálnoky jellemére is, a melyről szerzőnk ismét élethű rajzot ad. Az évek haladtával, úgymond szerzőnk, Kálnoky természete mind érdekesebb, magábaszállóbb, komolyabb és zárkózottabb lett. Mint minister egészen munkájába merült el. Ebben sohasem tehetett eleget önmagának. Bámulatos, mekkora halmazát a leveleknek, sürgönyöknek és emlékiratoknak birta tollába venni. Ő annyit dolgozott, hogy magasabbrangu tisztviselői azon panaszkodtak, hogy nem hágy nekik semmi tennivalót. Minthogy mindenről csak önmagával tanácskozott, azt hitte, hogy irományainak a formáját is ő maga tudja legjobban megadni. Természete hajlott ugyan az érzékenységre, de sokat tartott arra, hogy teljesen uralkodjék magán. Ebben a tekintetben odáig ment, hogy azokra, kik csupán hivatalosan érintkeztek vele, a hidegség benyomását tette. A diplomatiái érintkezés vele azonban, mihelyt politikai ügyek kerültek szóba, könnyű és kényelmes volt. Tiszta és szabatos volt kifejezéseiben, ellensége volt minden phrasisnak. Teljesen ismert minden, bármilyen távoleső ügyet. Az értekezéseknél a tárgysorozat elintézése nála kimért ütemben folyt le, már csak azért is, mert nagy munkaterhénél fogva mellőznie kellett minden kitérést. Személyéről, hajlamairól, vagy érdemeiről nála sohasem volt szó, sőt sértve érezte magát nem csekély büszkeségében, ha csak egy szóval is elismerést fejeztek ki neki.

Nagy urnak tartotta magát és egészen főúri körökben és nézetökben élt; ezeken kívül nem voltak összeköttetései, sem szellemi érintkezései. Ebből magyarázható nála az a kö-

*) V. ö. Treitschke, *Politik.* I. köt. bevezetés.

zöny is, a melylyel viselkedett a sajtó iránt. Nem fogadta soha a sajtó embereit és nem értett hozzá, hogy ezen az épen olyan fontos mint érzékeny műszeren játszszerék. Így történt aztán, hogy diplomatai körökön kívül alig ismerték. Tisztelt, de megközelíthetetlen alak volt. Ez ártalmára lett később, mikor viszálja támadt a magyar kormánynyal. Ámde, ha távolállók dölyfösnek tartották is, kénytelenek voltak beismerni, hogy föllépése ugyanaz volt, akár közönséges emberrel érintkezett, akár idegen fejedelemmel. Ha a király hivatta, bámultak az udvari tisztviselők, hogy az előtermekben egy csöppet sem gyorsította lépéseit. Ezek a tisztviselők úgy találták, hogy az uralkodóház tagjaival is föltünően önérzetesen beszél. Nagyra volt, nem magával, de állásának a méltóságával, és ez, miként szemtanuk bizonyítják, azoknál a látogatásoknál is kifejezésre jutott, a melyeket majdnem minden évben tett Bismarcknál. A német kancellárral szemben is megóvta föllépésének szabadságát és öntudatosságát. Politikai beszélgetés közben komoly volt, ebéd közben azonban a könnyed enyelgés hangját is megütötte, a melyen mint világfi uralkodott. Politikai beszélgetés közben a kancellárral szemben szilárd és komoly volt, mint rendesen.

KELETI ÖDÖN.

RIMINI ÉS SAN MARINO.

A történelem közmondásossá vált Rubiconját, a melyen átkelve Julius Cæsar elvetettnek mondta a kockát, Róma s az ő saját sorsának kockáját, s megindítva a polgárháborút, megtette az első lépést korlátlan hatalma megalapítására, — ezt a ma is Rubiconnak nevezett kis folyót a Bolognából vagy Ravennából délkeletnek tartó utazók legtöbbször észre sem veszik útjukban. A Rubicon ma nem jelöl többé határt, mint Cæsar korában a tulajdonképeni római birodalom és a havasokon inneni Gallia között; egyike csupán azoknak a jelentéktelen folyóknak, a melyek a Po medenczéjétől s a Renotól délre, az etrusk Apenninek völgyeiben eredve, rövidebb vagy hosszabb futással sietnek az adriai tenger ölébe.

Plutarchos s a Cæsar saját elbeszélése szerint a nagy hadvezér és leendő dictator átlépvén a Rubicont, először a közeli Ariminus folyó partján épült Ariminum várost hódította meg kardesapás nélkül, s onnan folytatta tárgyalásait Pompejussal és a római aristocratiával, melyek csakhamar végleges szakításra kényszerítették. Az Ariminust ma Marecchiának hívják s Ariminumot Rimininek, de a város egyik piacza most is Julius Cæsarról van elnevezve s e piacon most is látható egy alacsony kőoszlop, mely fölírása szerint azt a helyet jelöli meg, a melyen Cæsar állítólag lelkesítő beszédet intézett legióihoz, mielőtt azokat a köztársaság ellen harezba vitte volna.

Ezt az emlékkövet valószínűleg csak a XVI. században állították fel, s a történelmi kútfőkben nincs nyoma az eseménynek, melynek megörökítésére volt szánva; a Cæsar kora közvetlen emléket nem hagyott hátra Riminiben, ellenben az azt követő korszak, melyet Augustusról nevezünk, hagyott kettőt is: egy hatalmas hidat a város éjszaki szélén

és egy szép diadalkaput a déli szélen; mindkettőnek képét czímerében viseli Rimini.

A Ponte d'Augusto a világ legtiszteletreméltóbb hídja, mert egy pillér kivételével, melyet a gótok leromboltak, azonban Narses ismét használhatóvá tett, de mely a többihez hasonló mostani alakját csak a XVII. században kapta, az építmény ma is ugyanaz, a melyet Augustus császár megkezdett és Tiberius bevégeztet 21 évvel Krisztus születése után s a mely ekképen már közel két évezred óta szolgál a közlekedésnek.

A híd óriási kockakövei a Marecchia folyó beiszaposodása következtében ma mélyebben merülnek a vízbe mint régente, de majdnem teljes épségben megmaradt boltívei, párkánya és a pilléreket díszítő oszlopos fülkék változatlan benyomását nyújtják a római építkezés komoly és méltóságos szépségének s rajta megállva messze széttekinthetünk a közeli hegyek koszorúján és a közülök kimagasló városokon.

Az Augustus második emléke, a diadalkapu, végpontját jelzi a Romába vezető Via Flaminiának, s ennek elkészülte emlékére abban az évben épült, a melyben Octavianus mint imperator az «Augustus» nevet vette föl; egyszerű, de formáiban arányos, mindkét oldalán egy-egy korintheta oszloppal díszített kapu ez, melynek tetőzetét a középkor kivetkőztette eredeti alakjából.

Az «Augustusok» uralmának megdőlte után, a középkorban Rimini mint az adria-parti «ötváros», a «Pentapolis maritima» egyike szerepelt, még pedig soká mint a legjelentékenyebb, csak később érte utól Ancona; a többi három: Pesaro, Fano és Sinigaglia jelentőségben mindig mögötte maradt. A XIII. századtól kezdve fűződik a Rimini névéhez a Malatestáké, ezé a ravasz és erőszakos, de eszes nemzetsége, a mely a városi kényurak fajának egyik tipikus megjelenése volt Olaszországban. «Mala-testa» olaszul gonosz fejet jelent, s az e nevet viselők legtöbbször megfelelt a Macchiavelli utasításának és egyesítette az oroszlán meg a róka tulajdonságait magában. Uralmuk a város és a szomszéd helyek fölött úgy látszik III Ottó idejében kezdődött s Dante «Inferno»-jának több helyén emlékszik meg az árulásokról, cselszövényekről és gyilkosságokról, melyekkel ellenfeleiket leküzdeniök még többször sikerült, mint seregeikkel. A mi azonban a Malatesta-nemzetség történetét épen a Dante költeményében tette hal-

hatatlanná, az a Paolo Malatesta és Francesca da Polenta itt Riminiben lefolyt szerelmi tragédiája, a melyet Olaszország egy másik költője, Silvio Pellico is megörökített *Francesca da Rimini* című drámájában.

A XIII. század vége táján történt Boccaccio elbeszélése szerint, hogy a riminii Malatesták és a ravennai Polenták háborúskodásuknak véget vetendők, kétszeresen összeházasodtak: Bernardino da Polenta nőül vette Maddalena Malatestát, Giovanni Malatesta pedig Francesca da Polentát. Ámde Giovanni, bár eszes volt és bátor, sem külsejére, sem lelkületére nézve nem volt vonzó, sőt sántasága miatt Gianciotto gúnynévvel illették. Egyenes ellentéte volt öccse Paolo: szép és megnyerő, szinte ellenállhatatlan. Francesca és Paolo szerelemre gyuladtak egymás iránt, s kölcsönösen titkolt szenvedélyök kitört, mikor Lancelotto történetét olvasták együtt:

«Könyv s szerző nekünk így lön Galeotto . . .
És aznapon tovább nem olvasánk.»

A szerelmesekre rálestek s a megsalt férj egyetlen kardcsapással ölte meg mindakettőt; ezért kellett a bűnbánat és engesztelés nélkül meghaltaknak az örök kárhozat helyére jutniok, a hol, a pokol második gyűrűjében, a soha nyugtot nem hagyó szél forgatagában keringnek a halálban egyesültek ölelkező lelkei s a hol Dante kérdésére Francesca elmondván szerelmök bánatos történetét, abba az ismeretes sóhajba tör ki:

. . . «Nessun maggior dolore
Che ricordarsi del tempo felice
Nella miseria»
(. . . Nincs gyötrőbb, mint kínok közepette
Emlékezni meg eltűnt boldogságról . . .)

Hogy a XIII. századbéli Malatesták hol laktak Riminiben, azt ma nem tudhatjuk; a «Castello Sigismondo», vagy «Rocca Malatestiana», mint felírása is mutatja, a Sigismondo Pandolfo Malatesta alkotása s eredeti alakja a XV. századból való volt; ezt az eredeti alakját ma is láthatjuk a Piero della Francesca festményén a San Francesco-templom ereklyekápolnijában. Nagyon elüt ettől a Castello mostani kinézése: komor, sötét, formátlan kötömeg, mely körül a sánczárkok eltűntek s melyhez egyik oldalról újabb építések csatlakoznak;

kapujának mély árnyékú nyílása előtt szuronyos katona lépdel, mert a régi vár most katonai börtönül szolgál. Bástyáinak szélesen szétterpeszkedő alsó falában s a kaputorony felső párkányának maradványaiban van valami kegyetlenül marcsona vonás, a melyet csak a rajta fölburjánzó moh és fű zöldje enyhít; középen teljes díszében ott kérkedik még a Malatesta-czimer, a mely bizarrul van elefántból és rózsából összealakítva.

Ha a Castellot megkerüljük, pompás panorámáját kapjuk a távoli Apennineknek és az éjszakra kiszélesedő síkságnak; de a távoli kilátás bájaitól elvon a kíváncsiság melylyel a büszke Sigismondo Pandolfo másik alkotását, Rimini legnagyobb nevezetességét: a Tempio Malatestianot vágyunk látni.

A várat elhagyva áthaladunk az új színház mellett, a Piazza Cavouron, a kis részében ősrégi, de többszörösen átalakított és megtoldott Palazzo del Commune homlokzata előtt, a hol egy, római töredékek fölhasználásával épített, gyönyörű régi közkút s az V. Pál pápa szobra állanak. Tovább menve, a Via del Tempio végében megpillantjuk azt a befejezetlenségében is eredeti homlokzatot, mely úgyszólván a renaissance első, öntudatos, mondhatni rendszeres építészeti alkotása volt Olaszországban és a mely két emberi paradoxon emlékét egyesíti magában: egy tudományért és művészetért rajongó kegyetlen zsarnokét és egy minden emberi képességben kitűnő művész- tudós- és költőét; a Sigismondo Pandolfo Malatestaét és a Leon Battista Albertiét.

A San Francesco riminii temploma eredetileg góth építmény volt, a mint hogy belsejének szerkezete ma is csúcsíves; a XV. században Sigismondo a Malatesta nemzetségből, Rimini akkori kényura és hírneves bérhadvezér, fogadalomképen a pápai hadak élén vívott győzelmei emlékeül egyúttal a város székesegyházául és a maga, valamint neje, az «isteni» Isotta temetkezési helyéül a régi gót templomot a florenzi Leon Battista Alberti tervei szerint Matteo Pasti veronai építész vezetése alatt kívül és belül márvánnyal vonatta be s szigorúan az antikhoz alkalmazkodó plastikai díszszel ékesítette föl.

A templom egészen el nem készült soha; a tervezett kupolának, mely a római Pantheonra emlékeztetett volna, nyoma sem látható; a homlokzat is félbenmaradt, az alsó

arkádok fölé emelkedő diadalkapúnak csak csonka töredékeit szemléljük, de az a mi elkészült, kívül és belül csak úgy pompázik a faragott márvány díszében, néhol porphir és színes márványlapok váltják föl a falak sárgás fehérségét, a frizek reliefjeibe, a rosetta-szerű mélyedések koszorúiba mindenütt beléfonódnak a Malatesta-czímer motívumai s ez a két betű: S. és I.-a Sigismondo és Isotta neveinek jelzői.

A templomtól balra egy kis négyszögű udvart a chiostro módjára örökzöld lomb borít, melynek sötét színe élesen válik el a falak márványától. A másik templomoldalon pillérek futnak végig, fülkéket formálva, melyek mindegyikében egy-egy nagy sarkophag van elhelyezve. Ide akarta temettetni Sigismondo vezéreit és udvari tudósait; a kelet egy nagy hírű tudósa is itt kapott nyugvóhelyet: Gemisthos Plethon görög philosophus, a kinek csontjait ereklye gyanánt hozta hazájába a győzelmes hadvezér, abban a korban, a melyben a pogány ókor íróinak hamvait majdnem rajongóbb cultus környezte, mint a keresztyénség szentjeinek földi maradványait.

Benn az oldalkápolnák pilléreit és íveit egészen elborítja az a fenséges játék, a melyet a korai renaissance üzött a márvánnyal, szinte gyermekes öröme telvén benne, ha annak holt síkját a vésővel ezerszeres életre kelthette. «Boldog pillanatot — úgymond Symonds ezeknek a márványfaragványoknak a szemléleténél — a melyben a művészet öntudatra jutott a nélkül, hogy a művészek öntudatosakká váltak volna . . . Van valami határtalanul bájos az emberi értelem szürkületének óráiban; itt, a riminii San Francescoban azt a pillanatot érezzük, mikor a hajnal gyöngéd fénye épen nappallá készül növekedni.»

Egyenkint tekintve, a Tempio belsejének domborművei nagyon különböző művészi értéket képviselnek; uralkodik bennök a festői elem az igazán szobrászi fölött; legnagyobb részök kétségtelenül az Agostino Duccio vázlatai nyomán készült, sok lehet közöttök a Bernardo Ciuffagni és Simone Ferrucci műve, kikről szintén tudjuk, hogy Alberti munkatársai voltak a Malatesta-templom művészi kiképzésénél; de a munka nagy részének kivételét a mesterek többnyire alárendelt kezekre bízták s talán ez is okozta a decoratív alakok conceptiójának helyenkinti túlhajtásait, melyek szinte a barokkra emlékeztetnek.

Minden kinálkozó motivumnak válogatás nélküli összehordása a művészi diszítés anyagául: ez egyik korjellemző vonása a riminii San Francescóban működött szobrásziskolának; a másik, a mely még élesebben világítja meg a kort: az a bálványimádással határos feldicsóítása azoknak az embeereknek, a kik itt emléket akartak magoknak állítani. «Lo gran disio dell' eccellenza», mint Dante mondja, a dicsőség utáni mértéktelen vágyódás volt az, a mely létet adott ennek a templomnak s a mely épen a saját mértéktelenségében viselte végzetét, azt, hogy teljes kielégítést még a síron túl sem találjon, s az emlék, melyet magának szánt, örökre befejezetlen maradjon.

Már a templomépítő kényúrnak és nejének — sokáig csak szeretőjének — mindenütt előtérbe helyezett, számtalanszor ismétlődő nevei az Isten házában, mutatják, hogy ez a templom inkább az ő dicsőségekre, mint az Istenerre épült. Fokozzák ezt a benyomást az ilyen felírások: «Az isteni Isotta szentélye», «A Malatesták háza, hősök sírhelye»; az egyik külső pilléren Sigismondo maga eldicsekszik szerencsés hadjárataival s «híresnek és szentnek» mondja az emléket, melyet azok dicsőségére állít; nejének sírkápolnijában Szt Mihály arkangyal az Isotta arcvonásait viseli, a Malatesta medaillon-arczképén fejét babérkoszorú övezi, a domborművek egyike pedig mint triumphantort tünteti föl őt, diadalkocsin, melynek lovait foglyok vezetik, míg egy másikon a római Scipióktól való egyenes leszármazásának jeléül azok társaságában jelenik meg «roppant érdemekkel ékes» nemzetsége élén, az «emlékezet templomában», Minerva trónja előtt.

Önkéntelenül kérdezi a néző: kik ezek az emberek, a kiknek emléke ily hivalkodó pompával lép elénkbe az istenimádás házában, áttör az elmúlt évszázadok sűrű ködén és szolgálatába hajtja a művészetet, hogy annak alkotásában találjon maga is halhatatlanságot?

A reliefek és medaillonképek s a Piero della Francesca festménye, a melyen Rimini ura, védszentje, burgundi Szt Zsigmond előtt térdel, megjelenítik a dicsvágyó zsarnok arcvonásait is, az Isottáéra pedig egy medaillon-domborművön kívül Ciuffagni arkangyaláról vonhatunk következtetést. Az utóbbinak valóban szellemes és megnyerő arcza lebetett, mint a hogy szellemesnek és megnyerőnek mondják a krónikások is

Isotta degli Attiti, a ki képes volt szerelmével uralkodni egy ember fölött, ki megelőzőleg három nejét gyilkoltatta meg. Sigismondo arca a simaságnak és lappangó szenvedélynek, az előkelő szellemnek és állati durvaságnak félelmes vegyülete. Rövid, göndör haja volt, kiálló pofacsontja, mélyen beesett szeme, daczosan lezárt szája s azért mégis van valami nőiesen sima finomság is bajusztalan és szakáltalan arca vonásaiban.

Törvénytelen született volt, mint korának legtöbb zsarnoka s maga sem hagyott hátra törvényes ivadékokat; nagy hadvezérnek tartották, bár hadjárataiban nem volt mindig szerencsés s igazán nagy eredményeket nem mutathatott fel: előbb a pápának állott bérében, azután föllázadt ellene, a miért vezekelnie kellett; később Velence szolgálatában viselt hadat győzedelmesen a keleten. Ravasz volt és alattomos, kegyetlen és vérengző, durva és szenvedélyes, de a mellett lelkesült a művészetért és tudományért, órákig elhallgatta tudósainak fölolvadásait, versekben énekelte meg Isottája bájait és legfőbb büszkeségének tekintette, ha háborúkkal szerzett pénzével művészi alkotások megindítója és jutalmazója lehetett. Rá is illik az, a mit az olasz történetíró mond a quattrocento kis és nagy zsarnokainak dicséretére, hogy szabad óráikban művészeti termékektől és könyveiktől környezve oly jól érezték magokat, mint az éjszakai országok hűbérurai istállóikban és pinzéikben.

A renaissancekori olasz kényúr és a XV. század humanista tudósai s írói kölcsönösen vonzották egymást, mint vonzzák egymást mindig az oly erők, a melyek egymást érvényesülésökben kölcsönösen elősegíteni képesek. Az akkori humanisták némely tekintetben a mai hirlapirodalom szerepét vitték a hatalmasokkal szemben: hirdették ezeknek a dicsőségét az egykorúaknak és az utókornak; szolgálták politikájukat és dicsvágyukat; ennek fejében azonban viszont kitüntető bánásmódban és dús jutalomban részesültek a fejedelmi udvaroknál.

Leon Battista Albertit, a Tempio Malatestiano tervezőjét sok becses tulajdonság tette méltóvá arra, hogy az egykorú fejedelmek és hadvezérek között különösen a Sigismondo Malatesta figyelme, kegye és barátsága is feléje hajoljon.

Ő nemcsak kitűnő építész volt s ezen a téren a renaiss-

sance classikus irányának egyik kezdeményezője, nemcsak ékes szavú és ékes tollú író s tudós, hanem korának valóságos csodája lehetett minden iránti fogékonyságával és mindenre való képességével. A mai kor szemével vizsgálva talán mindenekfölött ideges embernek kellene őt tartanunk. Azt írták róla, hogy pompás, terebélyes fák és dús, kalászos mezők látára a gyönyörtől sírva fakadt; hogy több ízben betegségből gyógyította ki egy szép vidék látása. Általában a természetben megjelenő minden szép, isteni kinyilatkoztatás gyanánt hatotta meg őt, s viszont az ő lénye szinte delejes hatással volt emberekre és állatokra; a legvadabb ló összeresztett és megjuhászodott alatta. Szenvedélyesen szeretett olvasni, könyveitől gyakran sem az éhség, sem az álom el nem tudta vonni s néha mégis úgy érezte, hogy a betűk összefonódó skorpiókká változtak szemei előtt, úgy hogy nem nézhetett rájuk; ilyenkor félretette a könyvet s zenéhez vagy festéshez fogott, melyekben egyaránt mester volt épen úgy, mint a testgyakorlás minden nemeiben. A tudományok közül legelőbb a joggal foglalkozott, de szellemi túleröltetéstől eredett betegsége következtében emlékezete megfogyatkozván, bámulatos akarat-erővel átesapott a matematikára és a philosophiára, mechanikai találmányokra adta magát, e mellett élénk részt vett a Medici Lorenzo plátói akademiájának vitakozásaiban, latin nyelven színműveket írt, melyeket sokan ókori római írónak tulajdonítottak s több könyvet szerkesztett a festészetről és az építészetről, ez utóbbiról szóló művét V. Miklós pápának ajánlván, ki rábízta Róma antik palotáinak és erődítvényeinek helyreállítását s őt általában építészeti tanácsadójává tette.

Leon Battista Alberti mint a riminii San Francesco építésénél, úgy egyéb neki tulajdonítható építészeti föladatoknál is csak a tervezésre szorítkozott s úgyszólván méltóságán alulinak tartotta volna a kivittel foglalkozni; magas, elméleti szempontból tekintette az építészetet, melyet a benne uralkodó harmoniánál fogva a zenével hasonlított össze, s melynek terén ő Vitruvius tanulmányozásával és az antik római építészet hű és következetes fölelevenítésével megkezdője lett annak a munkának, a melyet azután Palladio fejezett be. Művészeti elveket ő nemcsak az architectura, hanem a festészet számára is állított föl; míg amannál iránya főképp a régi rómainak megújításából állott, emennél a fiatal mű-

vészeket a természet és mindig csak a természet tanulmányozására buzdította; de a természetből kiválasztandónak tartotta azt, a mi a szép iránti érzékünknek megfelel és mellőzendőnek, a mi rútt, undorító vagy illetlen. Oly elv, a melyet azóta az elmélet számtalanszor megtagadott s mégis minden igazi művész szinte öntudatlanul követett.

* * *

Riminit az újabb időben leginkább kedvelt tengeri fürdői miatt keresik föl a külföldiek is. Ennek a helynek azonban a szomszédsága is nevezetes és érdekes; innen közelíthető meg legkönnyebben az olasz földnek egy közjogi curiosuma, mely mégis közletről nézve, a hely természeti szépségei és történeti érdekessége miatt határozottan vonzóznak tünik föl s intézményei is csak a keretek kicsisége miatt tesznek furcsa hatást, míg eszmei tartalmok kétségtelenül rokonszenves, szinte ideális: ez San Marino szabad köztársasága.

Jó negyedfél óráig tart az út kocsin Riminiből San-Marino városába s hosszú darabon nem menekülünk attól a csalódástól, mely az olasz vidékek egyhangúsága, a színváltozatok hiánya miatt éri sok helyen az utazónak rendesen magasra fokozott várakozásait. Jobbról-balról halmok, hátrább magasabb hegyek, kevés erdőség, sok szőlő-ültetvény, az útszéleken a nyelés miatt bütykössé vált fák, sűrűn ismétlődő, de falvakká nem csoportosuló majorságok, föltünően egyforma berendezésű udvarokkal: mindenütt keskeny magas szénakazlak, melyekből úgy vágják az összepréselt szénát, akár a kenyeret, a házakon mindenütt napóra, a házak körül mindenütt állandó nagymosás s a nagymosás ellenére mindenütt szurtos, szennyes gyermekek, a kiknek azonban arca, mosatlanságában és fésületlenségében is szépnek mondható.

Serravalle helység előtt átlépjük San-Marino köztársaságnak egy négyszögmér földnél nem sokkal nagyobb s mindössze négy községét és valamivel több mint hétezer lelket számláló területét, a nélkül, hogy a gazdálkodás és a népelet bennünket környező jelenségei legkevésbé is megváltoznának. De a dombok egyre magasabbak lesznek, az út mind merészebben emelkedik s mind jobban válik láthatóvá az a csodálatos hegy, a melyet már utunk kezdetén megpillantottunk a távolban, és a mely mint egy mészkősziklából alakult

szédítően magas fal vonul hosszan elnyúlva éjszaktól délnek a csipkézett koronája mögül imitt-amott előbujó tornyokkal árulva csak el, hogy tetején egy város van, s mi, minél közelebb jutunk hozzá, annál kevésbbé tudjuk elképzelni, hogy arra a hegytetőre kocsinkkal feljutni képesek legyünk.

Ez a Monte Titano, az egész kis köztársaság természet-től rendelt középpontja és egyúttal erőssége, a melynek félmagasságában Borgo község, a «külváros», tetején pedig, keletről a megmászhatatlan sziklafallal, nyugatról várfalakkal és bástyákkal védve a «főváros», a másfélezer lakost számláló San Marino városa terül el.

Borgón túl az út nagy kanyarodással átesap a hegy tulsó oldalára; a kevésbbé türelmes utazó jól teszi, ha elhagyva kocsiját a régi, sokkal rövidebb, de sokkal meredekebb uton gyalog járja meg ezt az utolsó darabot s a kocsival körülbelül egy időben ér föl a kaputoronyhoz, mely hajdan az egész város egyetlen bejárásául szolgált.

Micsoda pompás kis fészke a középkori romantikának ez az ősrégi kaputorony! A kapu maga olyan erősen van megpáncélozva ma is, mintha komoly ellenállásra készülne; fölötte kis erkély nyugszik, durván kifaragott gyámköveken, szinte várjuk, mikor lép ki rá a kapus, kérdőre vonni a közeledőket; a falakra alig tapad már egy kis vakolás, de a szögletek hatalmas kockakövei úgy összetartják az egész alkotmányt, hogy még a kötörmeléknek sincs kedve helyéből kimozdulni. A mint belépünk, mély sötétség vesz körül; bal oldalon egy félig nyitott ajtó betekintésre ingerel s magunk előtt látjuk a kapus szobáját, melynek kormos fekete falaira alig vet némi fényt az a magasra helyezett, egyetlen kis ablak, melyet a torony külső falán nyitottak; széles, nyitott tűzhelyen a kialvó parázs kékes füstöt ereget, mellette macska melegszik dorombolva s az ablak közelében fránczos arcú vén asszony ül és fon, kérdőleg nézve a belépőre; a szögletben emelkedő meredek, szűk lépcső rejtélyes magasság sötétjében vész el, s egy csöppet sem csodálkoznánk, ha onnan a következő perczben valami sárkány bocsátkoznék alá

A mint benn vagyunk a városban, a kényelmes, széles országútnak vége; szűk utcákon kell fölkapaszkodnunk, keskeny, apró házak között, a melyek azt a benyomást teszik, mintha senki sem lagnék bennök; az a kevés ember is, a kit

itt-ott megpillantunk az utcán, csak úgy lopóznai látszik egy helyről a másikra és csodálkozva néz ránk, mintha el nem tudná képzelni, hogy mit keresünk itt? San Marino első benyomása valóban olyan, mintha valami megbüvölt, álomba merült, csipkerózsa-várába jutottunk volna és mindinkább érthetetlené válik előttünk az embereknek az a kalandos szeszélye, a mely ezt a sziklaormot egy város helyéül szemelte ki.

De a rege, a legenda, a mely mindent meg tud magyarázni és minden kérdésre meg tud felelni, a mely a legmystikusabb homályba is belévilágít a maga bűvös fáklyájával, az itt sem késik soká a felelettel. E szerint egy szent férfiú vetette meg San Marino alapját, a ki Diocletian császár alatt a keresztyének üldözése miatt menekült át Dalmátiából az Adria túlsó partjára, s mesterségére nézve kőmives lévén, mindenesetre értett a városépítéshez, még inkább értett azonban hozzá csatlakozó társainak kitartásra való buzdításához. Szent Marinus volt ez, a ki eredetileg úgy látszik remete gyanánt jelent meg a Monte Titano barlangodúiban; a legenda úgy is magyarázza menekülését Dalmátiából, hogy vallási buzgalomtól indítva szüzességi fogadalmat tett s ezért elhagyta csodaszép ifjú nejét, a ki azonban utána vándorolt s epedő szerelme hangján hívogatta a barlangba rejtőzött férjét ötven nap és ötven éjjel könyörögve, várva, míg végre meghalt a sopánkodástól. Marinus most már előjött odújából, eltemette hű hitvesét, s a hegy tetejére költözött, a hol első teendője volt kápolnát építeni. Segítője a munkánál egy állat volt, abból a szürke, hosszú fülű türelmes fajból való, a melyet oly méltatlanul szoktak az értelmesség hiányának személyesítőjeül használni. A szent Marinus szamarát a legenda ugyanolyan csodás kalandba keveri, mint a páduai Szent Antalét: egy napon fájdalmas ordítása szólította el urát imájától; rémülve látta a szent, hogy a hű állatot egy éhes medve már félig fölfalta. Csodatevő hatalmával Marinus már most megszelidítette a medvét s azt kényszerítette azokra a szolgálatokra, a melyeket azelőtt a szamar látott el.

Eddig a legenda, a melyhez hozzáfűződik még az is, hogy San Marino hívására lassan benépesedtek a Titanhegy lejtői és koronája, kolostorok keletkezvén ott, melyekből idővel város fejlődött.

De a hol a rege elejtett fonalát a krónika veszi föl, ott sem tűnik el a csodálatos elem a kis város és köztársaság történetéből. Mert igazán csodával határos az, hogy azok között a viharok között, a melyek Olaszország földén az egész középkoron át dúltak, a császári, helytartói, pápai, város-köztársasági és olygarchai hatalmak folytonos összeütközései és mérkőzései közepett ez a kis szabad állam fönn tudta tartani a maga létét és a maga függetlenségét, gyakran fegyverrel és vérrel, többnyire eszélylyel, ügyességgel és ehhez a talpalatnyi földhöz rajongással ragaszkodó hazaszeretettel védve meg azt.

A nagy Napoleonnak annyira tetszett a kis San Marino, hogy üdvözlétét küldte neki s barátságáról biztosította; még meg is akarta ajándékozni egy pár ágyúval, de azt a büszke Sammarinesek el nem fogadták. Van valami grotesk s mégis megható vonás abban, a hogy a hatalmas oroszán tiszteletét nyilvánítja — a kis egérnek.

Ilyen példák és ilyen hagyományok után csak természetes, hogy, az új olasz királyság is kímélte San Marino függetlenségét, minek következtében ez a miniatúr-ország ma is az államiság minden külső attributumaival fölruházva tűnik élénk: van független törvényhozása, kormányzata és igazgatszolgáltatása, nemzetőrsége, sőt egy pár állandó katonája is, külön pénzügye, pénzverése és postajegyei, rendjeleket osztogat s némely országban még külön diplomatiái vagy legalább kereskedelmi képviselőket is tart fönn. Az adó San Marinóban minimális s az állam a maga kiadásait nem is annyira ebből, mint inkább az olasz királysággal kötött előnyös forgalmi, különösen a só- és dohánymonopolra nézve kötött egyezmények jövedelmeiből fedezi. Szépen jellemzi San Marinót, hogy játékbankoknak területén való letelepedésre a kilátásba helyezett dús haszon ellenére engedélyt sohasem adott.

A kis állam alkotmánya republikánus ugyan, de épen nem demokratikus, sőt ma is rendi jellegűnek mondható. A törvényhozó hatalmat gyakorló nagy tanács — «il gran consiglio generale» — a három rend, tudnillik a nemesség, városi polgárság és falusi földbirtokosság élethossziglan megválasztott képviselőiből alakul s 60 tagból áll, 20 esvén egy-egy rendre; a megüresedő helyek betöltését azonban maga a tanács eszközli mint zárt testület. A nagy tanács a maga kebeléből 12 tagot mint senatust küld ki a végből, hogy a végre-

hajtó hatalmat működésében tanácsadással segítse. A végrehajtó hatalom kezelője két «Capitano regente», a kiket félévre választ szintén a nagy tanács egészen sajátosságos és ünnepélyes módon. Hármaskijelölés történik ugyanis, de úgy, hogy minden kijelölés két nevet tartalmaz, egyet a városi, egyet a falusi lakosok közül. A jelöléseket tartalmazó lapokat arany, golyó alakú szelenczébe zárják s ünnepélyes menetben viszik a székesegyházba, a hol az istentisztelet végeztével egy bekötött szemű gyermek kihúzza egyet a három golyó közül; a kihúzott golyóba zárt szavazólapon megnevezettek lesznek a legközelebbi félévre a köztársaság kormányzói, kiket aztán nagy ünnepélyességgel iktatnak be hivatalukba s a kik három év leforgása előtt újra meg nem választhatók.

Kellőképen tájékozva a kis állam szervezete felől, megtelepedhetünk az Albergo Titanóban, hogy kipihenjük az út fáradalmait, mielőtt a «székváros»-ban körülnéznénk.

Az Albergo neve égbetörő titánokra emlékeztet, de berendezése csak mélyen alantjáró igényekkel számol; az étkező-asztaltól el-elkiváncozunk az erkélyre, a melyről áttekinthetjük a város egyik főterét, egy jókora szobanagyságú piacot, a hol néhány bolt is látható. A baloldali meredek utcán egy köcsögkalapos úr lépdel lefelé; mellette egy más ember halad, föltűnő tisztelettel fordulva mindig feléje; a köcsögkalapos urat minden oldalról köszöntik. Megtudjuk, hogy ez a nem rég megválasztott Capitano regenték egyike, még pedig az első, a kit a jó sors mindjárt ittlétünk első órájában hoz szemeink elé; nagyon jeles és érdemes férfiúnak mondják, polgári hivatására nézve ügyvéd s egyúttal a fogadónak, melyben megszálltunk, tulajdonosa; tehát a legmagasabb állami hatóság és tekintély védpajzsa alá vagyunk itt helyezve.

A Capitano regente épen rendes heti kihallgatást adott a kormányzóság épületében, melyet azután nekünk is megmutatnak. Nem rég épült, kicsinysége mellett oly komoly és méltóságteljes diszszel, a mely nagyobb város nagyobb palotájának is becsületére válnék. Az épület és annak berendezése a XIV. század stíljét utánozza, bőven vannak benne jelmondatos fölírások alkalmazva, San Marino némely híres férfiának szobrával is találkozunk itt s már a kapu fölött szemünkbe ötlük a köztársaság czímere: a Monte Titano alakjára

emlékeztető hármasszikihegy, mindenik csúcsán egy-egy tolldiszes toronnyal s «Libertas» fölírással.

A városház előtt elterülő főpiacot, mely terrasseszerűen van aláfalazva, úgy hogy mellvédje szabad kilátást nyújt a meredek hegytetőről lefelé, közkút ékesíti, melyet a köztársaság jelképes alakja koronáz meg, egy jótévőjére emlékeztető fölírással.

Nem rég épült a «Pieve», vagyis plébánia-templom is, a melyben San Marino csontjait és ereklyéit őrzi a kegyelet, s a melyben láthatjuk a kormányzók részére föntartott díszhelyeket; a templom oszlopos előcsarnoka előtt mennek végbe az ünnepi fölvonulások a kormányzók beiktatásakor, mely alkalomra a köztársaság méltóságviselői történeti, jelmezszerű díszruhát öltenek.

A kormánypalota és a székesegyház tereinél is kedvezőbb nézőpontot nyújt a körütekintésre a házfedelek fölött, lépcsős terrasseokon szétterülő Borghese-kert — valóságos függőkert, a mely ugyanannak a Bartolommeo Borghesének az alapítása, a ki Olaszország közéletében is szerepet vitt s mint tudós gyűjtő is szép emléket hagyott hátra. Ez a Monte Titanónak körülbelül legmagasabb pontja, nem fekszik magasabban a déli csúcson emelkedő régi vár sem, mely most börtönül szolgál s festőien koronázza meg tornyaival a keskeny hegyerincz végét. Lábaik alatt egyik oldalon a kis város egymás fölé kapaszkodó házai terülnek el, tömegöket a régi várfal szegi be; a másik oldalon iszonyatos mélységig megy le függélyesen a sziklafal, hasadékaiban itt-ott kúszó cserjének adva tápot s alant befelé hajolva, úgy hogy végét sem látjuk, mintha a levegőben lógna, csak árnyéka borúl a zöld gyepre, mely lenn, a hegy menedékesen szétterjedő lábát borítja, helyenként még mészkőszikláktól tarkítva.

A hegy közelében Borgo házain s a kanyargó fehér országúton pihennek meg szemünk; itt még mindenütt éles bordák között hullámszik a talaj; távolabb azonban Romagna s a Marca Ancona síkságának mezői oly simán vannak előttünk széjjelterítve, mint egy térkép. Ott a hol Rimini házai csillognak a napban, a zöld mezők birodalma véget látszik érni; tovább már csak káprázatos fehérségbe néz szemünk, a mely aztán észrevétlenül olvad belé a kék égbe: az ott az adriai tenger, mely láthatárunkat éjszakkélet felől befogja.

Megfordulva, Montefeltre hegyeit látjuk közelben ; ott fekszik Urbino, a Rafael hazája ; tovább az Apennineknek a távolsággal növekvő magaslatai mutatkoznak, onnan a tenger felé húzódnak a Rubicon s még közelebb a Marecchia ; mindkettőn innen San Leo vára emelkedik egy dombról — az a vár, a mely oly sokszor játszott belé a San Marino történetébe és a melynek börtönében a XVIII. század egyik legrejtélyesebb kalandorának pályája ért véget : a Cagliostro grófé.

* * *

Estére lenn vagyunk Riminiben és ott, a hol a városból fasorok vonulnak a tengeri fürdő felé, vasútra szállunk, hogy az Adria partján haladva lejussunk Termoliig, onnan pedig Foggianak fordulva Nápoly felé közeledjünk.

Az égen szakadozott felhők takarják el időnként a holdat, mely aztán hirtelen, visiószerűen borít fényt a partra, a melyen a vasut halad, a tengerre, melynek végtelen síkja belevész a homályos éjtszakába. Előbb rónán visz a vonat, távolabb a tengertől, azután egyszerre előrenyomódnak a hegyek, sziklák szoritják a part szélére a vaspályát, némelyik fordulathoz azt hisszük, hogy most nekiszaladunk a tengernek : a parton ütköző hullámok csillógó gyűrűi majdnem hozzánk érnek, a gép kéményének fehér füstje lefelé csap és ábrándos alakokká foszladozva száguld tova az Adria fekete síkján. Azután egyszerre dübörgéssé válik a zakatolás, sötét éj környezet : benne vagyunk egy alagútban ; a mint ezt elhagyjuk, tüzfényt látunk lenn a víz szélén : halászháló tanyáznak ott, éjjeli útra készülve. Ha a hold elrejtőzik, néha a gépből kilövelt szikrakéve világítja be a part mezőit, a víz tükrét. Csakhamar ismét szétoszlanak a felhők, a holdvilágban egy előhegy ormán őrtornyot pillantunk meg, valami erődíveny homályos körvonalait ; nyomában ablak- és lámpafények jönnek sűrűbben, a vonat lassítja menetét, azután megáll — zavaros kiáltozás, sürgős-forgás jelzi, hogy egy kikötőváros állomására jutottunk. Így röpködünk át Pesarón, Sinigaglián, Anconán, Castellidardon, Castellammare Adriaticon.

Álmodozva nézzük órákon át azt a végtelen semmit : az éjtszaka felhős egétől borított sötét tengert. Lassanként valami sejtelmes fénysávok kezdenek terjeszkedni a távolabbi régiókban ; a hajnalhasadásnak is megvan a maga fatamorganája :

partokat vélünk látni ott, a hol csak a keleti láthatár párái szállottak le a vizek beláthatatlan síkjára s képzeletünk álomképeket sző azoknak a déli dalmát szigeteknek tropusi bájairól, a melyeknek tudjuk, hogy ott kell lenniök, a honnan a hasadó hajnal közeledik: Mindinkább terjed a fény, kergetve maga előtt a sötétséget — két hatalom, mely el nem únja nap-nap mellett megküzdeni egymással s napról-napra föleserélni egymás birodalmát. De közelünkben a tenger még le nem vetette az éj palástját, még pirosan villognak rajta a fáklyatüzek, melyeket a halászni induló, vagy éjjeli halászatról visszatérő bárkákon gyújtott a tengerparti nép, ezek az örök nomádjai a vizek sivatagának.

Mikor a tengerpartot elhagytuk s befelé fordulunk a félszigeten, átszelve az apuliai síkságot, kelet felől vérpiros körvonalokkal jelenik meg a Mons Garganus hatalmas tömege, mint egy hegygyé föltornyosult sziget, mert alatta a tenger és a lapály síkját a szem nem tudja megkülönböztetni. És a természetén végigvonúl az a reszkető susogás, a mely a napot üdvözli, mikor lángolva emelkedik a láthatár fölé. A bennünket környező pusztá sivár növényzetének csak a vad ánizs magas, sárga ernyős bokrai adnak szegényes díszet, de a mi gondolatunk már túl a síkon, túl a nyugati hegyeken, a Sirenek hazájának esodái közt időz, a hová rövid idő múlva leszünk érkezendők, egy tavaszi reggel órái alatt átfutva Itália derekát — tengertől tengerig.

BERZEVICZY ALBERT.

FŐURI ÉLET VERSAILLESBAN. *)

— Első közlemény. —

A versaillesi élet, XIV. Lajos idejében, a világtörténet egyik legragyogóbb lapja. A sors abban a kiváltságos kegyben részesítette, hogy egy páratlan mémoiresíró örökitette meg az utókor számára, Saint-Simon Lajos, kit méltán hasonlítanak az ó- és újkor legremekőbb tollú történetíróihoz, egy Tacitushoz és egy Michelethez. Megfigyelő tehetsége metszővé élesült a korával való elégtelenségtől. Erősebb vádbeszéddel soha senki sem sújtotta a maga idejét, nem még a mémoiresok azon részében sem, hol ez a kíméletlen, sőt a legtöbbször gyűlölködő író, leszállva birói székéről, magát kortársainak gyarlóságában teljesen osztozva ábrázolja. Előadásmódjának művészeete majdnem a romantikus iskola modorát előlegezi. Csupa élet, csupa szenvedélyesség nála az elbeszélés, melynek drá-

*) Gaston Boissier: *Saint-Simon*. Paris, Hachette. 1899. 2-ème édition. (8° 202. l.) — Hémon: *Cours de littérature, XIII. Mme de Maintenon. Saint-Simon*. Paris, Delagrave. 1899. (8° 79—126. ll.) — Bourgeois: a *Petit de Julleville-féle nagy francia irodalomtörténet* V. kötetében, Paris, A. Colin. 1898. (516—547. ll.) — Crozals: *Saint-Simon*. Paris, Lecène-Oudin. 1897. (8° 235. l.) — Lanneau: *Scènes et portraits choisis dans les mémoires authentiques de Saint-Simon*. Paris, Hachette. 1900. 4-ème édition. Két kötet. (8° 432+419. ll.) E szemelvény, mely ez időszert a legbővebb, a Chéruei-Régnier fils-féle kiadásnak, (Paris, Hachette. 1873—1881. 22 kötet) alapján készült, mely még mindig az egyetlen hiteles szövegű teljes kiadás, mert a Boislisle-féléből (Paris, Hachette. 1879-től, körülbelül 30 kötetre tervezve), melyet e sorok írója szintén használt s mely elvégre fölvilágosító és történetkritikai jegyzetekkel, kiegészítő függelékekkel stb. kíséri a szöveget, eddigelé csak tizennégy kötet (1707-ig terjedőn) jelent meg.

maisága ideges izgatottságig fokozódik. Hozzáfogható adoma-
 író nincs a történetírók sorában, miként nem akad külön-
 elbeszélő a regényírók közt sem. Festőisége ámulatba ejt,
 akár intenzív, sötétesen realistikus színeivel, akár fényes és
 meleg koloritjával. Képzületének ereje egyáltalában a tüne-
 ményyszerű ritkaságok közé tartozik a francia irodalomban.
 Vegyük ehhez elemzésének erejét és a szónak stendhali értel-
 mében «kérelhetetlen» voltát, mondhatni: pessimistikus szel-
 lemét, s érteni fogjuk, miért magasztalják őt annyira mint
 arczképfestőt is. Valóban egy második Rigault ő ebben a szá-
 zadban, kinek tolla legalább is versenyez a nagy portraitista
 ecsetjével, a mint élénk idézi az akkori embereket, disharmo-
 nikus elemekben rendkívül gazdag complexitasukkal.

A francia irodalomnak és általában a világirodalomnak
 erről a kimagasló jelenségéről tavaly és tavaly előtt több becses,
 az eddigi kutatásokat összefoglaló dolgozat látott napvilágot.
 Magokból az emlékiratokból is most, az új század küszö-
 bén, negyedik kiadásban tették közzé az ez idő szerint leg-
 bővebb szemelvényt. Ez alkalomból, az említett irodalomtörté-
 neti munkák egyszersmind a mémoiresoknak Chéruei-Régnier-
 féle kiadása, valamint a Boislisle-féle kiadás jegyzetei alapján
 megkísértjük olvasóink elé tárni a XVII. századbeli francia
 főúrak intim életét, mely érdekes és sok tekintetben elszomo-
 ritón tanulságos. Teszszük pedig ezt azzal az óhajtással, vajha
 nálunk is találkozánk oly fordító és kiadó, kik, mint a néme-
 teknél Lotheissen és Spemann tették, vagy két kötetnyi sze-
 melvényt bocsátának a francia nyelvben kevésbé járatos
 olvasók rendelkezésére ez emlékiratokból, melyekről nálunk -
 ha nem csalódunk — eddig inkább csak a történettudósok vet-
 tek annyiban tudomást, a mennyiben Saint-Simon magyar-
 országi dolgokról is emlékezik helyenkint.

I.

Soha főúri családban a hirhedt nemesi gőg erősebben túl
 nem tengett, nemzedékről nemzedékre hívebben nem öröklő-
 dött, mint Saint-Simonéknál. Még a socialista ábrándozóvá
 fajult dédunoka, a «saintsimonismus» hirhedt apostola is épen
 oly önhittén fogja származtatni magát a XIX. század elején

Nagy Károlytól, mint akár herczegősei kétszáz évvel előbb. A mémoire-írót magát majd szétveti a feudalis dölyf, az absolut monarchia idejében. Pedig hiába minden gögös képzelgés: a család nemessége ugyan nem épen a legújabb keletű, de nagyuraságuk mindössze a mémoire-író atyjától kelteződik.

Claude de Rouvroy, duc de Saint-Simon, egy elszegényedett vidéki nemes családnak volt sarja; apród minőségben kezdte pályafutását XIII. Lajos udvarában. Vadászatkedvelő urának megtetszett ügyessége és megbízhatósága. Hiszen a király, ha rája bizta kürtjét, nem kapta benyálazva vissza tőle, mint a többi apródtól. Mi több, ő oly leleményesen tudta odaállítani váltáskor a lovat, hogy a türelmetlen uralkodó földreszállás nélkül ugorhatott nyeregből nyeregbe. Ezen s ezekhez hasonló érdemek jutalmául aztán mind több és több javadalmat eszközölt ki magának XIII. Lajosnál, a ki a mennyire idegenkedett a nőktől, annyira szükségét érezte a kegyenczek barátságának. Ez emberkerülő, félenk s unatkozó léleknek a vadászat volt egyetlen szenvedélye, s nem Claude de Saint-Simon volt az egyetlen, sem első kegyencze, ki e szenvedélyénél fogva emelkedett. De Luynes is sólyomidomító tudománya révén lett szegény nemesből herczeg és pair, az ország első dignitariususa és főhadvezére. Claude de Saint-Simon emennél hasonlíthatatlanul kisebb kaliberű ember volt: Richelieu talán épen azért, mert átlátta, hogy mennyire jelentéktelen, nem akadályozta, hogy a király rá pazarolja kegyeit. Így aztán az egykori apród, vagyonban és rangban mindinkább gyarapodva, huszonkilenc éves korában az ország legfőbb urai közt foglalt helyet mint herczeg és pair.

1644-ben, harminczhetedik évében megnősült. Egy főrangú, szép és szellemes, akkor még csak tizenöt éves nőt vett el, ki korának egyik hiresebb précieusee, büszke, nagyravágyó és cselszövény-kedvelő nő lett. Egy leányok született, ki aztán egy pairhez ment férjhez és a mémoire-íróra hagyta vagyonát. Huszonhét évi házasság után, 1670-ben vesztette el Claude ezt a nejét és két év múlva, mikor pedig már hatvanhat éves volt, újra nősült, egy nálánál harmincz s egynehány évvel fiatalabb nőt vezetve oltárhoz. E lépéseért a kortársak gonoszkodó gúnya zúdult rá, de ő mit sem törődött az élecfaragókkal: három évvel később, hatvankilenc éves korában elvégre egy fiúgyermek apjának mondhatta magát, s így teljesült régi forró

vágya: volt a ki rangját örökölje. Ezt a gyermeket, ki majd tulajdonképen híressé fogja tenni a család nevét, a kor szokása szerint egyelőre csak szükségkereszttségben részesítették; az ünnepélyes keresztelő másfélévvel azután ment végbe a versaillesi kápolnában, a mikor is XIV. Lajos és neje szerepeltek keresztszülők gyanánt.

Ez a második házasság ugyanis már XIV. Lajos uralkodásának idejébe, fénykorába esik: mémoires-írónk közvetlen a Molière halála előtti évben született... XIII. Lajos egykori kegyence, a mióta imádott urát elvesztette, az udvartól elvonultan, családjának meg egykori pártfogója emlékének élt. XIII. Lajos halálakor úgy érezte, az egész világ romba dült számára, és annyira elfogta a keserűség, hogy mikor a temetési szertartáson mint Grand Écuyer ledobta a sírboltba a néhai király kardját, majdnem magát is utána vetette. Mégis beletörődött a veszteségbe és hol Párisban, hol a vidéken töltötte napjait. A Fronde őt is fegyvert fogni kényszerítette; mint királpárti harczolt másfél éven át. Az új udvartól, melyet ezzel lekötelezett, egyébiránt nem zárkozott el ridegen. Abba nem egyezett bele, hogy neje a királyné palotahölgye legyen, mert — mint mondá — ő nem az udvarnak, de magának házasodott; de máskülönben jó egyetértésben élt az új intéző hatalmasságokkal és nyílt házat tartott. Azonban, ismételjük, családjá mellett legfőképen XIII. Lajos emlékének élt, kit ő, mint aztán fia is, mindig Igazságos Lajos néven emlegetett, a királyok igazi eszményképe, Szent Lajos igazán méltó utódjának tartott. Mint Szent Lajossal egykor Joinville, oly cultust üzött ő XIII. Lajossal. Nem gondolt ugyan kanonizáltatására, oltárt sem emeltetett neki, mint a középkori krónikairó a maga urának; de arczképét minden házában, minden szobájában családi palladium gyanánt őrizte.

Bizonyára a pártfogója iránti kegyelet vezette őt akkor is, mikor fiának Lajos nevet adatott a kereszttségben. Ez a fiú, Louis de Saint-Simon, kit az irataiban nyilvánuló fölfuvalkodottság és indulatosság, valamint erőteljes egyénisége és kiváló szellemi tehetsége után minden olvasó physikai erőtől duzzadó daliának hajlandó képzelni, az öregkornak kései gyümölcse volt: vézna beteges gyermek, ki mindvégig vézna emberkének is maradt. Születése kivételes jelenség volt, tekintve az atya korát; a kortársak mint ritkább esetet idézték orvostudományi műveikben.

Neveltetése sem volt kevésbé kivételes. A főrangú gyermekek sorsa abban a tekintetben nagyon hasonlított a mai polgár gyermekekéhez, hogy a cselédek teljesítették körülöttök a nevelői teendőket. XIV. Lajos egyik ministere, Beauvilliers herceg hét éves koráig a házmester lakásán, a szolgaszemélyzet közt hányódva-vetődve «nevelődött». Voltak főúri házak, hol egyenesen a lakájt léptették elé hivatalos nevelővé. Louis de Saint-Simon rendkívül szerencsés volt e tekintetben is. Szülei maguk foglalkoztak vele. Anyja erényes, okos asszony lévén, világi hiúságokért nem hanyagolta el a családját, a mi ezidőben ritkaság számba ment. Atyja pedig, ki nyolczvanhét évig élt, zsenge korától tizenhetedik évéig irányította gyermekének szellemi fejlődését. Ez a gyermek alig ismerte a gyermekkor örömeit; egykorú társakkal nem igen érintkezett, korán bölcsesé fejlődött a szülői körben. Fogadtak melléje rendes nevelőt is egy nemes ember személyében, ki erkölcsileg is hatni iparkodott rá, már ekkor erősen jelentkező indulatosságát fékezni kívánta. De a mint mondtuk, atyja volt és maradt szellemének főirányítója. Tőle sajátította el XIII. Lajos cultusát; vele együtt pontosan részt vett évenként az elhunyt király halálának évfordulóján a gyászmisén, melyről csakhamar mindenki elmaradozott; atyja halála után is ötvenkét éven át adózott e kegyeletnek, s följegyezte, hogy mindig egyedül volt jelen a templomban. Hisz a holtaktól mi hasznót sem várhattak már az udvaroncok! Claude e cultussal beleoltotta fiába a múlt időkért való rajongásnak és a jelennel való elégtelenedésnek szellemét. Mindenekfölött pedig beleoltotta a főnemesi büszkeséget, a főnemesi jogokhoz való rideg ragaszkodást, a mi az absolut monarchia napjaiban természetesen nem jelenthetett egyebet, mint az illem kérdésének szőrszálhasogatását s az ezekből eredő kanapépörök előszeretetét. A fiú is úgy fog majd később az efféle vitákban oraculum gyanánt szerepelni az udvarnál, mint szerepel most az apa...

Tudományos képeztetésre nézve egyébiránt nem részesült többen, mint kortársai. Megtanult lovagolni és vívni, mint egy nemes ifjútól első sorban várható; megtanult latinul folyékonyan beszélni; megismerkedett a római auctorokkal; tanult geographiát, heraldikát és hazai történelmet: különösen ez utóbbi két tárgy kötötte le érdeklődését. Mennyire atyja szellemének hatása alatt állt itt is, eléggé jellemzi az a tény, hogy

mint kis fiúcska már folyton azzal zaklatta a házukhoz járó idősebb főurakat, beszéljék el neki részletesen, minő volt hajdanta a szertartásos élet. És hogy mennyire koránérő lélek volt hősünk, az bizonyítja, hogy már tizenöt éves korában kifejlődve találjuk nála a későbbi mémoires-írót leglényegesebb alapvonásaival: a mint a dauphin nejének temetését leírja, már maliciózan és a megfigyelő tehetsége, van benne bizonyos pessimista mellékizű humor, és a mi nem kevésbé fontos, a szertartás pompáját egy szertartásmester aggályos pontosságával jegyzi föl.

Nem lephet meg, ha ez a gyermek tizenöt éves korában már teljesen beleúnt a tanulásba. A könyvekkel azidőben egyáltalán nem sokáig gyötörték az ifjakat, a kiknek nem vált szégyenére, ha tudatlanok maradtak is: e tekintetben is maga XIV. Lajos járt elől személyes példájával. Nem a tudományos képzettség, hanem a társadalmi finom modor és a vitézség volt ekkor a fiatal ember eszménye, melyet elérni igyekezett. Az udvar és a harctér volt vágyainak végpontja, hová minél hamarabb el óhajtott jutni. Saint-Simon Lajos a maga részéről annál türelmetlenebbül sóvárogatott utánuk, mert ritka kedvező alkalom nyílt akkor. Az ország Flandriával folytatott háborút, mely maga is mintegy az udvari ünnepélyeknek lett aztán kiegészítő része. A király ugyanis udvarának egy töredékével a harcz színterén időzött s nappal vadászatva, este lansquenet-t játszva szórakozott, az odahívott udvarhölgyek számára fényes szemléket, lakomákat rendezett. — Az anya mégis féltette gyöngé szervezetű fiát s ennek bizonyos csellel kellett élnie, hogy anyjának aggodalmaival szemben atyját a maga pártjára bírja. A betegeskedő öreg aztán elvitte Versaillesba s bemutatta a királynak.

Saint-Simon így aztán 1692-ben, tizenhetedik évében mousquetaire lett. Megnyílt előtte a harci pálya és mindenkifölött megnyílt az udvar. Részt vehetett immár a csatában és részt kivált az udvar mulatozásaiban. Mint emlékezetre méltó eseményt jegyzi föl, hogy azon a farsangon először tánczolt a király báljában. Elmondja, hogy rendkívül örült a báli saisonnak, a mi egy kissé vissza is tetszett a király sógornéjának, Madamenak, a ki vajmi kevésbé volt farsangoló kedvben. Hogy mi hangolta így Madameot, annak oka a kor botránykrónikájának egyik érdekes fejezetével kapcsolatos és mélyen beenged

pillantanunk a királyi család életébe, egyáltalán az akkori viszonyokba. Térjünk ki tehát ez ok följefjtésére, félbeszakítva hősünk életrajzának fonalát, mely úgyis mindössze csak ürügy nekünk arra, hogy kapcsán az egész korról mutassunk be némi képsorozatot.

II.

Monsieur, a király öcsese, a kire vonatkozó részek az emlékiratok legérdekesebb helyei közé tartoznak, rendkívül sajátságos alak a XVII. század francia udvarában.

Pár lappal azután, hogy a magyarországi elégületlenek, a *Serini* grófok, *Frangipani* és *Nadesti* gyászos végéről, valamint *Ragotzinak Neustadtba* záratásáról emlékezik Saint-Simon, ily arczképet fest a szóban levő fenséges úrról:

«Köpczös kis ember volt, a ki falábon látszott járnai, anynyira magas sarkú czipót viselt. Mindig úgy föl volt pipe-rezve, akár egy nő; telides-teli rakta magát gyűrűvel, karpereczcel, drágakövel. Fekete, hajporos parókája elől szélesen kibontva csüngött alá. A hol csak tehette, szalaggal diszítette magát; csak úgy áradt róla a mindenféle illat; mindenben maga volt a megtestesült csín. Azzal gyanúsították, hogy, bár észre nem vehetőn, de pirosítja magát.*) Orra nagyon hosszú volt; szája és szemei szépek; arca telt, de nagyon hosszú.»

XIII. Lajosnak ez a kisebbik fia, mint e leírásból, külseje után megítélhetjük, oly nevelésben részesült, hogy lehetőleg kevésbé legyen veszélyes öcsese a királybátyának. Saint-Simon szerint ő nyerte meg a kasseli csatát. Annyi bizonyos, hogy máskülönbem nem nagyon hősi lélek volt ez a szépelgő, hiú, élvhajhász emberke, ki inkább illett volna be nőnek, mint férfinak. Szerette a pletykát; a nők iránt annyiban érdeklődött, a mennyiben szeretett czivódásukban gyönyörködni: máskülönbem a mignonokat tartó III. Henrik «olaszos» hajlamait örökölte, mely hajlamoknak visszataszító nyomai nemcsak a renaissance idejében, de sőt Molière egyes kortársainál is megtalálhatók. Monsieurnek annyi mentsége lehet az

*) A pirosító használata ekkor általánosan dívott; az valósággal tüntetés számba ment, midőn XIV. Lajos öregségében az ájtatoskodó hölgyek fölhagytak vele.

utókor előtt, hogy e természetellenes hajlamaival nem áll el-szigetelt jelenség gyanánt a maga idejében. Férfikegyenczei aztán zsarnokoskodtak rajta, még a királynak is sok boszúságot okoztak, így főleg a chevalier de Lorraine, a ki a kortársak szerint «szép volt mint egy angyal».

Ellenére ez «olaszos» hajlamoknak, két ízben is meg-nősült Monsieur.

Első neje a XVII. századbéli francia udvarnak legbájos-sabb nőalakja volt, a mindenkitől s első sorban a királytól imádott Henriette, a szerencsétlen angol király, I. Károly leánya, IV. Henrik francia király unokája. Ezt a nőt az anya- királyné eredetileg XIV. Lajosnak szánta, minthogy azonban ez akkor Mancini Mária-ba volt szerelmes s hallani sem akart másról, tehát Monsieurvel vétették el. XIV. Lajos gúnyolódva mondta öcséséről, sógornéjának soványságára czélozva, hogy «a tenetű csontjait vette feleségül», de a gúny aztán mind élénkebb érdeklődésnek, rokonszenvnek, sőt végül szerelem-nek adott helyet szívében. Henriette szívesen fogadta a király-sógor gyöngéd udvarlását s föltétlenül rendelkezett az ural-kodó hajlandóságaival. Közben trónjára visszahelyezett báty-jához utazott diplomaiati megbízatással, melyet pompásan végzett: bálványoztatása visszajövetele után érte el tetőpont-ját az udvarnál. És ekkor érte utol őt hirtelen a halál, mint azt Bossuet remek gyászbeszédében oly csodálatraméltóan beszéli el. A mai kutatás *) kétségbe vonja azt, hogy mérge-zésnek esett volna áldozatul; de az egykorúak, kiknek szavait az évekkel e haláleset után született Saint-Simon is visszhan-gozza, szentül hitték: szerintök a chevalier de Lorraine, ki neki tulajdonította száműzetését, állt így boszút rajta.

A második Madame, az, a kit imént oly rosszkedvűnek láttunk, bajor Erzsébet Sarolta, a rajnai választó palatinus gróf leánya volt, a későbbi regensnek, az orleánsi herczegnek anyja, ki majd túléli férjét. Saint-Simon szavai szerint «erő-sen német nő volt minden erkölcsében». Egészen idegen világ volt rája nézve Versailles és ő mindvégig exotikus jelenségnek

*) V. ö. Boislisle nagy apparatussal összeállított értekezését a mémoiresok VIII. kötetében. (*La mort de Mme Henriette* 636—666 ll.) Boislisle nézetét fogadja el Funck-Brentano is újabban megjelent s alább idézett könyvében, mely a XVII. századbéli mérgezési pörök- kel foglalkozik.

nek maradt ott. Mindenféleképen kirítt e finom, e raffinált és romlott környezetből, levén nyers, indulatos, ridegen erkölcsös, szókimondó és zajos véralkatú dáma. Főfoglalkozása az örökös levélírás volt: állítólag éjet-napot azzal töltött, hogy halomszámra írta a leveleket hazájába, melyért rajongott, rokonainak, kik közül némelyiket sohasem látott. Nagyon szerette még a lovakat s a kutyákat: élt-halt a vadászatért. Nemkülönben a színi előadásokért is. Roppant sokat adott a külső méltóságra: mindig csak a legfeszesebb díszben jelent meg.

Ez a Madame, ki erény tekintetében nem ismert megalkuvást s főnhangon kárhóztatta a főrangú nőknek, valamint saját édes fiának ledér életmódját, természetes ellenszenvvel viseltetett XIV. Lajos törvénytelen gyermekei iránt, kiknek egy tuczatot is meghaladó számából ez időszerint három leány és két fiú élt. Pedig ezek a gyermekek voltak XIV. Lajosnak igazán kedves, szívéhez valóban közel álló gyermekei. Az uralkodó aránylag kevésbe vette törvényes gyermekeit, kik politikai kényszerházasságból születtek, s kikért annál kevésbé kellett aggódnia, minthogy törvény biztosította rangjokat s jogaikat, míg amazok, szerelmeinek gyümölcsei, az ő különös pártolása és kegyei nélkül nem igen boldogulhattak. Ezt tudva, lehetőleg mindent megtett előmenetelök érdekében s ebbeli szándékait nem kevésbé segítette elő Madame de Maintenon, ki e gyermekek egy részének nevelőnője volt annak idején. Ismeretes, hogy végrendeletében, melyet azután unokaöcsse és veje hivatalból megsemmisített, mily törvénytelenül intézkedett a duc du Maine javára. Hogy mennyire szíven hordta mindazt, a mi e Montespannétól született fiára vonatkozott, érdekesen világítja meg Saint-Simon egy adomája. Egy napon ebéd után a király, a mint észrevette, hogy az asztalt leszedő szolgák közül egyik egy darab biscuit-t csúsztat zsebébe, pálcájával neki esett s végigverte. Az udvar hüledezve látta, mint feledkezik meg ő felsége szokása ellenére minden méltóságról és illemről: mindenki tudta, hogy ez a szolga azokért a kellemetlen hírekért bűnhődik, melyek a németalföldi háborúból a herceg ügyetlenségeiről érkeztek és az apát mód nélkül fölizgatták. — Ugyancsak Montespannétól született idősebbik leányát Condé herceghez adta nőül, míg az ifjabbikat, miután La Vallièretől született leányát Condé öcsésével,

Conti herczeggel vétette el, unokaöcscsének, a későbbi regensnek szánta, ki akkor még duc de Chartres nevet viselt.

Már az előbbi két vérbeli főherczeg házassága is e törvénytelen leányokkal megbotránkozást keltett. Jegyezzük meg, hogy ez absolut monarchia korában sem fojtott el a servilismus minden «közvéleményt», és XIV. Lajos a maga titkos rendőrei, besúgói és levéltitokmegsértő cabinet noir-ja révén teljesen tájékozva volt e közvélemény felől. Azonban mit sem törődött vele; ez a király, a megfélemlítés elvére támaszkodva akart uralkodni, mint maga mondá, nem korlátoztatta magát azzal, mit mondanak s tesznek háta mögött: az volt a fő, hogy szentől-szembe senki ne merjen ellenére beszélni s cselekedni. Már négy év óta foglalkozott azzal a tervvel, hogy vejévé teszi unokaöcscsét. E terv kivitelével azért nem sietett, mert tudta, hogy öcscse, Monsieur is kényes a maga tiszta királyi vérere. Madame meg épen irtózik minden efféle mésalliancetól. Monsieur aztán sikerült «megdolgoztatnia» a chevalier de Lorraine által, kit ő felsége nem átallott igénybe venni, s ki dús jutalom reményében készségesen vállalkozott a közbenjáró szerepére. Az unokaöcscsöt magát romlott erkölcsű tanítója, Dubois közbenjárásával, ki később bibornok s a regens herczeg ministere lett, próbálta megnyerni tervének. Csak Madame előtt óhajtott az utolsó perczig titkolni a dolgot: de ez megsejtette, miben töri fejét a királlysógor. Egy napon aztán XIV. Lajos magához hívatta a duc de Chartres-t. Ez ott találta atyját is felséges nagybátyjánál, ki kegyes leereszkedéssel és jóindulattal adta elő neki, hogy mivel a háború miatt nem tud idegen herczegnőt szerezni számára és a királyi herczegnők közt sincs megfelelő korú, tehát leányát (vagyis hajadon törvénytelen gyermekét), kinek két nénje szintén királyi herczeghez ment nőül, óhajtja hozzáadni. A fiatal ember, ki még mindig menekvést remélt, dadogva hivatkozott, hol atyjára, hol anyjára, mint a kiket illet az elhatározás... De hiszen itt az atya! Nemde, ő beleegyezik?.. Monsieur, ki épen abban bizott, hogy fia fog erélyesen föllépni, nem mert ellent mondani... Madameot pedig szintén azonnal hívatta a király, hadd nyilatkozzék ő is.

Madame jött s a mint belépett, valóságos kelepczébe került. A királlysógor méltóságosan és szeretetreméltóan ment elébe, azzal a kijelentéssel, hogy reméli, hogy kedves sógor-

néja nem fogja ellenezni hő vágyának teljesülését: férje és fia már úgysis beleegyezett abba, hogy Mlle de Blois duchesse de Chartres legyen. A király tudta jól, hogy szavaitól Madame kevéssé lesz elragadtatva, de azért úgy adta, mintha épen az ellenkezőjéről volna föltétlenül meggyőződve. Madame, ki élt már a gyanúperrel s ki épen ezért már régebben szavát vette fiának, hogy efféle mésallianceba bele nem megy, megnémult az ámulattól és haragtól. Villámló szemekkel mérte végig gyáva urát és gyáva fiát. Aztán keserű gúnynyal szólalt meg: nos, ha a férjem is, a fiam is beleegyezik, akkor nekem nincs semmi mondani valóm. Azzal szárazon meghajtotta magát és kisietett. Fia követte lakosztályába, de vesztére: könnyzáporral és szitkokkal fogadta mamája s aztán kikergette. Majd jött Monsieur is: Madame őt már nem kergette ki, de azért ő is szégyenszemre, szörnyen röstelkedve távozott feleségétől.

Délután négy óra tájt történt ez az emlékezetes esemény. Aznap este szokás szerint összegyűlt az udvar a termekben, melyeket mind fényesen kivilágítottak: zenét hallgattak, lansquenet-t meg billiardot játsztak, míg egy, szintén fényes szomszéd teremben frissítőket szolgáltak föl nekik. Ez volt az úgynevezett «appartement», melyen mindenkinek meg kellett jelennie: úgy kívánta a király, ki maga azonban már rég beléunt ebbe a multságba s az «appartement» idejét Maintenon asszonynál töltötte, hol ministereivel dolgozott. A szóban levő este a trónörökös, Monseigneur szokás szerint Monsieurvel együtt lansquenetzett: az utóbbinak vajmi kevés volt a kedve a játékhoz. Madame magában emésztődve ült egy hembrepartie mellett és szórakozottan nézte a kártyázókat, míg duc de Chartres meglehetősen leverten sakkozott. Alig lépett be aztán a terembe a minden baj főoka, Mlle de Blois, kit ez estére szokatlan díszbe öltöztettek, jelentették, hogy a király hivatja Monseigneur, Monsieur, Madameot, a duc de Chartres-t és Mlle de Bloist. Az utóbbi nagyon meglepte s megrémítette ez a hír: XIV. Lajos családjának tagjait mindig féltékenység, sőt ijedtség fogta el, ha színe elé kellett járulniok, kivált ha váratlan hívására tették ezt.

A termekben futó tűz gyanánt terjedt el a hír; mindenki tisztában volt vele, miért hívatta az illetőket a király. Mikor pár percz múlva Monsieurék visszatértek, hivatalosan tudtul adatott az udvarnak az eljegyzés. Ez a kijelentés úgy hatott,

mint a bomba: fölbomlott minden udvari illem, az emberek csapatokba verődtek a termekben, ámulat s izgatottság ült ki az arcokon. Madame pedig meghitt hölgye kíséretében nagy léptekkel járt föl s alá a hosszú teremben, folyton kezében tartva zsebkendőjét s folyton a legfesztelenebbül sírva, közben fönhangon beszélt, hevesen gestikulált. Saint-Simon maliciózus hasonlatával élve «olyan volt mint Ceres, a ki dühvel keresi s Jupitertől visszaköveteli elrablott leányát, Proserpinát». Mindenki óvatosan tért ki útjából. Bent a játékteremben pedig Monsieur szégyenkezve és megzavarodva folytatta a lansquenet-t; fia is egészen magánkívül látszott lenni, míg Mlle de Blois szomorúan és feszélyezve ült ott, mert Saint-Simon szerint fiatalsága és tapasztalatlansága mellett is fölfogta a helyzetet és sejtette a következményeket. Ez a hölgy különben, kit Saint-Simon szokatlan optimismussal hajlandó itt megítélni, talán még sem volt oly tapasztalatlan leányka, habár külseje, modora erre vallott. Följegyezték, hogy szokott remegős, vontatott hangján így szólt ez alkalommal egy meghittjéhez, jövendőbelijére czélozva: «Nem törődöm én azzal, szeret-e vagy sem, csak feleségül vegyen...»

Aztán «a király vacsorája» következett, melyen XIV. Lajos úgy viselkedett, mintha mi sem történt volna. Madame ott ült az asztalnál, férje s fia mellett, a kikre rá sem nézett. Csak kiapadhatatlanul csurgó könnyeit törülgette és leste, milyen arcot vágnak az emberek ehhez az esethez. Monsieurnek és a hercegnek vörösre volt kisírva a szeme; ők sem ettek egy falatot sem. A király minden egyes tál ételből tüntető szivességgel meg-megkínálta sógornéját és ez épen oly állhatatos ridegséggel utasította vissza mindannyiszor. Mikor az asztaltól föllállottak, a király egy perczig cercelet tartott; aztán mély meghajlással bókolt Madame előtt, a ki erre oly hirtelen perdült sarkon, hogy ő felsége, mikor fölegyenesedett, már csak a hátát látta sebesen kifelé vitorlázó sógornéjának... Másnap reggel az udvar tisztelgett Madameéknél; de jónak látták szerencsekívánó bókjaikat mindössze meghajlásra szorítkoztatni. Aztán a nagyteremben gyűltek össze: itt látta először aznap reggel anyját az újdonsült vőlegény. Hozzá ment, hogy szokás szerint kezét csókoljon neki. Az elkeseredett anya e reggeli üdvözlésre azzal felelt, hogy szeretett fiát úgy teremtette képen, hogy «ennek csillagokat hányt a szeme», és csak úgy csattant

belé a terem : nagy szégyenkezésre a herczegnek és nagy megriadására az udvarnak . . .

Az erre következő vasárnapon, a farsang utolsó vasárnapján fényes bált tartottak az udvarnál a most említett családi ünnepély alkalmából. Ennek a vasárnapnak reggelén történt az, hogy Madame «savanyú és bosszús hangon» vetette oda a tizenhét éves Saint-Simonnak, ugyan mint tud annyira örvendezni a bálnak! Persze Saint-Simon fiatal, ő meg már öreg asszony. Alig is várja, hogy véget érjen a farsang . . .

A mondottakból értheti olvasónk, mint elrontotta Madamenak farsangoló kedvét az a diadal, melyet Mlle de Blois eljegyzésével Saint-Simon kifejezése szerint így ült «a sodomia és a kettős házasságtörés».

III.

1692-ben Saint-Simon elvesztette atyját, kinek czímeit és javadalmait részben a király kegyéből örökölte. Anyja most már minden áron arra törekedett, hogy megházasítsa őt. A fiatal herczeg nem is vonakodott házasságra lépni, de csak szíve szerinti nővel. Szíve szerintinek pedig oly nőt tartott, ki nemcsak hogy főrangú és gazdag, de elég hatalmas a családjá arra, hogy nagy befolyással támogathasson egy vőt. Így aztán Beauvilliers herczegnek, atyja barátjának családját szemelte ki. Ez a főúr, a kinek nevét egyszer már mellesleg említettük, nemcsak a jelenben, mint XIV. Lajos meghittje és egyetlen aristocrata ministere rendelkezett nagy befolyással, de a jövőben sem kisebb hatáskörre számíthatott, mint a trónörökös neveltetésének egykori főfelügyelője. Azzal mit sem törődött Saint-Simon, milyen a leány, kit el akart venni : sohasem is látta őt. A különzködésig gyakorlati kérő egész nyíltan kijelentette, hogy ő tulajdonképen nem is a leányt akarja nőül venni, hanem a szülőket. Ő nem is feleséget, illetőleg első sorban nem feleséget, de anyóست vagy — hogy a valósínűséghez még közelebb járjunk — apóست keresett. Soha ilyen vőt, ki apósába szerelmes!

Beauvilliers herczegnek nyolcz leánya is volt, de a legidősebbik, az egyetlen, kit nőül vehetett volna hősünk, egy

14- 15 év közti leány, sehogy sem akart megválni a zárdától. Így aztán le kellett mondani a tervről, bármennyire sajnálta az apa is, kit Saint-Simon e lépésével és viselkedésével úgy megnyert, hogy egész életére jóakarója maradt. A fiatal herceget annyira bántotta a kudarcz, hogy maga is zárdába vonult el: természetesen csak kis időre. Akkor, mint a következő században is, divat volt a francia főúrnál koronként a kolostor magányával cserélni föl a nagyvilági élet kábító zaját és ájtatos elmélkedés közt tölteni néhány hetet. Saint-Simon a trappistákhoz vonult el a mondott alkalomkor, a kiknek zárdája az ő családi birtokuktól nem messze állt, s kiknek reformátora és főnöke, Rancé abbé, egykor az öreg Saint-Simonnak jó barátja volt. Már gyermekkorában szeretni és tisztelni tanulta hősünk e szent életű embert, kinek kolostorába aztán mint ifjú is el-elvonult titokban ájtatossági gyakorlatokra minden évben. Valósággal lelki atyjának tekintette őt s tőle kért tanácsot lelkiismeretbe vágó esetekben . . .

Innen visszatérve ismét feleség után nézett hercegünk, anyjának gondos kalauzolása mellett. Ezúttal De Lorges maréchal családjához fordult, ki Turenne unokaöccse, nagyhatalmú hadvezér és gazdag főúr volt. Igaz, ezt a családot egy olyan folt disztelenítette, mely miatt sohasem szűnt meg vérezni a Saint-Simon gögje. A maréchal, hogy rongált anyagi viszonyait rendezze, egy gazdag pénzember leányát vette el, egy oly nőt, kiről a gonosz nyelvek azt terjesztették aztán, hogy «lakáj lánya», s hogy a vásárcsarnokba jár rokonai látogatására. Azonban ez a nő erényes, okos és finom modorú nőnek bizonyult, ki tiszteletet és rokonszenvet keltett az udvarnál. Saint-Simon hálát adhatott az égnek, hogy egy ily aszszonynak leányát vehette el. Mert a polgári vérrel polgári erkölcsösség is bele volt csöpögtetve abba a leányba, kit így az ifjú Saint-Simon herceg oltárhoz vezetett, s kivel példás és boldog családi életet élhetett, a mi az akkori főúri körökben vajmi ritka jelenség volt.

Nem akarunk itt a kor botránykrónikájának bő és iszapos árából merített pikánteriákkal szolgálni olvasóinknak, de nem hagyhatjuk némi megvilágítás nélkül azt a szomorú tényt, mennyire romlottak voltak az erkölcsök ebben a században, mely e tekintetben is tehát a XVIII. századnak volt előkészítője, s mennyire általánosan dívott ekkor, a nélkül,

hogy megütköztek volna rajta az emberek, mindaz, a mi a női tisztességgel és hűséggel homlokegyenest ellenkezik.

Az új udvar a nagyravágyó és pénzvágyó cselszövények mellett mindenekelőtt a kéjvágynak hódolt, mely egész rettenetességével uralgott. A kor erkölcsbirái nem győznek eléggé kikelni ellene s rámutatni borzasztó következményeire. «A modern dráma- és regényírókhoz, egy Balzachoz, egy Augierhoz kell fordulnunk, hogy oly átható perceptióját találjuk, minőt egy Bossuetnél találni, a kéjlegéssel előidézett erkölcsi decomponálódás előre nem látott hatásainak.» S hogy mennyire ment a perversitásban ez a társadalom, megítélhetni abból a tényből, hogy az erkölcsbirák dörgedelmeit, a prédikációkat e nők a világi multságok épen oly járulékanak tekintették, mint akár a játékot, a hangversenyt vagy az álarczos multságokat. Élvezték, ha a pap fedtte, leszidta őket. Az Istenháza sem volt előttök szent; a szerelmi találkozónak, a kéjvágy hivalkodásának lett ez is színhelye, hová e nők — mint ugyancsak a prédikátorok elkeseredve panaszozzák — nagy föltünést kelteni akarva léptek be, «fölemelt fejjel, nagy zajjal törve át a tömegben s mindenfelé jártatva merész tekintetöket», mohón kihívó tekintetöket. Már ruházatuk is ennek megfelelő volt. «Mi egyebet akarnak e keblek és vállak, ha nem a tisztátlanságnak odatárni a zsákmányt, melyre az leselkedik?»

Lássunk egy pár concret esetet.

Az udvar eszménye, Monsieur első neje, Henriette d'Angleterre, kit Bossuet oly melegen magasztal majd gyászbeszédeiben, gyarló egészsége mellett is annyira mohón élt a frivol nagyvilági gyönyöröknek, hogy férje haragjában válni készült tőle és legalább vidékre vitte egy időre, a mi rettentő bűnhődés volt e nőnek. Hisz attól rettegett, hogy elfelejti őt a király, ki több mint sógori rokonszenvvel viseltetett iránta. Vajon megállapodtak-e annál, a mit ma egy angolból visszakölcsönzött szóval a francziák flirtelésnek neveznek, vagy pedig egy újabb, mindeniknél súlyosabb bűnnel tetőzte be XIV. Lajos házasságtöréseinek sorozatát? Higyük el e kor egyik kiváló bűvárának Rébelliaunak,*) hogy csakugyan «nem látszik, hogy Henriette a maga részéről kötelességeinek teljes elfeledéseig

*) V. ö. Rébelliautól a Bossuet gyászbeszédeinek kiadásához irt bevezetéseket és legújban megjelent Bossuet monographiáját.

üzte volna frivolitásainak esztelenségeit». Higyük el Henriette barátnéjának, Lafayettenének, ki Madame életrajzát úgyszólván ennek diktálása alatt írta meg, hogy ő csak oly «vonzalmat» akart személye iránt a király részéről, mely «a szerelemnek csak előzékenységeit és kellemeit, de nem egyszersmind hevességeit is magában foglalja». De vajon a legjobb, a legártatlanabb esetben is ez az ilyen vagy olyan szerelmi játék sógor és sógorné közt nem a legveszedelmesebb és a legbűnösebb játék volt-e? A mi XIV. Lajost illeti, az ő erkölcstelen életéről nem is érdemes szólni: ebben az emberben minden tekintetben ázsiai kényúr lelke rejtőzött, többi közt tehát hárem-félét szervezett magának az udvarnál. Saint-Simon azt meséli, hogy a nép összesődült az úton, hogy lássa, mint kocsikáztat egyszerre «három királynét» egy kocsiban, t. i. törvényes hitvesét és két szeretőjét, La Vallière-t és Montespannét: akár így történt, akár nem, tény az, hogy XIV. Lajosnak még e kétszeres házasságtörés sem okozott lelki aggályokat, s ha a pokoltól nem félt volna kissé, ki tudja, mire lett volna féktelenkedéseiben képes. Henrietteről magáról viszont érdemes lesz idejegyezni, hogy nem XIV. Lajos az egyetlen férfi, kivel szerelmi viszonyt folytatott. Az udvartól száműzött Guiche hercegről tudva van, hogy nőnek öltözve lopózott be hozzá naponként. Azt mondják, hogy ebben a dologban is több része volt a regényesen kifacsart képzeletnek, mint a romlottságnak, több része a hiúságnak mint a bűnnek. Ám legyen igazok a Rébelliauknak: de vajon hány nőnél vonható meg e században szabatosan a határvonal a bűnnel játszás és a bűn elkövetése közt?

Általánosságban mondhatjuk, hogy a Fronde hősnői óta, kik oly könnyelműen játsztak a kéjjel s a halállal, a Mme de Longuevilleek és a majdan Bossuettól gyászbeszédben elparentálendő Amie de Gonzagueok óta nem változtak meg a nők Franciaországban erkölcs tekintetében: életök most is, az új nemzedék soraiban is, a botrányoknak volt hosszú sorozata. Mint a legrikítóbb esetek egyikét említsük itt föl a Conti hercegnéét. XIV. Lajosnak ez a természetes leánya azonkívül, hogy féltestvérével, a trónörökössel szerelmeskedett, egyszersmind egy gárdistával elegyedett szerelmi viszonyba, a ki viszont a trónörökös kedvesének volt a szeretője. Az egész dolog alatt piszkos politikai csel rejlett, melyet aztán XIV. Lajos cabinet noir-ja révén, az illetők leveleinek elfogásával, fede-

zett föl. Erre a kalandra czélozva Condé herczegné az udvar jelenlétében testvérét, Conti herczegnét, egy vacsora végén, mikor emez őt iszákossági hajlamaiért csipkedve «*sac à vin*» kifejezéssel illette, «*sac à guenilles*»-nek czímezte: mint látni, a mai társadalomnak legalsóbb sőpredékében ha beszélnek így egymással a nők, a milyen kifejezésekkel XIV. Lajosnak ezek a folyton czivódó leányai illették olykor egymást... Merjünk-e és szükséges-e egyáltalában ezek után a Labruyère kegyetlen gúnyolódására utalni, ki azokat a nőket, kik nem a gyóntatópapjokkal vagy házi orvosokkal vagy a fürdőszolgával szerelmeskednek, és kiknek már nem jut színész, balletánczos, zenész stb., mert ezeket a többi nők már lefoglalták, egy izmos természetű fiatal négerre figyelmezteti, mint a ki még «kapható», s a ki nem más, mint — a hóhér? — Emeljük még ki, hogy «e kor főrangú hölgyei közül, kiket úgy magasztal Cousin, sokan majdnem annyiszor eladták, mint ahányszor átadták magokat». Emeljük még ki, hogy aztán a mellőzött szerelem, a féltékenység, melynek oly bámulatos lélektani tragédiáit rajzolta meg egy Racine, a leghihetlenebb lépésekre ragadta e kor gyermekeit, minőkről a hirhedt mérgezési bűnpörök emlékeznek, vagy minőre egy Montespanné vetemedett, ki csak hogy visszanyerhesse XIV. Lajos szerelmét, nem habozott «testét» a fekete mise gyalázatosságainak szolgáltatni ki, mely szertartás gyermekgyilkossággal kezdődött.*)

Végezzük azonban a tisztességes nőkkel e kényes dolog érintését: még az ilyenek esete is kevésbé hízelgő végelemzésben erre a korra nézve. Ott van például Sévignéné, kinek vagonát férje szeretők (részben főrangú hölgyek) vásárlására tékozolta, mignem egyik szeretője miatt vívott párbajban elesett és családja így megmenekült a tönkrejutástól. A csinos fiatal özvegy nem ment többé férjhez. Pedig az özvegységet ekkor nehezen túrték az emberek. Saint-Simon apját nem idézzük példaképen, mert ő azért nősült, hogy fiú-ágon magva ne szakadjon. Sévignéné leánya oly férjhez ment férjhez, ki ezúttal már harmadízben nősült. Egy másik főúrról épen Sévignéné jegyezte föl, hogy annyira kétségbeesett nejének ha-

*) V. ö. Funck-Brentano: *Le drame des poisons*. Etudes sur la société du XVII-e siècle et plus particulièrement sur la cour de Louis XIV. stb. Hachette. 1899.

lála miatt, hogy csak egy negyedév múlva birta megvigasztalni újabb házasság; egy harmadik, egy 73 éves aggastyán félévig siratta nejét, és csak az tartotta vissza a kolostorba vonulástól, hogy neje emlékének azzal áldozhatott, hogy nőül vette a szobalányát. És a nők sem jártak el másképen. Sévigné né maga mégis, ismételjük, özvegy maradt. Talán szerelmi viszonyok folytatóásával kárpótolta magát ez a szellemes, kissé szabad modorú és beszédű nő, kit úgy körülrajongtak az imádók, s ki leveleiben majd a fia szeretőjét, egy ledér életű színésznőt «menyem» czímen képes emlegetni? Nem. Szigorún erkölcsös életet élt. Életrajzírói ma ezt annyira hallatlan különlegességnek tartják a kor szempontjából véve, hogy nem tudják másban lelni magyarázatát, mint abban, hogy ez a marquise »hideg véralkatú» volt...*) Ott van végül Lafayettené, a La Rochefoucauld hű barátja. Viszonyukat nemcsak e kor fogadta el, mint teljesen correctet, hanem az irodalomtörténet is gyöngéd rokonszenvvel szokta megítélni e két kiváló lény barátságát, mely jótékony hatással volt mindkettőnek szellemvilágára, s egyáltalában irodalmi működésére. Lafayettené La Rochefoucauld collaborálásával írt egy regényt. Egy éles nyelvű nőismerősük erre azt mondta: «immár nincsenek abban a helyzetben, hogy egyebet is producáljanak közösen». De máskülönb mindenki tisztelte s becsülte platói viszonyukat. És a férj? kérdi az olvasó. A férj szerepe legérdekesebb s épen miatta beszéltük el ezt az egész esetet: az irodalomtörténet egészen az utóbbi évtizedekig halottnak hitte őt; oly kevés vizet zavart az ő vidéki magányában, nejétől elvonulva...

Saint-Simon bizonyára nem azért nősült, hogy a családi körben ily szerep, illetve egyáltalában semmi szerep se jusson neki. Nem azért nősült, hogy ő jobbra, neje pedig balra, mindenikök külön-külön, egymással szemben szemet húnyva élje világát. Sokkal nemesebben érzett és a sors egy nemes nővel jutalmazta. Érdekes, hogy a nő családja szívesebben látta volna, ha a kisebbik leánynak kéri meg kezét. Ez a kisebbik az anyának, míg az idősebbik a nagyszülőknek volt kedvence: amaz barna, szép szemű, élénk modorú, míg a másik szőke, méltóságosan szép, de szelíd kedves jelenség. Az anya a főúri családok divatos szokása szerint, mely ellen

*) V. ö.: *Sévigné életrajzát* Boissier Gastontól.

Bossuet is ékesszólásának egész erejével tiltakozott, szívesen dugta volna zárdába az utóbbit, hogy kedvenczének jusson hozománya. A kisebbik, tizenöt éves leányt aztán hozomány nélkül a hirhedt kalandhős az immár hatvanhárom éves Lauzun herczeg vette el, a ki Saint-Simon szerint úgy hitte, hogy életének regénye még mindig nincs befejezve és apósa révén vélte régi nagyravágyó óhajait teljesülve láthatni. Mint éltek ezek együtt aztán, most nem kívánunk erről szólni, bármily érdekes és elszomorító is a vénségére megnősült Don Juan sorsa ez ifjú nő oldalán. Saint-Simon maga a legboldogabban élt nejével, kiról, noha ő különben nem valami érzékeny lélek, mindig a legmélyebb gyöngédséggel beszél emlékirataiban, mint «a szerénység, kellem, erény megtestesüléséről», a kivel «végtelen és kölcsönös gyöngédségben, föltétlen bizalomban, meghitt, teljes és hézagtalan egyesülésben» élt sok-sok időn át «a föld legboldogabb embere» gyanánt. Tizenegy évvel neje halála után kelt végrendeletében, mely nejének meleg magasztalásával telve, elrendelte, hogy az ő koporsóját úgy erősítsék össze a nejéével vaspántok, gyűrűk, kacsok segítségével, hogy szét ne lehessen őket választani, hacsak mind a kettőt össze nem törik. A halálban is szorosán egyesülve óhajtott lenni nejével. A forradalom idejében aztán a csöcselék egyszerre törte össze a két koporsót és együtt szórta meggyalázott földi maradványaikat a közös gödörbe. Itt is együtt pihenhettek tehát . . .

IV.

Az esküvőt követő reggelen az új herczegné atyja palotájában fogadta az udvar előkelőségeit, kik tisztelegni jöttek. Egy díszágyon végig dülve fogadta őket a kor szokása szerint, mely még a XVIII. században is sokáig divatban maradt. Ez a szokás Spanyolországból jött át s annyira általános volt, hogy salonul az alcove maga szolgált, melyet ruelle-nek hívtak. Itt e díszágyon látta meg Lauzun herczeg Saint-Simonné testvérét s ekkor szeretett bele. . . A királyi palotában este Mme de Maintenonnál bemutatatta magának XIV. Lajos az új asszonyt, elhalmozta kitüntető figyelmével, a vacsoránál pedig — hogy úgy mondjuk — fölavatta, beigtatta az öt megillető méltóságba. Ez a következő szertartással ment végbe.

Az asztalnál Saint-Simonné is megjelent zsámolyával, — azzal a híres zsámolylyal, melyre csak a hercegnőknek volt joguk leülni a király vacsorájánál vagy a királyné cerelején, s melynek elnyeréséért oly heves küzdelmet vívtak akkor az emberi hiúságok. A király Saint-Simonnéhoz fordult s föl-kérte, foglaljon helyet. Aztán kibontotta asztalkendőjét s minthogy a főhercegnők és hercegnők még mindig álltak, fölemelkedett székéről és ismét a beigtatandóhoz fordult: «Madame, már kértem, hogy sziveskedjék helyet foglalni». Azzal mindnyájan letelepedtek, még pedig úgy, hogy Saint-Simonné anyósa és anyja közt foglalt helyet . . .

A nagy mémoire-író huszonegy éves korában megnősült tehát. De azért korántsem mondott le a katonai pályáról, melyen apósa, a maréchal révén ő is fényes jövővel kecsegtethette magát. Már is meglehetősen előmenetelt tett. Hisz tizenkilencz éves korában, vagyis harmadik évre, hogy szolgálni kezdett, már ezredességig emelkedett. Azonban ha valahol, itt érte keserű csalódás. A katonai pályán sebződött legkegyetlenebbül dolyfe, mert itt, a hadseregnél tapasztalhatta a leg-erősebben, mennyire új, a nemességre nézve hátrányos és sértő szellem lett uralkodóvá. Saint-Simon XIV. Lajos korát mint a «silány nyárspolgárság uralmát» szidja emlékirataiban: ez a nyárspolgári szellem ha rendet és fegyelmet iparkodott teremteni a közigazgatás minden ágában, nem kevésbbé törekedett erre a hadügy terén is. Colbertnek legodaadóbb munkatársa volt e tekintetben Louvois, ki a hadsereg szervezetét bátor kézzel és szerencsésen reformálta.

A francia hadsereg addig egészen feudális szellemben volt szervezve vagy helyesebben szólva: szervezetlenül hagyva. A nemesség a király hívására a csataterre sietni volt köteles, ott halálmegvető hősiességgel vitézkedett, de egyszersmind úgy viselkedett ott mint teljhatalmú úr, ki engedelmességgel senkinek sem tartozik, fegyelemről hallani sem akart. Hiszen ő fizette vazallusait és ezek csak őt ismerték uroknak; ő ruházta őket, ő nevezte ki a tiszteket; úgy és oda vezette katonáit, a hogyan s a hová neki tetszett. Annak a középkori hadviselési módnak maradványa volt ez még mindig, melyről gyakran olvassuk a középkori krónikáiróknál Villehardouintól kezdve, hányszor fajult végzetes fegyelmetlenséggé és lett súlyos veszteségnek esztelen okozója. Louvois megértette,

hogy neki mint hadügyminiszternek multhatatlan kötelessége változtatni ez állapotokon; hogy ideje már végre egységet vinni be a hadseregbe, közös vezetés alá tömöríteni és szigorúan fegyelmezni az összes csapatokat, hogy ezentúl csak egy fej és egy akarat érvényesüljön, egy bizonyos célpontra irányítva az összpontosított erőket, melyek addig szerteszt ágaztak, szerteszt forgácsolódtak. Mai embernek nehéz elgondolni, hogy lehetett idő, mikor még nem látták be ez elemi igazság helyes voltát: de tudvalevő, hogy rendszeren az elemi igazságok belátása került mindig legtöbb idejébe és kárába az emberiségnek.

Louvois reformja a hadsereget teljesen átalakította tehát; vele kezdődik Franciaországban a modern hadviselés. Természetesen Louvois sem tehetette, hogy azonnal tabula rasa-t csináljon a múltból. Bármily gyökeres volt is újítása, meg kellett alkudnia az adott viszonyokkal, átmeneti intézkedésekhez kellett folyamodnia. Ezért még mindig megtartott egyet és mást az eddigi szokásokból. Így például, ha addig a katonatiszti rangot, mint minden hivatalt, pénzen lehetett vásárolni: ezt a mai fogalmak szerint kiáltó visszásságot Louvois sem törölte el. A századokat, ezredeket ezután is pénzzel fizette meg tulajdonosa; de már nem mindenki szerezhetett magának csapatot, a kinek kedve és pénze volt hozzá. Hogy valaki tisztit rangot nyerjen, előbb katonáskodnia kellett. S a mi nem kevésbé fontos: a király beleegyezése volt szükséges ahhoz, hogy valaki csapatot vásárolhasson magának, ezt a kegyet pedig korántsem nyerte el mindenki. Végül a tulajdonos nem rendelkezett többé föltétlenül katonáival. Az ezredes nem választhatta immár tetszése szerint a maga tisztjeit, nem kormányozta őket kénye-kedve szerint. Az ezredes maga is ellenőrzés alá jutott. Ellenőrökül hadbiztosfelügyelők voltak kiküldve és pedig mindig váltakozva, más meg más eszathoz: ezek többnyire közlegénységből vergődtek föl, minden kicsiségbe belekötő durva katonák voltak, kik semmiféle szabálytalanságot el nem néztek, azonnal jelentést tettek a miniszternek, a kinek keze nyomása és így a király kezé e szerint mindenütt érezhető volt.

Természetesen a főnemességgel szemben kivételt tett a katonai fegyelem is, a mennyiben nem alkalmazták rájuk egész ridegen a törvény szigorát. Így Saint-Simon kezdő ka-

tonai szolgálata, mondjuk: önkéntesi ideje arra szorítkozott, hogy a versaillesi termek ajtajánál őrt állt. Mikor pedig a királyt táborba követte, neki, az egyszerű katonának szabad volt két nemes emberből és harminczöt lóból, illetve öszvérből álló kíséretet vinni magával . . . És Saint-Simon emlékirataiban mégis rendkívül elégtelen a Louvois reformjával, melynek árnyoldalait szokott éleslátásával és malicziájával emeli ki. Hangsúlyozza, hogy ez a rideg központosítás apró-cseprő szőrszálhasogatásokba vész; hátráltatja a kiváló egyéniségek érvényesülését, míg a középszerűségek boldogulását föltöbb elősegíti. Különösen haragszik Louvoisnak arra az intézkedésére, mely az előléptetésnél a szolgálati időt, a sorrendet tette zsinórmértékké. Az anciennetével szemben bizonyára jogosult kifogásokat lehetett emelni: hiszen az ily sorrendi előléptetés rideg alkalmazása kizárta azt, hogy a kivételes tehetségek kivételes helyet meg hatáskört nyerjenek és hogy a Condék ezután is fényes hadvezéri diadalt arathassanak húszéves korukban. De a mi leginkább bosszantja Saint-Simont, ez az a körülmény, hogy «azok az emberek, kik azért születtek, hogy másoknak parancsoljanak», vagyis a főurak épen úgy kötelesek legyenek a muskétát hordani, mint akárki fia, -- egyszerű közlegénységen kelljen kezdeniök, mint a parasztnak, -- «silány néppé» kelljen lealjasulniok, miután már ezen a pályán az egyenlőség elve jutott bitorhatalomra.

Így vélekedik Saint-Simon öreg korában, emlékirataiban: valószínű, hogy fiatal korában, katonai szolgálata idején még élesebben bántotta mind e sérelmek érzése, s minél többet szolgált, minél jobban megismerkedett az új szellemmel, annál jobban elment kedve a választott pályától. De az előléptetés reményében várt és túrt. Valami különös lelkesedéssel nem vehetett részt a harcban, noha elég tisztességes szerepet játszott a körülményekhez képest Namur és Charleroi ostrománál, valamint a nerwindei csatában. A ryswicki béke után ezredét részben fölözlatták s maradékát más ezredhez osztották be vele együtt: ez még inkább elkészerítette. Módját találta, hogy ezután három éven át azt az időt, melyet hivatalosan ezredénél kellett volna töltenie, hivatalosan elbetegeskedje és fürdön töltsse. 1702-ben, midőn új háború küszöbén álltak, az előléptetésből kimaradt Saint-Simon, noha ezúttal több, nálánál szolgálati időre fiatalabb ezredes emelkedett maga-

sabb rangba. Ezzel csordúltig telt a pohár. Sebzett becsvágyának két hónapig tartott benső küzködése után és miután három maréchal és három udvari ember tanácsát meghallgatta, szakított a még kecsegtethető reményekkel és benyújtotta lemondását. Egészségi tekintetekkel indokolta eljárását, abban a tiszteletteljes, de határozott hangú levélben, melylyel tudtára adta a királynak megmásíthatatlan szándékát.

Ez a lépés, bárha egy ily vézna, beteges ember részéről az említett okot többnek lehetett venni pusztá ürügynél, erősen bántotta a királyt. «Íme megint egy, a ki elhagy bennünket!» szolt ő felsége boszúsan hadügyministeréhez. A hadseregből kilépést ő úgy vette, mint saját személyétől elpártolást. Saint-Simon említett levelében sietett hangsúlyozni, hogy rája nézve oly csapás az a kényszerűség, hogy a katonai pályával szakítania kell, mely ellen csak az a tudat nyújthat vigaszt, hogy ezután még több alkalma lesz a királynak személyes jelenlétével udvarlására lehetni. A király azonban nem óhajtotta hadserege létszámának kisebbitésével növelni udvaronczainak számát s ez a kissé képmutató bókolgatás nem engesztelte ki őt. Nem mutatta ki nyíltan neheztelését, de Saint-Simon csakhamar tisztában lehetett vele, hogy eljátszta az uralkodó kegyét. Bár ott élt az udvar körében, három évig tartott, míg XIV. Lajos ismét visszafogadta kegyébe. Nejére nem terjedt ki ez a részleges kegyvesztettség, sőt akárhányszor érzékeny megkülönböztetést tett a király férj és nő közt. Saint-Simon azt írja mémoiresjaiban, hogy ő csak nevetett ezeken az apró tüszúrásokon: több mint valószínű, hogy nagyon is élesen sajtó fájdalmat okoztak azok az ő hiú és nagyravágyó lelkének. Ha elgondoljuk, hogy az udvartól száműzött főurak a vidéken valósággal a paradicsomból érezték magukat száműzve, — hogy a purgatoriumban emésztődő lelkek sóvárgásával esengtek azon boldog percz után, mikor üt megváltatásuk órája és színről színre láthatják a versaillesei mennyországot az ott trónoló istenséggel: elhihetjük, hogy Saint-Simon az udvar körében, de a király kegyének körén kívül élve, tantalusi kinokat szenvedett. Elhihetjük, hogy bár közte és XIV. Lajos közt sohsem enyészett el bizonyos rejtett ellenszenv, rája nézve is a megváltatásnak volt egy neme, végtelen megkönnyebbülés volt, mikor a nagy Jupiter megszűnt tovább is ignoráló neheztelésével sújtani őt s ő

ismét a királyi kegy fényében sütkérezhetett, mint egyik legelső főúr az udvarnál.

Az udvarnál! Mily bűvös varázs rejlik ma is ebben a szóban az emberek képzeletére! De hogy akkor mi mindent rejtett magában ez a szó, arról nekünk alig lehet ma fogalmunk. Kísértsük meg mégis bármily halvány képet adni róla, Saint-Simon nyomán.

V.

XIV. Lajos udvarát, melyet mémoire-írónk a «despotismus politikájának» mesterfogásaként tüntet föl jogosan és genialis éleslátással, a mai utókor «monstruosus történelmi jelenségnek» nevezi. Bizonyára sehol, egy országban sem történt meg az, hogy körülbelül háromezer emberből álló csoport az egész nemzetet ennyire föltétlenül dominálja. Ez a maroknyi csapat volt a szám, mely mellett a nemzet többi, óriási része zérus volt, — zérus, melynek azon szám adta meg értékét. Miként ma Páris a divat irányítója, a művelt modor fő kiváltságosa, a vidékiesség lecsiszolója, — egyáltalában a politikai és társadalmi életnek, az irodalomnak és művészetnek gócpontja: ez volt, még pedig hasonlíthatatlanul tündöklőbb és hatályosabban az ancien régime idejében az udvar, melynek szentesítése nélkül senkisémm létezhetett.

«Az udvari élet Franciaországban, úgymond Crozals, a politikai történetnek és a társadalmi törekvéseknek gyümölcse, combinált terméke a diadalmaskodó királyi ténykedésnek és az engedelmességre idomított, de oly aristocrata erkölcsöknek, melyeket megóvott a szolgáliságtól a művelt modor bája, a szellem méltósága, az ékes beszéd művészete, a faj szellemes könnyedsége, a nők befolyása.» Már I. Ferencz óta többször, sikertelenül próbálkoztak ez élet megteremtésével az uralkodók: hogy sikerüljön, ehhez egy oly viharos rázkódtatásnak lezajlása kellett, minő a Fronde, — egy oly bámulatos tapintatú és bámulatos színművészi tehetségű király, minő XIV. Lajos. Uralkodó még nem tudott így hatni környezetére egyéniségének varázsával. Nap-király, Roi-Soleil volt ő nemcsak fényének ragyogására, de abban a tekintetben is, a hogyan vonzó ereje le tudta kötni kerengési pályájukra a körülötte

nyüzgő, belőle s általa élő bolygók ezereit. Bámulatosnak mondtuk tapintatát: tegyük hozzá, hogy erre az a megvetéssel párosult mély emberismeret képesítette őt, mely oly virtuóz művészsze tette őt az emberekkel való bánásmódban. Senki úgy át nem látott az emberi hiúságokon, annyit nem tett kiaknázásukra, mint ő, midőn a politikai működés teréről leszorított aristocrátiát, ezt az immár csak parádézó és élvező társadalmi osztályt kicsinyes ambícióktól zaklatott hangyabolylyá változtatta át, mely immár csak az anyagi vagy még inkább képzelt javakért, kitüntetésekért folytatott cselszövényekben használta föl tevékenységének erejét.

Ennek az új világnak új keretet teremtett XIV. Lajos. A Louvret odahagyta, és pedig azért, mert Párisban nem akart lakni. Mik voltak a főváros kegyvesztettségének okai, Saint-Simon részletesen felsorolja. Páris a Frondera, gyermekkorának keserű megaláztatásaira emlékezteté. Aztán ez a város tanúja volt könnyeinek, La Vallière első zárdába vonulásakor. A bámész, kíváncsi és maliciózus lakosság úgyszólván léptenyomon útjában állt, feszélyezte őt. Házasságtörő viszonyai óriási botrányt keltettek volna Párisban, hol kevésbé lehetett volna azokat ildomosan palástolgatni, s hol nem mindenki hűnyt volna oly udvaronczyi készséggel szemet, mint a hogyan Versaillesban hűnytak, már legalább addig, míg a király hátat nem fordított. Vegyük ehhez, hogy a fővárosban XIV. Lajos kevésbé vagy éppen nem elégíthette volna ki sétáló és vadászó hajlamait. Aztán tudta, hogy nimbusának se válik előnyére, ha a nyárspolgár előtt megszokottá, mindennapivá lesz alakjának látása.

Ezért építtetett magának Versaillesban új királyi palotát.*) A XIII. Lajos korából maradt bájos, előkelő vadászkastélyt, ezt a «kis kártyavárt» szárnyakkal bővítette ki hatalmas, fenséges tündérpalotává s megfelelő tündérparkkal vette körül, iszonyú pénz- és emberáldozat árán, hogy itt álljon székhelye a francia monarchiának egy egész századon át, 1682 május 6-ikától 1789 október 6-ikáig. Saint-Simon erős színekkel festi le, hogy a cäsarismusnak mily rettenetes

*) A versaillesi kastélyról most jelen meg folytatólagos füzetekben egy nagy tudománnyal írt s fényesen kiállított munka Nohac versaillesi conservateur tollából.

fényűző, mily despota módon tékozló ötlete volt ez. Saint-Germain hasonlíthatatlanul szerencsésebb és kevésbé költséges hely lett volna, úgymond, mert volt nagy kastélya, megfelelő parkja, ligete, egyáltalában természeti szépségekben bővelkedő fekvése. De XIV. Lajos dolyfe oly helyet választott, mely mindent ő neki köszönhessen. Így választotta Versaillest, «a legszomorúbb, leghálátlanabb helyet, hol nem volt kilátás, nem volt liget, sem víz, sem föld, mert minden nagy futóhomokkal volt borítva vagy pedig mocsárral, itt tehát nem is lehetett jó a levegő». Hogy mint «tyrannisálta a természetet» itt XIV. Lajos, ennek illusztrálására mindössze egy részletet kívánunk megemlíteni. Csak hogy vizet szerezhessenek, milliókba kerülő reservoirekat építettek a katonasággal, mely állandóan e czélből ki volt oda rendelve összes főtisztjeivel, kik esenkedve esenkedtek a háború után, mely őket e vészes, e keserves munkától és helyről elszólítsa. A halandóság oly mérveket öltött a katonaságnál, hogy fegyelmi vétség terhe alatt tilos volt nemcsak a halálozási, de a betegedési esetekről beszélgetni.

Húsz évig tartott ez építkezés. 1661-ben kezdték és 1682-ben fejezték be, mikor XIV. Lajos 44, Saint-Simon pedig még csak hét éves volt. Itt összpontosult most már az országnak összes születési és szellemi előkelősége. Itt, e szűk színpadon még szilajabban folytak az addigi ármányok, versenyesek. És itt a királyság és nemzet teljesen elkülönződött egymástól, hogy aztán borzasztó módon kerüljön szembe egymással a nagy forradalom idején, mely azzal kezdődött, hogy a nép a királyt erőszakkal visszavitte az ország fővárosába.

Hogy milyen hihetetlenül ünnepi és szertartásos volt ez új keretben az udvari élet, arról bőven olvashatni Tainenak magyar nyelven is megjelent nagy történeti művében, mely Saint-Simon emlékiratainak adatait is fölhasználja, bár tulajdonképen XV. és még inkább XVI. Lajos korát tartja szem előtt. Részünkről beérhetjük tehát a kép vázlatos körvonalozásával. Megemlítjük, hogy XIV. Lajos erős memoriával tartotta számon, ki és hányszor van jelen az udvarnál és hányszor távol. A távolmaradót föltétlenül kizárta minden kegyből; ha az ilyennek érdekében ejtett valaki szót, ezzel a lesújtó válaszszal tért fölötte visszavonhatatlanul napirendre:

«Nem ismerem!» Sőt még a gyakrabban elmaradókkal is érzékenyen érezte nem tetszését. A jelenlevők számára aztán oly aprólékos szertartási szabályzat volt kötelező, melyet már nem is a spanyol etikett, de egy ázsiai kényúr szelleme hatott át, s mely abból az alapelvből indult ki, hogy a királynak minden tette országos érdekű esemény, állami tény. Minden órára, sőt perczre járt az udvari életnek ebben a gépezetében, mely a lehető legpontosabban és a lehető legegységűbb ismétlődéssel működött. Meg volt állapítva, hogy ha az ágy lábánál háló szolga fölköltötte a királyt és az orvos meg a chirurgus elvégezték ő felsége személye körül teendőiket, mikor kezdődnek és meddig tartanak a különféle fogadások, tisztelgések, az egyes entrée-k, melyek kegyében rangjuknak megfelelően részesültek az udvaroncok, kiknek csapatait még az ajtónyitás mérveivel is megkülönböztette a szabályzat. Meg volt állapítva, mikor megy misére a király, mikor s hol lehet vele beszélni, mikor étkezik. Az étkezés is czerimonia volt, melynél a király a cselekvő, az udvar pedig a néző szerepét játszta: mily előszeretete a színpadi szereplésnek kellett ahhoz, hogy valaki még evés közben is nézőkkel vétesse magát körül! Szintúgy megállapított sorrenddel következtek napközben a rendes szórakozások, melyekről lentebb fogunk emlékezni. Végül a király lefekvése, a coucher sem kevesebb szertartásossággal ment végbe, mint a lever.

Ismételjük, mindezt részletesen beszéli el Taine, a ki fölülmúlhatatlan remekléssel varázsolja elénk a versaillesi életet a maga hallatlan pompájában. Elkáprázódik, beleszédül az ember, ha olvassa, mily rengeteg segéd- és szolgaszeméllyel vették körül itt magukat a főurak háztartásukban, mily versenyezve tündököltek és mint tündökölt valamennyiöknél ragyogóbban a király. Különben mindenkinek, a ki hallott vagy olvasott valaha Versaillesról, sőt talán járt is ott, úgy él emlékében ez a hely, mint az Ezeregyj tündérvilágának történelmileg hiteles megtestesülése. Arról már kevesebben tudnak, az kevésbé általánosan ismeretes, mennyi árnynyal járt ez a fény. Árny alatt itt nem a nép nyomorát értjük, melyről a caesarismus elvakult önhittsége nem akart tudomást venni, egyes intő szózatok ellenére; de értjük magának a főurak udvari életének nyomorúságait, melyeket senki erősebben le nem festett és egyszersmind senki odaadóbban nem

türt, mint *mémoire-irónk*. Ez az árny épen a belső életre vetődött s így tulajdonképen érdekel itt bennünket.

Maga Versailles városa a főúri paloták fényes sorozatából állt. Ezek kényelemre nem versenyezhettek az illetők vidéki kastélyaival, melyek a király hívó szavára lassankint mindjobban kiürültek, kihaltak; de mégis úgy a hogy elért bennök egy-egy család a kísérettel. A főúraknak azonban még ez is túlságos jó volt: ők még rosszabb után esenkedtek. Hiszen az volt vágyoknak netovábbja, hogy bent a királyi kastélyban nyerhessenek lakást. Már pedig ezek a lakások olyanok voltak, hogy olvasónk el nem cserélné érettök a maga még oly szerény otthonát, pusztán kényelmi szempontból tekintve a dolgot. Saint-Simon azt mondja, hogy a «király s a királyné apartementje a lehető legkényelmetlenebb volt». Ma divat a polgárcsaládoknál minél nagyobb szalont, főleg ebédlőt rendezni be, míg a többi szobák, így főleg a háló, nem egyszer igenis kicsinyre van szabva s nem a legegészségesebb. A király és királyné lakosztályában a lever és coucher szertartásai következtében a hálószoza volt a fogadóterem, a legkevéssbé intim, a legnyilvánosabb jellegű helyiség, tehát ez volt a legnagyobb, legdíszesebb; míg a többiek «a legsötétebb, legdohosabb, legbűzősebb fülkék» voltak. Ennek megfelelő volt a Saint-Simon lakosztálya is, kit 1710-ben ért utól végre az a nagy szerencse, hogy neje Berry hercegnő udvarhölgyévé neveztetvén ki, a királyi palotába elvégre ő is beköltözhetett. Az első emeleten kapott lakást, az úgynevezett új szárnyban. Összesen két szobát és két cabinet-t bocsátottak rendelkezésére: az utóbbiak magasságukban voltak ketté választva és így oly mansardeszerű sötét és szűk fülkéket alkottak, hová sem világosság, sem levegő nem hatolt. Ime, ily fészekben nyomorogtak ezek a dúsgazdag és kényes főurak, csakhogy közvetlen közelében élhessenek a minden kegyek főforrásának... És e kegyek után ők igen esengtek. Azzal a tudattal feküdtek le, mint egyikről föl van jegyezve, hogy ha valaki éjjel meghal, szolgáljok idejében fölkelte őket, hogy még elég korán megindíthassák a hajszát a megürült rang és javadalom elnyeréséért. A rang után törni kielégíthetetlen hiúságuk készteté őket, míg a javadalmakra anyagi viszonyaik miatt volt szükségök. Ez elszegényedett aristocraták, kiket az udvari élet fényüzése még jobban tönkretett, teljesen a király kegyéből éltek, ennek

révén lehettek dúsgazdagok, míg nélküle szegény ördögökké váltak. XIV. Lajos politikájával szorosán kapcsolatos volt ez, hogy így kezébe tartsa az élet-halál hatalmat. Jellemző, hogy még családjának legközelebbi tagjaival szemben is érezte a hatalmat, így például midőn Monsieurvel egyszer erős összeszólalkozása volt, mely Monsieurnek aztán halálát sietteté, azzal fenyegette meg őt, hogy úgy tőle, mint fiától megvon bizonyos kegydíjakat . . .

Ezeknek az embereknek a szó szoros értelmében nem volt otthonuk, hol félrevonulhassanak, elzárkózhatnak. Hisz ezekben a szobákban mindenki szabadon járt ki s be, Labruyère szavaival élve, az udvaronc «előszobában, lépcsőn, udvarban» töltötte életét, nem pedig a csak meghitteknek megnyíló szoba magányos intimitásában. Saint-Simon, hogy mémoiresjához az anyagot jegyezhesse, vagy hogy valamelyik látogatójával négy szem közt értekezhessék kényesebb természetű ügyekről, cabinetjébe volt kénytelen visszavonulni, hol nappal is gyertyát kellett égetnie. A kik pedig nem rendelkeztek ily lyukkal, a hogyan Saint-Simon a maga fülkáját humorosan nevezi, azoknak, hogy meghitten beszélgethessenek egymással, mint ugyancsak Saint-Simon korábbi éveiből tudjuk, a palota néptelenebb zúgaiban kellett egymásnak találkat adniok s valósággal bujósdit kellett játszaniok a fâcheux-k, a lábatlankodók, alkalmatlankodók miatt, annál is inkább, mert ez a Molière-től is gúnyolt, Saint-Simontól szintén sokat szidott typus nagyon ki volt fejlődve, el volt terjedve az udvari életben, mint e henye és kellemetlen emberfajnak különösen kedvező légkörben. Mennyire furcsa fogásokkal kényszerültek élni itt az emberek, hogy titkon mondassák el valakinek titkukat, erről álljon itt a következő történetke a kor pletyka-almanachjából, melyet Saint-Simon a maga részéről nagyon is nagy kedvteléssel gyarapított. A trónörökösne egyik imádójáról beszélük, hogy egy álló esztendeig mellbetegséget színlelt, tejkúrára adta magát és hangvesztés ürügye alatt mindenkivel úgy beszélt, hogy fülébe sügött: mindezt csak azért, hogy egy napon aztán a herczegnővel is így beszélhessen az udvar színe előtt . . .

Ebben a mindenki számára tárva-nyitva álló háztájnak életében mivé lett a családi kör szentélye? Mivé a házaselek együtt létének meghittsége? De ez erkölcsi tekintetek mellett

egészségi szempontból is veszedelmes volt ez a palota, hol a földszinttől föl a padlásszobáig összesen mintegy ötezer ember tanyázott. Képzelnék, mily romlott volt itt a levegő, és pedig nemcsak az említett fülkékben, a melyeket nem lehetett szellőztetni. A ragadós betegségeknek, melyek ellen akkortájt nem igen tudtak védekezni, rendkívül kedvező tér nyílt itt, ha egyszer el kezdtek dühöngeni, — és pedig annál is inkább, mert az udvari életnek kimerítő zajosságától elcsigázott szervezetekben egyáltalában nem volt meg a kellő ellenálló képesség a betegség ellen. A hirtelen halálesetek gyakoriak voltak és nagy számukkal meg-megdöbentették ezeket az élvezetekbe merült frivol lelkeket. Így például a dauphin, neje és idősb fia tíz nap alatt lett a halál martaléka. Ilyenkor megriadva, titkos mérgezésről beszéltek s majdnem újjal mutogattak rá a gyanúsítottakra. Hogy a mérgezés nem volt ritka eset ebben az időben, a híres chambre ardente bizonyítja, mely ily bűnperek megvizsgálására lett kiküldve, s mely nem egy bűnöst, ki gáztettét beismerte, ítél halálra. De hogy a mérgezés gyanúja a legeleatansabb esetekben is akárhányszor volt csak üres gyanú, erre elég bizonyosság az Henriette d'Angleterre említett esete, ki egészen napjainkig úgy szerepelt, mint orgyilkosság áldozata. Bizonyára nem kis része volt e halálozásokban a lakásviszonyoknak. Mert ez a tündérpalota majdnem oly káros hatású volt az egészségre, mint akár valamelyik túlszűfolt mai munkás-szálló.

Azonban akármilyen volt, ez emberek vágyva vágytak itt lakhatni. A kik bent a palotában nem kaphattak helyet, legalább ott tartózkodtak a nap minden szakában. Mivel töltötték az időt? E kérdésre már a fentebbiekben megadtuk a feleletet. Lássuk mégis ezúttal közelebről, minő élvezetekben volt részök a már érintetteken kívül, így kivált az említett lever-ken és coucher-ken kívül, melyeket egy Saint-Simon, bármennyire volt alapjában véve frondeur hajlamú lelke, huszonnegy éven át el nem mulasztott volna.

A specialis férfimulatságok közül a vadászat játszott nagy szerepet. Mindig gondoskodva volt róla, hogy nagy vadállomány álljon rendelkezésre a királynak, ki atyjától örökölte a vadászat szenvedélyét s rengeteg mennyiségben ejtette el a vadat. Megjegyzendő, hogy a hajtóvadászaton nem lovon vett részt, a mióta egy alkalommal karját törte, hanem egy kis

kocsiban, melyet maga hajtott, roppant gyorsan és roppant ügyesen.

Specialis női szórakozás gyanánt említhetjük a versaillesi kápolna reggeli miséjét. Ne feledjük, hogy Mme de Maintenon idejében vagyunk. Már rég lejártak azok az aranjszei napok, mikor a még ki nem épített, a régi Versaillesban Molièrenek és szintársulatának, valamint más költőknek és más színészeknek közreműködésével nagyszerű ünnepélyeket rendeztetett XIV. Lajos, névleg anyja és neje, valósággal pedig imádott kedvese, La Vallière tiszteletére, — mikor napokon keresztül tartottak a lovagjátékok s a ballet-k, melyek mindkettejében ifjúságának egész deliségével és daliasságával maga a király is mint szereplő vett részt. Most már vége volt a heves, regényes szerelemnek, vége a fiatalságnak. Egy új női befolyás kerekedett fölül végérvényesen, félbe nem szakadhatón, mely a királynak s környezetének lelki üdvére örködött féltékeny gonddal, s mely az udvart komoly vallásosságra iparkodott szoktatni, de tényleg inkább csak képmutatásra szoktatta. A templombajárás divatja erősebb lett, mint valaha, de fájdalom, most sem Isten kedvéért jártak templomba. Az udvari dámák el nem mulasztották volna a reggeli misét, melyen a király is megjelent: mindenki gyertyát vitt magával, hogy annak világa mellett olvashassa imakönyvét, még pedig oly attitüdedel, hogy arca megvilágítódjék s ő felsége azt láthassa. Egy gárdista tiszt, kit boszantott ez az álszentkedés, megtette egyszer azt a tréfát, hogy elhitette velök, hogy aznap reggel elmarad ő felsége a miséről. A hölgyek, mikor látták, hogy a testőrség látszólag visszavonul a templomból, egymásután oltogatták el gyertyáikat és eltűntek. Csak egy-két idősebb maradt ott, nagy meglepetésére a csakhamar megérkezett királynak, a ki aztán jót nevetett, mikor értesült róla, miért kellett ez alkalommal nélkülöznie a misén a diszes hölgykoszorú látványát. Nem kell mondanunk, hogy ez a hölgykoszorú nem sajnálta volna egy kanál vízbe belefojtani azt az embert, ki úgy csúffá tette őket.

Mindkét nemnek szóltak a színelőadások, a hangversenyek s főleg a bálók. Voltak hetek, mikor mindennap bálóztak. Néha heteken keresztül nem látták némelyek a napvilágot, mert a nappalt az éj báli fáradalmainak kipihenésére kellett fordítani. Saint-Simon 1708-ban, 33 éves korában le-

mondott a tánczról: a királynak ez a visszavonulás nem tetszett; ő nem nézőket, de tánczosokat akart báljain. — Mindenekfölött pedig és legelső sorban ott volt a játék, az a rettenetes szenvedély, melyet az előbbi századból örökölt a kor, hogy a következő századra szintén örökségül hagyjon. Egész vagyonokat kártyáztak el vagy nyertek, még pedig utóbbi esetben sokszor nem alapos gyanúja nélkül a csalásnak. Miként az adósságszínálás, a hitelezők rászedése s a legjobb barátok anyagi tönkrajuttatása nem okozott e kor embereinek aggályokat, szintűgy lelki furdalás nélkül áldozták föl a szülők a játék szenvedélyének gyermekeik vagyonát. Még a gyámoltalan királyné, ki oly keservesen bűnhődte meg azt a nagyravágyását, hogy spanyol infánsnőből Franciaország uralkodójának hitvese akart lenni, még ez a félenk és ájtatos lélek sem bírt ellenállni a kártya szenvedélyének. «Egy délelőtt elszalasztotta miatta a misét és 20,000 tallérját.» A király, ki maga járt elől rossz példával a tékozlásban főurainak, talán machiavellii számításból is, és ki ugyancsak kevésbé érezhette magát följosogitva arra, hogy bármi tekintetben szemrehányást teheszen sokat túrt, sokat szenvedett neijének, nem állhatta meg, hogy az említett alkalommal legalább ennyit ne szóljon: «Ugyan, Madame, mennyire menne ez évenként?»

A mindent kiélvező, mindenbe belefáradó embereknek végső menedéke az utazás. XIV. Lajos is szeretett utazgatni. Versailles sem bilincselte le annyira, hogy ne érezte volna a helycsere szükségét. Egyáltalában szükségesnek találta idővel, hogy Versailles zajából valamilyes ermitageba vonúlhasson el. Ilyenül eleinte a közvetlen közelben emelt Trianon szolgált. Minthogy azonban ezt a fényes palotát is aztán szintűgy kevésbé találta e célra megfelelőnek, mint akármelyiket a távolabb eső többi királyi palota közül, megteremtette Marlyt, hová eleinte igen kis, majd nagyobb, de még mindig annyira válogatott kísérettel vonult el aztán, eleinte ritkábban, majd mind gyakrabban és mind hosszabb időre, hogy a főurak szemében a legnagyobb kitüntetések közé tartozott, ha az utazás napján e kérő szavakkal járulhattak a király elé: «Sire, Marly!» és oda kísérhették őt. — Mi volt ez a Marly? Egy második Versailles, melyet szintűgy a semmiből teremtett XIV. Lajos. Egy falunak teljesen zárt völgykatlanát választotta ki az ermitage helyéül, mint a hol lehetetlen volt költ-

séges építkezésre csábíttatnia magát. Takarékoságból mellőzte a kínálva kínálkozó leggyönyörűbb helyeket s választotta «a kigyók, varangyok, dögök-ez oduját», hol aztán tündéri palotát és parkot varázsolt elő, s hol később épen annyit tartózkodott, mint Versaillesban még pedig akkora udvarral, hogy Saint-Simon az utazások költségeit beleszámítva milliárdokra becsüli azt az összeget, melybe Marly került.

Ezek voltak nagyjából a hivatalos multságok, legalább a legfőbbek. És ezeknek a multságoknak nem volt szabad semmi által sem megzavartatniok. Az udvari élet gépezetének folyton és a megállapított módon működnie kellett. Emberi, egyéni tekintetek itt szóba sem jöttek. Miként az uralkodó maga, udvaroncza is megannyi színészek voltak a nyilvánosság színpadán, s a színésznek játszania kell, habár szíve szakad belé, s akármily testi kínoktól vonaglik. Saint-Simonné legjobb barátnéjának haláláról értesül pár órával a bál előtt; de nem mer elmaradni, és pár órával a gyász hír vétele után vörösre sirt, földagadt szemmel bár, de tánczol. — A király Condé herczegnek haláláról értesül, ez a hír mélyen leveri őt, de azért este nem marad el a színi előadás. — «De Fenség, hisz Monsieur teteme még ki sem hült!» feleli megriadva egy főúr a trónörökösnek, mikor ez atyja parancsára este arra szólítja föl, hogy játékhoz üljön vele s így az udvarnak példát adjanak, hogy gyász ellenére szórakozzék. — A mikor a király utazni akart, félholtan is útra kellett indulnia mindenkinek: nem volt kivétel a királyné sem, mint nem később Mme de Maintenon sem. Mily keservesen panaszkodik ez utóbbi, hogy ha még úgy gyötörte is a fejfájás, oda kellett hurczolnia magát a gyertyáktól vakítón ragyogó termekbe, hogy a hangversenyt végig szenvedje! . . .

De lássuk végül e hivatalos multságok mellett a teljesen magánjelleget. Lássuk, mi mindenben tudta kedvét találni ez a nagy műveltség hírében álló, ez a finomnak kiáltott udvar.

Hogy szerelmi és mindenféle cselszövéseknek éltek, azt nem kívánjuk itt megint ismételni. Azt szintén csak melleleg említjük, hogy a főúri hölgyek burnótoztak, sőt «úgy pipáztak, mint a katonák». Monseigneur egyszer késő este azon kapta rajta XIV. Lajos leányait, a föntebb említett három herczegnőt, hogy a svájci testőröktől kölesönként pipából füstöl-

tek, a mit aztán a trónörökös másnap be is jelentett a királynak, ki szigorú szavakkal fenyegette meg leányait, hogy vidékre számúzi őket, ha dohánybúzzal merik megfertőztetni próbálni a kastélyt . . . De lássuk itt, mily álmélkodásba ejtő tréfákban, csinyekben telt e köröknek örömök.

Volt az udvarnál egy D'Harcourt hercegnő, Mme de Maintenon kegyence, ki fiatal korában szép volt s ledér életet folytatott, míg most a legszenteskedőbbek közé tartozott. Saint-Simon, ki gyűlöli és megveti, physikai tekintetben is oly undoknak rajzolja, hogy nem merjük ide írni szavait, melyek a *Botcsinálta doktor* és a *Képzelt beteg* légkörére emlékeztetnek, de a komikum híjával. Testileg-lelkileg piszkos, veszekedő, kapzsi és falánk boszorkány volt; szenvedélyes kártyás, ki a legszemtelenebbül csalt. Egyszer egy ismerőse ott marasztotta magánál kártyázni, s e miatt elmulasztotta a vécsernyét; véletlenül aztán odajött Mme de Maintenon, ki elől ágyba akart elbújni, majd ájulást színlelt és végül nagy jelenetet rögtönzött, dühöngve lármázott, hogy ott marasztása csak ármány volt, hogy tönkretegyék pártfogónője előtt. Vegyük a mondottakhoz, hogy nemcsak férje nem bírta ki mellette, nemcsak gyermekeinek volt ostora, hanem a cselédek is irtóztak tőle, kiket nem fizetett, de a kor szokása szerint annál fáradhatatlanabbul botozott. Cselédei nem egyszer sárbanfagyban letették az utcza közepén a gyaloghintóját vagy kiszállították kocsijából s ott hagyták. Egyszer pedig oly szobaleányra akadt, a ki rázárta az ajtót s ágyba-főbe tépásztaverte, nagy mulatságára az udvarnak.

Ez a hercegnő valóságos udvari bolondja volt az udvarnak. A trónörökös fia, a Fénelon tanítványa, a duc de Bourgogne, és ennek neje választották őt tréfáik állandó czéltáblájául. Ekkortájt szokás volt petárdával játszani: Monsieur is egy éjjel petárdarobbantással verték föl álmából menyé s ennek testvérei, a miből másnap megint ad audiendum verbum regium idézés lett. A duc de Bourgogne Marlytól a hercegnő lakásáig petárdával rakatta tele az utat, s mikor ezek a gyaloghintót vivő szolgák lábai alatt fölrobbantak, az ijedt szolgák a hintót lecsapva ész nélkül elrohantak, miközben a hercegnő sikoltzott, orditozott: a társaság a távolból élvezte a jelenetet, aztán odamentek áldozatukhoz, ki majd földöntötte a hintót, melyből nem birt kijönni, s a közeledőket,

magát ő fenségét is, a szítkok záporözönével fogadta. Máskor ugyancsak a duc de Bourgogne kártyázás közben a hercegnő székének lába alá akart petárdát tenni, de egy könyörületes lélek figyelmeztette, hogy ezt a szerencsétlent örökre nyomorékká fogja vele lenni, tehát beérték e helyett annyival, hogy a tabourethez hozzá varrták ruháját, a miből aztán fölálláskor annál csinosabb esetepaté keletkezett, mert mindenki óvakodott segítségére sietni.

Ez a megérea sokszor nem hagyta aludni szomszédjait, oly pokoli lármát csapott éjjelenként: az udvar néha mint látványosságra zarándokolt aztán reggel a szomszédokhoz, hogy csodálja, mint hordták az ágyat vagy az ágyneműt a fal mellől a szoba közepére, hogy a lármától valamivel távolabb tölthessék az éjt. Máskor azonban viszont az udvar zavarta meg a hercegnő éjjeli nyugodalmát. Mikor első álmát aludta, titokban egy csapat dobos katonát vittek be hálószobájába, kik aztán irtózatos dobolással riasztották föl. Egy éjjel pedig, mikor hó esett, a királyi herceg és neje, valamint az egész társaság, az egyenesen e végből fölköltött szolgálkkal egyetemben, hólabdát gyúrt s aztán álkulcsal, gyertyával behatoltak a hercegnőhöz, félrevonták az ágy függőnyeit s elkezdték a bombázást. «Ez a piszkos teremtés riadva ugrott föl», a hólé csakúgy csurgott róla, szétzilált hajjal üvöltözött, tekergőzött mint az angolna, sehova sem bírva menekülni. Egy félóráig tartott ez a multság, mely majdnem megörjítette őt és pocskékká tette nemcsak ágyát, hanem egész szobáját, mely csak úgy úszott a szennyes lében . . . És ha az ily tréfák után duzogott, elég volt a királyi hercegnőnek neheztelést tettetnie, hogy áldozata sírva rimánkodjék neki, üzön tovább is bolondot belőle, csak ne haragudjék rá . . .

Igazat kell adnunk azoknak, kik Dandin György alkalmából azt állítják, hogy akkortájt kegyetlenebbek voltak az emberek tréfáikban mint a mennyit a mi erkölcsi érzékünk ma megenged. A modor finomságával mennyi lelki durvaság fért meg! És mily borzasztón unatkozhattak ezek az emberek, hogy ily vásott gyerekesinyekre, sőt még rosszabbakra adták fejöket! . . . Az unalom réme elől nem nyújtott menekvést a pompa, a zaj. Hányan és hányszor mondhatták el azokat a szavakat, melyek kétségbeesett nyögéssel törnek ki nem egyszer Mme de Maintenon lelkéből leveleiben: «Oh mily halá-

losan unatkozom itt!» Ezek a minden földi jóban dúskálkodó emberek szerencsétlenebbek voltak lelkileg, mint a legutolsó földhöz ragadt paraszt, ki nyomorral küzdve tengődött viskójában. Cselszövéseik, élvhajlászatuk közepett rettentően kellett érezniök a lucidum intervallum perceiben, mennyire üres hiúságok hiúsága minden. Fájdalom, az eszmélet e muló pillanatait aztán annál zajosabb mámorba fojtották. Hasztalan emelte föl fönséges szavát egy Bossuet, intve e frivol lelkeket, hogy minden földi nagyság csak üres képzelgés, csalóka és kárhuzatos minden világi élv, csak Isten igaz és hatalmas, tehát rája és a túlvilágra irányítsák gondolataikat. Ezeknek a frivol lelkeknek csak színpadi látvány volt a fényes ravatal, mely mellett az ily eszméltető szózatok elhangzottak s az egyházi atya mély megindúltságában csak a papiruhába öltözött udvaroncز rhetorikai pompázását látták. Életök továbbra is czifra, üres és nyomorúlt hivalkodás maradt.

HARASZTI GYULA.

A SZERENCSE FIA.

Regény.

Második közlemény.*)

VII.

A kis Laczkó Anna szorgalmasan irogatta tovább naplóját. Nem történt semmi nagy esemény, semmi olyan, a miben egy közönbös olvasó valami följegyzésre méltót talált volna és mégis mily fontos események voltak azok egy fiatal leány életében.

Az a pár szó, hogy: «ma itt volt», nekünk semmit sem jelent; de neki milyen nagy dolgot jelentett az! Föl van írva mindenkor a napló lapjain, azokkal a szép, szabályos gömbölyű betűkkel, melyek épen oly nyájasaknak és czikornyátlanoknak látszanak, a milyen volt maga ez a fiatal lélek.

Tíz nappal azon bál után, mikor azt hitte, hogy egy kézszorítás elhatározta egész jövő életét, ezt írta naplójába:

Ma itt volt megint. (Csak B. K. jelöli meg a nevet, csak ez a két betű, később az is elmarad, később csak ő.) Sokáig volt itt, de velünk keveset beszélt. Pista mellett töltötte az időt, a ki megint rosszabbul van. Türelmetlen volt, fölkelt, haza akart menni, de megbotlott gyöngye lábával s most olyan rosszul van a lába, hogy az orvos azt mondja: örüljön, ha le nem vágják.

Nagyon megijedtünk és én bizony sokat sírtam ma egész

*) Lásd az előbbeni közleményt a *Budapesti Szemle* 289. számában.

nap. Milyen jó, ha valaki olyan erőlelkű, mint Giza. Pedig tudom, hogy neki fájhat legjobban. Hogyne? Hiszen az természetes. De ő nem sír, csak olyan különösen néz azokkal a nagy szemével, hogy szinte megijed tőle az ember.

A mama természetesen nem ereszhette el Pistát ilyen állapotban s Korláth Józsi bácsi is azt mondta: legjobb lesz, ha itt marad, itt úgyszólván otthon van.

— Igaz-e, kis hugom? — mondta Gizának.

De Giza nem szólt rá semmit, mert övele nem lehet így tréfálni. A mama azonban azt mondta rá:

— Itthon van. Remélem, hogy erről régóta meggyőződhettek.

Hiszen ezt mindenki tudja s B. K. bizonyosan azért dicsérte úgy Pistát Giza előtt. Szerettem volna érte . . . jaj, majd valami ostobaság szaladt ki a tollamon . . . de igazán nagyon szerettem volna érte legalább megszorítani a kezét, mert Pistát én is igen kedves jó embernek tartom.

Nem olyan mint ő, az igaz. Ha ő beszél, hát az úgy foly ajkairól, mint a méz s jó félféjjel vagy többel is magasabb mint Pista, mert Pista bizony nem valami nagytermetű s később azt hiszem, el is fog hízni, de olyan a szíve mint a tiszta arany s olyan áldott jókedvű. Csak most ez a lába tette kedvetlenné, boszankodóvá.

Velem még most is tréfált:

— No, Anna, nem tánczolunk többet, de werklis még lehet belőlem, muzsikálhatok, ha falábam lesz is, magának a lakadalmára.

Nekem azonban elfacsarodott a szívem s B. K. meglátta, hogy mindjárt könny jön a szemembe. Oda jött hozzám.

— Ne hallgasson rá s azért se tánczoljon többé velem, akárhogy fogja kérni. Nem érdemli.

Ám Giza előtt egyre csak dicsérte. Giza összehúzta a homlokát:

— Miért mondja el azt nekem?

— Miért? — szólt B. K. kissé megütődve. — Mert jó barátom. Hát az nem elég?

— Nem hiszek a barátságban -- mondta Giza.

— Hát miben hisz? — kérdezte B. K.

Giza kissé elpirult és nem felelt. Mit is felelhetett volna?

B. K. akkor felém fordult:

— Kegyed hisz úgy-e a barátságban is és talán lesz oly férfi a világon, a kinek a szerelmében is?

Nem hiszem, hogy illetlen lett volna, a mit mondott; de Giza nagyon büszkén mint valami trónról tekintett le rá s én reám is olyan pillantást vetett, mintha rendre akart volna utasítani, hogy:

— Micsoda beszélgetést folytattok ti itt?

Giza most még büszkébb, mint eddig volt. Be sem jött, mikor B. K. elbúcsúzott.

* * *

Három nappal később:

Ma ismét itt volt. Most minden nap eljön Pistához.

— Milyen hűséges betegápoló — gúnyolódott Albin bácsi az ő szokása szerint.

De én nem hagytam, hogy bántsa, mert a ki olyan áldozatot hoz a barátságért, azt nem szabad bántani a háta mögött sem. Sőt az még csunyább, ha a háta mögött bántják.

— Hát így vagyunk? — nevetett Albin bácsi.

Lángolt az arcom. Albin bácsi meg csak tovább nevetett azzal az ő csúnya szarkasztikus nevetésével:

— Okosabb leány vagy te, Annácska, mint gondoltam. A hal azé, a ki megfogja. Szemesnek a világ, vaknak az alamizsna.

Azzal odább ment. Engem azonban nagyon bántott ez a beszéd. Hát azt hiszi én rólam Albin bácsi, hogy meg akarok kaparitni magamnak valakit, mint a hogy mondják, hogy vannak leányok, a kik így cselekesznek?

De micsoda leányok lehetnek azok, a kik úgy horgásznak vőlegényre, mint mi horgásztunk Gizával halacszkákra, mikor egy nyáron odafönt voltunk a Szepességen? Ha vén leány maradnék egész életemben, hát akkor sem tenném. Csunyaság, hogy Albin bácsi azt hiszi rólam.

Talán még Gizi is. Mert pár nap óta olyan lenézőn bánik velem s nem értem az okát. Hát elhihetné rólam ő is?

Olyan szomorú vagyok most este, mikor e sorokat írom. Gizának a feje fáj s eltolt magától. Hát igazán úgy vélekednék ő is felőlem, mint Albin bácsi?

De miért? Azért, mert nem titkolom, hogy szívesen beszélgetek B. K.-val. Hát miért kellene azt eltitkolnom? Én

nem vagyok olyan természetű mint Giza. Én csak ilyen egyszerű leány vagyok, én nem tudok semmit eltitkolni.

És ha egyszer elémbé áll majd ő s megkérdezi tőlem, a mit sejtek, hogy egyszer meg fog kérdezni, neki is nyíltan fogok felelni, habozás nélkül, halogatás nélkül. Nyíltan, őszintén.

De hát igazán eljön az az idő? Vagy csak én gondolom az én bolondos tapasztalatlan leányszemmel?

* * *

Ismét egy héttel később:

Ma Aranyossy néni volt nálunk s azt beszélte, hogy B. K. építtet Szántón. Már kint is járt egy kassai építőmester s azt mondják, nagyszerű tervet esinált. Az ócska alacsony házat elbontják s pompás kastélyt építenek helyébe.

— No leányok, ez jelent valamit — mondta Aranyossy néni.

De láttam, hogy csak azért mondja, mert belőlünk akart volna kicsalni valamit.

Én éreztem, hogy elpirulok és szerencse, hogy nem néztek rám, csak a Giza arcát kémlelte Aranyossy néni is, meg Katinka is. Giza azonban bátran és büszkén kiállta a tekintetöket.

Hát hogyan állna volna ki? Hiszen csak nem gondolják, hogy Giza? . . . Igazán ez nekem eddig eszembe sem jutott. De bolondság arra gondolni. Aranyossyék is tudhatják, hogy Pista meg Giza egymásnak vannak szánva.

S én nem tudom, hogy mit akarnak B. K.-val. Olyan csipősen emlegette Aranyossy néni:

— Lelkeim, nálatok már mindennapos lesz.

És Katinka is úgy puhatolózott tőlem:

— Annácskám, édesem, nem udvarol Gizának Berényi?

Hát mit akarnak? Micsoda jogot formálnak ők. B. K.-hoz? Azt akarnák, hogy az ő számukra épüljön az új kastély Szántón? S volna lelkök, hogy faképnél hagynák azt a szegény Sáhgy Miklóst, a kit már két év óta bolondít Katinka?

Tudom, hogy Katinka szebb mint én s nem olyan szegény mint én; de miért ne történhetnék egyszer úgy, a mint a szentírásban van, hogy az utolsók lesznek elsőkké?

Katinka nagyon czifrán volt öltözve. Láttam, hogy ho-

mályba akar borítani minket. De én azt gondoltam magamban : édes Katinkám, mégis csak az fog történni, a mit az Isten végez.

Nálunk ebédelték s itt maradtak délután fél hatig, de ő csak akkor jött, mikor már elmentek.

— Későn jövöknek már csak a maradék jut — tréfált vele Albin bácsi s reánk mutatott : reám meg Gizire.

Láttam az arczán, hogy megelégszik a maradékkal s olyan jóleső érzés töltötte be a szivemet, hogy ki sem mondhatom.

Faggatták, hogy no lám építkeznek s nem is tudunk róla. Még Pista is megtámadta, hogy neki sem szólt. Akkor ő kihúzott a zsebéből egy hártypapirosra készült rajzot s kiterítette előttünk az asztalon.

— Ez lesz itt az ebédlő — magyarázta ; — ezek a lakószobák. Ez lesz itt a könyvtár. Egy kis gyűjteményem is van, szép régi fegyverek meg más holmi, még kevés, mert csak most kezdem gyűjteni ; az is ide jön.

— Hát a háziasszony szobái? — kérdezte Albin bácsi.

— Az majd, ha lesz, maga fogja kiválasztani magának — szólt ő elmosolyodva.

Aztán tovább magyarázta :

— Ez még csak olyan előleges tervrajz, ezen még mindenféle változtatást tehetni.

Megkérdezte tőlünk, hogy' tetszik? Gizi nem szólt, komoly maradt, de én beleszóltam, én megmondtam a véleményemet, hogy ez így jobb volna, amaz amúgy.

Egyszerre észrevettem, hogy csöndes lett mindenki s a mama az ő komoly tekintetével rám néz. Éreztem, hogy az arczom lángba borúl. De Albin bácsi ügyesen átfordította a beszédet hamar valami másra.

Mikor B. K. elment, vártam, hogy a mama meg fog pironogatni, ámde nem tette, csak magához vont s megesókolta a homlokomat :

— Édes leányom, azért, hogy neked más édes anyád volt, azért az én leányom vagy te is.

Többet nem mondott, de én megértettem.

Gizának ismét fáj a feje. Szegény Gizának oly gyakran fáj a feje. Ma nem is vacsorált.

Vacsora után a mama Albin bácsival meg Bodnár bácsi-

val bementek a zöld szobába, a hol tanácskozni szoktak, ha a mamának valami fontos ügye van.

S nekem úgy dobogott a szívem, hogy nem birtam volna egy szót sem felelni, ha valaki akkor megszólít. Tudtam, hogy bizonyosan rólam tanácskoznak.

De Istenem, lehet-e már arról beszélni? Ő nem szólt eddig semmit s alig egy hónapja, hogy ismerjük egymást. Úgy szeretném megkérdezni Gizit, mi az ő véleménye? Úgy szeretném az egész lelkemet kitárni neki. De most nincs arravaló idő, mikor a fejfájás kínozza s látom szenvedő arcát, a mint a fal felé fordul.

-- Ne rakjak hideg borogatást a fejedre, édes? — kérdeztem tőle.

Raktam volna szívesen éjfélig is, éjfélen túl is.

-- Nem, nem, köszönöm -- mondta Giza. — Oltsd el inkább a lámpát, arra kérek.

* * *

Megint pár nap mulva:

Ma elment tőlünk Korláth Pista. Már nem akart tovább maradni semmikép. A lábát nem kellett levágni, a hogy az a mérges öreg orvos fenyegette, de bizony még most is botra támaszkodva sántikál. De azért már nem lehetett tovább tartóztatni.

Azt hiszem, nem tűrhette tovább, hogy ily nyomorék állapotban mutatkozzék Giza előtt. Nem lehet mondani, hogy Giza nem volt elég barátságos hozzá, már a mennyire Gizától várni lehet; de föl tudom fogni, hogy a férfi büszkeségnek milyen bántó lehet az, ha sajnálkoznak rajta. A férfiak bizonyosan azt hiszik, hogy a nők csak akkor becsülik őket valamire, ha délczegen parádéznak előttünk.

Hát igaz, hogy kellemes látvány, ha valaki büszkén nyargal el az ablakunk alatt, mint ő, mikor reggelenként a koronázási banderium tartja próbaloaglását; de én bizonyosan tudom, hogy bármily sorsban egyforma volnék ahhoz, a kit az Isten nekem rendelt.

De nekem van-e rendelve ő? Néha kétség szállja meg a szívemet. Ha beszél velem s olyan mélyen a szemembe néz, akkor azt gondolom: igen, bizonyára engem fog választani, látom a szeméből, érzem a hangján; de aztán eszembe jut,

hogy vannak nálam sokkal szebb leányok, miért választana épen engem?

Ma egész nap csak egy perczig láttam, míg ellovagolt a házunk előtt. Fölnézett s vidáman köszöntött. Szinte láttam az arczából, hogy azt gondolja:

— Úgy-e, megsúgta a szive, hogy erre megyek?

Megsúgta, meg. De mikor visszafordultam az ablaktól. Gizi állt előttem szigorú arczezal:

— Azt a szokást elhagyhatnád, Anna, hogy mindig az ablaknál leselkedel.

Még ilyen hangon soha sem szólt hozzám. Nagyon fájt ez a rendreutasítás, noha igaza volt. Nekem vannak rossz szokásaim, neki nincs. Tudom, hogy ő nem köszöngetett volna senkinek így az ablakból; de talán mégsem kellett volna ilyen hangon figyelmeztetnie.

Bizonyosan érezhette maga is, mert odajött hozzám, megcsókolt és sokáig átölelve tartott. Láttam, hogy szólni is akart. Mintha küzködött volna magában, vajon szóljon-e; de aztán mégsem szólt. Giza ilyen büszke.

Mikor Pista elbúcsúzott tőlünk, akkor is ilyen szótlán és büszke volt. Bizonyosan nem akarta, hogy az a szegény fiú elérzékenyedjék. De azt nem akadályozhatta meg, hogy Pista hosszasan kezébe szorítva ne tartsa a kezét.

Úgy megsajnáltam, mikor láttam a Pista vergődését. Még az ajtóból is visszafordult. Még mondani akart valamit, de nem volt rá bátorsága. Ki lehetett olvasni az arczából, hogy mit akar; de mikor rá tekintett Gizára, megint csak csüggedten lehajtotta a fejét.

Félt, hogy ez nem arra való percz. Egy botra támaszkodó, sántikáló kérő, ugyan micsoda szánalmas dolog az! Pedig a szive majd megszakadt. Látszott, hogy nem bir megválni innen a nélkül, hogy el ne mondja végre, a mit oly régóta tartogat magában.

De aztán mégis csak elment, a nélkül, hogy elmondta volna. Mindegyikünkkel kezét fogott, csöndesen, búsan. Velem sem tréfált, mint máskor szokta. Atyjának karjára támaszkodott s majdnem vánszorogva ment ki.

Szerettem volna bátorítani: Pista, hát ne hagyja el így magát. De ha akartam volna, sem birtam volna szólni, úgy

elfult a torkom. A mama is nagyon meg volt indulva. Albin bácsi boszankodott.

— Azt hiszed, hogy mindig sánta marad egész életére? — mondta Gizának. — Nevetséges. Egy hét múlva nyulat lehet vele fogatni, úgy szalad.

Giza nem felelt semmit. De én azt hiszem, hogy a kit szeretünk, szeretjük azt, akár sánta, akár egyeneslábú s ha nekem volna valakim, a ki olyan hű és igazlelkű, mint Pista, én egy perczig sem haboznék.

És ezt ő is tudhatja, ő, a kire gondolok.

VIII.

A barátság mindig magyar erény volt, csakhogy néha nagyobb, néha kisebb lánggal ég. Ez épen olyan idő volt, mikor hatalmasan lángolt. Egy mézeskalácsos fiát megválasztották szolgabírónak, egy ügyvédet, a ki jó czimbora volt, de a nemesleveléhez nagyon sok kétség fért, megyei főjegyzőnek.

— Ezt a Berényi Kálmánt is portálni kellene egy kicsit — fejezte ki véleményét a főispán-cousin előtt Tarnayné, született Hidvéghy Stefanie grófnő.

A főispán nincs ellene, nagyon szívesen, de nem tudja, mikép. A koronázási bandériumba már bevették. Talán lehetne a lótenyésztési bizottságba? Vagy tiszteletbeli szolgabírónak?

— Mit gondolsz, Stefanie?

Stefanie grófnő megvetőleg legyintett a kezével:

— Eh!

A grófnő azt gondolja, hogy valami képviselői mandátum, az neki való volna.

De nincs üres hely a városi tanácsban; — aztán talán nagyon is fiatal volna még.

Huszonhat éves, megválaszthatják. Minek az a sok vén salabakter az országgyűlésen?

A grófnő nem viseltetik semmi tisztelettel a vének iránt. Haszontalan népség. Az egész vármegyéből nincs egy valamire való ember.

— No, no — védelmezi a vármegyéjét a főispán — azt tartják: öregeknél a bölcsesség.

De Stefanie grófnőt nem lehet közmondásokkal meg-

győzni. Azt hallotta, hogy az öreg Gaál Tamás le akar köszönni.

— Emlegeti, emlegeti az öreg, de nem bizonyos — jegyezte meg a főispán. — Nagy Machiavelli az öreg, vagy hogy hívták azt az olaszt? Ravaszkodik. Septemvir szeretne lenni.

Hát járd ki neki.

— Én?

— Te. Persze hogy te. Oda fönt te nagy befolyású ember vagy.

— Hát, hát, egy kicsit, — szerénykedett a gróf-főispán.

Ámbár magában teljesen meg volt győződve, hogy olyan ember mint ő, a ki a leggazdagabb mágnás a megyében, elvárhatja a kormánytól, hogy az is tegyen az ő kedvéért valamit.

— Ha te egyet szólsz, hát bizonyos — bizgatta tovább a grófnő.

— Hiszen nem mondom, hogy lehetetlen — szólt hatalmának érzetében a főispán; — de mit érne, ha meg üresednék is az a kerület. Ott ne is próbálkozzék más ember, Korláth Józsit választják meg, az már elhatározott dolog. Az öreg Gaál is tudja, azért szeretne bejutni a kuriához.

— De ha te bele avatkoznál a választásba?

— Nem tehetem, Stefanie. Nem kompromittálhatom magamat. Hogy valami az én kijelentett akaratom ellenére történjék a vármegyében? Nem, nem, Stefanie, olyat nem lehet kívánni tőlem.

A nagy dignitarius büszkén begombolkozott. Nem kockáztathatja tekintélyét.

— Hátha a kormány maga akarná?

— A kormány? — habozott ő méltósága.

Nagy szó volt az. Persze, ha a kormány akarná!

De hiszen az nem lehet, — gondolta magában ő méltósága. — Húsz évvel ezelőtt, no igen húsz évvel ezelőtt sokat tehetett volna olyan szép asszony. Akkor virágjában volt. Még István főherczegnek is szemébe tűnt, mikor itt járt körútjában. A bálban, melyet a kassai aristocratia adott a főherczeg tiszteletére, ő fensége igen nyájasan beszélgetett vele. Hja, de az akkor volt; most bizony már kissé hervadt s ha gondosan ki nem csinósítja magát, még vénebbnek látszik, mint a mennyi.

Nem bírja elhinni a főispán, hogy még képes volna valami nagyon enchantirozni a kormány tagjait. A grófnő azonban, úgy látszott, hogy bizakodik. Holmi összeköttetései vannak oda fönt. A belügyminiszter öreg gavallér, a kit még a régi időből ismer. Az igazságügyminisztert persze nem ismerheti, az valami mesterember családból való.

— Csak te is tégy valamit — utasítja a cousinját; — járd utána, hogy nevezék ki az öreg Gaál Tamást.

A főispán vállát vonogatta :

Hát, hát nem bánom.

Neki végre mindegy így, vagy úgy. Miatta lehet Gaál Tamás akár híres jogász, akár káposztafejű, a hogy itthon csúfolják. Valami nagyon nem fogja törni magát ő méltósága, csak épen hogy Stefanie ne vethesse szemére, hogy semmit sem tett. Hja, persze húsz évvel ezelőtt ő is melegebben érdeklődött volna.

Egyszer azonban valami két hónap múlva nagy meglepetést hozott a hivatalos lap.

Az öreg Gaál Tamást kinevezték a kuriához.

No lám, lám — gondolta a főispán — alig szóltam egy pár szót és ime.

Csak most látta ő méltósága, hogy ő milyen nagy hatalom. Az asszonyi kezeket, melyek ez ügyben dolgoztak, persze nem látta.

Az asszonyi kezek finoman szövök szálaikat s nincs az a keményfejű miniszter, a kit egyszer vagy másszor be ne fonjanak. De uram Istenem, ha az asszonyi kezek nem segítenének, mi lenne a világból? Megavasodnánk mindnyájan s a vének miatt soha sem kerülhetnének előbbre a fiatalok.

Így azonban kinyilik a kormányférfiak szeme is és észreveszik, hogy van Abaújmegyében egy jeles képzettségű fiatal ember, Berényi Kálmán. Vajon nem lehetne azt a Gaál Tamás megüresedett kerületében képviselő-jelöltül fölléptetni?

A főispán azt hiszi, hogy nem lehet. Mindamellett kész arra, hogy egy kis értekezletet hívjon össze a kerület előkelő férfiából. Öméltósága nagyon alkotmányos és meghallgatja a közvéleményt.

Ebben az időben történt, hogy Tarnayné szokatlanul korán, már július végén visszaérkezett a fürdőből Kassára.

Oly nagy a közügyek hatása, hogy ámbár ő méltósága eddig soha sem törődött a nőegylet dolgaival s még soha egy választmányi ülésen sem látták, most képes volt még a fürdőzését is félbe szakítani, csakhogy agitálhasson egy indítvány mellett, mely az alapszabályok 9-ik §-ának módosítását foglalta magában.

Ő méltósága nem sajnált rekkenő hőségben s fulasztó porban faluról falura kocsikázni, hogy fölkeresse a nőegyleti hölgyeket s rá beszélje a 9-ik § módosítására.

Nagy megtiszteltetés volt ez. A nőegyleti hölgyek nem tudták, hová legyenek örömlükben. Még a legnyakasabbakat is meghodította a grófnő nyájassága. Milyen kedves, milyen megnyerő. Igazán csodálkoztak, hogy ezt lehetett elhíresztelni olyan kevélynek. Na persze a kassai pugris asszonyok. De hát azokhoz csak nem ereszkedhetett le a grófnő.

A 9-ik §-ról tulajdonkép kevés szó esett. Nem is igen tudták a tartalmát s nekik bizony mindegy volt, hogy a választmány szakosztályokra oszlik-e, vagy nem oszlik. Nem értették, hogy miért buzgólkodik olyan szerfölött a grófnő a szakosztályokért. Ha csak nem az Aranyossyné kedvéért. Mert az tette az indítványt s az olyan mágnásnék után járó nő volt.

De mindegy, nagyon szép a grófnőtől, hogy így érdeklődik a közügyek iránt s látogatásokat tesz mindenfelé. Ő méltósága reményét fejezi ki hogy ezentúl gyakrabban fogják látni egymást.

Aztán beszélnek egy kicsit a nyári divatról, mert ha az ember falun lakik is, szereti tudni, mit hordanak a nagy világban. A választásról is beszélnek egy kicsit, mely a kerületben lesz nemsokára. Még nem hallatszik semmi, még nem mozognak, de bizonyosan Korláth Józsit választják meg. A múltkor is ő lett volna, ha akarta volna.

A grófnő azt a nézetét fejezi ki, hogy a fiatalokat kellene már előre eresztetni. Úgy hallja, hogy Berényi Kálmánnak nagy pártja volna.

Mindjárt kapnak rajta az asszonyok. Kedves ember. Etelkával is sokat tánczolt a megyei bálban. A másik asszony arra emlékszik, hogy az ő Mariskájával tánczolt. Majd mind egyiknek van mire visszaemlékezni. S ha ők választanának, bizonyos, hogy meg is választanák Berényi Kálmánt.

Zaklatják a férjeiket, de azok csak hímeznek-hámoznak. Hiszen Berényi Kálmánt sem bánnák, főkép a melyiknek Etelkája vagy Mariskája van otthon s arra számíthat, hogy: hátha? De Korláth Józsi ellen bajos. Nagy familia, a legelsők közül való, 1848–49-ben honvéd őrnagy volt, a nép is szereti, nem lehet az ellen semmit tenni.

Vagy húsz-huszonöt ember összegyűlt a főispánnál, de egy sincs, a ki Korláth Józsi ellen fölszólalna. Egyhangulag mind azt mondja, hogy Korláth Józsit kívánja képviselőjének a kerület.

Csakhogy Korláth Józsi már a mult választáskor is azzal állt elő, hogy ő öreg ember, hagyják őt békében; de mikor önála még öregebb embert választottak, boszankodott rajta. Nem tudják hát, hogy most mit mond, ámbár olyanformán beszélgetett már az értekezlet előtt, hogy fiatal volna odavaló, nem ilyen vén ember.

Most is azt mondja, a mint föláll. Köszöni a bizalmat, de már ő lusta is, vén is, nem arra való, fiatal embert kellene megválasztani.

Akkor fölállt Aranyossy Sándor. Ő tud ilyen fiatal embert. Meg is nevezi mindjárt:

Berényi Kálmán.

A főispán helyeslőleg bölintott fejével s arra valamennyi elkiáltotta, hogy:

— Éljen Berényi Kálmán.

A főispán kimondta a határozatot, hogy egyhangulag jelöltetik.

Korláth Józsi csak nézte, hogy mi ez? Megbolondultak? Hát nem értették meg őt, hogy mit akar? Vagy rútul cserben hagyták? Hiszen gondolhatták, hogy a fiát akarja, példálózott is egyik-másik előtt s az az Aranyossy kétségtelen, hogy tudta. No ez czudarság. Ezt bizonyára a felesége főzte ki, ez az aszszonyok praktikája.

De megálljatok, - - gondolta magában dühösen.

Szólni nem szólt, csak fölkelt, végét sem várta az értekezletnek, el sem búcsúzott senkitől, csak ment s mikor kiért, megfenyegette öklével a vármegyeházat.

IX.

Nagy haraggal, dérrrel-dúrral érkezett haza az öreg Korláth Józsi. Szidta a főispánt, a ki kelepcebébe csalta. Szidta Aranyossyt:

— No hiszen majd megkeserülöd még ezt, Sándor.

Szidta azt az asszonyok majmát, leányok bolondítóját, azt a Berényi Kálmánt.

— Hiszen annak is ütni fog majd egyszer az órája.

— De édes apám — próbálta volna engesztelni a fia — mit tehet arról Kálmán, hogy őt akarják? Hiszen előbb apát kínálták meg a képviselőséggel s ha nem fogadta el, hát nem vádolhat senkit.

Csakhogy az öreggel nem lehetett így okoskodni.

— Ne beszélj nekem. Bitangok mind. Tudhatták, hogy nem köszönök le annak a majomnak a kedvéért. A saját fiam csak előbbvaló. Hiszen már két év előtt téged választattalak volna meg, ha akkor huszonnégy éves lettél volna,

— De nekem nem kell, édes apám — szolt Pista.

— Nem, mert pipogya ember vagy, amaz meg előre furakodik, kitúr téged mindenünnen, elviszi maholnap az orrod elől a menyasszonyodat is.

— A menyasszonyomat? — sohajtott Korláth Pista. — Jaj, hiszen ha már a menyasszonyom volna!

— Hát miért nem cserdítesz közibe? Az én időmben nem sokat teketóriáztunk. Hamar megkérdeztük: széna-e vagy szalma? S azzal oltár elé vagy odább.

— Laczkó Gizi nem olyan lány, mint a többi — mondta arra Pista.

— Minden leány arravaló, hogy férjhez menjen, ha hozzá illő kérője akad — vélte az öreg.

Ő már régen neki vágott volna katonásan. Hiszen majd-nem tyúkkal, kalácsal hívogatták Pistát. A leány anyja úgy bánik vele, mintha a saját édes fia volna.

— De te nem szólsz. Csak halogatod, halogatod. A néma imádót megunják ám a leányok. Bátraké a győzelem, Pista.

A győzelem? Régóta kételkedik már abban Korláth Pista. Azt hiszi, hogy az ő dolga nem előre, hanem hátrafelé

megy. Sokszor eltökélte már, hogy szólni fog. Bármilyen legyen a következése, szólni fog. Meg akarja tudni sorsát. Még a halálos ítélet is jobb, mint ez a bizonytalanság. De mikor ott állt a leánynyal szemben, mindig elhagyta a bátorsága, mindig azt gondolta, majd máskor, kedvezőbb pillanatban fog szólni.

Így húzódik hónapok óta, de most már végét kell vetni, most már meg akarja hallani ítéletét.

- Szóljak talán én, fiam? - kérdezte az öreg.

-- Nem, édes apám, magam akarok szólni.

Még este kiadta Pista a rendelést a kocsisnak: holnap reggel be kell fogni a négy vasderest a félfedelű kocsiába, ló, kocsis rendben legyen.

— Ragyogjon a szerszám, te meg az új dolmányodat húzd föl.

Reggel azonban így szólt Pista az atyjához:

-- Menjen be csak, édes apám. Nem akarom, hogy gyöngének lásson az a leány.

- Helyes, az már beszéd -- mondta az öreg.

Most csak kinyalja magát egy kicsit, mert leánykérőbe illendően kell menni.

- Hátha a leány szeme még rajtam akad meg? Vigyázz, Pista, el ne üssem a kezdről!

Jókedvűen szállt föl a kocsiába az öreg úr. Ez a leánykérés kiverte egy kicsit a fejéből a képviselőválasztás boszúságát.

No legalább a leányt elkaparítjuk Berényi Kálmán elől - gondolta magában.

Mert mindig gyanakodott arra az emberre. Mit járkál az annyit Laczkóékhoz? Pista azt hiszi ugyan, hogy Anna végezt, de kötve kell hinni a komának. Minden leánynak udvarol az, a ki csak eléje akad. Aranyosságok is bizonyosan azért ármánykodnak, azt hiszik, hogy majd meg fogják a Katinka számára. Osztogatja az a szép szót jobbra-balra.

— Hej, be nevetném, ha mindenünnen kipottyanna.

Tetszik ez a gondolat Korláth Józsinak s kétszer, háromszor is elmondja magában:

... Ha mindenünnen kipottyanna.

Nem kételkedik, hogy a mi Laczkó Gizit illeti, ott eléjé vágnak Kálmán úrfinak. Mert azt el sem tudja képzelni

az öreg úr, hogy Pista kosarat kapjon. A Korláthok nem abból a fajtából valók, a kiknek kosarat szoktak adni. Mág-násleányt is elvehetne, ha akarná. Korláth Lajosnak is Zsám-boky grófleány volt a felesége.

— Magam is kaphattam volna bárókisasszonyt, két kéz-zel adták volna — emlékezik vissza Korláth Józsi.

Ez a visszaemlékezés növeli jókedvét. Hej, milyen daliás legény is volt ő akkor! Különb mint ez a Pista. Ez inkább az édes anyjára ütött. Azok a szép, szelid kék szemek. De azért nem kell félteni, ember ez a talpán s ha képviselőnek küldenék, ott is megállná a helyét.

— No, no, majd meglátjuk.

Még nem mondott le szándékáról, de már nem dühös-ködött. Ez a házasság dolga szinte fontosabbnak látszott most már, mint a képviselőség. Tudta, hogy a fia nagyon szereti azt a leányt s bizony csak legnagyobb boldogság az, ha az embernek kedves szép felesége van.

Hiszen örül az ember egyébként is, örül. Mikor kine-vezték honvéd-örnaggyá s attilájára varrathatta az arany gallért vagy mikor a vitézségi érdemjelet kapta Nagy-Sarlónál, ő is örült; de mindennél többet ér az olyan feleség, a kit az ember szeret s a kiért a lelkét is odaadná.

— Hajts jobban, Andris, — kiáltott a kocsisra.

Szeretett volna már ott lenni Kassán. Repült volna, ha tudott volna. Nini, biz Isten úgy bele melegszik, mintha a maga számára keresné a menyasszonyt.

A négy vasderes mint négy sárkány száguldott most a sima, egyenes úton. Az öreg úr gyönyörködve nézte. Ez már menés. Micsoda négy remek ló! Szeretné látni azt a leányt, a kinek a szive meg nem dobban, mikor ezt a négy lovat meg-látja, mely érte jön.

Anna vette észre legelőbb, mikor a csengős szerszámú négyes fogat megállt a kassai főutcán, a Laczkóék háza előtt.

— Korláth Józsi bácsi — álmélkodott Anna.

Gizi csak egy pillantást vetett ki az ablakon, aztán a két leány egymásra tekintett. Gizi elsápadt.

Peczkesen lépett le a kocsiról Korláth Józsi, olyan ka-tonásan, mintha most vezetné zászlóalját a nagysarlói ütkö-zetbe. Diadalra jött most is. Fekete attila volt rajta; teljes diszbe vágta magát az öreg.

Laczkóné nagy szíveséggel fogadta. Ültette volna mindjárt a legpuhább zsöllyeszékbe.

— De nem addig, míg el nem mondtam, mi járatban vagyok — szólt az öreg úr.

S el is mondta hamarosan, nem vesztegette a szót:

— Kérő vagyok, Gizit kérem Pistának.

Laczkónénak egész arczán látszott az öröm, a mit érzett. Régi vágya volt ez a házasság s örömet adta rá anyai aildását.

Behítták Gizit s elmondták neki, miért jött Józsi bácsi.

— Bizonyára nem váratlan előtted, édes leányom — tette hozzá Laczkóné ünnepélyes komolysággal; --- készen lehettél s megfontolhattad előre. Én boldog vagyok, gyermekem, hogy ezt a napot megérhettem. Most nyilatkozáál te is.

Sápadtan, az izgatottságtól remegve állt ott a leány, de hangja nem látszott sem félenknek, sem ingadozónak.

Én nem megyek soha férjhez, édes anyám.

Korláth Józsi nem akart hinni a saját fülének, oly hihetetlenül hangzott ez a válasz. Kosár? Ő nekik ad kosarat ez a leány? Szinte megszédült s a zsöllyeszéknek az oldalába fogózkodott, oly váratlan volt ez a csapás. Nem enyhítette azt a leány mentegetőzése sem:

— Igazán nagyon sajnálom, Józsi bácsi, hogy nem adhatok más választ. Szívemből ohajtom, hogy Pista boldog legyen. Mondja meg neki, nagyon köszönöm, hogy reám gondolt, de én, én nem tehetem boldoggá. Én nem megyek soha férjhez.

Laczkóné is mélyen lesujtva ült ott a divánon. Nem értette, meg nem foghatta leányának ezt a feleletét. Soha sem gondolt eddig arra, hogy lehetséges legyen ez az eset. Azt hitte, Gizi hallgatag, komoly, büszke természet, a ki nem árulja el érzelmeit; de hogy azok az érzelmek ilyenek is lehetnek, azt nem hitte.

Mikor valaki látja, hogy egy dédelgetett régi kedves terve így omlik egyszerre össze, nem csoda, ha még a lélegzete is elakad s a szemére is mintha homály borulna. Tétovázva jártatja tekintetét a Giza arczán. Még egy sugára dereng a reménynek. Hátha csak leányos büszkeség? Hány mondta már azt, hogy soha sem megy férjhez, aztán mégis . . .

— Giza, édes leányom, nem szabad elhamarkodni az ilyen feleletet.

Négyszemközt akar vele beszélni az anyja.

— Kérem, nem ohajtom, hogy erőltessék — szólt kedvetlenül Korláth Józsi.

— Nem erőltetem — felelt Laczkóné — csak az igazat akarom megtudni.

Az igazat? No azt szeretné tudni Korláth Józsi is, de nem szól. A kedélyes öreg bácsi helyett most már a büszke férfi ül itt a korláthkeői Korláthok nemzetségéből. Szeretné tudni, ki az, a kit elejökbe tesz ez a leány?

Az anya is azt a kérdést intézi leányához négyszemközt, szigorú arccal:

— Ki az?

— Senki — felel a leány.

De az anyja nem akarja elhinni s tovább faggatja. Lenni kell valakinek. Ilyen kérőt nem utasítanak el, ha nincs senki. Lenni kell. Ki az?

— Mondtam, anyám, hogy senki — ismételte a leány. - Nem megyek férjhez, ennyi az egész.

Laczkóné mégsem hiszi. A szerelmes leányok szoktak úgy beszélni, hogy soha sem mennek férjhez. Laczkóné tudni akarja annak az embernek a nevét:

— Berényi? Az ámit! Az hiteget!

Föllázad a Laczkóné haragja Berényi Kálmán ellen. Mert ki lehetne más? Csak ez a hízogó lehet, a ki megveszi a leányok szívét, ez, a kit ő maga is oly szívesen látott mindig házánál, asztalánál, a kit Anna számára szemelt ki, ez, ez a hitvány kétszínű.

— Az hiteget téged is?

— Engem senki sem hiteget — felelt a leány.

— Hát akkor miért utasítod el Korláth Pistát?

— Mert nem akarok férjhez menni soha.

Oly büszkén és határozottan hangzott a leány felelete, hogy Laczkóné megingott. Talán mégis téved, ha Berényi Kálmánt vádolja. A leányok néha oly különösek s ez a Gizi oly szerfölött büszke.

Igazán nem tudja, hogy mit gondoljon. Nem faggatja tovább a leányát, Berényi Kálmánra azonban ügyelni fog. nem bizik benne egészen. Nem mind arany, a mi fénylik.

X.

Ezen a napon még nagyobb haraggal tért vissza Kassáról az öreg Korláth Józsi. Csodálkozott, hogy a fia olyan higgadtan fogadta a rossz hírt. Nem veri falba a fejét . . . hát azt ne is tegye . . . de még olyan lázasan nyugtalannak sem látszik, mint tegnap este.

Igaz, hogy az üzenetet egy kissé megczukrozta Laczkóné. Nem kell a Giza szavát végleges elutasításnak venni, affélet gyakran mondanak a leányok, aztán mégis hozzámennek ahhoz, a ki híven kitart, ha másodszor megkéreti őket. Jöjjön csak Pista mint eddig, szívesen látják, mint eddig.

De az öreg Korláth Józsi tudja, hogy ez csak olyan beszéd s látja, hogy Pista sem veszi azt komolyan számba. Valami mély szomorúság látszik a Pista szemében, de másképp csöndes, tesz-vesz rendesen, még a gazdaságnak is utána néz. Megtekinti a malaczkokat, melyeket a forrói vásárra fognak hajtani. A selejtesebbjét kiválogatja, ne rontsa a többinek az árát. A dohányosokkal is elintézi a dolgot, a kik megint előlegért jöttek. Az ispánnal beszél a cséplés végett, lehetne már kezdeni.

Az öreg úr vállára vereget a fiának :

-- Nem hittem, hogy ilyen férfiasan viseled. Örülök, hogy ilyen derék ember vagy, Pista.

Ám az öreg nem viseli a dolgot ilyen nyugodtan. Dúl-fúlaz ellen a kigyó ellen, a kit ők vettek először a pártfogásukba, mikor Szabolesből ide ájtött, ők ismertették meg, ők hordozták a kocsijokon, ők dicsérték, ők szereztek neki jóbarátokat. Meg kellett volna fojtani, mikor ide először betette a lábát.

De édes apám, hiszen nem vétett nekünk, védelmezte a barátját még most is Korláth Pista.

-- Nem vétett? -- dühöngött az öreg. -- Elragadja előled a képviselőséget, megfoszt a menyasszonyodtól s aztán mégsem vétett neked? Hát mit csináljon még? Kilopja a zsebedből a pénztárczádat?

-- Ugyan, édes apám . . .

Kigyó, ha mondom. Bolondok voltunk, hogy még magunk segítettünk neki. De hát persze az ilyen sima fajta

becsúszik s még örültünk neki, hogy milyen kedves fiú, milyen jó fiú. De majd a fejére taposok én. Megmutatom.

— Jussion csak eszébe, édes apám — szólt a fiú — mikor az a szerencsétlenség történt velem. Hát ki ápolt legelőször? Ki ült ott az ágyam mellett? Nem szabad ám azt elfelejteni, édes apám.

— Eh, eh, — viszonzá az öreg mérgesen — képmutatás lehetett az is. Mit tudjuk?

— Én tudom, édes apám.

Tudod, isten nyilát! Aztán lehet, hogy még akkor nem nyílt ki a szeme. De azóta . . . Hiszen látod. Laczkó Gizis másképp beszélne ma, ha ez a himpellér nem jut be oda s nem sugdossa tele a fülét.

— Ne beszéljünk Laczkó Giziről, édes apám; az csak olyan álmodozás volt.

Az öreg megcsavargatta ősz bajuszát:

— Jó, hát ne beszéljünk. Okosan teszed. Kapsz te még különb leányt, báróleányt, grófleányt, ha akarsz. Ám vigye Laczkó Gizit, de a képviselőségének befütyülök.

— Édes apám maga fog föllépni?

— Én? Van eszem. Már az ilyen öreg ember csak a sutra való. Már nekem csak pipa, kártya, egy kis barátságos társaság itthon, az kell nekem. De te fiatal ember vagy, te leszel a képviselő.

— Köszönöm, apám, de mondtam már, hogy én nem akarom.

— Ne hepcziáskodjál. Én meg akarom.

— Kötéllel nem lehet képviselőt fogni.

— Hát kötéllel fogunk, ha másképp nem lehet.

— Minek erőltetni, édes apám? — szólt Korláth Pista kedvetlenül. — Akkor ki kellene nyilvánosan jelentenem, hogy nem fogadom el a jelölést.

— Ne boszants — vágott vissza az öreg. — Ha sokat kötekedel, hát majd keríték olyat, a ki két kézzel is elfogadja.

— Nem bánom, csak engem ne — mondta rá a fia. — Hadd járja más a bolondját, ha kedve tartja. Én falusi gazda vagyok, abban telik a gyönyörűségem. Tinót, csikót nevelek s ha a szérűn látom, hogy emelkedik a kazal, nem adom azt egész Pestért.

Morogva elhallgatott az öreg úr, de még nem adta meg

magát. Még másnap, harmadnap is a fejében kóválygott, hogy kitűzeti a Pista zászlóit. El is ejtett egy pár haragos szót a jó emberei előtt, a miből megérthették, hogy nem kellene mindjárt akármicsoda jött-mentért lelkesedni, a kit alig ismernek még a vármegyében, mikor volna olyan is, a ki mindig itt élt, a kit kívül-belül ismernek s a kire jólélekkel rábizhatják a kerületet.

Negyednap aztán nagy meglepetés érte az öreg urat. A Berényi Kálmán kocsija állított be az udvarukra s derült, nyájas ábrázattal, mint mindig, szállt le a kocsiból a fiatal Berényi.

Megölelte az öreget is, Pistát is. Már előbb jött volna, de most olyan csavargó életet folytat, mióta lebontatta a házat és újat épített. Csak tegnap jött Pestről, az éjjel Kassán hált, oda rendelte be a lovait s most sorban meglátogatja a jó barátait. Legelőször ide jött, ez volt a legelső kötelessége.

Hálálkodott, hogy oly nagy kitüntetésre méltatták. Tudja, hogy Józsi bácsinak sokkal több érdeme volna arra a képviselőségre, olyan férfúnak, a ki már akkor is a hazát szolgálta, mikor ő még kis iskolásfiú volt és fapuskával játszott. Igazán restelli, hogy ő ennek az érdeemes, vitéz férfúnak a megillető helyét foglalja el a képviselőházban. Nem is álmodott erről.

Mogorván, egy árva szó felelet nélkül hallgatta Korláth Józsi a fiatal ember áradozását. Szeretett volna neki háttat fordítani, szerette volna kilódítani a kapun; de magyar ember csak nem bánhat úgy a vendégével. Azt be kell kísérni a házba, le kell ültetni, szilvóriummal meg kell kínálni, még ha a halálos ellensége volna is. De tovább aztán már nem marad az öreg úr, sürgős dolga van, a mit el nem mulaszthat, bocsánatot kér, hogy már mennie kell, de itt van Pista, az lesz majd a házigazda.

Berényi Kálmán melegen kezét szorította az öreggel:

— Gondolja meg, bátyám. Fogadja el azt a képviselőséget. Én is oda állok a bátyám zászlója alá. Ne vonakodjék, fogadja el, a mit a közbizalom kínál. Azért jöttem.

Az öreg úr megrázta a makacs fejét. Nem tudta, mi ez? Ez is csak képmutatás, vagy igazán kínálja a kerületet? De akárhogy is, ilyen embernek a kegyelméből nem lesz ő képviselő.

Fölfortyant benne a harag. Vele ne nagylelkűsködjek senki. Nem szorult senkinek a kegyelmére.

— Köszönöm — szólt kurtán ; — megmondtam, hogy vén vagyok én már arra.

Azzal kiment sürgetni a kocsist :

— Siess, az arkangyalát.

Égette a talpát a föld. Úgy kergette hazulról valami.

Ám Pistát meghatotta a Berényi Kálmán nagylelkű ajánlata.

— Tudtam, hogy benned nem csalódom, szólt megszorítva barátja kezét.

Berényi Kálmán mosolygott. Hogy is csalódhatnának benne, mikor ő mindenkihez csak szíves akar lenni? Szemei sugárzottak. Az a nemes szerep, melyet eljátszott, őt magát is lelkesedéssel töltötte be. Érezte, mint emelkedik a köznapi halandók fölé. Íme most is milyen nagy áldozatra volt kész a barátságért, a hazáért.

Mint a forrás, mely egyszerre kibuggyan, ömlött a szó ajkairól. Barátság, haza, szent kötelességek. Minden csepp vérért odaadja barátaíért, ha kell.

— Tudod, hogy atyádat mennyire tisztetem, becsülöm. Meghajtom fejemet a nagy hazafi, a szabadságharcz hőse előtt, kihez képest törpék vagyunk mi fiatalok.

Minden, a mi ajkaira jött, nagy arányokat öltött. Félig az a megrögzött vágy, hogy mindenkinek valami kellemeset mondjon, félig könnyen hevülő lelke ragadta magával. Örült ugyan, hogy nem kell meghozni az áldozatot s valami afféle is megfordult elméjében, hogy jövőre talán kissé ovatosabbnak kellene lenni, de egy jóbarát oldala mellett, jó bor mellett az ebédnél újra lángra lobbant lelkesedése :

— Ha tehetek érted valamit, Pista, tűzbe, vízbe beleugrom, csak szólj.

XI.

Most hadd jöjjön megint egy fejezet a Laczkó Anna naplójából :

Augusztus 20. Nehány nap óta nagyon szomorú a mi házunk, senkinek sincs kedve ; de én örvendező szívdobogás-

sal keltem föl az ágyból, mert tudtam, hogy ma eljön ő. Megígérte a múlt héten, ámbar a mama akkor nagyon hidegen fogadta.

A mama igen rosszkedvű azóta mindig, mióta Giza kosarat adott Korláth Pistának. Ebédnél, vacsoránál is olyan szóltan ül ott néha, csak a tekintetét függeszti szemrehányón reá.

Giza is komor. Tudja, hogy mamának legfőbb reménysegét semmisítette meg. Én pártját akartam fogni a mama előtt:

- De mama, kérem, ha nem szereti Korláth Pistát.

- Hallgass — mondta a mama szigorúan!

De aztán oda hívott magához s megsimogatta a hajamat:

Te, tudom, hogy nem cselekedted volna.

Lehet, hogy nem cselekedtem volna, mert én nagyon sajnálom Pistát s ha tudnék rajta segíteni, megtenném tiszta szíveimből. Albin bácsi gúnyolódik is velem:

- Hát cseréljetek.

De micsoda beszéd ez? Ilyen csak Albin bácsitól telik. Mert ő nem hisz semmiben s neki a szerelem csak olyan bolondság, a mit a lányok fejükbe szednek, mivelhogy nincs okosabb dolguk.

Én azonban soha sem szóltam arról, hogy mit szedtem a fejembe, sem Albin bácsinak, sem másnak, senkinek. Néha szerettem volna kitárni a szívemet Giza előtt, de mert Giza az övét zárva tartotta, én sem tárhattam ki az enyémet. Hogyan is érthetett volna meg engem ő, a ki büszkén elutasít mindenkit magától és soha sem akar férjhez menni.

Olyan gögösen viselte magát a múlt héten is Berényi Kálmán iránt. Alig vetett oda neki egy-két szót. Pedig most már Albin bácsi is másképp vélekedik felőle és ma is azt mondta róla:

— Nagyramenendő fiatal ember. Sokra viheti, ha csak bele nem törik a bicskája.

Hogy képviselőnek megválasztják, az már majdnem bizonyos. A mamának ugyan nem tetszik, hogy föllépett Korláth Józsi bácsi ellen; azt mondja, hogy az nem szép jellemvonás, Korláthék voltak az ő legjobb barátai. De az nem úgy van, mert Józsi bácsi lépett föl ő ellene. Aztán még csak nem is a maga, hanem a Sággy Miklós javára, annak korteskedik, annak fogdossa az embereket, pénzzel, szóval, a hogy lehet.

Mindenki tudja, hogy így van, de a mama most elfogult s én nem tudom, miért lett olyan ellenséges indulatú Berényi Kálmán iránt.

Ma is, mikor eljött, bár ő csupa szivesség és előzékenység volt, a mama hideg maradt. Tudom, hogy ha Korláth Pista jönne, azt másképp fogadná; de Berényi Kálmán nem tehet arról, hogy Pista nem jön s bizony szívesen hozná magával, ma is emlegette, ámde úgy hiszem, Pista soha sem jön többé s most e miatt az atyjával való kellemetlenség miatt ő sem mehet Pistáékhoz. Pedig üzenetet is küldtem volna vele, mert nem múlik el nap, hogy szegény Pistára ne gondolnék.

A Berényi Kálmán háza szaporán épül. Ma is beszélünk róla. Azt mondja, az ősszel már fődél alatt lesz, májusban lakhatni benne. Jövő nyáron úgy is vége az országgyűlésnek, akkor lejár a mandátuma s haza jön. Lesz belőle falusi ember. Az az ember igazi hivatása, a természet ölében, Isten szabad ege alatt, árnyas fák, virágok, egy pár jó barát, egy gyöngéd s hű feleség. Igazán a legjobb volna, ha el sem küldenék, ha már most megbuktatnák.

Minden keserűség nélkül mondta ezt, olyan derűlten, vidáman. Nekem tetszett, hogy így beszél, de Giza azt mondta neki:

— Hát nincs önben becsvágy?

Becsvágy? — felelt s megvillantak a szemei; — hogyne volna? Szeretnék valami szép, nemes dolgot művelni, a mire mindenki azt mondaná: ez már derék.

Ez meg nekem nem tetszett, mert azt gondoltam: minek keresni mindenki tetszését, hogy dicsérjenek? Gizának azonban tetszett s láttam, hogy ragyogott a szeme és mily áhítatosan hallgatta, míg ő beszélt.

Ő pedig lelkesedve beszélt a nagy kötelességekről, melyek tette szólítják a férfit. A haza elvárja minden fiától, hogy teljesítse kötelességét. Ám a szívnek is megvan a maga joga, s mindenkinek szabad boldogságra vágyani. Gyakran egy kunyhóban édesebb az élet, mint fent a magasban.

Még többet is mondott, de a vége felé már minden öszszezavarodott a fejében. Csak Gizát néztem, egyre Gizát néztem. Úgy látszott, mintha Berényi Kálmán csak neki beszélne s mintha ragyogó szemeik találkoznának.

És ekkor jutott először az eszembe: Istenem, miért néz úgy Giza órá?

Aztán hirtelen, mint a villámlás, mely egymást követi, eszembe jutott még egy és más, a mire eddig soha sem gondoltam. S mikor most Giza még egészen kipirult arczczal, nedves, csillogó szemmel leült a zongorához és ő oda ment s a válla fölött áthajolva valamit beszélt, akkor mintha kést ütöttek volna a szívembe.

A zongora zajában nem hallottam, hogy mit beszélt. De mindegy, akármit beszélt, úgy éreztem, hogy az én álmodott boldogságomnak vége.

Elnyomtam fájdalمامat, a hogy birtam, de nagyon szótalan lettem s egészen félreültem. Észrevette és hozám jött:

— Miért oly hallgatag?

Leült mellém s még egyszer kérdezte:

— Mondja, miért oly hallgatag?

És akkor én valami nagy oktalanságot követtem el, ki-tört belőlem a keserűség:

— Vigyázzon, Giza meglátja.

Megbántam, de már késő volt. Ő elvörösödött, zavartan hebegett valamit:

— Nem értem . . . valóban nem tudom . . .

De már Giza is fölkelt a zongorától s magyarázatokra nem került a sor.

Berényi Kálmán aztán nem sokáig maradt. Azalatt a rövid idő alatt közönyös tárgyokról folyt a társalgás, lassan, vontatottan. Berényi Kálmán nem tudott oly lendületes lenni mint rendesen s észrevettem, hogy lopva, zavart pillantással majd reám, majd Gizára tekint. Talán össze is hasonlítgat bennünket. Lehet.

Mikor elment, kézzsoritása nem olyan volt már, mint máskor, a szemembe sem nézett nyíltan, meghitten, a hogy szokta, csak lesütötte a fejét, úgy búcsúzott.

Nem tudom, hogy birtam kiállni egész estig, hogy össze nem roskadtam, de kiálltam. Elvégeztem minden dolgomat, gépiesen, félig öntudatlan, mintha csak úgy álomban teném. Senki sem vett észre rajtam semmit, csak a szakácsné mondta, mikor kiadtam neki az éléskamrából a vacsorára valót (mert Gizivel fölváltva vagyunk hetesek):

— Kisasszony, ne hajoljon úgy le, mert mindjárt beleüti a fejét abba a vasszögbe.

— Az, ám — mondtam rá — nem vigyáztam.

Pedig hát szédült a fejem, az volt az oka.

— Sápadt ma a kisasszony — mondta a szakácsné.

— Hát nincs az embernek mindig egyforma színe — feleltem én.

S abban a szakácsné meg is nyugodott.

Vacsorára Bodnár bácsi volt nálunk s Albin bácsival a gönczi választásról vitatkoztak. Bodnár bácsi azt állította, hogy nem lehet ott más képviselő, csak a kit Korláth Józsi akar; Albin bácsi pedig azt mondta neki:

— Ugyan ne beszéljen, hiszen magát is levette a lábáról az a Berényi Kálmán. Leveszi az az egész vármegyét. Nem állok jól magamról, hogy nem szavaznék-e rá én is és ha leány volnék, bizonyosan szerelmes lennék belé.

A mama szigorú pillantást vetett Albin bácsira, de a Giza szemében újra láttam azt a fölvillogó fényt, mely már a nap folytán oly nagy fájdalmat okozott nekem.

Ámde Isten tudja mikép, már ekkor úgy megerősödött a szívem, hogy tisztán láttam, mit kell cselekednem és mit fogok Gizának mondani.

Giza került, nem akart szóba állni velem s mikor késő este csak ketten maradtunk együtt, szokása szerint a fejfájásával mentegetőzött; de én megfogtam a kezét s magamhoz vontam.

— Giza, nincs semmi mondani valód?

— Nincs — felelte és eltolt magától.

— Nekem van — szoltam én. — Azt akarom mondani, hogy én nem vagyok vetélytárs, csak szerető testvéred vagyok, semmi más! Légy boldog.

Éreztem, hogy szemembe gyűl a könny; de Giza úgy tett, mintha nem értené, a mit mondok.

— Jó éjt — szolt és elfordult.

Úgy ült egy darabig az ágya szélén, tompán, a földre szögezve szemét. Arczizmai nem mozdultak, de láttam, hogy hullámzik keble. Végre fölállt, lassan oda jött hozzám s nyakamba borult:

— Annám, édes jó Annám.

De többet nem szólt. Hiába vártam, hogy megnyílik szíve. Ő nem fog szólni soha.

Ám én így is eleget tudtam. Az én kötelességem most már, hogy kitépjem szivemből minden szálát annak, a mi eddig az én boldogságom, az én reménységem volt. Nem lehet nehéz, hiszen csak üres álmodozás volt. Kettőnk közül nem is választhat mást, mint Gizát, az oly természetes. És én igazán nem mondhatom, hogy nekem valami jogom lett volna számítani Berényi Kálmánra. Semmi, de semmi. Minden csak az én képzelődésem volt.

És mégis mily nehéz lemondani. Mily rettenetes nehéz!

Elgondolom mindazt a sok jót, a mit a mama tett velem, hogy fölnevelt engem szegény árvát, épen oly gonddal, épen oly szeretettel mint a saját leányát, hogy soha különbséget nem tett köztünk és úgy akart az én férjhezmenetelemtől is gondoskodni, mint a Gizáéról, egyforma kelengyét szánt nekünk, noha nekem szegény apáról semmim sem maradt.

Elgondolom azt is, mennyire vágytam, hogy jöjjön egyszer valami alkalom, a mikor bebizonyíthatom hálámat, szeretetemet a mama iránt, Gizi iránt és most itt az alkalom. Mégis mily nehéz lemondani!

XII.

— Nem édes apámnak való ez a korteskedés, miért nem hagyja abba, — szólt Korláth Pista, mikor az öreg úr egyszer szokás szerint boszúsan és fáradtan hazatért.

Mert mióta ez a választási háboruszkodás elkezdődött, nem volt nyugta az öreg úrnak, hol ide, hol oda ment, buzdítani kellett a híveket, szavazókat toborzani, visszatartani az ingadozókat. Örökös jövés-menés, fáradság, boszúság.

Persze, hogy nem neki való. Ő szeretett kényelmesen itthon nyújtózkodni, rágyujtani a csibukjára, elkvaterkázni a vendégeivel, ha más nem volt, a pappal pipaszó mellett beszélgetni a negyvennyolczas időkről, hol vitézkedett, hol verték meg az osztrákot, s hogy lőtte le alóla a lovát egy ágyugolyó Nagy-Sallónál.

Most meg egyre járnivaló kell. De ha már fölkötötte a kolompot, nem teszi le. Ámbár ma is nagy boszúság

érte. A szalkai jegyzővel nem tudott boldogulni. Hiába förmedt rá:

— Hát micsoda negyvennyolczas honvéd ön, hogy az őrnagyának ellene szegül?

— Most nem vagyunk katonasorban, nagyságos uram — mondta a jegyző; — most nem lehet kommandirozni.

A régi honvédek nem fogadnak szót s az legjobban keseríti az öreg urat. Hát nincs már semmi tisztesség az emberekben? Két hét előtt még azt hitte, hogy csak ki kell tűznie a zászlót s minden ember utána megy, mint a parancsolat. Most látja, hogy mennyi nógatás, biztatás, bor, pálinka meg pénz is kell, hogy összefogdoshassa az embereket.

— Hiszen ha a nagyságos úrra kéne szavazni, hát szavoznánk — mondják neki sok helyütt; — de Sággy Miklós urat nem szereti a nép.

— Nem szereti, nem szereti, hát micsoda beszéd az? — pattan föl az öreg úr; — de ha én mondom, hogy rá kell szavazni.

A parasztok vállaitat vonogatják vagy a fejüket vakarják, az öreg úr azonban annál jobban kiabál és indulatoskodik:

— Hát az én szavam semmi kenteknek? Ha én mondom, hogy rá kell szavazni?

Már maga is látja, hogy Sággy Miklóst nem lesz könnyű megválasztatni. Dölyfös ember, nem tud bánni a néppel. Beszélni sem tud, csak kurtán, szárazon, egy pár szóval elvégzi az egész mondókáját, míg annak a másiknak bezzeg pereg a szája, az egész falu népe csügg rajta s dicsérgeti egymásnak, hogy jaj de szép volt, a mit beszélt, jaj de aranyos-szájú. Vén asszonyok törülgetik a szemeiket, a fiatalja meg még jobban. Biztatják az uraikat:

— Erre szavazzék kend.

Az úri rend is czudarul viseli magát. Azt mondják, hogy ha Miklós valamit akart, hát előbb nekik kellett volna szólnia, nem így a hátuk mögött föllépni, az ő megkérdésök nélkül. Ők már a főispánnak szavokat adták, ők már nem tehetnek másképp.

Azt az Aranyossyt, azt meg a felesége bujtogatja. Világos. Berényi Kálmánnak a nyakába szeretnék varrni Katinkát. Most persze sűrűn látogatja a házukat, Aranyossy a pártelnök

s nagy vacsorák vannak ott, hátha egyszer majd a nagy lelkésedés közben . . . Ki tudja ?

Korláth Józsi nem bánná, ha úgy történnék. Zsák megtalálja a foltját. Jól esnék annak a csapodár Berényinek ez a kaczer Katinka. Ez aztán összeillő pár volna. Nagyot nevetne neki Korláth Józsi.

Hallod, Pista, mit mondasz hozzá?

De Pista semmit sem mond hozzá, csak magában gondolja, hogy a ki Laczkó Gizára emelheti a szemét, nem kell annak holmi Aranyossy Katinka.

Még nem tudja ugyan bizonyosan, de mindinkább megerősödik benne a gyanú, hogy Giza nem érzéketlen Berényi Kálmán iránt s ha majd egyszer Kálmán kopogtat mint kérő, annak nem fogja azt mondani :

Soha sem megyek férjhez.

Ámde ha úgy lesz is, Korláth Pista nem táplál gyűlöletet. Senki arról nem tehet, hogy ki kit szeret. A mágnes magához vonja a vasat, a cserép nem vonja. Egyikünk így van teremtvé, másikunk meg amúgy. Már bizony a miatt nem lehet porbe szállni éggel, földdel.

Neki nincs egy csepp reménysége sem, de az atyjának megint van. Az öreg vérmesebb fajta.

— Ha legyűrjük Berényit, majd meglátod akkor — biztatja a fiát.

Mert Berényit le fogják gyűrni, az öreg addig nem nyugszik.

— Igaz, hogy legjobb lett volna teveled próbálkozni, neked nincs ellenséged, téged szeretnek. Nem is értem mi csoda gyámoltalanság, hogy meghúzódol a kuczkon s mindent prédára engedsz annak a bitangnak. Tört volna el a lába, mikor kijött Szabolcsból. De ha már te nem akartad elvállalni, hát most Sáhgy Miklóst meg kell választani török vagy szakad. Úgy leverjük azt a Berényit, hogy a feje sem látszik ki a földből.

Az öreg egészen neki tüzesedik. Nem ilyen csatát vívott ő negyvennyolcz-negyvenkilenczben, hanem olyat, a hol az ágyu szólt, meg a puska ropogott. Azért ott sem ijedt meg a maga árnyékától. Ha ő azt kiáltotta, hogy: előre, fiúk! hát rohant az egész zászlóalj, s úgy kiverték az ellenséget, mintha a szél fújta volna el.

Itt sem hagyja magát. Berényi Kálmánnak pusztulni kell. Akkor aztán elveheti Aranyossy Katinkát. Laczkó Gizának legalább kinyilik a szeme, meglátja, hogy kiféle miféle:

— Meg azt is meglátja, hogy kik vagyunk mi.

Nincs az a hatalom ebben a kerületben, a melyik az övével fölér. Több az ő szava, mint a főispáné. Ha ő megmondta, hogy nem kell Berényi, hát nem kell, akárhogy itatnak, vesztegetnek, akárhogy tele aggatják a házakat zászlóval. Nem a zászló választ, hanem az ember.

— Csak el ne számárkodja az a Sággy Miklós a dolgát.

Most már azzal is nagyon elégedetlen az öreg úr. Ha baj lesz, csak ez az ember lesz az oka. Kár volt vele fogózkodni. Mással könnyebb lett volna. A nép szívesebben hajlott volna, a régi honvédek bizonyosan szót fogadtak volna.

— Igazán az ördög vetette utamba azt a Miklóst. De az ember első dühében nem igen válogat s mivel tudtam, hogy ez a Miklós most föl van lázadva Aranyossyék miatt, meg hogy azt a Berényi Kálmánt sem igen szívelheti, azt is tudtam, hogy ha egyszer valamibe bele vág, hát vakmerőn keresztül viszi az akaratát, hát gondoltam: ez az én emberem, ez épen jó lesz nekem.

Most azonban már látja Korláth Józsi, hogy ez nem arravaló ember. Önféjű, makacs, ha kirendeli az öreg úr, hogy most ide menj, most ezzel a jegyzővel, kántorral, tanítóval parolázz, hát nem megy. Azt mondja: minek alázná meg magát hiába?

— Hát a teremtő fádat, nekem talán jól esik, hogy minden ringy-rongy emberrel kezét fogok? — mordult rá az öreg úr.

Még most is haragosan emlegeti.

— Mondom én, édes apám, legjobb volna, ha abba hagyná az egész — tanácsolja a fia.

De olyat ne tanácsoljon senki neki. Hát az elv? Az elvét nem hagyhatja az ember. Soha holtig. No csak azt lessék.

— Birjuk mi még. Ha ők vesztegetnek, mi is vesztegetünk. Ha itatnak, itatunk ám mi is.

— De édes apám — szólt Pista megbotránkozva.

Akkor még megesett, hogy némely ember megbotránkozott az effélén. Az öreg úr azonban megmagyarázta:

-- Az nem lehet máskép. Negyvennyolcz előtt is itatunk. Száraz kortytyal nincs kedve voksolni senkinek.

Még egy hét van hátra a választásig. Addig egyre járja a falukat az öreg Korláth Józsi. De mennél jobban járja, annál inkább fogy a pártja. Nem szereti a választó polgár, hogy úgy parancsolgassanak neki ; azt várná, hogy kérjék. Az ingadozókat sem igen tartja vissza, ha rájok rivall a nagyságos úr:

--- Szedtevette rongylelkűek, mit támolyogtok? A melyik bitangnak pénz kell, hát nyissa ki a száját.

— Baj lesz így --- inti az öreg Ambrúzs Dani, a ki valamikor nemesek hadnagya volt és sok restauratióon megfordult, de most csak olyan paraszti sorban lévő gazda.

Korláth Józsi azzal is összetűzött.

Már oldalog, látom.

— Én nem oldalgok — vágott vissza az öreg gatyás nemes --- de itt hagyom, a ki így beszél velem.

— Nincs már becsület az emberekben — panaszkodik Korláth Józsi otthon a fiának.

Ám azért még mindig bízik, hogy leteperik Berényit. Az utolsó perczben majd meggondolják a volt honvédek, hogy ki az ő vezérök, kit kell követni. Aztán itt vannak a gönceziek, az egy szálíg az ő embere, tiszta balpárti mind! Azok nem riadnak vissza egy kis verekedéstől sem, ha kell.

Korláth Pista mindegyre jobban bámul. Az ő derék, jó atyja, hát az még erre is képes volna? Micsoda rút küzdelem ez a választási harc, a hol a legderékabb emberek is ilyen eszközökhöz nyúlnak!

VÉRTESI ARNOLD.

AISCHYLOS

PERZSÁK CZÍMŰ TRAGÉDIÁJÁBÓL. *)

(A salamisi csata.)

A tragédia azzal kezdődik Susában, a perzsa birodalom székhelyén, hogy föllép az előkelő perzsa aggokból álló kar s lyrikus strophákban fejezi ki Xerxes és a perzsa hadsereg miatt való aggodalmait. Ezután Atossa, Xerxes anyja, Dareios özvegye jelenik meg s elmondja a véneknek az ő baljóslatú álmát, hogy tudniillik Xerxes egy perzsa és egy görög nőt fogott kocsijába. A perzsa nő türte az igát, de a görög szét-törte s a királyt magát is levetette a kocsiról. A kar azt tanácsolja neki, hogy áldozatot mutasson be s könyörögjön az istenekhez ; főkép pedig, hogy Dareios szellemét hívja segítségül. Ekkor érkezik a hirdető azzal a borzasztó hírrel, hogy egy csapásra Perzsia egész virága porba hullt. Atossa eleinte szólni sem tud, úgy megrendül a gyász hír hallatára, csak a kar fejezi ki a nagy csapás okozta keserv első jajszavát. Atossa végre föleszmél és szólni kezd. Itt kezdődik mutatványunk.

ATOSSA *(a hirdetőhöz).*

290 Rég' hallgatok, szegény fejem ! megdermedék
A fájdalomtól, ó hisz oly nagy e csapás,
Hogy ajkainkon elhal a szó, kérdezés.
De a halandó türje, a mit istenek
Rá mértek. Ó hát, bármikép sajog szived,

*) Felolvastatott a m. tud. Akadémia I. osztályának 1900 május 7-kén tartott ülésén, mint mutatvány az Akadémia megbizására készülő teljes Aischylos-fordításból.

295 Térj most magadhoz s fejtsd föl az egész csapást :
 Ki él? gyászolni kit kell? mely vezéreket.
 Hadfői bottal a kik ott hullottak el
 S elestük által árván hagyták a hadat ?

HIRDETŐ.

Maga Xeixes még él, még látja a napot.

ATOSSA.

300 Házamra nagy fényt árasztottak ajkaid
 És gyászos éjből tündökölve kelt napot.

HIRDETŐ.

Artembarest ám, tízezer lovas fejét
 Salamis érdes partihoz veré a hab ;
 Dárdátul érve Dádakés, az ezredes,
 305 Könnyű szökéssel szállt a hullámsírba le
 S Tenagón, Baktriának hősi magzata
 Aias habverte földjét úszsza most körül.
 Lilaíos, Arsamés s Argestés harmadik
 Ott a galambtenyésztő nagy sziget körül
 310 Verék a durva szirtbe győzött homlokuk.
 S a kik jövének a Nilus forrásától,
 Arkteus, Adenés s harmadik Pheresseus
 Pharnuchossal mind egy hajóról hulltak el.
 A chrysei Matallos, hős tizezredes,
 315 Harmincezer lovas vezére a ki volt,
 Vörös szakálla sűrű fürtit áztatá,
 Testét a mint festette vére bíbora,
 S a mágus Arabos s a baktrus Artabés
 Elhulla s a kemény földnek lakója lön.
 320 Amistris és a dárdáját serényen forgató
 Amphistreus s kit Sardes sírva emleget,
 Ariomardos s mysiai Seisamés,
 S a lyrnai Tharybis, ritka szép legény,
 Ki ötször ötven nagy hajó vezére volt,
 325 Szegény ott fekszik, üdvét nem találta föl.
 Syennesis meg, a kilixek hadfeje,
 Vitézi rendben első, a ki egymaga
 Az ellen legfőbb réme volt, mint hős veszett.

Im' a vezérek, kikről most emlékezém.
 380 S a végtelen nyomornak csak kis része ez.

ATOSSA.

Ó jaj, a legnagyobb csapásokról beszélsz :
 Mily szégyen a perzsákra, hangos siralom !
 De kezdél előlről és ezt is mondd el nekem :
 Mily számú volt a hellenek hajóhada.
 385 A perzsa hadsereggel hogy merészkedett
 Csatára kelni támadó hajóival ?

HIRDETŐ.

Tudd meg, hogy szám szerint a perzsa hadsereg
 Flottája győzhetett vón, mert hisz a görög
 Hajóknak száma tizszer harmincz volt csupán,
 340 S e számon kül még tíz szemén-szedett hajó.
 Xerxes pedig, hisz jól tudom, ezer hajó
 Népét vezérlé s gyors naszádja e' kívül
 Hét volt a kétszázon felül. Ez volt a szám.
 Csak nem hiszed, hogy ebbe' hátrább állt hadunk ?

ATOSSA.

Hát melyik isten rontá így meg a hadat,
 345 Alásülyesztvén a mi sorsunk mérlegét ?

HIRDETŐ.

Isten-kegy ótalmazza Pallas városát.

ATOSSA.

Megvihatatlan-é Athénnek városa ?

HIRDETŐ.

Vitéz fiakban áll erős védő-fala.

ATOSSA.

Mint csaptak össze a hajóhadak, beszélj !
 350 Ki támadott először ? a hellének-é,
 Avagy hatalma érzetében a fiam ?

HIRDETŐ.

Egész bajunk forrása, ó nagy asszonyom,
 Egy bosszúszellem avvagy bős dæmon vala,
 355 Mert jött Athénnek népe közzül egy görög ;
 Xerxeshez járult, a fiadhoz s így beszélt :
 Mihelyt leszáll az éj sötétlő fátyola,
 Nem állanak tovább itt helyt a hellenek,
 Hanem legottan evezőt ragad kezük
 360 S ki merre tudja, lopva menti életét.
 Ezt hallva Xerxes, a ravasz görög cselét
 És istenek irigységét se sejdité,
 S minden hajós vezérnek ily parancsot ad :
 Mihelyt a napnak eltűnt perzselő heve
 365 S homály borítja bé az æther templomát,
 Hármas vonalban álljanak fel a hajók
 Órizni a kijárást, a szorosok ösvenyét,
 Mások meg Aias szigetét vegyék körül ;
 S ha elkerülné e kelepczét a görög
 370 Egérutat találva tán hajóinak :
 Minden vezér saját fejével bünhödik.
 Így szólt gyanútlan' bizakodva szerfölkött.
 Nem tudva, mily jövót rendelték istenek.
 Azok pedig jó rendben, engedelmesen
 375 Készítik estebédjük s a hajós legény
 Lapátját gúzszal a tartójához köté.
 Midőn a napnak elhunyt végsugára is,
 S beállt az éj, hajóra szálla mind, a ki
 Lapátkormányzó volt avagy fegyvert viselt.
 380 Egyik hajórend biztatá a másikat
 És indulának a kitűzött rend szerint ;
 A kapitányok a hajók legényeit
 Hajnalhasadtig ott tarták nyílt tengeren.
 Tünőbe' volt az éj már s a görög sereg
 385 Sehol se próbált elosonni titkosan.
 Midőn aztán fehér fogatján kelt a nap
 És fénybe vonta a kerek föld téreit,
 Örömríadva harsogott a harczi dal
 A hellenek részéről s rája hangosan
 390 Felelt a visszhang a sziget szikláiról.

A perzsa serget rémület szállotta meg ;
 Most látta csak, mikép csalódott : nem futást
 Zengett a hellenek magasztos éneke,
 Ó nem, csatára, lelkes támadásra szól.
 395 És lángra gyujta mindent ott a kürt szava :
 Tüstént lapátjuk habverű ütésivel
 Szelék parancs szerint a zúgó tengerárt
 S egész haduk szemünk előtt volt csakhamar.
 Jó rendbe' mindjárt a jobb szárny haladt elöl,
 400 Utána jött a többi had hajórajja
 S felzúga nyomban hangos harczi riadó :
 «Előre, rajta, helleneknek magzati,
 Mentsük meg a hont, hitvesünk és gyermekink,
 Mentsük meg ősi istenink székhelyeit
 405 S apáink sirját : mindenért kell küzdenünk !»
 Részünkrül is felzúga zagyva perzsa nyelv
 Feelve arra, késni nem volt már idő.
 Hajó hajóba fúrta ércz orrát legott ;
 Hellen hajó volt, mely kezdé a támadást
 410 Leütve egy phoinix hajó ormózatát ;
 Másikra más hajó irányzá ércz hegyét.
 Hadunknak árja eleinte ellenállt,
 De megtorlódván a szorosban a hajók,
 Hogy egymásnak nem adhatának már segílyt
 415 És ércz orrával egyik a mászt verdesé :
 Széjjel zuzódtak evezőik rendjei.
 Bölcs számitással csaptak a görög hajók
 Körös-körül ránk : felborult nem egy hajónk
 S többé a tengert már a szem nem láthatá,
 420 Hajóromokkal, holttetemmel volt tele,
 Holtak boríták a zátonyt s a partokat.
 Veszett futással száguldott minden hajó,
 A mennyi még a perzsa hadból megmaradt.
 Azok meg őket vágva-szúrva öldösek
 425 Széttört lapáttal és hajódarabbal úgy,
 Mint tinhalat s a víz más népeit szokás :
 Jajtól, nyögéstől reszketett a sós víz-ár,
 Sötét szemével míg az éj el nem fődé.
 Ha egy-huzomban itt beszélnék tíz napig,
 430 Ki nem merítném a bajoknak árjait,

Mert tudd meg azt, az embereknek egy napon
Ily roppant száma nem veszett el még soha.

ATOSSA.

Ó jaj, valóban, a bajoknak tengere
Tört Perzsiára s Ázsiának népire.

HIRDETŐ.

435 De tudd meg azt, a bajnak ez kisebb fele ;
Oly balszerencse érte őket azután,
A mely amazt kétszer lenyomja terhivel.

ATOSSA.

Hát van-e balsors, ennél ellenségesebb ?
Mondd, mily csapás az, mely hadunkat sujtolá
440 És még mélyebbre nyomja a baj mérlegét ?

HIRDETŐ.

A perzsa ifjuságnak színe és java,
Bátor vitézek, ős-nemes vér fajzati,
S hűségbe' mindig első a király iránt —
Szégyenletes, csufos halállal veszték el.

ATOSSA.

445 Ó jaj nekem, barátim, ah be szörnyű sors !
Mondd, a halálnak mily nemével veszték el ?

HIRDETŐ.

Van egy sziget Salamis partihoz közel,
Kicsiny, révnek se jó, hol a tánczkedvelő
Pán szívesen jár a hullám törésein.
450 Ide rendelte Xerxes őket, hogy, ha majd
Az ellen arra fut széttört hajóiról,
Hát öldököljék könnyű szerrel őket ott,
S a mieinket mentsék a habok közül.
Rossz jós volt, mert aznap, hogy egy isten kegye
455 Görög hajóknak adta volt a diadalt,
Érez vérteikkel fölszerelve testüket
Kiugráltak hajóikból s a szigetet
Körülkeríték, a menekvés útjait

Elzárva a perzsák elől. Sok szírtdarab
 460 Repült kezükből emberinkre és az éj
 Halálhozó nyilaknak ontá záporát.
 Elvégre rajtuk ütven, mint egy áradat,
 Aprítja, vágja árva népünk a görög,
 Míg mindeneknek el nem olták éltüket.
 465 Feljajdult Xerxes, látva a baj tengerét ;
 Magas dombon volt széke a tenger fölött,
 Egész hadát a honnan áttekintheté.
 Megszaggatá mezét, fenhangon felzokog,
 Gyalog hadának sebtiben parancsot ad
 470 És vad futással elrohant. Im a csapás,
 Melyen keserghetsz még a másikon felül.

ATOSSA.

Kegyetlen dæmon ! ó mint megcsalád e nép
 Reményit. Jaj-keserves bosszút állt fiam
 Athénnek híres városán. Nem volt elég,
 475 Hogy Marathonnál annyi perzsa vér kifolyt.
 Ép ezt akarta megtorolni a fiam
 S a szenvedésnek ily nagy árja tört reá.
 De mondd csak, a vést hány hajónk kerülte ki,
 S hol hagyta őket ? tudsz-e választ, biztosat ?

HIRDETŐ.

480 A megmaradt hajók vezéri sebtiben
 Vadúl iramlanak, hová a szél vivé.
 A többi nép Bœotiában hullá el,
 Egy része szomjan . . . enyhítő forrás körül,
 Mi többiek kifogyva lélekzetből is
 485 Jutottunk elsigázva Phokis földre,
 Onnan Dorisba és a Melis-öblön át,
 Hol a Spercheios habja mossa a mezőt.
 Onnan meg Achaiának földje fogadott
 S Thessaliának városi, de ételünk
 490 Már elfogyott és éhen-szomjan számosan
 Pusztultak el, mert mind a két baj sujta ott.
 Magnesiát s a makedóni tartományt
 Érők el aztán s Axios gázló-helyét,
 Majd Bolbe nádast és a Pangaios hegyét

495 Edóni földön ; itt egy isten éjtszaka
 Korán zimankot küldé ránk, a szent Strymon
 Egész folyója befagyott. S ki máskoron
 Istent nem ismert, most könyörgve esdekelt
 Imádvá áhitattal földet és eget.
 500 Hogy esdeklésit elvégezte a csapat
 Átkelni indult a jégpánczélos folyón ;
 És a ki partot ért előbb, mint Helios
 Sugárit szétlővellte, az már mentve volt.
 De hő tüzével a nap izzó lángköre
 505 Felolvasztá középén a folyó jegét.
 Egymásra hulltak és bizony boldog vala,
 Ki nem sokáig küzde a habok között.
 Kik megmaradtak s éltüket megmentheték,
 Nagy ügygyel-bajjal áthatolván Thrákián
 510 Most jönnek ösük tűzhelyéhez, nem sokan.
 Bizony zokoghat Perzsiának városa,
 Mert im' e föld legszebb virága porba hullt.
 Valót beszéltem, ám elhallgaték sokat
 A nagy csapásból, melyet isten mért reánk.

KAR.

515 Ó szörnyű dæmon, lábad ó mily súlyosan
 Tiporta porba mind a perzsák nemzetét !

ATOSSA.

Szegény fejem, jaj ! tönkre ment hát a sereg !
 Ó éji álmom tiszta látomása, te,
 Milyen világosan mutattad ezt nekem !
 520 S ti mily balúl értelmeztétek álmomat.
 De mindamellett nem vetem meg, a mi jó :
 Azért előbb az istenekhez fordulok,
 Aztán kalácsot hozva házamból elő
 A földnek és az elhunytaknak áldozom.
 525 Tudom, hogy a mi *lett*, létlenné nem teszem,
 De a jövőre nézve hátha üdvhozó.
 Hozzátok illő, hogy bajunkban, mely lesujt,
 Nekünk, hiveknek hű tanácsot adjatok.
 S ha nálamnál előbb megtérne a fiam,

530 Vigasztaljátok és vezessétek be őt,
Hogy új bajokkal ne tetézzé mult baját.

KAR.

Ó Zeus, te nagy úr, im' a perzsa hadat,
Büszkén mely számtalan emberivel
Kivonult, leveréd
535 És így Susát és Egbatanát
Mély gyász éjébe borítád.
Hány nő gyöngéd keze tépi le, hajh,
Fátylát fejről
S kebelét áztatja patakban a könny,
540 Ha e gyász eljut füleikhez.
És hány feleség vágyódva kesereg
Deli férje után, kit alig bira még;
S mert a puha ág nyugodalmas ölet,
Ifjúi koruk gyönyörét veszíték,
545 Sirnak, keseregnek végtelenül.
A kimult hősök sorsát magam is
Szomorú dallal siratom meg.

Görögből

CSENGERI JÁNOS.

UNIVERSITY EXTENSION.

A felső oktatás nemzetközi congressusán, melyet 1900 július hó 30- augusztus 4-ig Párisban tartottak, a megvitatásra kitűzött tárgyak elseje a *University extension* volt.*) Az a szándékom, hogy a referatumok alapján megismertetem ez intézménynek a külföldi államokban való alakulását, végül pedig közlöm az ismertetést, melyet a magyarországi viszonyokról beküldöttem. A bevezető referatumot Larnaude párisi egyetemi tanár írta s a congressus tagjainak előzetesen megküldötték. Ebben megjelöli a kérdéseket, melyekre a congressus feleletet ohajtana. Az előadók igen nagy számmal jelentkeztek s ezen a réven tájékozást nyerhetünk, hogy a *University extension* intézménye a különböző államokban milyen helyzetet foglal el.

Jebb Richard, a cambridgei egyetem tanára a *University extension* keletkezését vázolta: 1872-ben a cambridgei egyetem az ország különböző helyeiről, testületektől, egyesületektől kérvényeket kapott, hogy azok számára, a kik a felső oktatásra vágnak, de nincs módjokban az egyetemi városokba menni, tanárokat küldjön, a kik a tanulni vágyók számára esténként egyetemi előadásokat tartsanak, melyeket a művelt osztály is örömmel hallgatna.

Az egyetem a kérdés tanulmányozását bizottságra bizta s ennek tanácsára 1873-ban Leicester, Derby és Nottinghamban az előadások tartását meg is kezdték. Az azóta gyakorolt eljárásnak négy jellegzetes vonása van: előadási cyclusok, megbeszélések, írásbeli dolgozatok, vizsgálat. A cursushoz nyomtatott syllabust osztanak szét, a mely az előadások vázlatát, a statistikai adatokat s a forrásmunkák jegyzékét tartalmazza. Az előadási órát követő megbeszélés alkalmával a tanár a hallgatósággal közelebbről érintkezik, a részleteket megvilágítja s itt adja föl azon kérdéseket, a melyek-

*) *Revue internationale de l'enseignement*, 1900, No. 8, 10.

ről a hallgatók írásbeli dolgozatot készítenek. Az előadó a föladatot kijavítja s megjegyzéseivel együtt a legközelebbi órán visszaadja. A cursus végén van a vizsgálat, melyet sohasem az előadó tart, hanem ugyanazon egyetem másik kiküldöttje. Azok névsorát, kik a vizsgálatot sikerrel letették, közlik. 1876-ban London, 1878-ban Oxford követte Cambridge példáját, később a többi angol egyetem is. 1898-ban Cambridgeben az intézmény huszonöt éves évfordulóját ünnepelték s ekkor már évenként 488 cursust tartottak 50,000 hallgató számára. A nagy siker forrása, hogy az egyetemek tényleges szükséglet kielégítésére vállalkoztak. Az eszme nem volt új, Gresham Tamás háromszáz évvel ezelőtt, Dell Vilmos 1650-ben hasonló intézmény megteremtésén fáradoztak, de ők megelőzték korukat s eszméjük nem terjedt el; a terv megvalósítása csak az angol közoktatás reformja után sikerülhetett. Az 1873-ban megindult extension mozgalom nyomán helyi collegek, sőt új egyetemek is keletkeztek. Föladata még ma sincs kimerítve. A University extension az egyoldalú technikai képzés kiegészítését az általános műveltség elemeivel eszközli, továbbá az ismeretszerzésnek a vidéki városokban máris meglevő tényezőinek egyesítését s egymással kapcsolatba hozását hozza létre. Angliában az intézmény intellectualis és socialis vizsgálatot tesz, az osztályok közeledtek egymáshoz, az egyetemek pedig a nemzettel szorosabb kapcsolatba léptek.

Roberts cambridgei tanár referatumában első sorban arra utal, hogy a University extension távol áll az úgynevezett népszerű előadásoktól. Az egész berendezés komoly munkálkodás lehetővé tételére törekszik, ennek biztosítására szolgál a bizonyítványok kiállítás is, melyekre csak az tarthat igényt, a ki tizenkét héten át részt vett a cursuskban, a ki az írásbeli dolgozatokat elkészítette s vizsgálatot tett. Cambridge 1873—1898-ig terjedő negyedszázad alatt 30,000 tanulónak állított ki bizonyítványt.

Hogy a hallgatókat tanulmányaik folytatására serkentsék, hat cursus bizonyítvány alapján magasabb fokozatú elismerést adnak, sőt 1880-ban az affilialság rendszerét is életbe léptették, mely szerint azok, a kik a University extension munkájában sikerrel részt vettek, fölvételi vizsgálat nélkül beléphetnek az egyetem kötelekébe s tetemesen rövidebb idő alatt jelentkezhetnek egyetemi fokozat elnyerésére. A komoly munka elősegítésére alakultak Reading, Exeter és Colchesterben a University extension collegek, melyek a helyi oktatás tényezőit egyesítik. Roberts az intézmény huszonöt évi működése alapján azon következtetésekre jut, hogy :

először a technikai és szakképzettség mellett általános műveltség elnyerésének megkönnyítésére valódi szükséglet; másodsor a tanulók jelentékeny százaléka komoly munka alapján nagyobb általános qualificatio elérésére képes; harmadszor a fokonként emelkedő színvonalú vizsgálatok a munka értékét növelték; negyedszer a felső oktatás tényezőinek egyesítése nagyon üdvös eredményekre vezet.

Marriott oxfordi tanár a Summer Meetingeket, mint a University extension kiegészítőit ismerteti. Kezdetől fogva nagy sikerek volt, Oxfordban és Cambridgeben a nyári szünetek alatt ezernél több hallgató gyűl össze; az oktatásban ilyenkor azon tanárok is részt vesznek, kik a vidéki utazásra nem hajlandók s ezek között Anglia legkiválóbb tudósait találjuk. E nyári összejöveteleknek az is nagy előnyük, hogy a hallgatók egymással érintkezhetnek, a genius loci hatását élvezhetik, a laboratóriumokban dolgozhatnak, a hatalmas könyvtárt használhatják. A Summer Meetingen nemcsak angol hallgatók vesznek részt, hanem külföldről is sokan használják föl a tanulás e páratlan alkalmát, így Oxfordban 1899-ben 220 külföldi volt, Amerikából, Németországból 61—61, Svéd és Norvégiából 36, Dániából 19, Franciaországból 17, stb. Ausztriából és Magyarországból (nincs külön föltüntetve) 2. A külföldi tanulók többnyire tanárok és tanítók.

Londonban oktató egyetem hiányában 1876-ban a University extension szolgálatára egyesület alakult. A cursusokat egész évre kiterjesztették, úgy hogy kiválóan alkalmasak arra, hogy az 1898-iki törvény megalkotta oktató egyetem elismerje s beolvassza. Tényleg a szabályok szerint a University extension esti előadásának hallgatói is elérhetik az egyetemi gradusokat, ilyen módon azoknak is alkalmuk van a legmagasabb képesítés elnyerésére, kiket napközben keresetök elfoglal.

A philadelphiai extensionról Nolen titkár tett jelentést. A University extension philadelphiai társulatának 300 tagja van, kik igazgatóságot választanak az előadások rendezésére, az évi kiadás 40,000 korona, s részben tagdíjából, részben beléptídjából s a helyi érdekeltség hozzájárulásából fődözik. A beléptídj hat előadásra 7.50 korona, de mérsékelt árú jegyeket is adnak. Az előadók hat előadásból álló cursusért utiköltségen kívül 650 koronát kapnak. A rendszer egészen angol mintájú. Az utolsó tíz év alatt 954 cursust 213 helyen rendeztek, a hallgatók száma 179,206, kik közül 2063 vizsgálatot is tett. Ez egyesületen kívül az Egyesült-Államokban számos rokonzélú intézmény működik.

A párisi népegyetemek nem annyira a tudomány terjesztésének szolgálatában állnak, hanem inkább előtérbe lép a socialis cél: a munkások kiragadása a lázítók kezéből, nemes szórakozások nyújtása, testi és szellemi szükségleteik kielégítése. Utóbbi időben a francia vidéki városok is fölkarolták az eszmét s Clerc az aix-marseillei egyetem tanára a congressus elé a következő javaslatokat terjesztette: 1-ször, a University extension egész Franciaországban az egyetemek közvetlen vezetése alatt szervezendő; 2-szor, a cél az általános műveltség terjesztése, de e mellett olyan szervezetet kell adni, mely megfelel a különböző osztályok és vidékek igényeinek; 3-szor, a működés területét az egyetem székhelyén túl ki kell terjeszteni; 4-szer, a cursusokat meg kell fizetni; 5-ször, a költségek fődözésére a városoktól, társulatoktól, syndicatusoktól subventiót kell kérni.

Belgiumban az ismeretterjesztő előadásokat az oktatás ligája már 1865 és 1866-ban megkezdette, de akkor nagyobb elterjedést nem nyertek. 1884-ben Fredericq egyetemi tanár a University extensiont angol mintára kezdte meg. Gand után Liège, Bruxelles az eszmét fölkarolták; utóbbi helyen a szabad egyetem támogatásával, de attól független egyesület alakult, melynek tagjai nagyrészt tanárok. A működési terület főleg a vidék, 1899—1900-ban 25 helyi bizottság 40 cursust rendezett 6000 hallgató számára.

Leclère bruxellesi tanár referatumában a következő conclusiokra jut: 1-ször az egyes előadásokkal szemben előnyt kell adni a hat órás cursusoknak; könyvtár, vetítőkészülék rendelkezésre bocsajtása nagyon ajánlatos eszközök; 2-szor a cursusokat az egyetemi városokon kívül főleg az 5—20,000 lakosú városokban kell tartani; 3-szor beléptidj és az előadások vázlatának (syllabus) szétosztása a rendszer lényegéhez tartoznak; 4-szer a Summer Meeting nagyon hasznos intézmény, de a vizsgálatoknak ott, a hol a középiskolák fejlettek, nincs értékök.

Svédországban az uppsalai és lundi egyetemek szünidei cursusokat rendeznek, az állam és községek subventiót adnak. Az egyetemek részéről kiküldött bizottságok rendezik a vidéken az előadásokat.

Van Hammel a hollandi viszonyokról ad számot. Itt az egyetemek a University extension mozgalomtól eddig távol állottak. A minister azonban nyilatkozattételre szólította föl a főiskolákat. Az egyetemek azt válaszolták, hogy nem zárkóznak el a nép oktatásának munkája elől, de csak annyiban vehetnek részt, a mennyi-

ben valódi föladatukat nem zavarja. A mozgalom társadalmi térment át s annak vezetését egy a közjó érdekében évszázad óta működő egyesület vette át.

A genfi, lillei s a többi extensionról szóló referatumok kevés tanulságos adatot tartalmaznak, de annál jobban érdekelhetnek a bécsi viszonyok.

Ezokról Wolff — a híres publicista — referált. Subjectiv jellegű leírásai helyett a bennünket közelről érdeklő intézményt a hivatalos évi jelentés nyomán fogom megismertetni.

1893-ban a bécsi egyetem 53 tanára — közöttük 37 nyilvános rendes tanár — az egyetem tanácsához azon kéréssel fordult, hogy a University extension szabályzatát kidolgozni sziveskedjék. A tanács a kérésnek eleget tett, sőt Gautsch közoktatásügyi minis-tertől 1895-től kezdődőleg 12,000 korona állami segílyt is kieszközölt. Az ügyvezetésre bizottságot alakított, mely elnökből, elnök-helyettesből s kilencz tagból áll. Az elnököket és négy tagot a tanács választja, de tekintettel van a magántanárookra, sőt assistensekre is, a többi tagokat az egyes facultások küldik ki és pedig mindegyik egyet, kivéve a philosophiait, mely kettőt választ. A bizottság tagjai díjtalanul működnek, a pénzkezelést a quæstura eszközli, az irodai munkát a rectori iroda teljesíti, a munka emelkedésével azonban külön titkárt alkalmaztak. Az előadásokat a bizottság fölszólítására egyetemi tanárok, magántanárok, adjunctusok, assisten-sek tartják, kivételesen azonban mások is fölszólíthatók. A magán-tanárok és assistensek előadásait honorálják, a tanárokét csak kivételesen.

Az előadásokat évenként három csoportban tartják, az előadók számára útmutatót nyomattak, melyben a bizottság megjelöli a módszert, melynek követését ajánlja (szabad előadást s a hallgatósággal való gyakori érintkezést). A hallgatóság számára program-mokat nyomtatnak az összes előadások vázlatával. A szervezet jól bevált, kitünő előadók közreműködését nyerték meg, a kiadások fődözésére nemcsak az állami segíly és a beléptidíjak (egy korona hat előadás) szolgáltak, hanem bankok, nagykereskedők, s magá-nosok adományai is. A hallgatók száma évenként 7—8000, leglátogatottabbak az electrotechnikai, alkalmazott vegytani, általában a természettudományi előadások.

A congressuson a referatumok meghallgatása után élénk eszmecsere indult meg a University extension definitiója fölött, ebben joggal utalt Legrand azon eszmezavarra, melynek következ-

tében minden népszerű előadást University extensionnak akarnak nevezni. A congressus a következő határozatokat hozta: A tulajdonképeni University extensiont azon igyekezet jellemzi, hogy a tudományos szellem lényege a társadalom minden osztályába behatoljon. Az extension munkájában a felső és középiskolák tanárai és azon önkéntes vállalkozók vesznek részt, a kiket a szervező bizottság ilyenekül elfogad. A bizottság többségét egyetemi tanárok alkotják, a másik részét érdeklődők, hatóságok képviselői.

A University extension eszközei: előadási cyclusok, egyes előadások, kirándulások, viták, kérdések s feleletek, vizsgálatok. Ezek alkalmazása a megegyezés dolga. Az előadások bárkinek hozzáférhetők, de homogén csoportok összehozása kívánatos. Az előadásokért díj fizetendő.

* * *

Magyarországban a University extension intézményének meghonosítására a talaj a tudomány és ismeretterjesztés rokon intézményeivel elő volt készítve. Ez előkészítők között első helyen áll a *Természettudományi-társulat*, mely már 1842-ben az országos vásár alkalmából a Nemzeti Casinóban s a vármegyeházán természettudományi előadásokat akart tartani, 1844-ben pedig Bugát indítványára sorozatos előadások rendezését határozták el. De csak Than Károly kezdette meg tényleg 1861-ben a kísérleti előadásokat, melyek mintájára 1866 óta rendszeres természettudományi előadás-sorozatokat tartanak. Egy-egy cyclus hat előadásra terjedt, melyeket nyomtatásban is kiadtak.

A felnőttek oktatásának ügye nagy lendületet nyert a hetvenes években báró Eötvös József ægise alatt, ekkor alakultak a népnevelési egyesületek is; az országos magyar iskola-egyesület pedig népcasinók — főleg munkáscasinók — létrehozásával vett részt az ismeretterjesztés munkájában.

A budapesti népszerű fölolvadásokat rendező társulat már huszonöt év óta a téli hónapokban hetenkint egyszer nagyon látogatott előadásokat tart. Nagy sikerrel teljesíti föladatát a Baross minister által megalakított «vasárnapi bizottság», mely főleg az ipari munkások oktatásával foglalkozik s hallgatóinak száma évenként a 30,000-t meghaladja. Az intézmény 12,000 korona állami subventiót kap. A nyolczvanas évek óta a vidéken is megkezdődtek az ismeretterjesztő előadások; Pozsony és Kolozsvár jártak elől. A Markusovszky által alakított közegészségi egyesület, a Wlassics minister rendeletére megkezdett múzeumi előadások a tudomány

terjesztésének szolgálatában mind sikeresen működtek, mégis tulajdonképpen a *Szabad Lyceum* az, mely eddig hazánkban az University extension szerepét betöltötte.

Az 1893-ban megalakult tudományt és ismeretet terjesztő társaság célja alapszabályai szerint: «elméleti és gyakorlati sorozatos előadások rendezésével, esetleg ezek kinyomatásával a közönség érdeklődését a szellemi munka és haladás iránt fölkelteni és alkalmat adni arra, hogy ismereteit a gyakorlati élet, a tudomány és művészet terén mindenki gazdagíthassa, tudásának körét szélesíthesse». Tárgyai: Az általános műveltség fogalma alá eső tárgyak, szakműveltség nyújtása, ügyességek tanítása. Az 1899—1900-ik évben Hegedüs Loránt főtitkár jelentése szerint Budapesten három csoportban tartottak előadásokat, és pedig az államvasutak főműhelyében 28 előadást 2680 hallgatóval; az iparosok szakegyesületeiben 13 előadást 1210 hallgatóval; a műveltebb közönség számára 105 előadást 4458 hallgatóval. Egyes előadás csak 10 volt, a többi kettő vagy több, sőt egy 18 előadásos cyclus volt. A társadalmi úton keletkezett társaságnak 26 alapító és 532 rendes tagja van. Kiadásait (1899—1900. iskolai évben 4600 korona) részint tagdíjakból, részint beléptidíjakból (à 40 fillér), részint a vallás- és közoktatásügyi minisztérium (1000 korona) és a főváros (1000 korona) subventiójából fődözi. A *Szabad Lyceum* előadói között több egyetemi tanár is van, de az egyesület az egyetemmel semmiféle összeköttetésben nincs.

A valódi University extension meghonosítására az első lépést Gaál Jenő tette, ki az 1896-ik évi második országos egyetemes tanügyi congressus alkalmával formális indítványt tett az University extension létesítésére. A congressus által kiküldött bizottság azonban nem vette kezébe az ügyet. De Wlassics Gyula minister megragadta az iniciatívát s 1897 november 7-én az egyetemekhez leíratot intézett, melyben azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy a University extension létesítését és fölvirágoztatását kívánó okok Magyarországon is — és pedig talán még fokozottabb mértékben fönállanak. «A fővezetést, úgy vélem, főiskoláinknak kellene kezökbe venni. Előadókul azonban az egyéb fokozatú iskoláknak tanárai, sőt hazánk értelmiségének más foglalkozást gyakorló tagjai közül is megnyerendők volnának azok, a kik valamely szakban való kitünő tudományuknál és vonzó előadási képességöknél fogva e földatra alkalmasaknak látszanak. A működésnek tulajdonképeni tere nem a székesfőváros, hanem a vidék lenne, a hol a társadalmi élet vezető elemeinek bevonásával talán helyi érdekeltségek volná-

nak alakítandók, a melyeknek hivatása az lenne, hogy a helyi körülmények szerint kívánatos előadási tárgyak megfelelő megválasztásában, valamint az érdeklődésnek fölkeltésében és ébrentartásában működjenek közre. A fő- és székvárosban, az általam tervezett ez intézmény céljával rokon törekvéseknek szolgálatában már évek óta működik az úgynevezett *Szabad Lyceum*. Kívánatosnak tartom, hogy a University extension létesülésével egyidejűleg a *Szabad Lyceum* is fokozott virágzásnak induljon és ez érdekből igen kívánatosnak tartanám, ha azon támogatás, a melylyel a *Szabad Lyceumot* a budapesti egyetem több tanára már is dicséretreméltóan támogatta, e tanári testület minél több tagjainál találna követőre». A minister ezután fölhívja az egyetem tanácsát, hogy véleményét e tárgyban kimerítően fejtse ki.

Az egyetemek az egyes karok véleményének meghallgatása után közös bizottságot küldtek ki, melynek tagjai: a budapesti tudományegyetem részéről Földes Béla és Hegedüs István, a József műegyetem részéről Gaál Jenő és Jónás Ödön, a kolozsvári Ferencz József tudományegyetem részéről Schneller István és Lechner Károly — mindannyian nyilvános rendes egyetemi tanárok.

A bizottság Hegedüs István javaslatára tervezetet fogadott el, melyet a ministerhez fölterjesztettek, s melynek lényege a következő: «A szabad egyetem célja: a budapesti tudomány és műegyetem és a kolozsvári Ferencz József egyetem vezetése alatt azon társadalmi körök tudományos képzését és művelését eszközölni, melyek az egyetemi oktatásban nem vehetnek részt, az értelmi műveltség színvonalát minél szélesebb körben emelni, a vidéket az egyetemi központokkal minél bensőbb szellemi érintkezésbe hozni». Szervezetül a bizottság külön budapesti s külön kolozsvári bizottság alakítását javasolja. A budapestinek nyolcz tagját a tudományegyetem, nyolcz tagját a műegyetem, négy tagját a *Szabad Lyceum*, négy tagját a *Természettudományi-társulat* küldi ki. Elnököt és titkárt a tagok választanak. Ugyanilyen bizottság alakítandó Kolozsvártn az Erdélyi Múzeum Egyesület bevonásával. E központi bizottságok föladata az előadók megválasztása, a helyi bizottságok szervezése s öt tagú végrehajtó bizottság kiküldése.

A közös bizottság e szerint két központot javasol, egyet Budapesten, egyet Kolozsvártn — a két egyetemi városban. A *Szabad Lyceum*, a *Természettudományi-társulat* és az Erdélyi Múzeum Egyesülettel való együttes működésre törekszik, de az egyetemi jelleget megóvjá. Vidéki helyi központok szervezésére nagy súlyt fek-

tet, csakis sorozatos előadásokat rendez, hat előadásból álló cyclus tandíját egy koronára tervezi, nem egyetemi tanárt csak benyújtott tervezet alapján óhajt előadóul fölkérni, a központi bizottság mandátuma négy évenként lejárna. Mindezek végrehajtására állandó alkalmaztatással s megfelelő díjazással titkári állás szervezését óhajtják. Wlassics minister tervét tehát az egyetemek által kiküldött bizottságok elfogadták s annak megvalósítására a módozatokat is kidolgozták. A parlament is nagyon kedvezően fogadta a minister intentióit. Nevezetesen Berzeviczy Albert, ki az iskolán kívül való ismeretterjesztés buzgó pártolója, melegen pártolta a minister tervét s annak mielőbbi megvalósítását sürgette. A törvényhozás tényleg évi 4000 koronát meg is szavazott az első költségekre.

Az életbeléptetési módozatok megbeszélése céljából egybehívott enquete is elfogadta az egyetemi bizottság tervezetét s annak megállapítására, hogy milyen legyen a University extension viszonya a *Szabad Lyceum*hoz, Wekerle Sándor elnöklete alatt szűkebb bizottságot küldtek ki. E bizottság a *Szabad Lyceum*nak a végrehajtás szerepét szánta.

A valódi University extension intézményének meghonosítása tehát küszöbön áll. A fővezetés mindenképen az egyetemek által kiküldött bizottságot illeti meg, a melyben azonban a rokon célokat követő társulatok kiküldöttei is helyet foglalnának. Az egyetemnek kell a tanerők zömét adnia, a fölügyeletet gyakorolnia, az eszközöket nyújtania, s ezzel a tudományos színvonal garantiáját adni. A működők azonban természetesen önkéntesen állanak be.

E berendezésben rejlik az intézmény életképessége.

GRÓSZ EMIL.

ÉRTESITŐ.

Szabad órák. Költemények. Írta Szabolcska Mihály. Buda-Pest. Singer és Wolfner kiadása. 1901. — Makai Emil. Poétasors. Singer és Wolfner kiadása. Buda-Pest. — Idegek játéka. Költemények. Írta Barcsai (Fehér) Géza. Budapest, 1900. — Szárnya-szegetten. Költemények. — Írta Torbágyi-Thurner József. Esztergom. Hunnia könyvnyomda. 1900.

Napjainkban bizonynyal nem lehet panasz a magyar múzsára, tudniillik arra, mely különösen a versírásban találja kedvét. Szorgalma, termékenysége szinte meglepő. Pazar kézzel nyújtja ajándékait évről évre. De igazat vallva, nincs annak mit örülnünk. A külső, számbeli sokaság nem pótolja a belérték hiányát. Az egymást követő versfüzetek és kötetkék, melyeket szerzőik furcsánál furcsább címek alatt bocsátanak világgá, igen gyakran csak ártatlan műkedvelés bélyegét viselik magokon. Nagy-néha üti föl magát egy-egy némi reménnyel biztató vékony ér. Könnyedén, sekélyes fölületességgel, szinte félvállról akarnak társalogni a múzsával. Mintha azt hinnék, hogy a költő, a ki nem egy a versíróval, «teljes fegyverzetben» került ki a teremtő kezéből s nincs szüksége sem a tapasztalás, sem a gondolkozás, sem a tanulmány érlelő s tökéletesbítő hatására. Sajnos, hogy ezek az észrevételek nemcsak a kezdő és mostanában föltünező versírókra illenek, hanem többé-kevésbbé illenek némely oly költőre is, a kinek működését már régebb idő óta ismerjük s fejlődését várjuk és figyelemmel kísérjük.

Íme csak úgy hamarjában, szinte találomra, négy csinos kis verskötet került kezünkbe a nemrég megjelentek seregéből. Harmincz, negyven darabot pedig a közelebbi pár év halmozott föl szobánk egyik szögletében. Szabolcska Mihály *Szabad órák* című költeményeivel nyitja meg az új évszázadot olyformán, hogy a külső

címlapon 1901, a belsőn 1900 tűnik szemünkbe. Tehát szabad óráiban szedegette össze ezeket az apró virágokat. Azt hisszük, az a szép, tisztos pálya, melyen ő halad, nincs szükében a szabad óráknak. Alkalmat nyújt az elmélyedésre, a nyugodt gondolkozásra; nincs kizárva benne a «secessus et otium». S itt mindjárt ki kell jelentenünk, hogy Szabolcska ily szabad óráitól többet vártunk. Byron, midőn *Hours of idleness* című költeményeit közre bocsátotta, kijelenté, hogy «e szerzemények egy tizenkilencz éves fiatal ember derültebb óráinak gyümölcsei». A *Szabad órákra* ez a kijelentés már nem alkalmazható. Sok éve már, mióta Szabolcskát a magyar költők sorába bevezette egy fényes reményekkel biztató ajánlás. Akár eddigelé kifejtett munkásságát, akár ezzel elért külső sikereit tekintjük, nem szabad őt többé a fiatal kezdő poeták mértékével mérnünk.

S ha nem azzal mérjük, meg kell vallanunk, hogy költészetében nem látjuk teljesülni a hozzá kötött reményeket, nem vesszük észre, hogy újabb meg újabb szerény verskötetei megannyi stadiumai volnának fejlődésének és haladásának. A legújabb *Szabad órák* semmivel sem áll előtte *Költeményei* első kötetének, vagy a *Hangulatoknak*, vagy *Újabb verseinek*. Képzetele nem vált feszárnyalóbbá, élénkebbé, erősebbé. Eszme- és érzelemköre nem bővült. Tárgyaiban nincs nagyobb változatosság s kifejezésében nem több a művészet.

Többnyire csinos apróságokból áll a gyűjtemény. Azok közt némelyik a Szabolcskánál sajátos könnyű, pehelyszerű alkotás, mintegy oda lehelve. De végre is csak apróságok: egy ötletforma rövid eszme, vagy érzelem ellobbanásai, melyek nem alkalmasak arra, hogy állandóbb és mélyebb nyomot hagyjanak az olvasó lelkében. A szeretet emlegetése, a szegények iránti részvét, a családi gyöngéd jelenetek az ő állandó themája. E szűk körben aztán nem bírja elkerülni az ismétléseket, az egyhangúságot. Hányszor dalolt már szokott rövideggel például a karácsonyról s mindig ugyanazon hangból . . . Azt mondja a füzet első, *Ajánlás* című versében, (mely inkább Vallomás, mint Ajánlás) hogy ő «azért nem lett nagy poeta, csak ilyen nótázó legény», mert neki születésekor a múzsa nem a homlokát, hanem a szívet csókolta meg — tévedésből. Maga a szív azonban kevés a költészetre, kell sok egyéb is. És az a vallomás, hogy «az ő könyvében nincs egyéb jámbor szeretetnél; hogy ezért nem adná szívet semmiért a világon» — nem mentheti a versek gyöngeségét. Bizony a költőnek «használnia kell az eszét is». Aztán

miért kedveli úgy ezt a nótázást? Neki a madarak is nótáznak, ő maga is nótázik. Pedig a magyar nép, meg a madár is nem nótázik, hanem danol.

Mód nélkül keveset ad a külső alakításra. Nem szólunk a mértékről, csak a soroknak versszakokba illesztéséről. Nála sohasem biztos, hogy a költemény első versszakának alakját követi-e a többi stropha. Itt-ott közbevet hosszabb, vagy rövidebb sort, csak úgy szeszély szerint s ezáltal szenved az összhang, az egyöntetőség s a hatás is. Néha azt gondolja, hogy csak úgy találomra, hosszabb-rövidebb sorokra kell szaggatni, a mit mondani akarunk, s az mindjárt formás költemény lesz. Petőfit éneklí, a Petőfi-ünnepen 1899. július 30. Ide írjuk egyfolytában a vers kezdetét, megbírálni: vajon vers-e hát az, vagy próza? «Soha jobban nem vágytam volna rá, hogy igazában jó költő legyek, mint most, mikor ő róla kellene mondanom éneket. Keresem a szót, a mivel kitudnám fejezni méltókép, hogy ő ki? S zengő magyar nyelvünkön nem találok szebb szót ennél: Petőfi!» Hozzá még e költemény oly nagyot mondani akaró, dagályos hangon van tartva, mely elüt a Szabolcska szerény, egyszerű természetétől.

Nem hunyunk szemet az ő keskeny körű költészetének jó tulajdonai előtt, de legújabb füzete csak arra ad alkalmat, hogy őt az eddiginél értékesebb munkásságra s költői becsvágyának élénkebb fokozására ösztönözzük.

Makai Emil biztos lépéssel halad az ismert nyomokon *Poétasors* című kötetében. Gyakorlott verselő, nem tartalmatlan, de nem is bír különösebb eredeti vonásokkal. Nem tudjuk megmagyarázni a címet a tartalomból. Ha a kötet magyarázza, akkor azt látjuk, hogy a *poéta sorsa*: irogatni 1. Szerelmes verseket. 2. Mindenfélét. 3. Drámai költeményeket. Pedig hogy ebben, vagy csak ennyiben határozódnék a poéta sorsa, azt Makai Emil maga sem igen hiszi.

Szerelmes versei, melyek a versköltemények nagyobb részét teszik, nem mutatják ugyan a szenvedély megkapó hevét s az érzelem mély hullámzását, de azért kilátszik belőlök, hogy érzi a szív, a mit az ajak beszél. Nagy gondot fordít az író e könnyen gördülő versek szabatos alakjára, hibátlan rímeire. Néha azonban fölötlík nála egy kis keresettség, vagy homály. Például, midőn az *Utána* című versciklusban (IV. sz.) azt mondja, hogy «kedvesének két szeme. legszebb tó a tájon, — lehelleténél nem mámorítóbb a balzsamos meleg szél, — tiszta homlokánál nem főségesebb a meredek hegyorom». Az efféle hasonlatok Vajda Jánosra emlékeztetnek,

vagy az Énekek énekére. — *A Párbeszéd az utcán* című utolsó szerelmes darab pedig valamint érthetetlen, úgy hatástalan is.

A *Mindenféle* című szakasz hat különböző tárgyú költeményt foglal magában. Hosszabb versben énekli meg a maga első koszorúját, azt az örökös ábrándot és lázat, melyet ez ő benne felköltött a hírnév és dicsőség után. Helyenkénti szépsége mellett is kissé homályos, kissé erőltetett. A falon elhervad a koszorú, beszövi a pók: de a költőt így is zaklatja az. Egy ócska ládába zárja, «de vádja nem pihen, kitör belőle titkon és eget kér». Majd elégeti; — mind hasztalan! tűzkoszorú van a falon «s vadul forog benn mindenik levél». Föltűnő ez a furcsa metamorphosis, valamint a költeménynek homályos, alig érthető bevégezése. Legkedvesebb darabja az *Egyszer egy királyfi* című versecske, mely tiszta népies hangból indulva, egyszerű, rövid, de igen csinos keretben rajzolja a Királyfi szerelmét. Sem az úgynevezett *bohém (czigány) élet* komoly megéneklése, mely talán inkább satirát érdemelne, sem a *Secessio* eléggé csipős, de terjengős rajza nem vonhatja magára különösebb érdeklődésünket.

Hátra van még két kis drámai költemény, az egyik: *Vörösmarty*, a másik *A hét kövér esztendő*. Az első Vörösmarty szerelmének drámai formában lyrai megéneklése. Szép, zengzetes nyelv, folyékony verselés, több lágyság és gyöngédség, mint erő. Nem érdemelte azt a nagy buzgalmat, melyet a darab színrehozatala kérdésében a hírlapok annak idején pro és contra kifejtettek. *A hét* (miért nem: két?) *kövér esztendő* egy kövér házaspárnak perlekedő párbeszéde, közben-közben meglehetősen vastag frivol részletekkel. Az egész csak nevetetésre számított élczes tréfa, de a mint mondani szokták: vastag tréfa.

Nincs minden érték nélkül az a vékony kis füzet, mely *Idegek játéka* címmel jelent meg s melynek verseit Barcsai (Fehér) Géza írta. Úgy látszik, ezzel a keresett címmel saját véleményét vagy meggyőződését akarja kifejezni a költői működésről általában, melyet csupán az idegek játékanak tart. Már első versében *A dalokban* sejteti, mit várhatunk tőle költészetének szellemét, úgyszólván benső magvát illetőleg. A dalnak óhajtja szentelni magát, de «neki már únott a leány bohó szerelme, vigalmak, czimborák és az egész világ; e tarka változat, örök egyformaság, min a szív megreped. mit kikaczag az elme». Ilyen világunalommal indul hát a műzsák berkébe, hová erősen vágyakozik. Mint maga mondja: «bús lelkének gyönyört csak a dal üdve ad»... De hogyan szeressük dalai

által azt a világot, melyre ő unalommal, szinte undorral tekint? hogyan küzdjünk az ő zászlója alatt magasb eszmékért, mikor ő mindent hiábavalóságnak, vanitatum vanitasnak hirdet?

Katonasága apró emlékeit, tapasztalatait csinos dalokban énekli meg. Azokban itt-ott némi humor is fölcillan. De a mint a katonaélettől elbúcsúzunk s maga szerint «civilnek» áll: sötétülni kezd láthatára! *új úton* halad s borús érzelmeinek olykor igazán megható elzengése után, az új út végén a lant utolsó pengése arra tanít, hogy legjobb «behunyt szemmel, mozdulatlan, egy helyen ülni órahosszat, sem beszédben, sem gondolatban nem érezvén se jót, se rosszat... ülni nyugodt apathiával, a mindenségben elmerülve: Nirvána! ez az üdvek üdve!» Hogy ez nem nekünk való tanítás s nem is valami új, nem is valami költői: az kétségtelen. Ebben a sorozatban vesszük Goethe *Erlkönigjének* fordítását *Éji rém* nevezettel. Bátran elmaradhatott volna. Igen gyöngé próbálkozás.

Tekintélyes részét teszik a kis füzetnek a szerelmi költemények, melyek *Méla* cím alá vannak foglalva. Ezek nem egyszer át vannak hatva a szenvedély hevétől, az érzelem elevenségétől. Egyszerűek, rövidek, néha csak egy-egy ötlet csinos kikerekítései. A mellett nem eszme nélküliek. Ha itt is, mint Szaboleskánál, a múzsa csókjáról lehet szó, az ennek a költőnek nemcsak a szívét, hanem a homlokát is érintette egy kisé. Azonban szerelme nagyon is anyagias légkörben mozog. Érintkezései szerelme tárgyával, a gyönyörök élvezésének, a kedves testi szépségének, még a fehér vállán látható piros szemölcsnek is színes rajzolása, sajnosan érezteti hiányát annak a fedező fátyolnak, melyet az izlés és még valami egyéb rovásaira a költőnek sem szabad magától könnyedén eldobni. Az ő szerelme csókokkal kezdődik, gyönyörbe fulad s undorral végződik. Erről tanuskodnak e nembeli utolsó darabjai, melyeknek egyikét *A pohár!* ide igtatjuk:

Nehéz fejem levonja a mámor,
Oh ittam a gyönyörök poharából!
De megutáltam a kéjt, a gyönyört,
S kezemben a serleg összetört.

Ti tört darabok, fölöttetek állok,
Szememből búbánat könnye szivárog.
Hogy összezuzódik a szív, a pohár!
Oh élni beh kár! Oh élni beh kár!

Ezenkívül vannak még változatos tárgyú költeményei, melyekben szintén nem üres szavakkal játszik s előnyösen jellemzi a tartalmasság és formaérzék.

Torbágyi-Thurner Józsefet, érdeme szerint, utolsónak hagytuk *Szárnyaszegetten* című füzetével. Azt mondja bevezető versében, hogy ő «úgy dalolt, mint a szárnyaszegett kis madár a lomb közt, elrejtőzve; nem kívánt hírt, dicsőséget, csak azt, hogy ő meghallja, csak azt, hogy ő megértse». Azonban úgy látszik, ez az ő, a «szép Helén», nem hallgatta meg a szárnyaszegett madár szerelmi esdekletését s hidegséggel, sőt gyűlölettel fordult el tőle. Nem is csoda; mert ezek a dalok nem annyira egy szerelemtől áthatott szív őszinte ömledézei, mint inkább versírói dagályos gyakorlatok. Belátja ezt végre maga a szerző is. Búcsút vesz a szerelemtől; de elébb még megtisztelti ideálját néhány hasonlattal: olyan vagy mint a tigris, mikor prédára les — rossz asszonyi állat! olyan vagy mint a ravasz róka, sőt ravaszabb annál — rossz asszonyi állat! olyan vagy mint a hiéna, mely áldozatját éjjel tépi széjjel — rossz asszonyi állat! stb.

Van a füzetben még több sorozat is: *Álom és való*, *A fészek dalai*, *Emlékversek*. Különböző tárgyú versek egymásutánja, de mind ugyanazon gyarlóságban sinlő szülemény. *A fészek dalai*ban ismét szerelmi húrokat penget, de már némileg megszeliidülve. Csak elvéteve tűnik föl egy-egy kis költemény, vagy a költeményben egy-egy részlet, mely azt mutatja, hogy a szerző mégis mintha pedzene valamit abból, a mi a verset költeménynyé teszi. De még ez nem elég ok arra, hogy őt további versfaragásra buzdítgassuk.

A füzet vidékről, az esztergomi nyomdából került a könyvpiacra s a boríték hátulsó lapján látjuk, hogy «ára 2 korona, kapható a szerzőnél Léván».

—ó—

Szana Tamás. Száz év a magyar művészet történetéből. 1800—1900. Festészet és szobrászat. 235 szöveggéppel és harmincz önálló melléklettel. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministerium támogatásával. Budapest. Az Athenaeum irodalmi és nyomdai kiadása. 1901. Ára kötve 40 korona.

Magyarországon a művészetek, kivált a festészet és a szobrászat eseményekben leggazdagabb korszaka az imént elmúlt XIX. század. Az aránylag könnyen hozzáférhető adatok nagy sokasága hálás anyagul kínálkozik annak is, a ki azokat egybegyűjteni, meg

annak is, a ki azokat a történetíró művészetével földolgozni, a művészetet és annak korát egységes képből be akarja mutatni.

Szerző e háladatos tárgygyal való foglalkozást választá élete fő föladatául. Jelen könyvének első lapján felsorolt műtörténeti munkái tanuskodnak erről, valamint arról is, hogy e foglalkozását az adatok egybegyűjtésének csekélyebb igényű körére szorítja, a tulajdonképeni történeti földolgozás gyéribb termésű babérai után nem vágyakozik.

A böls mérseklet ez álláspontja jellemzi szóban forgó legújabb művét is. Nem akar egyéb lenni, mint egyszerű krónikás, a ki szépen, gondosan lepörgeti szemünk előtt a száz év festészeti és szobrászati eseményeit, minél nagyobb tárgyilagosságra törekszik, önmagát nem tolja előtérbe.

Innen származik a könyv két szokatlan, azért meglepő sajátága. Az egyik, hogy nincs előszava, a másik, hogy a végén van művészek névsora és képek mutatója, de nincs tartalomjegyzéke. Szerző az előbbit azért mellőzte, nehogy kénytelen legyen magáról és munkájáról szólni, az utóbbit pedig bizonyára azért, nehogy a könyv tartalmát föltüntető kép háttérében annak írója valahogy észrevetéssék.

Ha az érdeklődő türelmesen átlapozza a 385 oldalnyi kötetet, könnyen megállapíthatja, hogy római számmal jelölt hét fejezetre oszlik, s a néma számok alatt elég részletesen megjelöltetik minden fejezet tartalma.

A chronometriai pontossággal beosztott öt első fejezetben foglaltatik a századbeli magyar festészet és szobrászat története: az I. fejezet a század első napjától az 1839. év utolsó napjáig terjed, tehát negyven évet, a II., III., IV. fejezet tíz-tíz, az V-ik harmincz év történetét tárgyalja, a VI-ik az újabb irányokat ismerteti, a VII-ik rövidesen szól a kormány intézkedéseiről, a művészeti egyesületekről, a szép szeretetének terjedéséről és a magyar nemzeti művészetről.

Az időnek pontos beosztásához ragaszkodó krónikás nem bánja, hogy a művészet eseményei nem lesik az óra mutatóját. Ebből aztán lépten-nyomon összeütközés keletkezik a tárgyalás teljességének, egyenletességének, világos áttekinthetőségének rovására. Mindjárt az I. fejezet csonka. Vácsolja, milyen volt hazánkban a művészet állapota a század elején, nem veszi észre, hogy az java részben folytatása annak, a mi az előbbi századot jellemzi. Ha XIX. századi Esterházyakat és Kismartont említi, nem szabad a

XVIII. századiakat és Eszterházát elhallgatni. Egyik-másik művészt két részletben tárgyalja, így Barabást a II-ik és III-ik fejezetben, Zichy Mihályt a II-ikben és a IV-ikben Munkácsy Mihály után. Másokkal ellenkezőleg bánik, föllépések ideje szerint beilleszti például a hatvanas évek fejezetébe és nem törődve az időrenddel, egy lélekzetre elmondja egész életüket. Munkácsy Mihály összes művei, a *Honfoglalás* is a hatvanas évek festészetét gazdagítja. A krónikásou túltesz az életíró, a ki korábban végzett munkáját nem akarja megbolygatni ez újabb kiadványa kedvéért.

A fejezeteket bevezető korrajzok hézagosságából megértjük, miért nem vállalkozott szerző a tárgy történeti földolgozására. Az I-ső fejezet már említett csonka korrajzában például a művészet pangásának egyik okát abban látja, hogy magyar nemes csak ritka kivételként adta magát a művészetek gyakorlására. A művészet egész története bizonyítja, hogy ha ezen a körülményen múlt volna, akkor ma egyáltalában nem lenne művészet, mert a társadalom előkelői sohasem tartották föladatuknak a művészet gyakorlását. Szerző e korrajza: tulajdonképen a Műegyesületnek kicsinyes viszontagságait 1869-ben történt föloszlásáig állítják élénk aprólékos részletességgel. Micsoda anachronismus! A III-ik fejezetben már ismertette Lotz Károly operaházi falképeit és jóval később a IV. fejezetben arra kényszerít, hogy az egykorú újságokból idézett sok panasz következtében unottá vált Műegylet vonaglásának tanúi legyünk. Ilyen a krónikás, a ki szorgalmas az adatok gyűjtésében, de rest azokat helyesen elrendezni.

Számos művészünkről írja, hogy Bécsben, Münchenben, Düsseldorfban, Párisban ennél vagy annál a mesternél tanult, de a külföldi művészetéről, meg arról, hogy azon mestereknek a hatása a mieinken miben mutatkozik, hiába keresünk tájékozást. Ezzel rokon fogyatkozása a könyvnek, hogy szerző kiválóbb művészeink egyéniségét nem tanulmányozza. Munkácsy művészetéről például alig nyújt több tájékozást, mint Malonyay Dezső körtörténete, melylyel a Képzőművészeti Társulat tisztelte meg tagjait. Jellemző, miként tér át Munkácsyról Zichyre. A 179. lapon olvassuk: «Míg a *Milton* festője évtizedekig volt Páris egyik nevezetessége: Zichy Mihály, kit vele egyenrangú mesterként szeretünk emlegetni, Oroszországban, a czári udvarnál szerez dicsőséget a magyar névnek». Ehhez hasonló fordulatok teszik változatossá a művészek és a művek hosszas felsorolását. Az V-ik fejezetben mutatkozik némi

rendszer, a mennyiben az utolsó harmincz év festészetét legalább fajok szerint osztályozva tárgyalja.

A sok adat összegyűjtéseért elismerés illeti szerzőt, de a ki mult századi művészetünk fejlődését mélyebben akarja vizsgálgatni és tisztábban látni, annak inkább ajánljuk azt a sokkal rövidebb dolgozatot, melyet Keleti Gusztávtól közölt az *Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és képben* III. kötete, vagy akár ugyane szerzőnek *A festészet és szobrászat az 1896. évi ezredéves országos kiállításon* című művét.

Szana Tamás írói gyakorlottságáról a könyv folyamatos előadása is tanuskodik. Minthogy nem tekint mélyebben a művészetbe, határozottabb jellemzésre nem törekszik, beéri egyszerű nyelvezetével; keresettebb szavak, csiszoltabb mondatok nem fordulnak elő. Itt-ott azonban okot találunk a megütközésre, a mi manapság, a midőn nálunk annyi dilettans csetlik-botlik a művészettörténet mezején, szinte veszedelmes, mert az ember önkénytelenül is ezekre gondol. A 12. oldalon: «Hat életnagyságú szent szobor a kecskeméti kalváriához.» Ugyanott: «Krisztus öt láb magasságú feszülete.» Ugyanott: «Kép-szobor.» Ugyanott: «Faszobrász», fafaragó, vagy szoborfaragó helyett. A 37. oldalon az egri templom izléses kúpjáról beszél. A 62. oldalon azt mondja, hogy Markó tájképeit «az ó-görög és keresztyén hitrege alakjaival népesíti be». Hihetetlen, hogy szerző ne tudná, hogy a görög hit tárgya a képzelet szüleménye, a keresztyén hit pedig történeti, azaz van története, vannak legendái és mondái. Az ilyen nagy fontosságú művelődéstörténeti jelenségeket nem szabad összezavarni. A 97. oldalon: «pesti bazilika» (?). A 148. oldalon írja, hogy Wagner Sándor «Sevillában a czirkuszt nem képzelheti kocsiverseny, Rómában az arenát bikaviadal nélkül».

Az adatok szorgalmas gyűjtőjének legsúlyosabb mulasztásúl azt rójuk föl, hogy a közlött képek alá nem írta oda, hol őriztetnek, s ha a szövegben is elfelejti ezt megemlíteni, a mi többször megesik, akkor ismeretünk hiányos marad. Ezek után valóban nem értjük: mi indíthatta a vallás- és közoktatásügyi ministeriumot arra, hogy e munkát hathatós támogatásban részesítse.

Babona és varázslat a legrégebb időktől a jelenkorig. Írta Dr. Lehmann Alfréd, a kopenhágai egyetem psychophysikai laboratóriumának igazgatója. Fordította Dr. Ranschburg Pál. Átvizsgálta Dr. Laufenauer Károly. Budapest. Kiadja a k. m. Természettudományi Társulat. 1900.

Századvégi elfajulási tünetnek nevezte némely író azt a jelenséget, hogy az ember mai napság különös, eddig szokatlan érdeklődéssel vizsgálja önönmagát, teste szerkezetét s lelke törvényeit.

Nem tudók csak úgy egyszerűen aláírni ezt a fölfogást. Nem, még azon könnyen fölmerülhető vád ellenére sem, a mely szerint talán magunk is ez elfajuló nemzedék tagjai vagyunk, s azért tűnik föl előttünk természetesnek az, a min tulajdonképen meg kellene ütköznünk.

Megengedjük, sőt valljuk magunk is, hogy az ember boldogságának igen gyakori, igen jelentős eszköze az elfelejtkezés önmagáról. De nem ismerhetjük el, s nem tudjuk elfogadni a helyes voltát annak a nézetnek, a mely az élet céljának ezt az öntudatlan boldogságot tekinti. Hisz akkor a hadsis és az opium volnának a legértékesebb találmányok az emberiség történetében! Ellenkezőleg, úgy véljük, hogy még e megfélemlítésnek is igazi becset a közbe-közbe föl-fölszálló önmagára eszmélés ad. S úgy véljük, hogy semminek sincs annyi joga számot tartania érdeklődésünkre, mint a saját énünknek, s hogy valójában minden, a mi ember figyelmét megkapta valaha, épen azért kapta meg, mert valaminő szállal az emberhez volt fűzve.

Az «ismerd meg magadat» elve oly régi már, mint a hagyomány, mely az emberiség multjára visszanez, de az öntudatos törekvés ez elvnek igazságra való váltásában oly ifjú, hogy életkora alig számít egy-két emberöltőt.

Érdekes elnézni, hogyan ered, gyarapszik és fejlik ki egy tudomány. Kezdetben parányi erecskék, csermelyek fakadnak itt-ott, köztök, vagy épen rajtok keresztül heverve, néha meg távol tőlök, kisebb-nagyobb tócsák, lápok, tengerszemek. Senki sem veszi észre eleinte, hogy mindezeknek az apró vizeknek közös irányú esésök van, hogy egyazon középpont felé nehézkednek, s keresik és idejére meg is találják az alkalmat reá, hogy egyesülhessenek egyetlen, gyakran meglepően nagy, hatalmas folyamává. Kiváltké-

pen tisztán szemlélhetjük ezt a tüneményt a lelki világ tudományánál. Ez, természettudományi alapon tárgyalva, egészen új keletű tudomány; folyamja még nem oly óriási s nem oly biztosan meghódított mederben halad, mint némelyik régibb pályatársáé, például a physikáé, s még vannak tócsái, a melyeknek nincs meg a lefolyásuk, vannak csermelyei, miket elnyel az asszu fövény, mielőtt a főágba szakadhatnának. Nem egy ponton ugyan ássák már serény kezek az összekötő csatornákat, de a nagy távolságok, a talaj szirtjei sok helyütt fölötte nagy akadályul szolgálnak.

Ez a könyv, a melyről most szándékozunk beszélni, bizvást tekinthető ilyen lecsapolási kísérletnek. Célja, hogy a babonaság ősrégi, szennyes lápvizét a psychológiának újon nyitott, kényelmes medrű folyamába vezesse. A nyereség abból, ha e célzt eléri, kettős: egyik, hogy a lép megszűnik tovább fertőzni undok kipárolgásával a levegőt, a másik, hogy a leszűrődött víz növeli a gyűjtő folyam erejét, tehát munkaképességét. A babona, a varázslat, — azt mondhatná valaki, — merő együgyűség, s így nem érdemes arra, hogy komolyan, sőt tudományosan foglalkozzanak vele. De akkor felejténé azt, hogy a lelket csak úgy ismerjük valóban, ha tévedéseivel épen úgy tisztában vagyunk, mint igazságaival. S jegyezzük meg még, hogy e tévedések oly oldalaira vetnek világot, a mely oldalakat minden másnemű fény homályban hágy.

Az író, Lehmann, tanár a kopenhágai egyetemen, tekintély a lélektan terén, igazgatója a psychophysikai laboratoriumnak, s tudományos hitelét számos szabatosan végzett lélektani kísérleteinek köszöni. Oly embernek látszik tehát, a ki joggal szól a kérdéshez, s a kitől előre várhatja az olvasó, hogy tanítani fogja valamire.

A mi a szerkezetét, s irodalmi külsejét illeti a könyvnek, azt nincsen okunk valami különösebb dicsérettel illetni. Két föltünően egyenlőtlen kötetre oszlik, a mi már magában is egy kis szépség-hiba. Az első kötet föladata alapul, vagy fegyvertárul szolgálni a második kötetnek. A babona és varázslat különféle fajait és formáit ismerteti a legrégebb időktől máig, a chaldeusok meg a vad népek legeggyűbb babonáitól kezdve a művelt országok spiritismusáig. Bő anyagot hord itt föl; valamivel bővebbet, mint a mennyire okvetlenül szüksége lesz később. S talán ha maga nem mondaná is el, hogy e munka «négy évre kiterjedő előadásaim lényeges tartalmát foglalja magában», (V. l.) az olvasás akkor is arra a gondolatra vezetne, hogy eredetileg nem könyvnek, vagy legalább nem

ekkora könyvnek készült az egész mű, oly észrevehetően nélkülözi a kerekdedséget.

Kezdődik a könyv egy «Bevezető»-vel; mi részünkről inkább Bevezetést irtunk volna. Ebben találjuk a mű föladatának jellemzését; elemzését annak, mi a babona, mi a varázslat, s minő viszonyban áll ez a valláshoz és a tudományhoz.

«Hogy a babona tévedés, hogy olyan fölvételekben áll, melyeknek sem a vallásban, sem a tudományban nincs meg a jogosultságuk, abban bizonyára mindenki egyetért. Ebből folyik azonban annak a kérdésnek a rendkívüli nehézsége is, hogy valamely fölvételt babonásnak mondhatunk-e vagy nem. Mert nem egy, de több vallás van; a mi az egyiknek esztelen és babonás, a másiknak vallásos hitelve lehet, melynek helyességében soha nem kételkedett. És a mi így áll egyazon kor különböző egyéneiről, annál inkább áll különböző időről. A tudomány, valamint az egyes vallás fejlődik s folytonos változásokon megy át. A mi egy bizonyos időben a legtapasztaltabb bűvárok előtt is egész természetes fölvételnek látszik, azt egy későbbi kor a természet rendjével ellentmondónak tekintheti. . . A babona határai tehát nagyon is bizonytalanok; hogy valamely fölvétel babonának nevezhető-e vagy nem, mindig attól függ, milyen szempontból tekintjük.» (I. 3. l.)

Miután ez állításokat példákkal igazolta, meghatározza a babonát és a varázslatot így:

«babona minden olyan nézet, a melynek vagy nincs meg a jogosultsága bizonyos vallásban, vagy a mely ellentétben áll bizonyos korszaknak tudományos természetfölfogásával». «A babona tehát — miként látjuk, — csodálatos jelenség. Csak kissé kell eltolnunk nézőpontunkat, és teljes joggal nemcsak a vad emberek vallását, hanem sok felsőbbrendű vallást is legalább részben babonának nevezhetünk». I. (9. l.)

Aztán «minden cselekedet, mely a babonától veszi eredetét, varázslat. És hozzátehetjük: minden cselekedet, mely magyarázatát babonás képzetekből meríti, az emberek fölfogásában varázslattá minősül». I. (11. l.)

Ime jellemezve van tehát s kellően körül is határolva a tárgy, a melyet vizsgálni szándékozik.

E jellemzés után ugyancsak a bevezetés tárgyalja még a vad népek babonáit és varázslatait is, minők a grönlandi, az indián, a szerecsen, s a mindannyia közt legalacsonyabban álló ausztráliai négek. Ezeknek tulajdonképen vallás az, a mit mi babona néven

nevezünk, s a varázslás mestersége épen úgy szent cselekmény, mint minálunk bármelyik egyházi ténykedés.

Azután történelmi ismertetését találjuk a babonáknak. Ez az ismertetés (az egész I. kötet) három részre oszlik: 1. A ehaldeusok tanai és tanaik fejlődése Európában. 2. A titkos tudományok. 3. Korunk spiritismusa és occultismusa. Ez a fölosztás már maga nyújt némi képet az egész kérdéstről. Minden babona vagy bűbajos cselekmény e három faj valamelyikéhez tartozik.

Az első az úgynevezhető közönséges babona; eredete a chaldeusok vallása. Ide tartozik a rossz szellemekről szóló ezerféle történet, az elbűvölés, megrontás, szerencsés vagy szerencsétlen napok, jóslás egyszerűbb módjai, boszorkányok, ördöggel való szövetkezés. Virágkorát Európában élte a XIV. század tájékán. Szomorú egy virágkor, melyet boszorkányság ürügyével megégetett szerencsétlen asszonyok, leányok máglyáinak a fénye világít színessé. Érdeemes idézni pár jellemző sort idevonatkozólag. «Hányan vesztették el a századok folyamán életüket, mint boszorkányok, azt megmondani lehetetlen, de egyetlenegy év alatt egy városban is több ezer ember meggyilkolására vetemedtek és midőn az üldözésekkel fölhagytak, egész vidékek akadtak Németországon, melyeken csak egy-két asszony maradt életben; a mellett a férfiak sem vitték el mindig szárazon a bőrüket. Valamennyi szakértő egyetért abban, hogy az elégetett boszorkányok száma több millióra rug». I. (166. l.) Nagybán hozzájárult e babonák kifejlődéséhez azon idők vallásos mysticismusa. Mi megtetszik mindjárt abból is, hogy Luther és Kálvin föllépése fordulópontot jelent a babona történetében is. Végleg azonban tulajdonképen ma sem pusztultak ki e balhiedelmek, a műveletlenség, tudatlanság melegágyok ma is, s az emberi természet törvényei szerint az is fog maradni minden időkre.

Második a titkos tudományok. Ki nem hallott már valaha a *mágiáról*, erről a titokzatos bölcseségről, a melynek a segélyével szellemeket, gonosz lelkeket tehet rabszolgáivá az ember, a kik aztán teljesítik minden kívánságát. Bűbájláshoz értő kiváltságos tudósok írták meg a könyvét, a mely telistele van csodálatos jelekkel, mély titkú rajzokkal, furcsa és főséges ákombákokkal, közönséges elmének kihüvelyezhetetlen rejtélyű utasításokkal a csillagokból való jóslásra, az örökifjúság italának készítésére, az aranycsinálásra, a bölcsék kövének megtalálására, gonosz lelkek megidézésére s más efféle álmok teljesítésére, a melyek után, mint holdvilág után gyermek, úgy nyujtózkodott, kapkodott ősidők óta az emberiség.

Gyermekes, naiv hiszékenység és tekervényes philosophiai okoskodás csodálatos módon vegyülnek el ebben. Főfajai: *Astrologia*, vagyis az a tudomány, mely megtanít arra, miképen lehet a jövőndőt a csillagok állásából kiolvasni. Azon a fölfogáson alapul, hogy a halandók sorsát az égi testek (első sorban a nap, de vele a többi is) irányítják. Minden együgyűsége mellett is e babona a csillagok pontos megfigyelésével sok szolgálatot tett a komoly tudománynak. Épen ily szolgálatairól ismeretes az *alchymia* is, az arany és ezüst csinálásának a művészete. Ez is a keresztyén középkorban állt legnagyobb tekintélyben, s csak kevesen tudják róla, hogy története egyéb titkos tudományokéval együtt az őskor homályában vész el. Érdekes az is, hogy nem egy avatottja annak idején egész komolyan meg volt győződve, hogy tud nemes fémet csinálni a nemtelenből. E meggyőződés oka az volt, mert a kellő segédeszközök hiányában némely színre egyező fémkeveréket aranynak, illetőleg ezüstnek tartottak. Ezeknél kevesebb hasznavehető mellékterményt hozott színre a *Kabbala*. Pedig a maga idejében szinte mesés tiszteletben volt része. A ki jártasságra tett szert benne, bűvész, varázsló és hatalomszámba jött, s a közönséges halandó nagy respectussal tekintett föl reá. Zsidóországból indult ki; s a betűk megszámok mysticismusának lehetne nevezni. Mindenféle titkos értelmet kerestek és találtak is egy-egy talmudbeli vagy bibliai mondás betűiben, s egész rendszert, jobban mondva rendszereket dolgoztak ki, a melyek megadják a kíváncsinak a kellő utasításokat arra, hogyan lehet mágikus fölíratokat, igéző, jósló, szellemhívó vagy ördögűző betű vagy más jelcsoportokat összeírni és rajzolni. A *kézőjósítás*, mely a tenyér vonalaiból következtetett az egyén sorsára, a *földjósítás*, *vízjósítás* stb. Mindezeket megismerheti e könyvből az érdeklődő olvasó.

A babonák *harmadik* nagy csoportjául végre korunk spiritismusát és occultismusát ismerteti szerző. Hogy mi légyen ez, arról szinte lehetetlen röviden tájékoztatni az olvasót. A rendszeretlen nézeteknél nincs más módja az értesítésnek, mint az egyes esetek fölsorolása. A spiritismus az a babona, a mely bizonyos nehezen magyarázható tüneteményeket a szellemek működésének tulajdonít. Ilyen tünetemények például mikor valaki lát vagy hall olyan jelenségeket, a melyek sehol sincsenek a valóságban (hallucinálás), vagy ha valamely élettelen tárgy ismeretlen okokból mozogni kezd (például asztal a reá tett kezek alatt). Az occultismus ugyanezekkel a tüneteményekkel foglalkozik, de a szellemekben való hitet elítéli,

s a magyarázatot valamely titokzatos, ismeretlen természeti erőben keresi. Ez a fejezete a könyvnek igen érdekes és tanulságos. Apróra elbeszél és megmagyaráz egyes kísérleteket, ismerteti az újkor nevezetesebb mystikusait (Swedenborg, Davis, Slade, Blavatskyné stb), s szemünk elé állítja, hogy e babona legfőbb képviselői nagyobb részökben közönséges csalók voltak, kisebb részökben pedig jóhiszemű, megtántorodott elméjű emberek. Hívó közönségek pedig olyanokból telt ki, s telik ma is, a kiknek vagy a megfigyelő tehetőségök, vagy az alkalmuk hiányzott hozzá, hogy a séance-ok rejtélyeibe belássanak. Egyébiránt a kötet bizonyos engedménnyel zárul, — meg kell vallani, a babonások javára. Lehmann teljesen tárgyilagos kíván maradni, s egyes, még nem kellően magyarázott jelenségek meg akarja adni az őt megillető jogot az érvényesülésre. A fejezet utolsó sorai így hangzanak :

«Nem lehetetlen, hogy a jövő e téren is értékes fölfedezéseket rejt magában. Napjainkban egy józan bűvár sem fogja annak a lehetőségét tagadni, hogy az emberi természet még ismeretlen erőket rejtget magában. Egy dolog azonban bizonyos: ilyen erőket megdönthetetlen módon bizonyítani eddig még senkinek sem sikerült.»

Itt következik aztán a mű legfontosabb része, a második kötet, a melyhez az előző csupán alapot ad, s a mely egyetlen nagy fejezetből áll. Címe: *Az ember mint a mágiás erők középpontja*. Rendkívül tanulságos egy könyv. Valóságos bányája az emberi lélek rejtettebb tüneményeire vonatkozó ismereteknek. Elolvasását nem lehet eléggé ajánlani mindenkinek, a kit a lélek törvényei érdekelnek, de kivált azoknak, a kiket helyzetök a nép nevelésére hív el, minők a papok, tanítók és nevelők. Nagyobb pszichologiai készültség nélkül is megérthető, valamint jórészt megérthető az első kötet nélkül is, a melylyel tagadhatatlanul kissé lazán függ össze.

A történelmi kutatások nyilván kiderítik, hogy a mágiában való hit egyidejű az emberrel, s bizonyos mértékben és irányban ma is tart. Mi hát az alapja az egésznek? Mert hiszen kell lenni valaminek, a mi igazolja a keletkezését és fönmaradását. A lelki világban épen úgy törvények uralkodnak, mint az anyagiban. Felelet, *az alap az emberi észlelő tehetség néhány állandó tévedése*. Innen van tehát véve a fejezet címe, s így értendő az, hogy a mágiás erők középpontja *maga az ember*. Nem titokzatos és semmiképen föl nem fogható szellemek, (a melyek csupán az álomképek és hallucinációk utáinzatai) nem is valami külön mystikus erő, a mely sohasem fordul elő természettudományi és lélektani laboratorikumok-

ban, hanem csak félhomály mellett, sajátos hókusz-pókuszszal rendezett spiritista üléseken, vagy más eléggé közlő szemügyre nem vehető viszonyok közt. Nincs annak semmi értelme, hogy efféle erőt épen csak azok ne észlelhessenek, a kik egészséges érzék-szervek mellett ép itélettel és kísérleti gyakorlottsággal bírnak.

Az észlelő tehetség hibái közül, a melyek szabatos magyarázat és áttetsző igazolás kíséretében sorolhatnák föl, egy párt legalább fölemlítünk. Így: hogy a tárgyak nagysága és távolsága, valamely idődarab tartama, továbbá a hang eredő helye csak különösen kedvező körülmények közt itélhető meg helyesen, s az ezekre vonatkozó tévedés ezer meg ezer hibás következtetésnek lesz alapja. Aztán, hogy több egyszerre ható ingert csak nagyon fölületesen és homályosan fogunk föl, egyikről sem nyerünk elég tiszta képet. Különösen nevezetes szerepet játszik pedig ez a kettő.

«Emlékezetünkben valamely eseménynek csak azon pontjai maradnak meg, melyekre figyelmünk különösen reáfordult, vagy a melyek erős benyomást gyakorolnak reánk; ezek azonban az eset egész lefolyására nézve föltötte lényegtelenek lehetnek.» «A hasonlatosságot valamely ismeretlen és valamely ismerős tárgy között mindig túlbecsüljük.» II. (34. l.)

Végegre figyelmet érdemlő az is, hogy emlékezetünkben könnyen fölcserélődik a tények sorozatának egymásutánja, vagy pedig nem egyszerre történt tények összeolvadhatnak benne, úgy hogy kellő ovatosság nélkül, elmúlt dolgokra nézve, minden jó szándék mellett is hazudhatunk. A lelki fölindulás, a feszült várakozás, az elfogultság valamely irányban, szintén eszköz arra, hogy tévútra vezettessünk.

Mindez állításokat pedig a saját spiritista kísérletei segélyével igen érdekes és tanulságos módon igazolja Lehmann. Ő tudniillik eltanult néhány spiritista fogást, s több ízben alkalmazta azokat egészen művelt, sőt tudós emberek előtt, s mindannyiszor sikerült őket teljes mértékben eláztatnia; leírásaikból pedig, melyeket a mutatványokról kellett adniok, kiderült, hogy minő észlelési hibákat lehet hasonló esetekben elkövetni.

Innentől kezdve a babona egyes típusos eseteit veszi vizsgálat alá. Így első sorban élettelen tárgyak mozgásait, az úgynevezett *büvös mozgásokat*. Ezekről kiderül, hogy az emberi test gyöngge, főként az érveréstől származó mozgásainak összegeződéséből erednek, még pedig azon lélektani alaptörvény szerint, hogy a keletkező mozgás irányát mindenkor valamely meghatározott mozgás

képzete szabja meg, azaz oly irányban történik, a minőben bekövetkezését várja a mozgató. Ide tartozik az asztaltánczoltatás híres jelensége is. Aztán a *gondolatolvasás* és *gondolatátvitel*; az előző azon alapszik, hogy az ember bizonyos önkéntelen mozdulatokkal rendszerint elárulja a gondolatát, s a gondolatolvasó föladata csupán az, hogy e finom mozgásokat észrevegye, s jelentőségöket megértse. A gondolatátvitel vizsgálata még érdekesebb észrevételre vezetett. Arra, hogy minden gondolkozás tulajdonképen halk beszélés. Ha erősen gondolunk valamely szóra, akkor a megfelelő beszélő izmok olyan mozdulatot tesznek, mintha kimondanók azt. Van, a kinél ez a mozdulat valóságos suttogás erejével bír; ezt egy érzékeny fülű másik egyén, kivált ha hallását még hypnosissal is fokozzák, úgyszólván kihallgathatja. Majd az *alvás*, *álom* részletes tanulmányozása következik. Erre azért van szükség, mert az álmokép látszik a szellemhit kiinduló pontjának, s mert ezzel kapcsolatos az álomfejtés és az alvajárás vagy holdkórosság, a melyek viszont a babonának és varázslatnak elsőrendű segédeszközei, illetőleg forrásai. Kevésbé ismert dolgokról ad fölvilágosítást a következő pont: *A nem-tudatos beavatkozása a tudatosba*. Ez azt jelenti: agyunkban sok olyan képzet van, a melyről magunk se tudunk. Egyszer vagy másszor láttunk vagy hallottunk valamit, a mire akkor se figyeltünk, most se tudunk visszaemlékezni. Az efféle képzetek néha nagy keresésre fölszínre kerülnek, néha, esetleg csak hypnotikus álomban, magoktól bukkannak elő, s akkor könnyen olyanokul tünnek föl, mint nem természetesek, fölfedezések vagy távolbalátások. De talán legnevezetesebb forrása mindenféle balhiedelmeknek a *sugallhatóság* (suggestibilitas), mely ha nem haladja is túl a normalis mértéket, akkor is lehet oka bizonyos hallucinációknak, sőt cselekvéseknek, a melyeknek eredetéről maga az elkövető alany nem tud számot adni. Mennyivel inkább még, ha a rendes határokat túllépven, a hypnózis területére jut! Itt keletkezik aztán főképen a szellemmel való sugalmazás képzelete. A *hysteria* különböző alakjainál pedig a megszállottságé, ördögösségé. Azonban magát a művet kell olvasni, hogy a benne fölhalmozott tényeknek és magyarázatoknak gazdag szövedékébe bepillanthassunk.

Mindent összevéve Lehmann könyve az igazság és a fölvilágosodás szolgálatában áll, s lefordítása irodalmunkra nézve kétségtelen nyereség. Kár, hogy ennek a szorgalmatos és éles szemű természetvizsgálónak nem volt ideje kissé — rövidebben írni. S kár, hogy a fordítón és a szakszerű fölülvizsgálón kívül át nem nézte

még olyan valaki is e kiadást, a ki a stilus magyarosságának hasznára tudott volna lenni. Hiszen, nem mondjuk, elég jó nyelve van a fordítónak, de néhány folyton előtolakodó idegenszerűségtől nem tud szabadulni. Ilyen például az *odaállítani* nyilván a *dahinstellen* visszaadásakép; hogy a sok közül csak egy példát idézzünk: «saját állításaként állította oda». Ilyen a mondatok igéjének minden ok nélkül való hátravetése. Hogy ne lássék keresettnek a példánk (ezáltal valóban nincs szükség a keresgetésre!), csak utalunk az idéztük részekre, a melyben előfordul többek közt ez: «és teljes joggal nemcsak a vademberek vallását, hanem sok felsőbbrendű vallást is legalább részben babonának nevezhetünk». (Nem is akarom kiemelni itt, hogy a tárgyas és a tárgyatlan ragozás egyesítését kellemtelenül érezi fülünk.) Vagy az ilyen mondatok: «minden cselekedet, mely magyarázatát babonás képzetekből meríti, az emberek fölfogásában varázslattá minősül». Igazán nem tudjuk megállani, hogy át ne írjuk magyarrá, a mikor is hangzani fog illetékesen (a szavakat persze szándékosan tartjuk meg): «az emberek fölfogásában varázslattá minősül minden cselekedet, mely babonás képzetekből meríti magyarázatát». Ilyféle megjegyzéseket nem első ízben vagyunk már kénytelenek tenni a *Természettudományi Társulat* kiadványaira. Nem hiszszük, hogy nekik volna igazok, midőn figyelmen kívül hagyják őket. Azoktól a derék, tudós szakférfiaktól senki sem kívánhatja, hogy stilsták legyenek, de egy olyan társulattól, a minő a *Természettudományi*, saját hagyománya s erkölcsi tekintélye megköveteli, hogy a magyarosság több legyen előtte fölös külső dísznél.

p. gy.

Thesaurus linguae latinae. Editus auctoritate Academiarum quinque Germanicarum Berolinensis Göttingensis Lipsiensis Monacensis Vindobonensis. Vol(uminis) I. Fasc(iculus) I. MDCCC. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri.

Majdnem az egész XIX. századon át küzdött a német tudományosság azért a műért, melynek első füzete, az egész munkának épen századrésze, most hagyta el a sajtót. A mit előbbi századok alkottak a latin szótárírás terén, nem állhatott meg ugyanis a jelenkori tudomány ítélőszéke előtt. Robertus Stephanus *Thesaurusa* kétszáz esztendőnél tovább terjedő élete után (1531—1771) bátran letűnhetett, s mely ezt fölváltotta, Forcellini *Totius latinitatis Lexi-*

cona sem felelt meg, még de Vit új kiadásában sem mindazon követeléseknek, melyekkel ilyenfajta műhöz mostanában fordulunk. Egy ember munkabírása ekkora mű elkészítésére nem volt elegendő. A ki ezt először átlátta s több tudós egyesült erejét akarta e célra fölhasználni, az a jelenkori classica-philologia megalapítója, Wolf Frigyes Ágost volt. Abban az egynéhány német és hollandi tudósban, a kiket a XIX. század első esztendeiben e végett maga köré gyűjtött, nem hiányzott ugyan a buzgalom, de hiányzott a kitartás, meg a kellő pénzbeli alap sem volt egykönnyen előteremthető. Húsz év mulva Wolf újra belefogott ebbe a vállalkozásba, de ezúttal sem több sikerrel. Néhány évtizedig szünetelt ezután ez a mozgalom, de 1857-ben ismét úgy látszott, hogy a *Thesaurus* elkészítése megindítható. A bajorok tudománykedvelő királya, II. Miksa, ugyanis 10,000 forintot adott erre a célra s Halm, a classica-philologia tanára Münchenben, Ritschl és Fleckeisent is, mind a kettő kiváló tudós volt már akkor is, megnyerte az ügynek, sőt a szerkesztő, ez Bücheler lett volna, szintén ki volt már jelölve. Csakhogy ez a második vállalkozás is dugába dőlt, részint a szerkesztőség körül támadt egyenetlenségek, részint pénzbeli okok miatt: tudniillik az olasz háború, melytől abban az időben tartottak, a vállalkozás alapját, azon 10,000 forintot fölemésztette volna. Jó ideig nem is lehetett a vállalkozás megújítására gondolni, mert kétségtelessé vált, hogy 10,000 forint nem fődözheti immár az évről-évre gyarapodó anyag földolgozásának költségeit. Az eszmét újból, a most végre megvalósulásnak indult *Thesaurus* értelmi szerzője, Eduard Ritter von Wölfflin, a müncheni classica-philologiai székben is Halm utóda, pendítette meg. 1882-ben ugyanis a *Rheinisches Museum* című folyóiratban (XXXVII, 83. l.) a latin szótárírás föladatairól értekezett, s kifejtette, hogy ilyen munkát tudományos társulatok egyesült erejének kellene létre hoznia. Szavát tett követte. 1884-ben megindította az *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatikot*. Ebben az évenként négyszer megjelent folyóiratban, mely a mai napig is fönáll, egyengette a talajt a majdan készítenő *Thesaurus* számára. Egyes szerzőket csupán próbaképen teljesen földolgoztatott, másokat csak részben, mert tudta, hogy akkora tudományos szótárnál, a milyennek a *Thesaurus* készült, ezernyi apróságra kell ügyelni; ezeket a tapasztalatokat pedig rendszeren csak gyűjtés közben szerzi az ember. Így tehát, midőn 1894-ben megindult a rendszeres munka, Wölfflin *Archivjában* igen sok gyakorlati és elméleti útmutatást leltek. Talán csak egyetlen egy pont-

ban tértek el attól a tervtől, melyet Wölfflin készített. Wölfflin ugyanis összesen 250 dolgozótársat akart foglalkoztatni, 200-at sikerült is összetoboroznia, úgy hogy mindegyikre csak igen kicsi munka jusson; ezzel szemben később abban állapodtak meg, hogy a dolgozótársak száma ne legyen nagyobb ötvennél, mi is csak helyesellhetjük e változtatást, mert így könnyebb a fölvilgyázás a szerkesztőségben s a dolgozótársakat is jobban meg lehet válogatni. Berlinben, az 1893-iki esztendő októberében történt összejövetelen sikerült az öt nagy német akadémiát: a berlinit, göttingait, lipseit, münchenit és a bécsit a vállalkozás pártolására s pénzbeli segílyre rávenni. Mindegyik akadémia egy tudóst küldött, hogy nevében az évről évre tartandó összejövetelekben részt vegyen. Ezek Diels, Leo, Ribbeck majd halála után Brugmann, Wölfflin s Hartel voltak. Ezekon kívül belevonták a vezetőségbe még Bücheler bonni tanárt, a kinek része volt már az 1858-iki tervezetben is. 1898-ig két központban gyűjtötték a czédulákat: Göttingában és Münchenben, de 1898-ban az összes czédulákat a müncheni akadémia helyiségeiben helyezték el. Hat nagy terem falait foglalják el ezek a szekrényekbe szétosztott czédulák, számuk ötödfél millió. 1899 októberében megkezdődhetett végre a szerkesztés munkája. Egész hivatalt rendeztek e célra. Vezetője Vollmer lett, a ki alatt mintegy tizenkét ifjabb tudós dolgozik az egyes czikkek megírásán.

Az első füzet, mely nem terjed tovább *absurdus*nál, már látatja azt az óriási anyagot, melyet a *Thesaurus*nak földolgoztak és azt a minden tekintetben helyeslendő módszert, a melylyel a földolgozásban eljárak. Az összes írókat és inscriptiókat körülbelül 150-ig Kr. u. teljesen kiczédulázták: mechanikai úton az illető műnek minden egyes részét sokszorosították, úgy hogy minden egyes szóra, mely valamelyik műben előfordul, külön czédulát kaptak. A Kr. u. való második századtól a hatodikig keletkezett műveket csak kisebb részben czédulázták ki, nagyobb részben, hogy az ő szavukkal éljünk, csak excerpálták. De nem elégedtek meg az egyes művek legjobb kiadásának kiczédulázásával, — e kiadások közt, melyek a *Thesaurus* elején föl vannak sorolva, egy magyar is van: Ponori Thewrewk Emil *Festus Paulusa*, — hanem összevetették mindig a codexekkel, a pótlásokat megjelölték s a variánsokat tekintetbe vették. Mennyi tömérdék idézet birtokába jutottak így, csak két adattal bizonyítjuk: az Ó és Új Testámentom latin vulgátájából, — ez egyike azon későbbi műveknek, melyeket teljesen kiczé-

duláztak, — 250,000 idézetet írtak ki, pedig ez a könyv terjedelemre a kisebbek közé tartozik, Ammiánusból 60,000-t. Azon művek megvizsgálására, melyeket csak excerpáltak, külön tudósokat küldtek ki annak a megítélésére, hogy mi fontos, mi nem? Ez ilyen munkánál, melyhez a jogásznak éppen olyan bizalommal kell fordulnia, mint a romanistának vagy a történetírónak, nagyon fogas, szinte eldönthetetlen kérdés: a legjelentéktelenebbnek látszó adat is fontossá válik, mihelyest más szempontból vizsgáljuk. Tekintetbe kellett venni azt is, melyik író újító, melyik nem: Commodiánust mindenesetre kimerítőbben kellett földolgozni, mint Hieronymust.

Tudományos szótártól, ha minden kívánalmat kielégítőnek képzeljük, összesen tízet követelhetünk. Minden egyes szónál meg kell felelnie az azt a szót illető historiai, etymologiai, prosodiai, orthographiai, formális, syntaxisi, semasiologiai, phraseológiai, stilistikai és geographiai kérdésekre. E sok szempont közt, melyek közt egyik-másik egymással össze is ütközhetik, meg nem zavarodni s a helyes utat megtalálni: derekas munkát kíván s *Thesaurusunkról* elmondhatjuk, hogy mindezen követelményeket csaknem ideális módon elégti ki. Sorra nem vehetjük mind a tíz szempontot, hiszen mi újítást is várhatnánk a *Thesaurustól* az etymológia, prosodia, orthographia vagy semasiologia terén? Elég az hozzá, hogy minden egyes szónál megtaláljuk a prosodiáját, ha vannak, eltérő írásmódjait, s a hol már nem vita tárgya, az etymológiát is. A jelentés is lehető pontosan meg van adva, rendesen latin egyértelmű szókkal, (jelentés szempontjából oszlanak apróbb részekre a hosszabb cikkek), de gyakran göröggel is. A külön figyelemre méltó alakok sem maradnak el sehol, vagy a hol egy alak egyáltalában nem kerül elő, azt is megjegyzi a szerkesztő *Abominabilis* felső fokára például egyetlen egy példát sem találtak a gyűjtők. Hogy a minden szóhoz fűződő syntaxisi, phraseologiai és stilistikai kérdésekre a szótár külön választ nem ad, csak helyeselhetjük. Ez fölösleges helyfecsérlés lett volna, mert hiszen az egész latinság java részét teljesen földolgozták s így a kutató magokon az eredeti példákon tapasztalhatja a syntaxis, phraseologia és stilistika törvényeit. A historiai, s mely ebbe belefoglalható, a geographiai szempont ellenben behatóbb megfigyelésre érdemes, mert szótárunk főczéljául azt tűzte ki, hogy minden egyes szó életét a legvilágosabban feltüntesse. Minden szó történetében két adat döntő fontosságú: első és ha kimutatható, utolsó előfordulása. Az első előfordulást, természetesen a ránk maradt irodalomban, a

Thesaurus kivétel nélkül mindig megadja, mert hiszen a latin irodalom fénykora teljesen föl van dolgozva benne, s a példák időrendi sorban sorakoznak egymás mellé. Ettől kezdődik a szó élete, mely azonban, nem kell gondolnunk, hogy a nyelv megszűntével szakad csak meg. A szók élte rövidebb a nyelv életénél. Gyakran tapasztaljuk, hogy egy-egy szó, melyet a classikus latinságból ismerünk, a román nyelvekben nincs meg. Ismertük e jelenséget eddig is, de okát adni, kellő szótári adatok hijján, igen sok esetben, nem tudtuk. Például a ki a szó történetét nem ismeri, csak elcsodálkozhatik azon, hogy a Cicero korabeli latinságban oly gyakori «sæpe» a román nyelvekben teljességgel hiányzik. A *Thesaurus* meg fogja magyarázni ezt is, mert ki fog tűnni belőle, hogy az V. és VI. Kr. u. való században tíz író közül csak öt használja a *saepet* oly állandóan, mint Cicero, három váltakozva használja *saepet*, *subindet*, *frequentert*, kettőnél nem is fordul elő. Ezek csak a *frequentiu*st és *frequentert* használják, egyetlen egyszer fordul elő náluk? *saepius*, akkor is csak változatosság kedvéért a sok *frequentius* és *frequentert* után. (V. ö. Arch. f. lat. Lex. I : 4.) Korántsem lehet ennek az az oka, hogy az illető író nem kedvelte azt a szót, hiszen hiányzása abban a korban egészen általános. Bizonyára ily úton lehet majd, az L betű megjelenésekor, indokolni azt is, hogy a *loqui* ige a román nyelvekben kiveszett. (A francia és olasz *loquace*, a francia *locution*, az olasz *locuzione* stb. megmaradása nem mond ellent ennek.) Egyes szók, kifejezések hiányzása egy-egy szerzőnél épen olyan fontossá válhatik, mint az, hogy ott találjuk őket. Abból azonban, hogy egy szó valamelyik írónál nem fordul elő, még nem lehet arra következtetni, hogy az illető író nem ismerte. Hiszen talán nem is volt szüksége rá. Csak akkor lehet egy szó eltűnését kimondani, ha a szóban forgó író a fogalmat ismeri, de más néven nevezi. Egyáltalában minden egyes latin szó vagy kifejezés pontos történetének ismerete nagy eredményekre juttathat a latin és román nyelvtudomány részletkérdéseiben és mellékágaiban. Természetes, hogy ez nemcsak a latin, hanem minden más nyelv szavaira is áll. A mi a magyar nyelvtudományt illeti, nem mondhatjuk, hogy ezeket a törvényeket soha szem elől nem tévesztettük volna. Lám, Szarvas Gábor, azon az alapon, hogy a *Nyelvtörténeti Szótár* csak aránylag kései írók tollából ismeri a *csirke* szót, jövevény szónak jelenti ki, holott pedig már a XIII. században élt az Aبا nemzetiségnek egy *Csirke* nevezetű ága. (Persze, hogy abban a sok imádságos könyvben, a melyeket a *Nyelvtörténeti Szótár*nak földolgoztak, a

csirke szó nem igen fordulhatott elő.) A mit ma már latin tudományunkkal sok esetben eldönteni nem tudnánk, megmondhatjuk azt is, ha a szó történetét s lehetőleg összes előfordulásait ismerjük. Lássunk egy példát. E szó: *aveo* Cicero Atticusához írt leveleiben tizenhatszor, beszédeiben csak kétszer fordul elő: lehetetlen ezt a véletlennek betudnunk. Rögtön az a gondolatunk támadhat, hogy *aveo* csak a köznapi beszédben szokott előfordulni, s megerősíti e gyanunkat az is, hogy *aveo* a beszédek közt is csak a Philippikákban fordul elő. Arra pedig, hogy a Philippikák nyelve a köznapi beszédre emlékeztet, már többen rámutattak. Ha majd együtt fogjuk látni az összes latin szók történetét, akkor megadhatjuk a választ arra, hogy miért mond a francia *conduiret*, holott a classikus latinság e jelentésben csak a *ducere*t ismeri: mert meg fogjuk látni, hogy valamikor a középkor elején a rendes használatban *conducere* lép az addig használt *ducere* helyébe. Meg fogjuk látni, mikor lép *quatit* helyébe *quassat*, melyből a francia *casser* lett. De viszont a román nyelvekből is visszakövetkeztethetünk a latin nyelv szókincsére. Az olasz *forzából* s a francia *forceból* megalkothatjuk a latin *fortiát*, holott ez a ránk maradt régi latin munkákban nem mutatható ki. Már a *Thesaurus* első füzetéből is, mely pedig, mint említettük, nem több az egész anyag századrésznél, hiányzik két szó, mely pedig okvetlenül megvolt a latin nyelvben, de úgy látszik, az irodalomban nem hagyott nyomot. Az egyik az *aboculus*: hogy valaha a latin nyelvben kellett ilyen szónak lennie, mutatja a francia *aveugle*, szintígy a francia *arracher* mutatja, hogy a latin nyelvnek, az *abrado* mellett kétség-telenül volt *abradico* szava is. A geographiai szempontot is a historiaiba foglalhatjuk be. Ma a latin tájszókról s szólásokról alig tudunk valamit: ebbeli tudásunkat is nagyban gyarapítani fogja a *Thesaurus*. Lássunk erre is egy példát. *Pandus* (= horgas) a román nyelvek közül csak a spanyolban maradt meg a mai napig. A ki e megfigyelés után tovább megy és vizsgálat tárgyává teszi azt is, hogy kik használták az ó-korban ezt a szót, rá fog jönni, hogy csak hispániai születésű írók: Seneca, Quintilianus, Silius és Martialis.

Az első füzet tizennégy ívből: száztizenkét nagy lapból áll s *a* tól *absurdusig* terjed. Legnagyobb czikk benne az *ab* igekötőé, mely húsz lapnyi: (minden lapon vagy 10,000 betű van), az erre a szóra vonatkozó idézetek száma vagy 6500 lehet. Rendkívül sok adat van a többi szókra is: az egész összehordott anyag körülbelül tízszerese annak, a mit Forcelliniénél találunk.

Az egész munka tizenkét százhuszonöt íves kötetből fog állani és kiadása csak tizenöt esztendő múlva ér véget. Évenként hathét füzet jelen meg. Egyes füzetek ára 8 korona 64 fillér (7 márká 20 f.); egy évre szóló aláírás 57 korona 60 fillér. (48 m.) A már megjelent kötetek árát a kiadók, közzétételök szerint, 20 százalékkal föl fogják emelni.

König György.

Egy czár nevelése.

Fölötte vonzó és érdekes könyv jelent meg nem rég I. Sándor czár életéről, orosz nyelven Pétervárott, Schilder tábornoktól. Részletes tanulmányt foglal az magában a czár ifjúságára vonatkozólag. Ezek a részletek eddigelé még nem igen voltak így földerítve. Gyermekségétől kezdve ismerteti ezt a különös uralkodót, a ki szenvedélyes barátja Napoleonnak és legfélelmeőbb ellensége; rajong a szabadelvű eszmékért, de feje a Szent Szövetségnek; inkább megnyerni, mint vezetni képes; szüntelen változó, beszédeiben szilárd, terveiben heveskedő; cselekedeteiben gyöngé, de gyanakvó, bizalmatlan, színlelő; képes összeszedni magát egy perfid vakmerő föllépéssel a legnagyobb erőszakosságra vetemedni s legyőzhetlen makacsságot tanusítani; titokzatos és ravasz; kedveli az ábrándokat, de azért szigorú követője egy igen is gyakorlati becsvágnak; nagylelkű és zsarnok, önző és érzelmes s ezzel hódító, egész élete a legnagyobb ellenmondások szövedéke.

Ebből a könyvből akarunk kiemelni egy fejezetet, francia ismertetés után s nagyjában föltüntetni, mint nevelte őt a nagyanyja II. Katalin. Nem érdektelen látni miként neveltek egy autokratát, Európában az absolutismus jövődjét éppen a francia forradalom idején, a legszabadelvűbb eszmék szerint.

A mint megszületett a kis unoka keddi napon 1777 deczember 12-én reggeli tíz óra és háromnegyedkor, II. Katalin azonnal kezébe fogta, a szomszéd szobába vitte és Benckendorff asszonyra bízta. Az apa és anya bele sem szóltak a nevelésbe, az kizárólag az uralkodó nő gondja volt. II. Katalin ez időben egy kis testes nő, világos szürke szép szemekkel, kedves mosolyú, igen méltóságos, igen érzelmes, igen hiú, igen érzékeny a hízelgő és mások véleménye iránt, igen szerelmes az új eszmékbe, a művészetbe, a fényűzésbe és az ünneplésekbe. Nagyon szenvedélyes és nagyon

okos. Igen uralomravágyó és zsarnok a maga lángszellemének tudatában ; nagyra volt szabadelvűségével s számot tartott törvényhozói hírnévre. Jól levén értesülve a legújabb elméletekről, vagy azokról melyek az úgynevezett szép szellemeknél leginkább divatban voltak, evangeliomnak tartotta Rousseau *Emiljét* és azt a művet, melyet a philosophus Locke a gyermekek nevelésének szentelt. Kijavított azokban némely ízetlen helyeket. Rousseau eszméiből kitörlötte a túlzásokat és a paradoxonokat. Mindennek józan értelmet és helyes alkalmazást adott.

Követni kell a természetet ; semmi kényeztetés, semmi kényszer. A gyermek szoba tágas volt, hogy abban a levegő áradozzék. A szoba közepén négy oszlopon mennyezet állott, redőnyökkel el látva, melyek alatt «Monsieur Alexander» hevert. Korlát gátolta, hogy egyszerre sokan ne közelítsenek hozzá. Soha sem volt sok ember a szobában. Sohsem égettek viasz gyertyát, nehogy befűstölje a levegőt. Nem volt bölcső, csak egy kis vaságy redőny nélkül. Semmi ringatás, semmi szédítő játék ; de a helyett hangosan kellett beszélni még akkor is, mikor a gyermek aludt. A szoba légmérséklete 14 vagy 15 fok volt. Mindennap kinyitják az ablakokat és kiszellőztetik a szobát. A gyermek mindennap fürdőt kap, az első időkben meleg vizet, később hideget, melyet az előző este hoznak, hogy kissé langyos legyen. Nyáron át, napjában kétszer háromszor merítik hideg fürdőbe. A mint az idő tűrhetőbb, leveszik a fővegét, szoktatják a fűvön, vagy a homokban üldögélni s ott aludni árnyékban egy párnácskán. Semmit nem adnak rá, a mi akadályozza, vagy feszélyezi. Harisnyát sem visel. Öltönye rendszeren rövid ing, horgolt bő mellény, ennyi az egész. Sétára még egy vászon vagy tafota könnyű ruhát kap. Hat hónap mulva, járásra, bizonyos bloust adnak rá és egy darabból horgolt nadrágot, mely egyszerre karját és lábát is takarja. Ez a Katalin találmánya. A svéd király és a porosz herczeg elkérték tőle ennek a mintáját. Négy hónapos korában, hogy minél ritkábban kelljen karon hordani a gyermeket, a nagymama egy nagy szőnyeget terített le a szobában ; egy vagy két nő a földre ül és Sándort hasra fektetik. Az ott erőlködik, csúsztatva, előre mászva s vissza gurulva, midőn előre nem haladhat ; valóságos öröm ezt nézni».

Azt teszi a mit akar, de elveszik tőle a bábút, ha kínozni próbálja. Nem engedik, hogy rosszul bánjék azzal és másokkal. Mikor jókedvű, mindent meg is tesz a mit akarnak. Igen jól érzi magát. Az utasítás : semmi kényszer ! «Magára kell hagyni, a tanu-

lás nem nehéz, de szükséges, hogy a gyermek feje és fejbeli tehetőség ki legyen fejlődve előbb, mint régi lim-lomokkal elszédítették».

1779 nyarán, a mint két éves lett, nagyanyja egészen játszva mutogatta meg neki a betűket. 1780-ban kezdett írni. Ugyanekkor kezdte a szívét művelni kis abc.-szerű szabályokkal, a melyek nevezetesen: «Ezek azzal a rábeszéléssel kezdődtek, hogy ő egy kis majom, mely oly meztlenül született, mint akár a keze, mely semmiről sem tud, hogy minden majom így születik, hogy születésénél fogva minden ember egyenlő, hogy tanulás által különböznek egymástól végtelenül. Csak két czélt tartok szemem előtt: megnyitni a szellemet a tárgyak benyomásának és fölemelni a lelket a szív művelése által».

Benckendorff asszony halálával 1783-ban férfiak kezére került Sándor és testvére Constantin. Katalin Ivanovics Soltykov Miklóst választotta tanítójokul. Ez egy kis ember volt, igen nagy fejű, hegyes orrú, hátra simított haján kenőcs és hajpor. Sovány és beteges. Lábának nyílt sebe miatt sántított; nagy nádbotjára támaszkodott s posztó-lábbelit viselt. Ideges és fintor-arczú volt. Mivel nadrágtartót nem hordhatott, a nadrágját mintegy gépiesen mindig huzogatta. Zöldposztó egyenruhát viselt, begombolatlan. Nagyon ájtatos volt s minden reggel sokáig imádkozgatott. Ezenkívül még szellemtelen is volt. Feleségének vezetése alatt állt. Ügyeit a titkára végezte helyette. A tanácsban mindig változatlan helyesléssel fogadta az elébe terjesztett véleményt. Kereste a hatalmasokat, kerülte a kegyvesztetteket. Nagyon ismerte az udvari szokásokat, volt érzéke és ügyessége. Katalin, e semmit érő egyéniség háta mögött, egyedül maga működött. «Soltykof fő foglalkozása volt, óvni a nagyhercegeket a léghuzamtól s szabadon tartani a testöket». Sándornak ezenkívül különös felügyelője volt gróf Protassof. Korlátolt, titokzatos, vakbuzgó, gyöngé fejű ember, de nem volt rossz. «Nem vagyok iránta igazságtalan, így szól herczeg Czartoryski, ha tökéletesen együgyűnek tartom őt».

A gyermekek, mint régebben, folyvást nagyanyjok mellett éltek, «hozzátapadva, mint a bojtornán». Ott van Zarskoe-Selo. Ott ássák-vésik a földet, verik a borsót, ültetik a káposztát, tolják az ekét, húzzák a boronát, a patakban csónakáznak, horgásznak, lovgolnak. Péterhofban ki s be ugrálnak az ablakon; nyaktörő dolgokat visznek véghez. Sándor, parókát csinál magának gyapjúból s készül eljátszani nagyanyja egyik vígjátékának személyeit. Mindennap nézegeti a rézmetszeteket. Asztalosságot tanul egy Mayer

nevű úrtól. Olvasmányokkal foglalkozik, feszeget, számolgat, három nyelven irogat. A mit ír, az vagy történet, vagy földrajz, vagy megválogatott mondatok, vagy valami vidám tárgyak. Visszatérnek Zarskoe-Selóba. Sándor és Constantin kívülről minden házat újra meszél két skót mennyezet-készítő vezetése alatt. Nagyanyjok szobájában helyezkednek el. Ez kikergeti őket onnan. Egy operaindulót énekelve távoznak, mindenik karonfogva a maga kutyáját, mint valami hercegnőt. Katalin épen irogatott akkor, de annyira elfogta a nevetés, hogy a keze reszketett belé. S ezt írta: «ezek a kölykök kedvesek».

Soltykov csak az ő utasításai szerint működhetvén, a czárnó egy emlékiratban rakta le a nagy hercegek, változhatlan nevelési szabályait». Ez irat 1784 márczius 13-án (24-én) kelt. A tisztán tanításra engedett tér eléggé korlátolt. A tudomány csak eszköz legyen a magaviseletre, de nem cél. A mit a főhercegeknek meg kell szerezniök, az az emberek, az élet és az ügyek ismerete. Nem kell az időt vesztegetni a zene és a prosodia tanításával. Alaposan tudniok kell az orosz nyelvet és nyelvtant, más nyelveket csak társalgásból tanuljanak. Ismerjék az orosz törvényeket, az orosz földet, az orosz történelmet. Katalin maga készített egy kézi könyvecskét az orosz történelem első idejéről és hogy azzal pótolja a classikus könyvek hiányait. A főhercegeknek leginkább szívét és jellemét kell képezni. Erre vonatkozó rendelkezései bámulatosan egyszerűek és józanok.

Dicsérni, úgymond, a jó viseletet, gyalázni és korholni a rosszat, ezek azon eszközök, melyek az egyiket buzdítják, a másikat elriasztják. Egy fenyíték sem használ a gyermeknek, ha össze nincs kötve a rossz cselekedet szégyenével. Minden körülmények közt bele kell csöpögtetni ő fenségeikbe az emberek szeretetét, a jóindulatot minden teremtmény iránt s kifejtteni nálók mindezen tulajdonokat azok dicsőítése által. Föltétlenül el kell nyomni a könnyeket. Ha könnyeznek, mikor megtagadnak tőlök valamit, a mit bírni akarnak, nem kell nekik engedni; ha sírnak, mikor valami bajok van, nem kell szenvedésöknek jelentőséget tulajdonítani; azt kell mondani, hogy a könnyek csak nevelik a bajt, tanítani kell legyőzni a betegséget a lélek ereje és türelem által. Meg kell ismertetni és tiszteltetni velök a keresztyén törvényt s arról mindig tisztelettel szólni előttök. Szoktatni kell őket ahhoz, hogy akaratjokat alárendeljék a józan észnek és az igazságnak. Szokjanak engedelmeskedni vita nélkül, kérni nyájasan makacsság nélkül és aztán köszönetet

mondani. Nem kell engedni, hogy bármely élő teremtetést, akár csak egy legyet, vagy egy pillangót is kínozzanak. Kötelezni kell őket, hogy gondot viseljenek az ebekre, macskákra, mókusaikra, sőt a virágokra is. Nem kell túrni a hazugságot és a ravaszságot még játszva sem. Távol kell őket tartani a rossz példáktól, goromba beszédektől, haragos jelenetekről stb. A legfőbb jó, a mit a neveléstől várhatni, úgymond II. Katalin, felebarátink szeretete, (ne tedd azt mással, a mit nem akarnál hogy ő tegyen veled), az egész emberiség iránti jó akarat, jót tenni minden emberrel, gyöngéd és nyájas érintkezés egész világgal, egyenletes, tiszta jellem, őszinte hálás szív, mely nem izgékony, nem gyáva, nem gyanakvó . . .

Se Protassof, se Soltykof nem volt képes alkalmazni ezt a tervet. A szerencsés véletlen egy schweiczi embert hozott Oroszországba Vaud cantonból, Frédéric-Cæsar de Laharpe-t. Ez igen tisztességes ember volt, köztársasági érülettel, melyet a régi történet és régi erények tápláltak. Gyermekkorá óta arról álmodozott, hogy az emberiség javára fogja magát szentelni. Jelleme független, sőt éles. Szabadelvű eszméket vallott. Eleinte mint Sándor francia mestere, 1784 június 10-én, emlékiratot nyújtott át a császárnénak, melyben kifejezte, hogy tanító szeretne lenni s kifejtette a maga eszméit: majd be fogja látni, így szólt a nagy hercegről, hogy volt egy idő, mikor minden ember egyenlő volt, hogy habár a körülmények változtak is azóta, de soha nem lehet az emberiséget, kötött kézzel és kötött lábbal, egyetlen egy ember szeszélyének odadobni, és hogy voltak korlátlan uralkodók, elég nagylelkűek és őszinték arra, hogy nyilvánosan ezt a vallomást tegyék alattvalóik előtt: «dicsőségünknek tartjuk kimondani, hogy mi csak népeinkért léte-zünk.»

Katalin, kinek saját eszméit idézte Laharpe a fentebb mondotokban, ezt írta az emlékirat szélére: a ki ezt az iratot szerkesztette bizonynyal képesnek látszik arra, hogy többet tanítson, mint csupán a francia nyelvet». Laharpe e szerint valóságos tanító-mestere lón Sándornak s ez gyöngéden szerette őt. Katalin mindig dicsekedett köztársasági szellemével s maga magyarázgatta unokájának az 1791-diki francia alkotmányt, fölvilágosításokat és tanácsokat adott neki a forradalomról, de a melyeket titokban tartani javasolt, Sándor azonban még tovább ment. «Nézetei az 1789. tanítványának nézetei voltak. Mindenütt csak köztársaságot óhajtott látni. Ezt a kormányformát tartotta az emberiség óhajtsáival és jogaival legegyezőbbnek.»

Valóban különös nevelés egy önkényes uralkodó számára! S mi több, Laharpe előbb nyújtotta tanítványának ezeket az elveket, mint az ismereteket. Előbb erősítette tüzes hajlamait, mint szilárd utasításokkal fegyverezte. Belé lehelte az emberiség szeretetét, az igazság, a szabadság, az egyenlőség kedvelését: de egyikre nézve sem tétetett vele komoly tanulmányokat. A nagy herceg trónra jutott a nélkül, hogy egy komoly könyvet végig olvasott volna.

Végre Katalin, a ki rendkívüli gondnal örködött unokája tisztasága fölött, megházasította Sándort tizenöt éves korában. Még csak siheder volt, s tréfákat űzött fodrászával és cselédeivel. A tanítás bevezetésére még nem gondoltak. De Sándor már Prottasof elől a felesége öltöző szobájába menekült. Laharpe a következő évben elhagyta Oroszországot és Sándor vezető nélkül maradt. Nem lett egyéb, mint kedves ideálista, a ki szerelmes az általános phrásisokba, ábrándokat hajhász, azokban vész el; megelégszik azok szeretetével, de kevésbé hajlandó, hogy megragadja és hatalmába ejtse. Hogy a valóságot álmai szerint alakítsa, arra Nagy Péter vas marka kellett volna. De ő gyöngé ember volt, kit oly álmokba ringattak, melyek állásához nem illettek.

t.

Új magyar könyvek.

Almanach az 1901. évre. Szerkeszti Mikszáth Kálmán. (Egyetemes regénytár XVI. évf. 3., 4. köt.) Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 286 l.) 2 kor.

Almanach, Magy. tud. Akadémiai —. Polgári és csillagászati naptárral. MDCCCCI-re. Buda-Pest, 1901. Akadémia. (8-r. 243 l.) 2 korona.

Andor József. Tünedező világ. (Elbeszélések.) Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 192 l.) 2 kor. 80 fill.

Barcsai Géza. Idegek játéka. Költemények. Buda-Pest, 1900. Dobrowsky és Franke. (8-r. 122 l.) 2 kor.

Bársony István. Ingovány. Regény 2 kötetben. (Színes könyvek VI—VII. köt.) Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 144, 141 l.) 3 kor.

Beniczkyné Bajza Lenke. Tűzben. Regény 3 kötetben. 2. kiadás. Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 168, 158, 134 l.) 4 kor. 80 fill.

Beniczkyné Bajza Lenke. Késő bánat. Regény 3 köt. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 175, 176, 150 l.) 4 kor. 80 fillér. — Úri hajlamok. Regény 4 kötetben. Buda-Pest. U. o. (8-r. 168, 155, 168, 160 l.) 6 kor. 40 fill.

Black William. Zembra Szabina. Regény. II. köt. (Legjobb könyvek. V. évf. 2. köt.) Buda-Pest, 1900. Légrády-testv. (8-r. 192 l.) 1 korona.

Beöthy Ákos. A magyar államiság fejlődése küzdelmei. Politikai tanulmány I. rész. A régi Magyarország. A honfoglalástól az 1825-iki országgyűlésig. Buda-Pest, 1901. Athenæum. (8-r. XXII, 895 l.) 14 kor.

Beöthy Zsolt. Vörösmarty Mihály. A költő születésének százados évfordulója alkalmából. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 31 l.) 40 fill.

Dr. Berényi Pál. A magyar váltójog. (Tudományos zsebkönyvtár 66. füz.) Pozsony, 1900. Stampfel. (8-r. 72 l.) 60 fill.

Bodley, Joh Edw. C. Franciaország. Fordították dr. Darvai Móríc és Mihály József. II. köt. Buda-Pest, 1900. Akadémia. (8-r. VIII, 374 l.) 4 korona.

Bódog János. Vita-gyorsírás (Gabelsberger-Markovits-rendszer). (Tudományos zsebkönyvtár 65.) Pozsony, 1900. Stampfel. (8-r. 72 l.) 60 fill.

Carlyle Tamás. Hősökről. Gyémánt-Nyakláncz. Fordította dr. Végh Arthur. Buda-Pest, 1900. Akadémia. (8-r. XXII, 436 l.) 6 korona.

Czike Imre. Felhómesék. Buda-Pest, 1900. Szt.-István-társ. (8-r. 96 l.) 1 kor. 20 fillér.

Dárday Sándor. Igazságügyi törvénytar. Rendeletek- és döntvényekkel kiegészítve. 5. kiad. 3—6. kötet és tárgymutató. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 1147, 1034, 600 l.) A teljes mű 60 kor.

Dénes Tibor. Feleség. Regény. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 190 l.) 2 kor. 80 fill.

Déryné naplója. Első teljes kiadás, az eredeti kézirat alapján sajtó alá rendezte Bayer József. 3 kötet. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 464, 465, 494 l.) 20 korona.

Dóczi Lajos munkái. Buda-Pest, 1901. Lampel R. (8-r.) I. köt. A csók. Vígjáték 4 fölvonásban, 6. kiad. (XI, 167 l.) 4 kor. — II. köt. : Faust-Goethe tragédiája. 3., átdolgozott kiadás. (XXII, 300 l.) 6 kor.

Fürtinger Károly. Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából. Buda-Pest, 1900. (8-r. VIII, 220 l.) 2 kor.

Füttler Kamil és *Györgyi Kálmán.* A világ iparművészete Párisban. 1900. Szerkesztette. —. Buda-Pest, 1901. Lampel R. (4-r. 164 l.) 12 kor.

Goethe. Hermán és Dorottya. Az eredeti vers-mértékben fordította Lehr Albert. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. XV, 120 l.) 5 kor.

Gömöry Olivér. Erdő, mező és aszfalt. Buda-Pest, 1900. Deutsch Zs. és tsa. (4-r. 88 l.) 5 kor.

Herczeg Ferencz. Arianna. Tizenhat elbeszélés. Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 279 l.) 5 kor.

Jánosi Béla. Az æsthetika története. II. köt. A középkorból Baumgarten föllépéseig. Buda-Pest, 1900. Akadémia. (8-r. VI, 553 l.) 4 korona.

Kóbor Tamás. Budapest. A ciklus első regénye. Buda-Pest, 1901. Légrády-testv. (8-r. 481 l.) 4 kor.

Kőrösi Albin. Spanyol téli esték. Verses legendák. Fordította és jegyzetekkel kísérte. Buda-Pest, 1900. Lampel R. (8-r. 231 l.) 3 korona.

Dr. Lehmann Alfréd. Babona és varázslat. A legrégibb idők-ből a jelen korig. Fordította Ranschburg Pál. Átvizsgálta dr. Laufnauer Károly. 2 köt. Buda-Pest, 1901. Lampel R. (8-r. VIII, 546, VI, 412 l.) 12 kor.

Litschauer Lajos. Bányászati munkálatok különös tekintettel Magyarország bányászati viszonyaira. Selmezbánya, 1900. Iverges A. özv. és fia. (8-r. VII, 145 l.) 3 kor.

— Fejtéstan. Különös tekintettel Magyarország bányászati viszonyaira. Selmezbánya, 1900. U. o. (8-r. VIII, 150 l.) 3 kor.

Macé János. Egy falat kenyér története. Levelek az ember életéről. A 79-ik francia kiadást fordította Zigány Árpád. 2. kiadás. Buda-Pest, 1900. Franklin-társ. (8-r. 175 l.) 4 kor.

Makai Emil. Poétasors. Költemények. Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 159 l.) 2 kor.

Malonyay Dezső. Az a számár Domokos, meg a másik. Regény. (Színes könyvek. 5. köt.) Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 159 l.) 1 kor. 50 fill.

Dr. May Károly. A puskás búr. Fordította Szekrényi Lajos. Buda-Pest, 1901. Szt.-István-t. (8-r. 172 l.) 2 kor.

Mikszáth Kálmán. Különös házasság. Regény két kötetben. Buda-Pest, 1901. Légrády-testv. (8-r. 253, 298 l.) 8 kor.

VÁZLATOK DALMÁCZIÁBÓL. *)

Krnšjavi Izidor, a zágrábi egyetemen a műtörténet tanára, tavaly beutazta a dalmát partvidéket. Megnézte Spalatót s a dalmát kis Pompejít: Salonát, meglátogatta a dalmát Mommsent: Bulić Ferencz nyugalmazott spalatói igazgatót, kinek dr. Jelić lépett örökébe. Azután kitérőt tett Kninbe, ahol az odavaló régiség-muzeumot nézte s vizsgálta, járt Curzola szigetén, lelkesedett Raguzában s Lacromában, onnan Cattaróig menvén, visszatérőben betekintett Trauba. Útjáról eleven és szellemes leírást nyujt. Nem fedezi föl az országot, tudta mindazt már előre, a mit meg akart nézni. Tárgyalásának módja, szempontjai bizonyoságot tesznek róla, hogy a szerző eredeti gondolkozású ember, a ki sokat látott, sokat olvasott s az egyes műveltségi tényezőket és művészeti jelenségeket nem helyi szempontból mérlegeli.

Már maga az a körülmény, hogy Krnšjavi ír Dalmáciáról, megérdemli, hogy e füzettel foglalkozzunk, mert Krnšjavi Horvátország újabb műveltségi fejlődésének érdekes alakja. Sokszor és méltán fölhangzik nálunk a panasz, hogy tudományos munkálkodásunkról, művelődési törekvéseinkről nem szoktak tudomást venni — nem akülföldön, hanem ami királyunk másik államában sem. Viszont nem érdekes jelenség-e, nem is tudjuk minek nevezzük, hogy a magyar koronának egyik politikailag ugyan különálló, de az alatt s abban egyazon állami közösségben élő terület: Horvát-Szlavonország műveltségi fejlődéséről alig veszünk tudomást? Azért, mert az 1868: XXX. törvény-cikk Horvát-Szlavonország közoktatását autonóm ügynek jelenti ki, ez nem vehető olybá, hogy a drávántúli művelődési

*) *Iz Dalmacije. Piše Iso Krnšjavi.* Zagreb, 1900. A horvát országos nyomda betüivel. 1900. 60 l. Kugli és Deutsch.

mozgalmakhoz közünk nincs. Első sorban a mi érdekünk, hogy mindazon tényezők helyes megismerésére törekedjünk, melyek ezt a horvát művelődést irányítják, s érdeme szerint méltassuk annak az eredményeit. A magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága máris számot vetett ezzel a körülménnyel, midőn kiadta a horvát történetirodalom repertoriumát. Ez azonban nem elég. Állandó figyelemmel kell kísérnünk a drávántúli tudományos mozgalmakat, melyek sok tekintetben érdekes párhuzamokra adnak alkalmat, ha azokat a mi állapotainkkal hasonlítjuk össze.

A horvát történetírásnak megvan a romantikus korszaka, mikor «Illyria» nemtőjének áldoztak 1867-ig. Azután nagy szorgalmú bűvárok mindent bizonyos szempontok kellő megvilágítása céljából csoportosítottak, s még az oly józan kritikájú bűvárok is, mint Rački, életöket a horvát történelem részint primitív korszaka, részint közjogi jellegű vitatott pontjainak földerítésére szentelték. Sok értékes anyag gyűlt így egybe, de minden kritika, az eseményeknek általánosabb szempontokból való méltatása úgyszólván száműzetett, részint felekezeti, részint hamisan értelmezett nemzeti szempontból. A zágrábi akadémia --- nem tekintve Rački, Tkalčić és Lopašić derék kiadványait --- lázas sietséggel tétette közzé a különben érdemes Ljubčić velencei anyagát, melyet ma már az eredetiek átnézése nélkül alig lehet használni. Bizonyos ellenségeskedés kapott lábra a magyar történetírással szemben, kicsinyes ránkórral jártak el bűvárainkkal szemben, a kik elől egyszerűen elzárták levéltáraikat, melyek anyagát azonban magok nem közölték. Mindezt nem szemrehányásképen emlegetjük, inkább sajnálkozunk azon, hogy nem akadt közvetítő, a ki bizonyos együttműködésnek egyengette volna az útját.

Pauler és Marczali munkáinak horvát méltatója nem akadt. Egyszerűen hallgattak róla. Látván azonban a magyar millenniumi történet sikerét, az élelmes Kugli és Deutsch-czég Zágrábban megiratta Klaić Alajossal, a zágrábi egyetem tanárával Horvátországnak illusztrált s négy kötetre tervezett történetét, melyből eddig két kötetet ismerünk. Klaić lelkiismeretes s jóeszű elemző, ért is magyarul s munkája megérdemli, hogy komolyan számba vegyék. Mindamellett a magyar s horvát történetírás alig vesz tudomást egymás dolgáról. S e részben a horvátok az elfogultabbak, a mi nem is csoda.

Helyi, magánjellegű viszonyok összeformak a közéletnek majdnem minden vonatkozásában s teljesen értjük, hogy minden önálló véleményt azonnal meggyanúsít az ellenfél, ha az csak némileg is eltér az eddigi orthodox dogmától. Mert a történelmi dogmánál nincs kegyetlenebb zsarnok. A hitbéli dogma igazságát vagy hiszi valaki, vagy nem, de a történelmi dogmákat vallani kell, azokban kételkedni nem szabad, a ki cselekszi: áruló. Pedig Horvátország nincs híjával a tehetségeknek. Nem is említvén a multat, tagadhatatlan, hogy kivált 1868 óta a népoktatás, a középiskolai s az egyetemi tanulmányok terén rendkívül nagy a haladás.

Messzire elvezetne a tárgytól, ha a horvát közoktatási viszonyok részletezését egybekapcsolnók a fölvetett tárggyal. Megemlítettük a haladást, mert ebben Krnšjavi Izidornak nagy része volt, kit gróf Khuen-Héderváry, ez a — ellensége is elismeri annak — nagy bán állított a horvát tanügy és művelődés élére.

Krnšjavi Szlavoniában született. Eredetileg műtörténelemmel foglalkozott, sőt maga is festegetett. Bizonyos művészi csapongás jellemzi a stílusát s magát az embert. Impulsiv természetével minden iránt érdeklődött, a mi művelődési kérdésekkel állott kapcsolatban. Idegen embernek már a mi magyar különlegességünk is föltűnik, hogy szeretünk «közügyekkel» foglalkozni, tekintet nélkül szakmánkra. Ezt akkép jellemezte egy humoristánk, hogy minden iránt érdeklődünk, a mihez nincs közünk. Horvátországban, a hol a méretek jóval kisebbek, mint nálunk, nem esoda, ha a műveltségi kérdések még teljesebben összeformak a politikai helyzet eseményeivel s ez a «közérdeklődés» minden iránt még nagyobb mérvben nyilatkozik, mint minálunk. Ezen a réven azután egész politikai ipar fejlődött ki, mint Spanyolországban, a hol a «los políticos» osztály szakmányban űzi a politikát. Krnšjavi, eleve is megjegyezzük, nem tartozik a politikusoknak ehhez a fajához; ő eszményi lelkesedéssel, rajongással lett politikussá. E sorok írója még élénken emlékezik, mikor a java korbéli férfit, ki ifjú korában tanári pályára készült s e tanulmányait már korán elvégezte, teljes hévvel neki látott a jogi tanulmányoknak s a bécsi egyetemen letette a vizsgálatokat, s mint 46 éves ember nyerte el politikai doktoratus oklevelét. Tanári működése, művészi előképzettsége (tizenegy évig folytatott műtörténelmi

tanulmányokat, 1874—75-ben a kissé édeskés, de megkapó Siemiradsky műtermében volt Rómában) nem ártottak a politikusnak. Mint a zágrábi egyetemen a műtörténet tanára megalapította a jőnevű zágrábi ipariskolát s ez időben vállalt képviselő-mandatúmot.

A horvát pártpolitikai viszonyok kicsiben olyanformán alakultak a nyolczvanas évek kezdete óta, mint a mieink. Semmi sem bizonyítja inkább a magyar-horvát egységet, mint az a körülmény, hogy a Dráva-Száva közén ugyanazon politikai alapvonások szerint sorakozik a pártélet, mint a központban. A közjogi szempontot uralja minden téren a helyzet. Az unionista, vagyis mai horvát kormánypárt megfelel a hatvanhetes alapon álló pártnak, a mérsékeltnek nevezett párt, ugyan az 1848—1867. történeti fejlődésnek a maradványa, de a főnállott magyar nemzeti párttal nem analog, a szélső ellenzék azonban egyfelől tiszta personal-uniót hirdet Magyarországgal, másfelől oly délszláv államalakulás az ábrándja, mely csak könyvekben volt meg, de az életben sohasem létezett, szóval papiros-politikát üz. Az 1848 óta lepergett nagy horvát kialakulás folyamán az egész intelligencia olyatén alapon nevelődött, mely végeredményében nem kedvezett az állami közösségnek. A régi, csak nyelvében különböző, de magán s közjogi fölfogásokban teljesen magyar, horvát és szlapon nemesség: az ó-unionisták pártja kihalt, szétzüllött. Nem mintha eszméik is eltűntek volna, hanem az újabb gazdasági fejlődés tette tönkre a kisebb- és középbirtokost, s a nagybirtok részint a clerus, részint kisebb mértékben magyar, vagy magyarbarát aristocrata kezekben összpontosul, csakhogy e tekintetben is van már idegen elem elegendő számmal. Az újabb társadalmi rétegek, a honoratior, hivatalnok, földmives és városi kisebb iparos elemből kivált intelligencia, azon eszmék szellemében nőttek föl, melyeket az 1868 óta teljesen független közoktatási irányzat oltott beléjük. Az autonómiának megmagyarázható következménye volt, hogy a horvát nemzeti művelődés belterjes fejlődését leginkább azzal vélte biztosítandónak, hogy mindazon érintkező pontokat, melyek Magyarországhoz csatolták a testvérnemzetet, lehetőleg kevesbíteni törekedtek. Bizonyos elméletek dogmákként oltattak az ifjú nemzedék lelkébe, s a fölserdült nemzedék aztán tapasztalván, hogy az életben másképp alakulnak a viszonyok, mint a hogy azt

nekik előadták, élte föntartása szempontjából, mondjuk muszájból is megalkudni volt kénytelen a tényleges állapotokkal. Ennek az életdiktálta egyezménynek az eredménye a mai horvát politikai, velünk az 1868 : XXX. törvényczikk alapján álló, országföntartó irányzat, vagy a mint ott nevezik nemzeti párt. Föltűnő, de nagyon érthető jelenség, hogy azok a horvát politikusok, írók és tudósok, a kik világot látnak s az eseményeket tágabb látókörből tekintik : a magyar állami közösségnek meggyőződésből igaz hívei, mert műveltségi önállásuknak biztosítékát csakis ebben az államkötelékben lelhetik föl. A kis nemzetek élénken érzik, mily hatalmasan lüktet közelökben a ma vezető germán műveltség, a mely már a romanizmusnak is imponál, s melyet - bármily politikai hatalom legyen is - Közép-Európában aligha fog fölváltani az orosz. S ha helyébe lépne is, ugyan mit nyernénk vele? Öntudatos, nemzeteszerető politikus egy sok százados történeti bevált kapcsolatot széttörni segítsen azért, hogy a romok alá temetkezzék? Ez elveket vallotta Krnšjavi, midőn 1891-ben kinevezték az autonóm horvát közoktatás osztályfőnökévé. Mindössze négy évig állott az ügyek élén. Ez idő alatt rendkívül sokat tett. Ha analógiákat keresünk, sok tekintetben a Trefort irányzatához hasonlít működése. Épített, fejlesztette a művészi és ipari oktatást, elősegítette a tanítók és tanárok helyzetének reformját s azon volt, hogy az oktatás szelleme megfeleljen az állami közösség követelményeinek. Oly kapitány vezetése alatt, minő a horvát bán, a ki dolgozni s hatni akar, tér nyílik elég. A ki a mai horvát városokban megfordul, mindenütt szemébe tűnik a rend, a csinosság s az iskolák szervezett volta.

A magyar-horvát viszonyok megítélésénél azonban nem szabad bizonyos áramlatokat szem elől tévesztenünk. Bármenyire biztosítja is az 1868. törvény az állami közösséget : az autonóm jogkör bizonyos külön országos fejlődésnek vetette meg az alapját, melyet az egységesen vezetett ügyeknek is tekintetbe kell venniök. Ez a különállás sokszor kényelmetlen, s minthogy mindig bizonyos qui-vive állásponton vannak innen s túl a Dráván, egyik a másikat öntudatlanul is oly félnek tekintti, a kire ügyelni kell. Lehet-e a bizalmatlanságot államföntartó factornak tekinteni? Hozzájárul ehhez még az a körülmény is, hogy mennél szűkebb keretben érvényesülhet valamely társadalom, annál kicsinyebbek azok a szenved-

délyek, melyek az egyes egyéneken adandó alkalommal nyilvánulnak. Sziszekről Brodiba utaztam egyszer a gőzhajón. A nem épen változatos vidék önkéntelenül is egy társaságba készítette a különböző elemeket. Egy horvát tanító s egy szerb kereskedő azon vitatkoztak, hogy vajon mely nép irigyebb: a horvát, vagy a szerb? A kérdést nem döntötték el, én, mint magyar — hallgattam. Ez az apró, a jövedelmi garasok mennyiségére is kiterjedő irigység lankasztólag hat a közfejledésre. Testvére a gyűlölködés és erős szövetségese a pártállás, s a vallási különbség. Tekintettel kell lenni jobbra, balra, olykor errébb hozni a ladikot, majd arrébb taszítani s ennek eredménye az a nem mindig nyílnak látszó irány, mely bennünk magyarokban azt a hitet kelti, hogy ott is baj van, a hol csak a kényszerűség eredménye az ily küllőfélezés.

Nem akarunk átalánosítani, csak fölemlítjük ezt a tünetet, mely oly nehezzé teszi az őszinte horvát politikusnak is a helyzetét. Nálunk hamar készen vannak vele: «ez is csak olyan, mint a többi» s odahaza meg természetesen áruló.

Krnšjavi, miután 1895-ben érdemes, intenzív munkálkodás után, melynek talán az volt a hibája, hogy egyszerre akart mindent végrehajtani, visszavonult, újból visszatért a tudományhoz. A tudós osztályfőnök a magyar államközösségnek s ezzel elvállhatatlanul nemzete műveltségének szentelte azután is erejét.

Érdekes lélektani kérdés, hogy a visszavonult politikusok mi módon békülnek ki sorsukkal. A politikai szereplésben csak egy momentum az, mely ellenállhatatlan erővel vonzza magához a nyilvánosság terén működő egyént: a hatalom birtoklása. Nemes törekvésű embernél, a kinek eszményei vannak, ez a hatalom csak eszköz ugyan célja megvalósítására, de a leghathatósabb s a mily hamar izére jut a hatalom birtokosa annak az erőnek, a mi benne rejlik, oly keserves érzés nélkülözni holnap azt, a mit ma élveztünk. Aladdin «lámpás» nélkül állitható párhuzamba a visszavonuló hatalmas főtisztek sorsával az ő bukások «epés heteiben», melyek keserves pendantjai a «mézes»-eknek. Milyen jól esik ilyenkor a tudomány, melynek hatalma csak öregbedik, mennél többet foglalkozunk vele, s ha lehetetlent nem kérünk tőle, nem is csal meg soha. Krnšjavi, mint a művészet- s művelődéstörténet tanára megválván hivatalától, most a horvát történelem prob-

lémáinak tárgyalására fordítja erejét. Hosszasabban foglalkoztunk egyéniségével, mert ránk nézve nem közönyös, hogy milyenek azok a férfiak a Dráván túl, a kik a történet könyvéből olvasnak. Okát is adjuk, legalább úgy, a hogy mi gondoljuk.

Magyarországban s Horvátországban az egymáshoz való viszony megítélése s az e kapcsolattal egybefüggő kérdések tekintetében egy nagy alapigazságnak kell gyökeret verni. Ez az igazság abban foglalandó össze, hogy Magyarország és Horvátország viszonya 1848-ig a múlté, melyet nem szabad, s nem lehet a *mai* tényleges jogállapot szempontjából megítelnünk. Mert a midőn a hazafias érzéstől áthatott drávántúli történetírás a multat, nem az *akkor* uralkodó egyes koreszméknek, hanem a mai állapotból következtetett szempontoknak megfelelően szerkeszti meg, akarva (és bizony sokszor készakarva) nem akarva modern politikát üz. Ennek az a visszahatása, hogy föltáratván részünkről a múlt, a hogy azt mi részrehajlás nélkül itélvén -- igazabban látjuk, nálunk is fölmerül az a törekvés, hogy a «horvát látomások» könyve helyett a magyar apocalypsisben lapozgatunk. S mi az eredmény? Izgatottság túlnan, s méltatlankodás minálunk. Szabad-e a történetírásnak publicista czélok eszközévé fajulnia? Semmi esetre. A publicista teheti, köteles vele, hogy merítsen a történelemből, de a történetíró nem lehet publicista faiseurrcé sohasem. Ha teszi, nem történetíró.

Örvendünk tehát, hogy Krnšjavi, mint sokat látott, sokat olvasott tudós elmond olyasmit, a mit ő maga vall, s föl szabadulni igyekszik minden öröklött befolyás alól. Honfitársainak, legalább sokaknak nem fog tetszeni; vall ő olyan nézeteket is, melyekben mi nem osztozunk. De legalább megvan a lehetősége, hogy nem állunk szemben esalthatatlan dogma-hirdetőkkel, hanem vállvetve keressük az igazat s nem személyeskedünk, mert a tudományos párbajnak csak akkor van jelentősége, ha a felek tudományos fegyverekkel vívnak.

Krnšjavi vázlaiban két fejezet érdekel különösen bennünket. Egyik az, a melyik Tamás spalatói főesperesnek a krónikájáról szól, a másik a horvát történelemnek egyik talányát: Zvonimir király halálát s körülményeit beszéli meg.

Tamás esperes krónikája (legújabbban kiadta a horvát akadémia, 1894. *Scriptores III*) Magyarország Árpádkori történetének egyik elsőrangú forrása, a dalmát és horvát terüle-

tekre nézve azonban páratlanul áll. A horvát történetírók belőle merítik érveiket, midőn a három-egy királyság régi jogát úgy állítják oda, mintha az valamely szerves alkotmányé lett volna s területi igényeiket is e kútfő XIII. és XVII. fejezeteiből merítik. Nem akarunk mi e vitás kérdésre kitérni, melyre nézve a magyar történetírásnak eltérő és indokolt az álláspontja. Higgadt, tárgyilagos vitáról e téren eleddig szó sem lehetett. A ki horvát részről Tamás főesperesben kételkedni mer vala, azt okvetlenül hazaárulónak bélyegzi a közvélemény, mely — mint a szűkebb keretekben mozgó sajtónál lenni szokott — a zágrábi lapok förmedvényeiben nyilatkozott meg. Ez oknál fogva bizonyos jelentőséget tulajdonítunk Krnšjavi szavának s fölvilágosító jegyzetek kíséretében adjuk nézetét.*) Hangsúlyoznunk kell, hogy úti vázlatokkal van dolgunk, s ez a forma magyarázza a szerző közvetlen modorát, gyakran hamaros benyomás alapján odavetett ítéletét.

TAMÁS FŐESPERES ÉS A HORVÁTOK.

Nemrég mondták nekem, hogy nagyobb tisztesség élők ellen harczolni, mint rég elhaltakat bírálni. Úgy vélem, hogy nincs abban semmi rossz, ha az élőket és holtakat tárgyilagosan bíráljuk. Inkább az a tisztességtelen eljárás, ha valaki névtelenül, vagy álnév alatt gyanúsítja és gyalázza azt, a ki nyílt sisakkal lép a porondra.

Kérdést intéztem magamhoz, hogy vajon miért rokon-szenvez oly nagyon némely történetírónk Tamás főesperessel? Talán azért, a miért oly lelkes olaszbarát, mint a minő Bajamonti **) vala? Vagy talán azért, mert azt állítja, hogy Horvátországot Kálmán egyszerűen leigázta? ***) Ha a magyarok abbéli állításának, hogy Kálmán minket karddal kezében egy-

*) Munkálata 10—15. ll.

**) Bajamenti spalatói polgármester, a dalmát, magukat olasz műveltségűnek valló autonom pártnak volt igen tehetséges, s tüzes vezére.

***) Ezzel Krnšjavi Tamás krónikájának XVII. fejezete e szavaira czéloz: «Ez (tudniillik Kálmán) kemény lelkű férfiú lévén, elhatározta, hogy a dalmát tengerig elterülő vidéket hatalma alá hajtja» (suo dominio subiugare).

szerűen meghódított, van valamelyes alapja, azt csak Tamás spalatói főesperes 1260 körül írott krónikájából meríthetik.*)

Bokor mögül azt felelték nekem, hogy ezekről a dolgokról már részletesen volt szó néhány előző munkában, úgy, hogy erről többé nem lehet semmi újat sem mondani. Ebből az látszik, hogy nálunk a horvát történetre nézve egy belső s egy külső forum áll fönn.

Én nem rokonszenvezem azzal az irányzattal, a mely eltávolodván az igazságtól, esetlen, förtelmes modorosságba csap által; de rokonszenvezem azzal, mely az indokolatlan és igaztalan elbeszélések conventionalismusa ellen küzd.

Ilyen, teljességgel nem igaz legenda Tamás főesperesnek vitatlan tekintélye a mi történetünk terén s az az állítás, hogy ő tőle ered a Kálmán s a horvátok között kötött egyezménynek a tudósítása.**)

Mióta a horvátok Salona vidékét elfoglalták, Diocletianus palotájának romjai között Spalato városa kelt életre. A XIII. században -- Tamás esperes idejében a latin lakosság mellett, úgy látszik, hogy már számos horvát is lakott, sőt az is meglehet, hogy ők voltak többségben.

A latinok közül került ki főleg a spalatói papság. Ezek között Tamás főesperes tetőtől talpig latin, még pedig dühös latin vala. Leír egy a városban történt tusát s azt mondja egy szerencsétlen horvátról, a ki két fiával elesett: «azon a napon fölnyársalt disznókként hevert az utcán Drasko fia Dujmo két fiával».***) Ki gondolta volna, hogy akad majd még valaki

*) Nem czélunk a polémia, s azért csak röviden említjük, hogy a magyar fölfogás e részben nemcsak Tamás főesperest tartja szem előtt.

***) Tamás esperes krónikájának codexeiben egy úgynevezett memoriale foglaltatik, melynek ez a bevezetése: Mikép s mily egységgel adták meg magokat a horvátok a magyar királynak. (Qualiter et cum quo pacto.) Ebből aztán egy pacta conventa czimű alaptörvényt következtettek, melyek taglalatába nem bocsátkozunk ezúttal, csak utalunk rá, hogy az olvasó tudja, miről van szó. Krnšjavi különben e memoriale kérdésének tisztázását tűzte ki czélul s oklevéltani buvárlatokkal foglalkozik.

***) Tamás ugyan erős latin volt, de ez a példa (XXXII. fej.) nem bizonyosság rá, mert csak el kell olvasni az egész vizsály leírását. Ebből épen nem tűnik ki, hogy Dujmo horvát volt; az egész ügy Dujmo és Vitalis családi veszekedése egy szolgáló miatt. Tamás egyszerűen le-

e «sertések»-nek mondott horvátok utódai közül, a ki Tamást azért megvédi, a mire ez büszke vala, tudniillik hogy a horvátoknak oly ádáz ellensége?

Rački *) említi az eseteket, a mikor Tamás ily ellenséges befolyást gyakorolt, de ő is szépítgeti, noha különben megbízható, őszinte történetíró. Ő Tamással, részint collegialis érületből, hiszen történetíró s pap mindakettő, részint kegyeletből csínyján bánik. Azt hiszi ugyanis, hogy Tamásnak köszönhetjük azt a tudósítást, hogy a horvátok Kálmánnal egyezményt kötöttek.

Tamás sokkal élesebben nyilatkozik, mint a hogy Rački idézi. Tamás a horvát közigazgatást Spalatóban körülbelül ekképen jellemzi: Péter spalatói ispán (kenéz) egyúttal Humnak fejedelme (a mai Hercegovina) volt; utóda Brebiri Gergely ispán, párját ritkítá Horvátországban. Minthogy különféle ügyekkel el volt halmozva, nem foglalkozhatott kizárólag Spalató igazgatásával, hanem helyettest nevezett ki maga helyett s később nem annyira a város érdekével, mint a saját jövedelmével törődött.***) A városban a külső rend színe mellett az anarchiának bizonyos formája kapott lábra. A kevélység pestise uralkodott, a hatalmasok és előkelők, az előljárók és consulok alig törődtek a várossal, hanem a magok érdekeit elébe tették a városénak, teljes bizonytalanság uralkodik. A hitványok kerekedtek felül, csak a szegénység és a nyomorékok érzik a törvényt. A polgárság pártokra szakadt s mindennemű törvénytelenégeket követett el: előljárókat nagy hamarsággal buktatnak s választanak, lázonganak, véresen tusakodnak.

Tamás felsorolja a részleteket, előadja, hogy mennyi marhát ütöttek le s arra a következtetésre jut, hogy a rendet nem lehet másképp érvényre juttatni Spalatóban, csak ha olasz földről odaszakadt latin lesz az úr.****) A papság rábeszéli a

írja a tényállást, hogy a gyilkosokat kiűzték, a kikről ő maga mondja, hogy az ördög vezérelte őket. A sertéshasonlat onnan van, mert gyilkosokat beleszúrták Dujmoékba s törrel testökben hevertették az utcán. A hasonlat ugyan hentesded, de a középkor nem szólt mindig virágos nyelven.

*) Rački Ferencz, zágrábi kanonok, a délszláv akadémia elnöke, eles történetíró. (†)

***) XXXII. fejezet.

****) A bergamoi Gargano, K. híven részletezi ugyan a fejezet

népet s Tamás elmegy az olaszért Anconába. Most már természetesen fenékg tejfel minden, mióta az olasz kormányoz.

Három év mulva az olasz visszamegyen hazájába s a spalatóiak újból horvátot tesznek meg fejöknék: a vegliai ispánok közül való Jánost, egy hősiességéről és gazdagságáról híres nemzetség ifjú sarját.*) Hogyha annak az olasznak — Gargano volt a neve — a kormányzása valóban oly mintaszerű lett volna, a mint Tamás leírja, azt kellene hinnünk, hogy a spalatóiak Gargano elmenetele után ismét csak olaszt választanak.

Hogy aztán horvátot választottak, az természetesen nem volt az akkori Bajamonti — Tamás inye szerint s ez a «városnak kárára» vala. Egy alkalommal a polgárok ostromolják a Szent Istvánról nevezett kolostort, a hol Tamás is tartózkodott.

Ifja, véne a városnak egybesereglett, «szájok tajtékozott a dühtől s keblök zihált a haragos fölindulástól». Megfogták az esperest, leszakgatták ruháit s keservesen elpáholták. Ez történt 1242-ben.

Tamás akkép állítja oda a dolgot, mintha ez azért történt volna, mert ő, mint a püspök helyettese egészen jogosan járt el, megerősítvén egy helyes módon megválasztott apát-nak a választását. Nem áll rendelkezésünkre egyéb forrás, melylyel Tamás állításait ellenőrizhetnők, de ha igaz, a mit a főesperes beszél, föl kellene tételeznünk, hogy valamennyi spalatóinak elment az esze s megannyian paráznák és léhák voltak s csak azért gyűlöltek Tamást, mert ő volt az egyetlen «szigorú erkölcsű és kifogástalan jellemű» ember. Minthogy azonban ezt még sem tételezhetjük föl, sokkalta valószínűbb,

tartalmát, de az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a «latina potestas»-ban akkor valamennyien megegyeztek. S ebben nem annyira a latin és horvát elem ellentétét kell keresnünk, mint inkább azt a körülményt, hogy ezek a középkori községek a magok helyi czivódásaikban inkább engedelmeskedtek egy pártatlan idegennek, mint magok közül való fölöntösnek.

*) Garganonak letelt a három éve s ment. Tamás azt írja róla, hogy tudatlan, fiatal ember volt. Nagy kérdés az is, vajon a vegliai kenézek horvát eredetűek-e. S a mikor ennek a Jánosnak letelt az ideje, a spalatóiak ismét idegent, Triesti Bernardot választották elől-járónak, kit Tamás higgadtan jellemez. XLI. feje.

hogy Tamás elhallgatta az osztályrészekép neki jutott verésnek igaz okát.

Hogy nem arról volt itt szó, vajon ezt, vagy amazt teszik meg egy spalatói klostrom apátjának, hanem hogy ez a tünető kihágás kizárólag a Tamás személye ellen irányult,* s a polgárság ellenségének tekinté őt, arról legjobb tanúbizonyosságot szolgáltat egy két évvel utóbb történt esemény, mely épen akkor következett be, mikor ez az ildomos és erélyes, de — a mint látszik — határtalanul nagyravágyó főesperes magasra vágyó terveinek a megvalósulása előtt állott.

A papság ugyanis Tamást választotta meg Spalato érsekének. A mint erről a világiak értesültek, — beszél Tamás — tehát nem valamelyes párt, hanem általában **) a világiak: — (a spalatói polgárság) gyűltak haragra s az előljáróhoz menvén, előtte kinyilatkoztatták, hogy az egész város föllázad, ha e választás érvényben marad. De nem érték be a pusztá fenyegetéssel; a városbeliek s a környék lakosai nagy indulatukban Tamás erőszakkal való eltávolítását kívánták, sőt még a házát is le akarták rombolni. Tamás azt írja ugyan magáról, hogy ő szelid és békeszerető ember s épen nem törődik külső kitüntetésekkel, de azért mégsem akart lemondani s rossz néven veszi ellenségétől Fuscotól, a miért nem akarja, hogy földíje, már mint ő legyen az egyház feje, ő, a ki olaszt tett meg (annak idejében) előljárónak. Az izgatottság azonban mindinkább növekedett, magában a templomban tört ki botrány, s Tamás csak akkor mondott le, mikor már végletekig ment a dolog.

Tamás elbeszélésében mindig úgy állítja oda a dolgot, hogy az Isten büntetése azonnal eléri a spalatóiakat, ha fő-

*) XLI. fej. Megengedjük, hogy K. igaza van abban, hogy Tamás egyoldalú előadásának a színezete nem a teljes igazság. Nekünk úgy tetszik, hogy itt egy városi tumultusról van szó. Akár csak az olasz városokban, itt is hamar összeverődött a proletárság s már ez a vonás is bizonyítja, hogy a városokban a hevesvérű taljárság vitte a szót. Ezt az esetet sem helyeselték ám mind a spalatóiak, de szemet hunytak s valódi szárnyas ige, a mit Tamás mond: «Mint hogy végtelen nagy az esztelenek száma, kénytelenek voltak a sokaságnak engedni».

**) XLIV. fej. A főesperes kétségtelenül népszerűtlen volt, s az ellenzéket egy Fuscus nevezetű pap, neve után ítélve olasz, vezette. A világiak nem mindnyájan fordultak ellene «quidam» — tehát néhány főszóvivő buktatta el.

esperesök ellen cselekesznek. Egyszer a clissai kenéz, másszor a trauiak hajtják végre az Isten büntetését. Én azt hiszem, hogy sok történetíró csak a miatt rokonszenvez Tamással, a miért ez olyan fölfuvalkodott ember, azért éreznek vele együtt, azt képzelvén magokról, hogy ők az a tengely, a mely körül a nép boldogsága és haladása forog.*)

Rački azt hiszi: «hogy Tamás csakis a latin világgal» rokonszenvezett, hogy bizonyos túlzással azt vélte, hogy a dalmát partvidék lakói tiszta latinok, polgártársait mindig megkülönböztette a horvátoktól, ellensége volt a szlávságnak az egyházban s a szláv intézményeknek Spalatóban, nem látta szívesen a város élén a horvát érzelmű férfiakat s még kevésbbé a horvát községek fölállítását, s hogy a horvátokat Zarában hitszegéssel vádolja a köztársaság iránt».

Valóban?

Rački nem magyarázza meg, hogy miért nevezi Tamás a horvátokat majd «Curetes», majd «Conybantés» néven,**) majd pedig gótoknak szólítja őket. Ezek a czimek nem a Tamás tudatlanságából származnak, hiszen igen művelt ember volt ő, hanem bizonyoságai horvát gyűlöletének.

Arra, hogy miért nevezi a horvátokat gótoknak, megfelel a műtörténet.

Olaszországban a XII. században s a XIII-iknak elején a régi classikus művészetnek bizonyos megújhodása állott elő. Ennek a proto-renaissancenak végzetes baja vala, hogy a Franciaországban csirázdo új stíl, az «opus francigenum» Olaszországba is megtalálta az útját. Az új stílnak győznie kellett, mert nagy haladást jelentett, de az olaszoknak nem tetszett, olybá vették, mint valami idegennek, barbárnak a betörését, s azért «gót stíl»-nek nevezték, mert a gótokat tarták a barbárság mintaképének.

Tamás ez időben Bolognában tanult, a hol «gót» néven hallá megjelölni mindazt, a mi barbár. Ha tehát a horvátokat

*) Talán kissé erős sulyok ez a Clio papsága fejére.

***) Račkinak ezt nem is kellett megmagyarázni, megmagyarázza maga a főesperes a VII. fejezetben, classicus tudakossággal Lucanust idézvén (*Phars.* l. IV. v. 406—7) l. Rački kiadása 25 l. Tamás ezzel nem akar ugyan hízelegni a horvátoknak, de nem mond vele egyebet, mint rendesen a középkori krónikások.

gótoknak és Corybansoknak mondja, ezzel barbár voltokat akarja megjelölni.¹⁾

Az Istenben boldogult Don Sime Ljubiéról²⁾ mondják, hogy egyszer úgy nyilatkozott volna: majd ő letétképen hagy egy kéziratot valamely könyvtárnak, melyben valamennyi ellenségét lerántja, de oly kikötéssel, hogy csak száz év múlva lehessen kinyomatni, s majd akkor senkisémm védekezhetik ellene.

Effélét cselekedett Tamás főesperes is.

Noha vén napjaira mégis annyira megbékélt a spalatóiakkal, hogy ezek követkepen küldték el Béla királyhoz, a mivel ugyan rosszul jártak, munkájában mégis gyűlölködő modorban jellemzi polgártársait s a horvátokat vadaknak és barbároknak mondja.

S mindezt szépítgetve beszélik tovább, talán azért, mert a mi multunkat csak rózsás szemüvegen át szabad látni. Ellenzékeskedésnek csak a fönnálló kormányokkal szemben van helye; a régi kormányok mind politikai eszmények voltak, sőt még a politikai ellenfélből is afféle nemzeti szentet faragnak, a kikről csak *A-mollból* szabad beszélni.

A HORVÁT TÖRTÉNELEM TALÁNYA.

*Zvonimir halála.*³⁾

Marun atya kocsit fogadott s mi — a ma szerb — Bis-kupje faluba hajtattunk.⁴⁾ A török egykoron, bárhová jutott

¹⁾ Tamás kétségtelenül ellensége volt a horvát elemnek, de azt, hogy gótoknak nevezte őket, nem Bolognában tanulta, mert a dalmát római traditio a VI. század óta minden rossznak a kútforrását a gótokban kereste, élő hagyomány volt az.

²⁾ Ljubić Simon lesinai születésű pap, régebben a velencei államlevéltár tisztviselője, utóbb a horvát muzeumi igazgatója volt. Szorgalmas kutató s derék régész volt. Különcz ember volt teljes életében, a kivel nehezen esett a személyes érintkezés.

³⁾ 23—34 l.

⁴⁾ Fra Luigi Marun, a knini franciscanus zárda lelkes főnöke, s az ottani régészeti társulat elnöke. A főérdem jó részben őt illeti, hogy a Knin melletti régi középkori építészeti maradványokat oly sikerrel kutatják. Knin, mint a régi Horvátország fővárosa, török kézen volt sokáig. Csak a nyolczvanas évek során fordult az ottani régi

is, magával hozta szerb kmetjeit (jobbágy), mert a török szpahija (katona-földesúr) nem fanyalodott rá, hogy földjét maga művelje. Ennek az volt az eredménye, hogy a törökök elvonulása után sok helyen — akár árvíz után az üledék — szerb parasztelemek maradtak hátra, mint például itt is a knini mezőségen, (Kninsko polje) régi horvát területen.

Zvonimir királynak egy 1077 körül «királyi városában Kninben» kelt adományleveléből kitűnik, hogy ez a királyi lakság (villa) a knini szent Máriáról nevezett templom közelében állott.*)

Érdemes régészeink most azt kutatják, hogy ugyan hol állhatott ez a templom. Azonban mindmáig rejtély maradt a helyfekvés kérdése, melynek megfejtését három elmélettel igyekeznek dűlőre juttatni. Az egyik szerint, a királyi lak a mai úgynevezett Biskupje közelében feküdt, a hol most Marun atya ásat. Mások szerint az úgynevezett káptalan (horvátul kapitul) a keresett hely, a hol ugyancsak sokat ásattak s végre a harmadik elmélet szerint az említett szerb faluban a mai, Szentháromságról elnevezett templom mellett kell kutatni. Megtekintni óhajtván e templom helyfekvését, legelőbb a szerb tanítóhoz mentünk, megkérvén őt, hogy vezessen el a temetőbe, a hol a templom van. A tanító, hogy növendékei haladását bemutassa, még egy darabig iskolát tartott, aztán fölkerelkedtünk a temető felé. A kulcs azonban nem került elő, nem tehattünk hát egyebet, átugrottuk a temető kerítését, hála Istennek jó szerencsével. A templom előtt fekvő temetőben sok sarkophag látszik ki a föld alól, van köztök ornamentumokkal ékes, látni oszlopfőmaradványokat, megannyi bizonyosság rá, hogy a föld alatt templomromok vannak. Ha ezen a helyen úgy lehetne ásatni, mint Salonában s meg lehetne vizsgálni a templom környékét, talán rá lehetne akadni az 1077. említett királyi udvar nyomaira.

De elvégre is nem vehetem zokon a szerb földművesektől, hogy régészeti kutatások kedvéért őseik csontjait nem en-

káptalan és püspökség romjai felé a horvát régészek figyelme s az ott lelt fölíratok és építészeti maradványok nemcsak a horvát történelem, de általános és a mi történelmünk szempontjából is nevezetesek.

*) Actum est hoc in villa regali, quo in loco iam dicta ecclesia sancte Marie (sita videtur) Rački: *Documenta Zágráb*, 1877 97. sz. Eredetije Zágrábban az orsz. levéltárban.

gedik megbolygatni s a katolikus temetőben is csak Marun atya tekintélye tette lehetővé az ásatást. A régi temetővel föl kellene hagyni s bizonyos idő múlva aztán meg lehetne kezdeni az ásatást.

Bulić fiatal korában «az otoki Szent Mária templom» mellett különféle maradványokat látott, ezek között két teljesen különböző oszlopot, egyik classikus, a másik byzantin stílű vala. Mint kis fiú órák hosszát elüldögélt az egyikken s nézte a másikat, azon törve a fejét, hogy miért nem egyforma a kettő? S épen ezen a helyen találta meg a templom mellékszárnyát, melyről oklevelek emlékeznek, itt találta meg Ilona királyné nagy föliratos tábláját.*) A biskupjei Szentháromság templom temetőjében is efféle eredményekkel kecsegtető nyomokra bukkantunk, melyek esetleg a horvát történelem számos talánya közül vagy egynek a megfejtésére vezethetnek.

Ilyen talány Zvonimir Demeter király halálának kérdése. Ha a biskupjei Szentháromság-templom magaslatáról a koszovoi «öt templom» környékén végigtekintünk, ez a vidék úgyszólván gyűlések tartására kiszemelt helynek tűnik föl, valóságos tábor, a honnan a néphez mint valami szószékről beszélhetni.

A Knin környékebeli koszovoi mezőség a Drinsko-mezőségben folytatódik, melynek sajtáságos alakzata és színezete köti le figyelmünket. Igen könnyen megeshetett, hogy a király, miután seregét itt egybegyűjtötte, még aznap Koszovoból Petrovopoljeba lovagolhatott s a koszovoi mezőség öt templomában kihirdettethetné a pápa bulláit. Nemsokára — mint Tomasić krónikája beszéli, agyonütötték a Petrovoi mezőn. Muć és Drniš között — ott, a hol Branimir**) emlékkövét találták — egy nagy kőrakás látható, melyet a nép «rotna

*) A horvát királyság (—1091) korából eredő, Knin körül lelt építészeti emlékeket Bulić adta ki igen derék commentar kíséretében: *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici iz dobe narodne hrvatske dinastije. A nemzeti királyság idejéből való horvát emlékek Knin kerületében.* Zágráb, 1888. Műört. méltatásukat illetőleg v. ö. R. Cattaneo: *L'Architettura in Italia dal sec. VI. al mille circa.* Venezia, 1879. Nálunk a pécsi székesegyház egyvivású emlékeiről az *Arch. Ért.*

***) Horvát fejedelem 879., János velencei krónikás ennyit ír róla: «E napokban egy Brenimir nevű tót (Sclavus) megölvén Sedes(c)

hrpa»-nak nevez. Ez a kőrakás — úgy szól a rege — onnan ered, mert azok a katonák, a kik Zvonimir ellen összeesküdtek, egy-egy követ dobtak rá. A «rotna» szót némelyek «urotna»: összeesküvésnek értelmezték, mások pedig ročište (határnap) értelemben vették, mindkét esetben a jelzett krónikában foglalt hagyományt támogatja, mely Zvonimir erőszakos haláláról szól.

Csak az a kérdés, hogy a politikai helyzet értelmében valószínű-e, hogy a horvátok megölték királyukat?

Fölötte bajos hazai történetünk kérdéseiről szólni nálunk, mert bizonyos oldalról azoknak dogmaszerű fejtegetését állapították meg, a minek oka is aztán, hogy ezen a téren hi-jával vagyunk az ifjabb nemzedéknek. Mert nem mindenkinek van kedve ahhoz, a mit Klaiénak *Demeter-Svinimir király és kora* című értekezéseért kellett elszenvedni.*) Hallatlan, hogy mi mindent nem szabad nálunk nem mondani. Az erkölcsre való tekintettel a regény hőse csak természetes halállal mulhatik ki, öngyilkosságot nem szabad elkövetnie, Goethe *Wertherjének* philisterré kell válnia s meg kell házasodnia; a bosnyák mohammedánokra való tekintetből valamely novella hőséne nem szabad legyőznie a törököt: hogy kiméljük az aristocratiát, az elbeszélés aristocratái nem mondhatnak csődöt s a papság iránti kimélethez a történetben minden korok pápai politikáját, minden egyes esetben helyeselni — muszáj.

A *Katolički List* kérde tőlem: «Ugyan ki követelte ezt a tekintetet valaha s ki követeli ezt ma? Felelem: «az, a ki kérde!» Bizonyoság rá az a förmedvény, melyben e lap részéről részesültem.**)

lavot, fejedelemségét elvette». Pertz SS. VII. s emléké, mint duxét egy Knin körül lelt fölirat érzi. Bővebben Rački: *Rad.* XXVI. 103—108.

*) Klaić Alajos zágrábi egyetemi tanárt s alapos buvárt e munkájáért a sajtóban s az akadémiában gyanúsítást szenvedett. A személyes részleteket mellőzzük.

***) Krnšjavi ugyanis megírta *Az osztrák-magyar monarchia ir. és képekben* című vállalat horvátországi kötete számára a régi horvát történetet. Ezért a *Katolički List* című lappal élénk polemiája volt. Erre céloz a vázlatban. Meg kell jegyeznünk, hogy Krnšjavi dalmát újtjáról eredetileg a *Narodni Novine* című lapba írt tárczákat, melyekre a *Katolički List* című lap válaszolt ugyancsak tárczáiban. Ezekre válaszol Krnšjavi a jelen vázlatokban, melyek tárczáit tartalmazták bővített kiadásban.

A mi történelmi alakjainkból egyszerű conventionalis bábukat kell faragnunk, bennök nincs s nem lehet fogyatkozás, úgyszólván fenéig van bennök a virtus. A horvát nemzet sohasem követett el hibát, mindig hatalmas és dicső vala, s annak, hogy a horvát uralom tönkre jutott, csak valami Dreyfus az oka. A nemzeteknek is megvannak a magok talpnyalói és parasitái, a kik nekik hízelegnek.

Zvonimir politikájának okvetlenül katastrophára kellett vezetnie, mert már uralkodása is erőszakkal kezdődött.

Rački azt írja *Horvátország belső viszonyai a XII. század előtt* (Rad. XCI. 132. l.) című értekezésében: «Azelőtt a souverain hatalom egy nemzetségnek volt a kezében, s ebből azt lehetett következtetni, hogy trónutódlásnak is lenni kellett. De arra is vannak példáink, hogy ugyanabban az időben másokra is átruházták a hatalmat». . . «Ebből látható, hogy Horvátországban fönnállott ugyan a trónörökösödés elve, de a választás sem volt kizárva», «továbbá azt is észlelhetjük, hogy a nemzetség keretén belül való trónutódlás rendje sem volt szigorúan szabályozva, s a hatalom — bár rendszeren apáról fiúra ment át, testvéreire vagy testvére fiaira is átszállhatott».

Ljubić írja: «Nincsenek elegendő bizonyítékaink a horvát trónöröklést illetőleg a fejedelmek korából». «Valamint a szláv törzseknél az a szokás, hogy több férfiú közül tetszés szerint választanak magoknak urat (goszpodár), csak ugyanabból a törzsből való legyen, azonkép — úgy vélem én — a horvátok is azt tették meg egyazon nemzetségből királyuknak, a ki leginkább kedvökre való volt.»

Ezek a tényeken alapuló következtetések mondatták velem, hogy nálunk valójában «nemzeti dynastiáról» nem beszélhetünk, a mi különben ránk nézve legkevesebbé sem szégyen, hiszen nem mondhatni, hogy a választó-királyság restelni való.

A *Katolički list*, melynek szentírás a Smičiklas könyve, természetesen tiltakozik ez állítás ellen s 925—1001-ig tiz királyt sorol elő (Tomislav, id. Krešimir, Miroslav, Držislav, Svetoslav, ifj. Krešimir, Gojslav, I. István, Krešimir Péter a nagy és II. István), a kik mind egyazon dicső nemzeti horvát dynastiából származtak legyen. Smičiklas 1882-ben írta, hogy történetének második kiadását «mielőbb» előkészíti, de mind-

eddig, tehát teljes tizennyolcz évig nem cselekedte meg.*) Rám nézve tehát munkája jelen formájában, bizonyítékok nélkül, nem irányadó tekintély.

Ugyan mivel bizonyíthatni, hogy Tomislav valamely nemzeti dynastiához tartozott? Ki volt az apja? Kik rokonai? Egyáltalán be van-e bizonyítva Tomislavnak a létezése? Vajon nem azonos-e Tomislav II. Trpimirrel? Be van-e bizonyítva, hogy csakugyan két Trpimir volt? Bizonyos-e e király ket-tős nevűségének a tétele? Igaz-e, hogy Miroslav, ifj. Krešimir és Gojslav, mint királyok uralkodtak? Melyik dynastiából származott Mihajlo, Ilona királynő férje? Ki volt az a fiáu! emlegetett Stjepan? (István) ki alapította meg a nemzeti dynastiát s mi volt a neve? Mit érnek azok az egyéni tetszés szerint összecombinált genealogiák? Senioratus vagy minoratus szerint ment-e végbe a trónutódlás?

Legyen világosság! Bizony, ez az én kívánságom is és pedig épen nemzeti történetünk tisztessége (hitele) érdekében. Nem tudom, hogy azon «fölvilágosodottakhoz» tartozom-e, a kik Horvátország történetére világosságot fognak deríteni. A *Katolički list* kételkedik bennem! Megengedem! Affelől ne legyen egy pillanatig sem kétsége, hogy követem abbeli tanácsát s «e térnek a földolgozását másokra bízom», azt hiszem azonban, hogy e téren sohasem fölösleges a minden irányban független munkás.

De folytassuk a dolgot. Zvonimir eltette láb alól elődje Krešimir Péter rokonait: az egyiket klastromba záratta, már akkor is azt mondták ily esetben, hogy magától ment el «egészségi okokból», — a másikat Amicus norman fejedelem csipte el s vetette fogságra. Smičiklas erről azt mondja: «VII. Gergely, a nagy pápa, úgy hiszszük, néhány alsó-itáliai normann fejedelemmel s a horvátországi elégületlenekkel is szövetkezett».

Hiszem ugyan, hogy a pápa úgy járt el a királylyal, a mint a sakkfigurákkal szokás cselekedni, melyeket elveszünk a tábláról, azután félretesszük, de nem törjük el; félek azonban, hogy Slavić király ez alkalommal elvesztette a fejét.

Csodálatos! Smičiklas írja, hogy VII. Gergely az elége-

*) Smičiklas Tádé, a zágrábi egyetem tanára, 1882-ben két vas-kos kötetben megírta Horvátország történetét, de idézetek nélkül.

detlen horvátokkal szövetkezik a törvényes király ellen, fogására vetteti, a hol nyoma vész — és Smičiklasnak nem mondott ellen senki. Don Šime Ljubić — pap létére — írja: «Ha mindazt el kellene hinnünk, a mit a horvát krónikás Zvonimírről ír, akkor nemzetünknek abban a században legalább, nincs mivel dicsekednie. A prózai gondolkozású embernek elcsodálkozva azt kell kérdenie: Ugyan honnan vette Zvonimir azt a sok aranyat és ezüstöt az országban? Kitalálhatjuk: Az író pap volt és Zvonimir . . . pápai rabszolga!» És Ljubićnak sem mondott ellen senki.

Én azt írtam: VII. Gergely nagyszabású ember volt. Átlatva céljainak magasztosságától, nem riadt vissza semmitől, hogy azokat megvalósítsa. A horvát nemzethez s királyához oly viszonyban állott, mint a sakkjátékos a figuráihoz. Azzal is gyanúsítanak engem, hogy az olvasóban «ellenszenvet akarok fölkelteni a szentszék iránt». Si duo faciunt idem, non est idem.

Míg ez a világ fönnáll, VII. Gergely pápáról kétféle ítélet fognak mondani. Azok, a kik abban a nézetben vannak, hogy a pápa, mint Krisztus helytartója, a királyok ura, tehát fölöttök áll, helyeselni fogják politikáját, holott azok, a kik azt az elvet vallják, hogy az államnak a nem egyházi ügyekben souverainnek köll lenni, nem helyeselhetik azt. Ez utóbbiakhoz tartozom én is. A keresztyén összbirodalom theokratikus egységének eszméje, mint a római imperium okozata valóban szép és magasztos gondolat s a középkorban sok szépet és nagyot alkotott. Megvalósítani azonban nem lehetett. Nem hiszem, hogy IV. Henrik vetette végét, inkább azt vélem, azzal szenvedett leginkább, hogy VII. Gergely nemcsak, hogy nem a Krisztus szavai értelmében fontolta meg szándékát, hanem meg nem engedett eszközökkel akarta megvalósítani. Tűzbe, gyászba borult Róma. Assisi szent Ferencz sokkal jobban értelmezte az isteni ígéket s céljokat sokkalta közelebb vitte a megvalósulás felé.

Tisztelet a szent atyának a hit dolgában, de a római curia politikája világi ügylet s azért csak úgy lehet s kell is azt megbirálni, mint minden más uralkodót.

Nemcsak ma vannak horvátok, voltak már a hajdankor szürkületében is, papok s világiak egyaránt, a kik azt a nézetet vallották, hogy a római politika ugyancsak sokszor ártal-

mára volt Horvátországnak. Egykor mint «arianusokat» üldözték őket, ma meg mint «szabadkőműveseket» üldöznek minket, ugyanazon a jusszon, ugyanazon a jogczimen s egyforma szándékkal.

Zvonimir koronázása és hűbéri kötelezettsége *) oly jellemzetes állami cselekmény, hogy csak az akkori korszak szellemében lehet azt megérteni. Ebből nyíltan kiviláglik, mit akart faragni VII. Gergely Európa uralkodóiból.

Nem volt elég, hogy Zvonimir koronázása alkalmával a pápa parancsainak föltétlen teljesítésére kötelezte magát, hogy hűséget fogadott urának (domino meo pape Gregorio), hogy évi 200 byzanczi arany fizetésére kötelezte magát, nem elég, hogy a vranai (auranai) kolostor összes jövedelmeit odaajándékozta, de a pápa még a Zvonimir fölött való bíraskodást is magának tartotta fönn. Zvonimir ellen föllázadván Vecelin, ennek azt írja a pápa: «Ha történetesen valami panaszkod van a király ellen, tőlem kell ítéletet kérned s végzésemet bevéarnod».**)

A nemzeti pártot, a legitimistákat, a kik a Svačić nemből származott Slavić király pártján állottak, félre tolták; de noha a római párt vezette a horvát politikát, a nemzeti eszme élt s abban az arányban erősödött, a melyben a rómaiak s a király hibái következtében szerencsétlenséget hoztak az országra. Ne feledjük, hogy Byzáncznak is voltak hivei s a glagol-ritus követőit, akár mint kárhóztatták és üldözték is őket az egyházi zsinatokon, mégsem lehetett megsemmisíteni. Élni akartak ők is, mire bizonyosság a nagy glagol fölírat.***)

Két szerencsétlen háború, melyet az állam érdeke ellen, de a pápáért vívtak, s a spalatói érsekkel szemben tanúsított gyöngeség mindinkább növelték az elégedetlenséget. Úgy látszik, hogy a szép Ilona királyné is beleelegyedett a politikába, mert neki is sok volt az ellensége.

*) Az okiratokat 1076 oct. elejéről Račkinál *Docum.* 87. sz.

**) 1079. oct. 4. Rački *Doc.* 107. «Si vero adversus ipsum aliquid te forte dicis habere a nobis iudicium debes expetere et expectare iustitiam».

***) K. írt a Veglia szigetén (Besca mellett) lévő glagol írásjegyekkel írott fölíratot érti (1100), melyben Zvonimirról (Звонимир), a horvátok királyáról van szó. Bővebben szól róla: Rački F.: *Starine* (Zágráb) VII. 130—163. ll.

VII. Gergely, mint előző pápáinak ministere sokkal óvatosabb vala, mint később, mikor már a hatalom kezeiben összpontosult, mire bizonyság Horvátországgal szemben követett eljárása. Miután Horvátországot két hadjárat után a pusztulás szélére juttatta, Zvonimirnek megparancsolta, hogy keresztes háborúba induljon.

Már ez a két hadjárat is fölösleges volt.

Nem igaz, hogy Zvonimirnek nem volt egyéb választása, mint vagy VII. Gergely, vagy IV. Henrik mellé állani. A császár és a pápa viszálya egy csöppet sem érinté Horvátországot s a király bizvást semleges maradhatott volna s nem kellett volna a német püspökök investitúra-küzdelmébe elegyednie. A pápának az a kívánsága, hogy a király keresztes hadjáratra induljon, bizonyosága, hogy a pápa nem ismerte a horvát állapotokat.

A régi horvát krónika élénken s hiven kidomborítja a nép elégedetlenségét, mikor a király kihirdeti a keresztet. Végezetül nyílt lázadás tört ki a király ellen, ki népét újból és pedig idegen földön akarta romlásra juttatni. A nemzeti pártnak vala ez visszahatása, melynek Zvonimir áldozatul esett.

Mínthogy Horvátország elég erővel kecsgettette a pápát czélja megvalósításában, nincs benne kétség, hogy hatalmas állammá fejlődhetett volna, ámde erre mégis gyöngének mutatkozott.

A *Katolički list* azt véli, hogy a királyok azért lettek a szentszék hűbéresei, mert védni akarták magokat és gyermekeiket a néplázadások és a különféle bitorlók ellen.

Jól van.

De vajon mi haszna volt Zvonimirnek és Horvátországnak abból, hogy pápai hűbéressé lett s maga fölött Rómát ismerte el bírónak.

Vajon megvédte a pápa Zvonimirt a koszovoi mezőn? Mi történt fiával Radovannal? Lecsillapítá-e a pápa a néplázadást? Nem inkább előidézője volt-e? Megakadályozta-e Zvonimir halála után a Horvátországban kitört anarchiát? Meggátolta-e, hogy László magyar király fegyveres kézzel hódítsa el az országot? Vajon rossz néven vette-e ezt a pápa Lászlótól, a későbbi szenttől?

Mindezekre nemmel felelhetünk. A curia Zvonimir halála után nem törődött többé Horvátországgal, mert érdeke

nem kívánta többé azt az országot, mely a curia harczeit nézve gyöngye tényezőnek bizonyult, s melynek népe az egyháznak nem áldozta föl nyelvét. A római kegy napja immár az erősebb Magyarország felé fordult.

Lászlónak, a horvát királynő testvérének kívánságára a pápa István királyt szentté avatta. Kívüle még két magyar királyt s egy hercegnőt ért ez a kitüntetés. Egy pillanatig sem kételkedem, hogy a pápát a magyar királyok szentté avatása alkalmával vallási indokok vezérelték, de azt meg senki sem tagadhatja, hogy e praecanonisatióknak politikai hatása is volt s a magyar korona fényét emelték.*)

Az Árpádok nem tekinték magokat a pápa hűbéreseinek, ő róluk nem mondhatni affélét, hogy mint Zvonimir, a pápának szabott hűbért fizettek volna. Pauler ebből azt következteti, hogy Kálmán nem Zvonimir jogutódjának, hanem hódítónak érezte magát. Nézetem szerint ez a nézet nem való, mert a magyar királyok épen úgy függtek Rómától, csak a forma volt más.***) A VII. Gergely után következő pápák, okulván sorsán, óvatosabban jártak el. Még a mi jámbor II. Istvánunkról sincs bizonyosságunk, hogy Zvonimir esküjét megújította volna s bizonyos, hogy legitim utódjának tartotta magát s László különösen nővérének örökösödési joga alapján vitatta Horvátország birtokát.***)

Bulić azt hiszi, hogy a latin papoknak még a Zvonimir ellenes lázadás után is volt elég tekintélyök, ezért is temethették el a királyt, kinek párthívei azután az özvegy királynőt támogatták. Ezért reméli, hogy Zvonimir sarkophagját, vagy legalább valamelyes föliratot fognak találni. Marun atya is bizik benne, hogy e kérdésekre vonatkozó emlékekre akadhat.

*) Sőt bizonyíthatjuk is. A zenggi püspöki káptalanban még a XVI. században is a szent magyar királyok emlékére tetemes misealapítvány volt. — A dalmát városokban máig él a szent királyok emléke s Trauban Szent János napján mind máig mondanak misét «pro rege Hungariae» Dr. J. Madirazza: *Smotra Dalmatinska*, 1900. feb. 7. sz.

***) Pauler azonban (*Árp. tört.* I. 382. j.) még azt is mondja, hogy a pápák Zvonimir hűbéresküje alapján sohasem léptek föl a magyar király ellen Horvátországot illetőleg.

****) Tamás főesp. XVII. f. Kézai krón. s ezt követi Dandolo. A mi álláspontunk nagyjából egyezik a Paulerével.

Efféle sejtelmek, ily alig indokolható következtetések gyakran beváltak s a régészeket nagy fölfedezésekhez juttatták. Ha tehát a két dalmáciai régészeti társulatot pártoljuk: világot derítünk történetünkre, s a mi történetünk még sok világosságra szorul.

A Szentháromság templomától aztán Marun atyával az ő ásatásainak meg szemlélésére mentünk. Nem ismétlem itt, a mit az ásatások módszeréről, a keresztmetszetekről¹ stb. beszélgettünk, elég az hozzá, hogy egyetértettünk.

A spalato-knini vasútnak Knin előtti első megálló-helyéhez hajtottunk, hogy elérjük a spalatói vonatot. Mondhatom, hogy a mi községi utaink valóságos császári országutak a dalmáciai országúthoz képest. Az állomásnak «Kalderma» (a görög kalos dromosból, szép «jó út») a neve, futva értük el, mert a jó útban eltört a kocsni kereke. Elérvén a vonatot, folytattuk Zvonimir erőszakos halálának fejtegetését s odább fűztük még a horvát történelem egyéb problémáira vonatkozólag is.

Sok ily kérdése van a horvát történelemnek, mely legalább a horvát kutatók részéről földerítésre vár.

Pauler például vitatja, hogy Kálmán király nem koronáztatta meg magát horvát királynak.

E koronázás emlékezetét egyes-egyedül a zárai szűz Máriáról nevezett apácák kolostorában őrzött oklevél tartotta fenn, mely e kolostornak «állandó békéjére kiadatott kir. «kiváltság-levél». Ez az oklevél csak másolatban maradt meg e kolostor kiváltságleveleinek lajstrom-könyvében s e szavakat tartalmazza: «Miután Belgrád királyi városában megkoronáztattam» s 1102. kelt.*)

Pauler azt kérdi: mikép biztosíthatja valaki az apácákat, hogy Zárában békeességben élhetnek, ha az a valaki nem ura Záranak? Ámde Kálmán Zárárt csak 1105-ben foglalta el. Ezt a szent Mária templom tornyán lévő fölírat, Vekenega sírfölírata s ugyane fejedelemasszony 1111. oklevele bizonyítja.

Pauler azt hiszi, hogy ez a nézete szerint gyanús oklevél

*) Legelőbb kiadta Kukuljević CD. II. 5. l., «dono perpetuam pacem et regiam libertatem». Behatóbb méltatását eleddig nem engedte meg a zárai érsek. (Azóta meghalt.)

annál kétesebb hitelű, mert Kálmán király egy kétségtelenül hiteles 1108. kelt oklevelében megígéri a trauiaknak, hogy beleegyezésök nélkül senkit sem fog házaikba elszállásolni, «ha koronáztatása czéljából hozzájok jön, vagy állami ügyekről velök tárgyal».*) Azt kérdi tehát, mikép szólhat Kálmán 1108-ban a koronázásról, mint valamely bekövetkezendő cselekményről, ha már azelőtt hat esztendővel megkoronázta-tott? Pauler azt hiszi, hogy egyetlen Árpád-házbeli király sem koronázta meg külön Horvátország királyának, mert ezen az egy corumpált, vagy hamisított oklevélen kívül sehol sincs róla emlékezet, hogy ilyesféle koronázás valóban megtörtént volna. II. Géza, III. István, II. András Spalato, Sebenico, Almissa városok részére ugyanazon szavakkal állítanak ki okleveleket, mint Kálmán király s helyezik kilátásba a koronázást s azért még csak híre sem, nem hogy bizonyítéka maradt volna egy ily valóban megtörtént koronázásnak. Az a phrasis tehát, hogy «coronandus» megkoronázandó, a királyi kancelláriának csak afféle «sinlije» vala, mely IV. Béla 1245. kelt okleveléből elhagyott, midőn a tatárdúlás után megerősíti Trau szabadsalmait.

Ha ez a «coronandus» szó többet jelent vala egyszerű formulánál s valami a gyakorlatban élő jogosítványra vonatkozik, IV. Béla bizonyára nem hagyta volna ki egyszerűen abból az oklevélből, melylyel a trauiaknak oly nehéz időkben tanúsított hívségét akarta megjutalmazni. Pauler ebbeli nézetét azzal indokolja, hogy a külön horvát királyi koronázásról még csak indirect hírek sem maradtak, nincs arról sem tudomásunk, hogy ki őrizte a koronát, ki koronázta meg a királyt, mikor szűnt meg a koronázás gyakorlata. Mindezt Tamás főesperes megemlítette volna Salona történetében, mert valószínű, ha koronázás történt volna, e tiszt Spalato érsekének jut vala, s ha más koronázott volna, az érsek nem hagyta jussát s legalább megköveteli, Tamás pedig mindezeket bizonyára nem hallgatta volna el.

Pauler azt véli, hogy a koronázás kérdése nem döntő annak az elbírálásában, hogy Kálmán meghódította-e Horvátországot, vagy egyezmény útján jutott hozzá. Mert hisz pél-

*) «cum ad Vos coronandus aut vobiscum regni negotia tractaturus venio».

dául Hódító Vilmos a hastingsi csata után, melyben elesett Anglia királya, azon véresen koronáztatta meg magát, de azért Anglia mégis leigázott ország volt.

Így szól Pauler. Értekezését 1888-ban tette közzé.¹⁾ Miért nem feleltek mindezekre. Reményilem, hogy Klaié majd foglalkozik ez ügygyel. Az ő tudományos polemiáit a tudós világ ha német nyelven teszi közzé, figyelemre szokta méltatni. Efféle kérdéseket idegen nyelven kellene tárgyalni, hogy az idegenek ne alkossanak magoknak a mi meghallgatásunk nélkül ítéletet, mint például Lenel Strassburgban,²⁾ a ki Tamás főesperes nyomán Horvátországot meghódított országnak tartja.

Bulić nagyon jól teszi, hogy *Bulletinoját* olasz nyelven adja ki s jelentős archæologiai buvárlatainak eredményeit így módon közvetíti a nagy világgal.³⁾

Vannak munkák, a melyek, jobb szeretem, hogy horvátul vannak írva, mert in camera caritatis bebizonyíthatjuk, hogy a byzantin jogtudomány horvát volt, miután Justinianus császár szláv s nem Upravda vala.⁴⁾

Spalatóba érkezvén, Dalmáciának egyik politikai pártvezérével találkoztam. Szellemes, rokonszenves ember s azon gyalázkodásokból ítélve, melylyel politikai ellenfelei illetik, jelentékeny egyéniségnek kell lennie, a kinek jövője van. Nem minden madár fülemüle s a varju, ha károg, azt hiszi, hogy énekel. A durva ember nem fejezi ki illőbb módon elismerését a jelentékeny emberrel szemben, mintha gyalázza.

A napi politikáról való beszélgetés adta meg csak történeti benyomásimhoz az igazi keretet. A múlt belényúl a jelenbe, de ennek megvannak a gyakorlati új követelményei s annyiban törődik a múlttal, a mennyiben épen szüksége van rá.

¹⁾ A *Századokban*, azóta nagy munkája is megjelent.

²⁾ *Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria*. 17—23. ll. s a mellékletekben. Lenel egyébkép bizonyos szempontokat az eddigieknél részletesebben fejteget s a hódítást nem Tamás krónikájából, de a velencei forrásokból való egybevetés útján állapítja meg.

³⁾ 1878 óta Spalatóban jelenik meg.

⁴⁾ Marnavich Tamásnak a XVII. században készült hamisítása, mely nemrég tudódott ki.

A mai dalmát pártok nem szigorúan történetiek s modern számitással azt nézik, mikép használhatnak leginkább Dalmáciának. *)

Megismerkedtem egy olasz aristocratával, a ki a «Sette Castelli» kies vidékén **) bájos lakóháznak a tulajdonosa. Érdekes látni a régi velencei életnek e képviselőit, a mint olasz módra élnek, éreznek s elkülönítvén magokat, nem elegyednek össze a horvát elemmel. Soraik azonban megritkáltak, ifjaik már nemcsak a horvátokról, hanem a monarchiáról sem akarnak tudni. Egyik szomszéd asztalnál fiatal olasz társaság ült. Minthogy a mi asztalunk mellett ülő politikai szereplőket ismerték, odakiáltottak a fölszolgálónak: «Adjon nekünk hazafias levelezőlapokat Umberto és Margherita képével».

Ezt nevezik ők: «magasabb színvonalú olasz kultúrának». ***)

Midőn e vázlatokat bemutatjuk, végezetül nem fojthattunk el egy megjegyzést. A horvát történetírás a 626- 1087-ig terjedő időszakot illetőleg, melyet nemzeti királyság korának nevezett el, óriási, mondhatni lázas munkásságot fejtett ki.

Nincs az a részlete ennek az ingoványos korszaknak, melyet ne tárgyaltak volna. Aránytalanul nagy súlyt fektetnek rá s az ifjúságot ezzel a ködbe burkolt, byzantin-frank-pápai felsőség alatt álló hybrid szervezetnek fölelevenítésével igyekeznek megnyerni a történelmi eszmének. A mit e téren tenni lehetett, az megtörtént. Noha nem tagadjuk, hogy minden történelmi korszak az illető nép történetében egy-egy réteget alkot, de erről a rétegről elmondhatjuk, hogy elmállott s a mai 1868. közjogilag elismert horvát politikai nemzet valószínű történelmi humusa egy határban fekszik a mienkkel. Parlagon hever még a középkori dalmát jogszokások gazdag tere,

*) Nem is lehetnek azok, miután a régi jogfejlést 1431—1814-ig félbeszakítá a velencei uralom s a francia hódítás.

**) A Spalato és Trau közti Riviera.

***) Affelől azonban biztos lehet a magyar közvélemény, hogy épen oly kevésbé valósulhat meg a nagy illyr észme, mint a mily kevésbé valószínű a mai Róma sikere az Adria túlszéljén. A főbaj Dalmácia kereskedelmi depressiójában rejlik, a ki teheti, kivándorol, a ki nem teheti, hivatalra vágyik s unalmában levelező lapokban fejezi ki nézeteit. Ebből csak a postának van haszna, de nem Dante spalatói híveinek.

a horvát, szlapon belső élet, az egyes telepedések története, stb. szóval annak a históriának az anyaga, melyből nemcsak a historikus tanulhat, de mindenki, a ki tanulni akar.

Sok legendát fog még kézről kézre adni az irodalom, egynéhány úgy fölszívódott a köztudatban, hogy már ki sem írtható többé. De azért megjön az ideje annak, hogy azok, a kik a jelenben s jövőben egymásra vannak utalva, meg fogják érteni a múltat is.*)

p. d.

*) Azóta megjelent Krnšjavinak nagy tanulmánya, melyről a 329. l. teszünk említést: *Zur Historia Salonitana des Thomas Archidiaconus von Spalato* cím alatt Zágráb, 1900 fol. 46. l. Komoly munka, mely azonban még nem teljesen históriai munkálat. Fontos oklevelet tett közzé a Monte-Cassinoi könyvtár egy codexéből február havában Klaić a horvát országos levéltár közleményeiben. Szent László királynak egy levele ez, melyet Bulić tanítványa Jelić talált meg s mely a horvát occupatióra néhány sugarat vet.

GRÓF KÁLNOKY GUSZTÁV.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

Abban az arányban, a melyben Kálnoky állása a külügyek terén mindinkább megszilárdult, fokozódott befolyása a belső politikára is. Különösen Ausztriában. Komoly természete nehezen barátkozhatott meg a Taaffeéval, a ki mesteri ügyességgel értett a köznapi zavarok elsimításához, de az aggodalmakat a jövőre nézve vállvonással vagy egy-egy tréfás megjegyzéssel szokta volt magáról lerázni. Kálnoky szinte sértve érezte magát, ha szóbeli fölvilágosításait a külügyi helyzetről Taaffe igaz vagy színlelt közönyösséggel és azzal a biztatgatással fogadta, hogy annál a bizalomnál fogva, a melyet beléje helyez, nincsen semmi szükség az ilyféle fejtegetésekre. Ez azonban csak amolyan vadászesel lehetett, talán arra szolgáló, hogy Kálnoky Taaffe bizalmát azzal viszonzza, hogy ő is fölöslegesnek tartson Taaffe részéről minden tájékoztató fejtegetést a belső politika állapotáról. Taaffe kormányzási módszere napról-napra mindinkább visszatetszett Kálnokynak.

Különösen jellemzi Kálnoky gondolkozásmódját az az emlékirat, a melyben elmondotta véleményét Ő felsége előtt az osztrák nemzetiségi viszonyokról, olyan időben, a mikor Taaffe majdnem korlátlan ura volt az osztrák belügyeknek. Kálnoky a maga álláspontjából így fejtegeti a függő kérdéseket: a lehető legteljesebb összhangzásba kell hozni a belpolitikát azokkal az elvekkel és érdekekkel, a melyek a külpolitikában érvényesülnek, mert nézete szerint ez utób-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 290. számában.

biaknak kell irányadóknak lenniök. Attól az időtől kezdve, hogy a Habsburg-monarchia keletkezett, ez inkább mint hatalmasság fejlődött, semmint állam. Az államakarat erősebben jutott kifejezésre a kifelé való vonatkozásokban, mint a belső politikában. Gróf Kálnoky azt tartotta, hogy a környékező nagy egységes nemzeti államokkal szemben, a monarchia érdekeinek leginkább az felel meg, hogy a Lajtán túl a magyarok vezessenek, a Lajtán innen meg tekintettel legyenek a németek érzelmeire. Ha nem ezt teszik, veszedelmes viszály fog támadni, mert az egész német ellenzék nagy nemzeti és élő hátvédet talál abban a támaszban, a melyre számít Németország részéről, ha a szlávok fölülkerekedése egyre szorongóbbá válik. Németország kormánya, igaz, a leghelyesebbül viselkedik Ausztriával szemben, és épen Bismarck volt az, ki a Herbstzeitlose elnevezéssel az osztrák-német ellenzékre a legsúlyosabb csapást mérte, a mely érte ezt a pártot, a mióta elvesztette a többséget a Reichsrathban. De a berlini politikában idők jártával más elvek érvényesülhetnek, ha Németországon a közvélemény az osztrák-németek részére áll. A schleswig-holsteini kérdés kifejlődése mutatta, hogy a nemzeti lelkesedés hullámai mily magasra csaphatnak föl Németországon is. Az összes néptörzsek közt Ausztria-Magyarországon a magyar az, a melynek leginkább van érdekében a monarchia fönnállása. A magyar faj csak a monarchia által tarthatja fön magát és politikai jelentőségét Európában. A monarchián kívül nem bír nemzeti háttérrel. Másrésről meg az összes törzsek közt a német az, a melynek elidegenedése a monarchiától erre nézve a legnagyobb veszélyvel járna, mert a német törzsnek megvan a nemzeti háttámasza. A monarchia vezetését ennél fogva át kellene engedni egyik felől annak a nemzetiségnek, a melyet saját érdeke füz legszorosabban a monarchia fönnállásához, másik felől meg annak a nemzetiségnek, a mely elszakadásával a legsúlyosabban érintené a monarchia létérdekeit. Ez külpolitikai szempontból logikai igazolása a dualismusként Ausztria-Magyarországon.

Ennek az emlékiratnak az elvei homlokegyenest ellenkeznek azzal a politikával, a melyet Taaffe a császári kabinetben képviselt, midőn a németek háttérbe szorításával a korona hatalmát a szláv néptörzsek támogatására akarta alapítani. Taaffe előtt tisztán állott a dolog, hogy a szláv-

vok Ausztriában nem önmaguktól, hanem csak az udvar, az egyház és a főnemesség segítségével lehetnek képesek arra, hogy ellensúlyozzák a német fajt, a mely culturájánál és a történelmi jognál fogva, valamint a nagy német nemzettel való együvértartozásánál fogva is náloknál erősebb. Ez tette reá nézve szükségessé az erők természetes arányának mesterkélt félretolását. Taaffe értett hozzá, hogy sikeresen hogyan lehet ezek között a nehézségek között evezni, utódjai azonban hajótörést szenvedtek rajtuk. Kálnoky hibáztatta Taaffe vakmerő politikáját és sürgette, hogy hegeszsze be azt a sebet, a melyet a monarchián ejtett azzal, hogy a németeket hátravetette. Sikerült is Kálnokynak a császárt a német ellenzékekkel való kibékülés eszméjének megnyerni. Ebben Kálnoky a Taaffe kabinet két tagjának a támogatásával is találkozott. Annál a nagy bizalomnál fogva, a melyben Taaffet a császár részesítette működésének végéig, magától értetődött, hogy ő bizatott meg a békéltető tárgyalások vezetésével, a melyek 1890 januárban meg is indultak. Az eredmény látszólag kedvező volt. Kálnoky megkísérelte Plenert, a németek vezérét, kit londoni közös működésök óta ismert és becsült, összehozni Taaffeval, a végből, hogy ezt a két egymást sokféleképen kiegészítő férfit az állam föntartása érdekében egy irányba terelje. A beszélgetés azonban, a melyre meghívta Taaffet és Plenert, nem járt a kívánt eredménnyel. Plener ugyan kész lett volna a megegyezésre, de Taaffe tartózkodó és néma volt, s nem bírta legyőzni személyes gyűlöletét sok évi politikai ellenfelével szemben. Ez a kísérlet tehát nem sikerült, Taaffe megmaradt tovább is a mellett a módszere mellett, hogy egymással egyensúlyban tartogassa a németeket és cseheket úgy, hogy majd az ellentéteket jobban szítsa köztök, majd meg közelebb hozza őket egymáshoz. A vége az lett, hogy számítása nem akart összeválni, mert a csehek mindinkább követelték a független cseh állam fölállítását. A prágai nép ellenszegülése az állami közegekkel és a közbiztossággal szemben meg oly fenyegető arányokat öltött, hogy a kormány kénytelen volt 1893. évi szeptember 13-án kivételes állapotot léptetni életbe.

Most Taaffen lett volna a sor, hogy közeledjék a németekhez, s ezen az úton többséget szerezzen magának a Reichsrathban. Első sorban Plenerrel kellett volna megegyezni,

ki iránt azonban, mint vélt engesztelhetetlen ellensége iránt, folyvást bizalmatlankodott. Hogy elkerültesse a kiegyezést a németekkel, egészen váratlanul, egy merész csapással akarta széttörni nyilvános és titkos ellenségeinek lánczát. A nélkül hogy értesítette volna akár politikai barátjait a képviselőházban, akár gróf Hohenwartot, vagy akárcsak a külügyministert is, 1893. évi október 23-án törvényjavaslattal lepte meg a Reichsrathot, a mely szerint, a nagybirtokosság és a kereskedelmi kamarák mandátumának érintetlenül hagyása mellett, a többi képviselői mandátumok általános szavazati joggal lennének választandók. Ezzel azt hitte, hogy széjjel verheti a német ellenzéket és az ifjusekeket, mert ezzel a választási módozattal első sorban a clericálisok, a keresztyén-socialisták és a kisebb fractiók nyertek volna. Steinbach pénzügyminister, ki ebben a kérdésben Taaffenak tanácsadója volt, úgy vélte, hogy a pártok ilyenén való szétmorzsolása alkalmas arra, hogy a kormány hatalmát fokozza és hogy vele egy democratiko-imperialistikus rendszert lehet megalapítani.

Kálnoky mit sem tudott Taaffenak e szándékairól. Midőn a görög király, a ki épen azon a napon, a mikor Taaffe javaslatát a Reichsrath elé terjesztette, Bécsben tartózkodott, nagy érdeklődéssel tudakolta Kálnokytól, hogy a most végbemenő merész átalakulásnak mik lesznek az előre látható következményei, Kálnoky nagy zavarban volt. Mélyen sértette, hogy ilyen nagyjelentőségű alkalommal mellőzték, a mihez még az is járult, hogy a tervezett reform Kálnoky erős ellenszenvével találkozott, mert mint konok conservativnek rosszalnia kellett a merész játékot. Ebben egyetértettek vele a conservatívek, meg Hohenwart is. Erre emlékiratot nyújtott át ő felségének, a melyben panaszra fakadt azért, hogy mint külügyministert nem hallgatták meg olyan elhatározás előtt, a melynek véghezvitele a monarchia szerkezetét és ennek következtében a monarchia állását a külügyek terén is megváltoztathatja. Épen ezért helyeselte azt is, hogy a nagy polgári pártok szövetkezni készültek Taaffe megbuktatása végett. Az ő kivánságának megfelelt, hogy Taaffe bukása után 1893. évben új kabinet alakult meg, a mely kifejezője volt az új reichsrathi többségnek. Ő mindig rábeszélte Plenert és Hohenwartot, hogy egyezzenek meg egymással, és minthogy az aristocratiának vezető szerepet szánt a monarchiában, nyereségnek tartotta,

hogy a német és a cseh főnemesség most először egyesült egy parlamentáris kormány támogatására.

Kálnoky a dolgok további fejlődését nyugodtan nézhetne volna, ha a magyar egyházpolitikai kérdések nem vonják bele köreikbe. Egészen váratlanul megrendítették ezek az ő állását és véget vetettek működésének. A míg Tisza állott az ügyek elén, addig Kálnoky a legjobb egyetértésben élt a magyar kormánnyal. A Szapáry-kabinet idejében élesedett ki a viszály az egyházpolitikai kérdésben. Szerzőnk ismerteti az elkeresztelési viszály keletkezését, a melyet nem kell olvasóink előtt fölfrissítenünk. Itt csak annyiban követjük szerzőnket a menyinyiben helylyel-közzel szükségessé válik egyes tévedéseit helyreigazítani.

Ilyenre bukkanunk mindjárt az egyházpolitikai viszályok keletkezésének ecsetelésénél, midőn azt írja, hogy a magyar kormánynak módjában lett volna utat találni a clerussal való békés megegyezésre, a mint Szapáry akarta is; de a szabad- elvű párt irányadó elemei, különösen Tisza és Szilágyi, minden előzékenységet megtagadtak a katolikus egyház irányában, s hogy a magyar liberálisok, élőkön Szilágyival, mindjárt eleve csakis a kötelező polgári házasságban látták a főnforgó viszály megoldásának egyedüli módját. Tudjuk, hogy az előzékenység hiánya nem a liberálisok részén keresendő. Tudjuk azt is, hogy Szapáry és Csáky közt teljes volt az egyetértés. Csáky nem egyszer ajánlotta föl tárczáját Szapárynak, de ez nem egyezett bele visszalépésébe, mert akkoriban még hittek a viszály békés megoldásának lehetőségében. A magyar liberálisok akkoriban szívesen kötöttek volna békét a katolikus egyház képviselőivel az 1868. évi vallási törvény végrehajtásának alapján, s elállottak volna a kötelező polgári házasság követelésétől. A sürgős szükség nálunk nem a kötelező polgári házasság volt. De égető szükségnek mutatkozott a vegyes házasságok megengedhetősége, a mely kérdést Tisza már egy évtizeddel előbb akarta volt külön törvénnyel megoldani, a mely törvényt tudvalevőleg a főrendiház buktatott meg. Hogy vegyes házasságok valami törvényszerű formában egyáltalán lehetőkké tétessenek, és hogy a külföldön, különösen Ausztriában, a hol a szükségbeli polgári házasság intézménye fönállott, magyar polgárok kötötte vegyes házasságok valamiképen ná-

lunk is törvényszerűkké válhassanak: ennyiből állott csak az égető kérdés. Ellenben a kötelező polgári házasság nem alkotta a liberálisok szemében az egyházpolitikai viszályok egyedüli és szükségképen megvalósítandó megoldását. A kötelező polgári házasság eszméje csak a harc további folyamatában, csak lassan érlelődött meg, miután rákényszerítették az állami kormányt a lépésről lépésre való előnyomulásra a harctéren, a melyen kezdetben csak védelmi álláspontot foglalt el.

Kálnoky kezdetől végig ellensége volt az egyházpolitikai reformoknak. Nem volt ugyan buzgó vallásos érzésű, istenitiszteletre sem járt, rá a katolikus egyháznak sem dogmái, sem hatalmi formái nem voltak hatással. Az egyházat csak azért tartotta nagy tiszteletben, mert benne látta legszilárdabb alapzatát és támaszát az állami hatalomnak. Az egyházpolitikai reformokat is csak opportunismusból ellenezte. Különben azt is szemére vetette a liberálisoknak, hogy a reformokat nem annyira tárgyi szükségből, mint inkább pártérdekből kívánják. Azon, hogy a szabadelvű kormány ennek a reformnak alkalmából nem utasította vissza még a függetlenségi párt támogatását sem, nagyon fölbőszült Kálnoky aristocrata gögje. Itt szerzünk a magyar uralkodó politikának olyan jellemzésére engedi magát ragadtatni, a melyet nem lehet eléggé határozottan visszautasítani és eléggé megbélyegezni mint német, de különösen mint osztrák-német rémlátást. A szerző ezeket írja: «A szabadelvű magyar kormány nem áttallotta e kérdésben a Kossuth-párt támogatását elfogadni, a mely párt nagy többségében a polgári házasság mellett volt. A magyar politikusok, Deákot is beleértve, sohasem jártak el másképen az ő viszályaikban az udvarral szemben; közülök még a mérsékeltek sem vonakodtak attól, hogy loyaltási biztosításaikat, a melyek kétségtelen őszinték voltak, össze ne kössék azzal, hogy félig aggódva, félig fenyegetőzve reámutassanak a dynastia-ellenes erökre. Ebben rejlik tudvalevőleg a magyarok politikájának az ereje és sikereik kútforrása». Szerzönknek ez a merész állítása, a melylyel a legrútább ferdítést követi el, elégséges volna arra, hogy a magyar olvasó ne csak tárgyilagosságát, hanem még jóhiszeműségét is kétségbe vonja. Mi magyarok tudjuk, hogy függetlenségi pártunk hű a dynastiához és hogy a magyar politikusok sikereiket nem a dynastia-ellenes erökkel való ka-

csintgatásnak köszönhetik. Ámde német íróval van dolgunk. Csodaszámba menne, ha ilyen író, midőn belső magyar dolgokkal, különösen pedig magyar vívmányokkal foglalkozik, ne követne el, még legjobb akarata mellett is, rengeteg tévedést. És minthogy csodák manapság nem történnek, a német írók közönséges balsorsa utólérte szerzőnket is, mindamellet, hogy itt járt nálunk több ízben is a végből, hogy tájékozódást merítsen legelső politikai forrásainkból.

A tévedések balsorsa sújtja szerzőnket ezután is, midőn a magyar belügyek ismertetését folytatja. Ő gróf Khuen-Héderváry missióját a kabinetalakításra abban látja, hogy conservatív kormányt akart alakítani, melynek föladata az lett volna, hogy a korona jogait hathatósan megvédje. Szerzőnk teljesen hallgat róla, hogy gróf Khuen-Héderváry kabinet-alakítási kísérlete egyenesen Kálnoky műve volt. Nekünk meg arról nincs sejtelmünk, hogy a szerző miféle adatokra alapítja abbéli állítását, hogy gróf Khuen-Héderváry conservatív kormányt akart alakítani. Lehet, hogy Kálnokynak ilyesmi volt a szándéka; de gróf Khuen-Héderváry legalább nem árult el semmit sem a dologból. Ő kizárólag a szabadelvű párttal tárgyalt és tanácskozott a kabinetalakításról, és a mikor ezzel a párttal nem birt megegyezésre jutni, fölhagyott kísérletével. A szabadelvű párt támogatásával aligha lehetett szándéka conservatív kabinetet alakítani.

Szerzőnknek kétségtelen tudomására jutott az a buzgón terjesztett hír, hogy gróf Khuen-Héderváry Kálnokyval egyetértve, a nemzetiségek segítségével új választás útján magyar parlamentet akart összehozni, a mely a magyar párt-helyzetnek egész szerkezetét alaposan megváltoztassa. Szerzőnkben volt annyi kritikai elfogulatlanság, hogy ennek a mesének föl ne üljön. Épen olyan kevéssé kellett volna hitelt adnia annak az értesülésének hogy a horvát bán conservatív kormányt akart alakítani. Ezt csak az foghatná rá a horvát bánra, ki a vesékben és a szivekben olvashat — ez a képesség pedig nekünk nem adatott meg, de a szerzőnek sem.

A polgári házasságnak megszavazása után nyílt harc támadt, szerzőnk állítása szerint, Kálnoky és a magyar szabadelvűpárt között. Szavahihető forrásból tudódott ki Kálnokynak baráti körökben tett azon nyilatkozata, hogy Bánffy kormányrajutásának percétől fogva állását tarthatatlannak látja.

Érezte, hogy a magyar kormánynak és a parlamentnek kifejezett ellenszenve el fogja mozdítani állásától. És, a mint ez az ő természeténél fogva magától értetődött, erőt vett rajta a gyanu, hogy valami merénylet készül ellene. Hozzájárult még az is, hogy tizennégy évi ministersége erejét kimerítette és idegeinek ingerültségénél fogva nem volt többé olyan hidegvérű, mint rendszeren szokott lenni. Az egyébkor oly higgadt férfiú egy döntő pillanatban elvesztette abbéli képességét, hogy elfogulatlanul ítélje meg helyzetét.

Szerzőnk ezután ismerteti az Agliardi-féle ügy lefolyását, a mely tudvalevőleg Kálnoky bukásával végződött. Mi ezt az esetet csak discretióval és röviden tárgyalhatjuk; de azt, a mit róla itt elmondunk, önállóan teszszük és nem követjük mindenben szerzőnket, mert úgy hiszszük, hogy ebben az ügyben nálánál jobban vagyunk értesülve. De mielőtt erre rátérünk, helyre akarjuk még igazítani szerzőnk abbéli véleményét, mintha Kálnokynak azért volt valami félni valója a magyar kormánytól vagy a szabadelpárttól, mert ellenezte az egyházpolitikai reformokat. Ennek a félelemnek, a melyre még visszatérünk, mire ismét fölveszszük szerzőnk előadása fonalát, nem volt semmi alapja. Kálnoky aristocrata dölyfében nem birta elfojtani boszúságát azon kudarcza miatt, a melyet vallott gróf Khuen-Héderváry küldetésével. Az ilyen kudarcz természetesen megrendíthet egy ministert állásában, de inkább fölfelé, mint lefelé. Ez azonban egészen más valami, mint az, a mit szerzőnk mond, hogy tudniillik Kálnoky és a magyarok közt az egyházpolitikai reformok miatt tört ki a nyilvános harez. Ez az utóbbi nem egyezik meg a tényekkel. Wekerle lemondásától Kálnoky bukásáig jó darab idő folyt le, de senki közülünk nem hallott róla semmit, hogy akár a magyar kormány, akár a parlament valami nagyon törték volna fejüket Kálnoky elleni boszúterveken.

Most áttérünk az Agliardi-féle ügyre. 1895. évi április havában Agliardi pápai nuncius Magyarországon járt. A bécsi külügyi hivatal erről előzetesen értesítette Bánffy minis-terelnököt és ez kijelentette, hogy a nuncius magyarországi útja ellen nincsen semmi kifogása. A nuncius több helyen beszédet tartott a papságnak, a melyekben kikelt a kormány egyházpolitikája ellen. A kormány kezdetben a nuncius útját politikai szempontból ártalmatlannak tartotta. De a nuncius

jónak látta, hogy a maga részéről, még pedig nemcsak egyházi, hanem világi körökben is, növeszsze az egyházpolitika ellen folyamatban levő áramlatot. Ez már nem volt többé ártalmatlan dolog. Ez ellen a politikai izgatás ellen fölzúdult a közvélemény, s Bánffy értesítette Kálnokyt, hogy a parlamentben interpellatióra készülnek a pápai nunciusnak Magyarország belügyeibe való avatkozása tárgyában. Kálnoky április 25-dikéről kelt jegyzékében behatóan válaszolt neki. Kijelentette, hogy az esetet tüzetesen meg kell vizsgálnia és hogy ismernie kellene a bejelentett interpellatio szövszerinti szövegét is. Mérlegelte azután azt a kérdést, hogy vajon a nunciusnak csupán annyi a joga, mint bármely más nagykövetnek és hogy e szerint kötelessége-e, hogy tartózkodó legyen a nyilvánossággal szemben, avagy szabad-e mint a katolikus egyház feje képviselőjének ezen a határon túlmenni. Kálnoky a nélkül, hogy ebben a kérdésben határozott nézetet fejezzen ki, jegyzékének további folyamában egészen báró Bánffy részére áll és kijelenti, hogy úgy tetszik neki, hogy a nuncius elítélendő tapintatlanságot követett el azzal, hogy nem szorítkozott tisztán látogatásokra az egyházfejedelmeknél, a kik meghívták, hanem, ellentétben elődeivel, kik ilyen alkalmakkal sohasem léptek nyilvánosan előtérbe, beszédeket tartott, a melyek a szentszék álláspontjánál fogva, nem is lehettek mások, mint ellenzékiek a kormány politikájával szemben. A külügyminister késznek nyilatkozik, hogyha a magyar kormány czélszerűnek tartja, a szentszéknél panaszt emelni a nuncius ellen e föllépése és beavatkozása miatt, mely a jelen helyzetben határozottan tapintatlan.

Mindenki könnyen észreveheti a föltűnő ellenmondást Kálnoky jegyzékének első és második része közt. Az elsőben az ügy megvizsgálásától teszi függővé a fölöle alkotandó határozott ítéletét, a másodikban teljesen osztozik Bánffy nézetében és minden föntartás nélkül késznek nyilatkozik a diplomatiái föllépésre a nuncius ellen.

Bánffy e jegyzék vétele után parlamentünk négy előkelő tagját magához hívta az ügy bizalmas megbeszélésére. Fölolvasta nekik Kálnoky jegyzékét. A szűkkörű értekezlet egyik tagja a többek között azt a megjegyzést is tette, hogy Kálnoky, ha ez a jegyzéke nyilvánosságra jut, politikai halott.

Mínhogy Bánffy értesítette volt Kálnokyt, hogy az

Agliardi-féle ügyben a képviselőházban interpellatio készül és Kálnoky nézetét csakis azért kívánta tudni, hogy a szerint ad-hassa meg a választ a hozzá intézendő interpellatióra, semmi okot sem látott a habozásra, midőn a képviselőházban az interpellatio tényleg megtétetett. Ha Kálnoky részéről érthető is, hogy előbb akarta vizsgáltatni, hogy Agliardi hol, mikor, milyen szövegű beszédeket tartott és ki előtt tartotta azokat, Bánffy szemében semmi szüksége sem forgott fönn annak, hogy e tényállás kiderítése végett vizsgálat ejtessék meg. Nálunk mindenki tudta, hogy Agliardi hol és mit beszélt. Bánffy tehát joggal tarthatta magát ahhoz, a mit Kálnoky jegyzékében Agliardi föllépéséről mondott. Mondhatta, hogy ezt a föllépését rosszalja, hogy a külügyminister ebben a tekintetben vele teljesen egy nézeten van és hogy készségesen vállalkozott arra is, hogy Rómában diplomatiái lépéseket tegyen a nuncius ellen. Bánffy ebben az értelemben adta meg a választ nyomban a május 1-én hozzá intézett interpellatio után. Ezt pedig annál is inkább tehetette, mert Kálnoky jegyzéke következtében már április 27-én adta meg Kálnokynak a kívánt fölvilágosításokat Agliardi viselkedéséről. Ez a fölvilágosítás szolgálhatott alapul a Rómában megteendő lépésekre nézve.

Mondják, hogy Kálnoky fölundulása Bánffynak a képviselőházban előterjesztett interpellatióra adott válasza miatt leirhatatlan volt. Nyilván április 25-iki jegyzékének első része lebegett szeme előtt, Bánffy ellenben a jegyzéknek második részét fogadta el válasza alapjául.

Kálnoky Bánffy e feleletét nem tekintette egyébnek, mint láncszemnek az ellene tervezett támadások sorában. Hogy a magyar merénylőket egy hatalmas csapással leteritse, a nyilvánossághoz folyamodott — talán először életében. A sajtóhoz fordult, a mi nála teljesen szokatlan volt és így nem is lehet csodálni, hogy ezzel a hadieszközzel messze túllépett a kellő határon.

A *Politische Correspondenz* május 3-án közleményt hozott nyilvánosságra, a melyet Kálnoky maga fogalmazott. A közlemény Bánffy válaszát egyrészt valótlannak, másrészt meg olyannak mondja, hogy az nem egyezik meg a külügyminister nézetével. A közlemény azzal végződik, hogy báró Bánffy csak a maga felelősségére és tekintet nélkül a szentsékekkel fönnálló barátságos viszonyunkra, adta meg a kép-

viselőházban a választ, mely úgy hangzik mint harezi riadó, mi magára a dologra nézve csak káros következményekkel járhat.

Ausztria-Magyarországon még sohasem fordult elő az az eset, hogy egyik miniszter a másikat sajtó útján így megleczkéztesse. Mondják, hogy a külügyministeriumi sajtóiroda főnöke, báró Falke, e közlemény olvasásakor, elképedt és azt mondta Kálnokynak, hogy öngyilkosságot követ el, ha ezt a közleményt kinyomatja.

A szabadelvű körbe este hat órakor hozták meg róla az első hírt. Az első pillanatban senkise sem akarta igaznak hinni. De csakhamar meggyőződtek hiteles voltáról. Bánffy a párt egynéhány előkelő tagjával nyomban tanácskozássra vonult vissza és még akkor este Bécsbe utazott. A magyar közvéleményen végig zúgott a fölháborodás a hallatlan bánásmód miatt, a melyben Kálnoky Bánffyt részesítette. És ez a fölháborodás teljesen jogos is volt. Mert nem szólva Kálnoky közleményének szertelenül sértő hangjáról, tartalma homlokegyenest ellenkezett Kálnoky április 25-iki jegyzékének második részével, a melyben minden tartózkodás nélkül magáévá tette Bánffy álláspontját. Ez az ellenmondás sokkal ríkítóbb, mint az az ellentét, a melybe Bánffy Kálnoky jegyzékének első részével helyezkedett, midőn a képviselőházban a hozzá intézett interpellatióra válaszolt.

Bánffy másnap reggel a király előtt panaszt emelt Kálnoky ellen. Kálnoky ekkor azt a javaslatot tette, hogy április 25-iki jegyzékének teljes szövege közöltessék a magyar képviselőházzal. Kálnoky biztosra vette, hogy jegyzéke, ha tartalma teljességgel nyilvánosságra kerül, mindenkit arról fog meggyőzni, hogy neki van igaza, nem pedig Bánffynak. Bánffy beleegyezett Kálnoky javaslatába. A jegyzék föl is olvastatott a képviselőházban. És most kiderült, hogy Kálnoky teljesen csalódott a fölolvasás hatására nézve. Mert a hatás az volt, hogy a közvélemény nem Kálnokynak, hanem Bánffynak adott igazat. Kálnokyra végzetes volt az is, hogy míg a liberálisok Lajtán innen is meg túlról is egyetértettek abban, hogy hírlapi közleményében megengedhetetlen módon sértette meg Bánffyt, a clerikálisok is, kik máskülönben Kálnokyval tartottak, most fölbőszültek ellene, mert úgy találták, hogy jegyzékében nagyon élesen kikelt a nunciusz ellen. E tényállá-

son nem változtatott semmit a május 6-iki legfelsőbb kézirat sem, melylyel a király nem fogadta el Kálnoky lemondását és neki elégtételt adott a csonkítatlan bizalomnak biztosításával.

Az egész bonyodalmat csak egy ember ítélte meg helyesen az első percztől fogva, az, ki Bánffy szűkebb értekezletén Kálnoky jegyzékének első hallatára mindjárt mondta, hogy Kálnoky, ha ez a jegyzék nyilvánosságra kerül, bukott minister.

És most, Kálnoky bukása drámájának utolsó jeleneténél ismét átadjuk a szót szerzőnknek. Teszszük ezt azért, mert itt is arra késztet bennünket, hogy egynémely tévedését helyreigazítsuk.

Kálnoky, úgymond írónk, eleve tisztában volt magával arra nézve, hogy Bánffyval nem férhet meg a korona tanácsában, és illőnek tartotta helyét elhagyni a maga jószántából. Végre is fölülmulta erejét, hogy a magyar kormányval egyik viszályt a másik után végigküzdje. Kiderült, hogy ezeknél az összeütközéseknél egymagára van hagyatva. Ő nem irigyelte a magyaroktól törvényes befolyásukat a külpolitikára, de ellene volt annak, hogy ez a befolyás mindinkább erősödjék, s kötelességének tartotta a fölött őrködni, hogy a monarchia két fele közt meglegyen az egyensúly, ez azonban mindinkább áttolódott Magyarországra. Épen úgy elégedetlen volt az ügyek menetével Ausztriában is, mert a szövetséges kormány, a melynek megalakulását ő segítette elő, közeledett bukásához. Valamint Bánffy úgy ő is most másodsor, nyújtotta be lemondását. Előadta a királynak, hogy könnyebb lesz utódot találni a külügyministeri székbe, mint a magyar ministerelnökibe. Már a mult évi válság alatt is nehéz volt egy oly magyar kormányt alakítani, a melynek tagjait ne kellett volna úgyszólván ráerőszakolni a királyra. Ellenben ő a maga dolgait teljesen rendben hagyja maga után, a hármas szövetség főnáll szilárdul, a keleti bonyodalmak pedig el vannak simulva. Kálnoky rendületlenül megmaradt elhatározása mellett és ő felsége nem zárközhatott el érveinek nyomossága elől. A király Bánffyt magához hívatta és tudatta vele, hogy Kálnoky lemondását elfogadta, egyszersmind utasította, hogy tegye magát érintkezésbe Goluchowskival, ki külügyministernek van kiszemelve.

Kálnoky lemondását a május 15-iki legfelsőbb kézirattal

fogadta el Ő felsége, elismervén benne Kálnoky nagy érdemeit a trón és a monarchia körül.

Nem vitatkozunk szerzőnkkel abban, hogy Kálnoky úgy érzett-e vagy nem, hogy nem maradhat meg Bánffyval együtt a korona tanácsában. Lehet, hogy Kálnoky így érzett. De azt határozottan állíthatjuk, hogy az Agliardi-féle ügy fölbukknása előtt Magyarországon senkinek eszeágában sem volt Kálnoky megbuktatni. Ha ő mégis inogni érezte a talajt lába alatt, ez csak onnan eredhetett, hogy, mint fönnebb mondók, helyzete tarthatatlanná vált fölfelé, kudarcza miatt, a melyet szenvedett a Khuen-Héderváry-féle kabinetalakítási kísérletével.

Hogy Kálnoky viszonya a magyar kormányval az egyházpolitikai reformok győzelme után nem épen a legbensőbb volt, az könnyen el lehet képzelni. Ő nem lelkesült Bánffy kormányrajutásáért sem. De a tőle annyira gyűlölt Wekerle-kormány letünése után, épen Bánffy alatt kezdett némiképen javulni viszonya a magyar kormányval. És ez a viszony elég tűrhető volt, sőt némileg barátságosra is fordult, mellőzve egy-két kis összeszólalkozást alárendelt jelentőségű diplomatiai alakiságok miatt.

Kálnoky megközelíthetetlen és illethetetlen grand seigneurnek tartotta magát, a ki szédületes magaslatáról csak amúgy félvállról bizczentget le a többi halandókra, még akkor is, hogyha véletlenül ministerek is azok, vagy mik. Csak egy dolog volt a világon, a mi korlátolta szertelen főüri gögjét: a félelem. Ő félt egy magyar merénylettől, mint akáresak az orosz háborútól. De erről bizony nem tehetek, szegények, sem a magyar liberálisok, sem a magyar kormány. Ha ő boszúforralástól tartott a magyar liberálisok részéről, akkor legfőlebb azért tehetette, mert érezte, hogy derekasán rászolgált a liberálisok boszúállására. De a félelem ettől a boszúállástól sokkal többet ártott neki, mint ártottak a magyar liberálisok, a kik bizonyára nem tépelődtek semmiféle boszúterveken.

Kálnoky politikája a magyar belügyekkel szemben épen úgy el volt hibázva, mint a külpolitikai kérdésben a bolgár válság alatt. Neki vagy tartózkodnia kellett volna minden állásfoglalástól a magyar belügyekben, hogy így megóvhassa magát a viszályoktól, a melyeket bizonyára nem a magyar

kormány keresett vele és melyek elsimitása, mint szerzőnk helyesen mondja, fölülmulta az ő erejét. Mert azt nem javasolta neki sem a külügyi helyzet, sem a monarchia nagyhatalmi állása, hogy a magyar belügyekbe avatkozzék és viszályokat keressen a magyar kormányval és a magyar liberálisokkal az egyházpolitikai reformok miatt. Vagy pedig, hogyha olykor-olykor külügyi szempontból mégis hozzá kívánt szólni a magyar belügyekhez, élt volna sűrűbb érintkezésben a magyar politikai és parlamenti körökkel, úgy hogy egy-egy adott helyzetben a főnforgó kérdéshez mindig megtalálja a megfejtő kulcsot. Mert ha helyes áttékinntéssel birt volna a magyar kérdésekben, vagy pedig nálunk közvetlenül a helyszínén tájékozódott volna, akkor megmenekült volna a botlások egész sorozatától, a melyekkel önerejével sodorta magát bele az örvénybe. De Kálnoky a delegatiókon és a hivatalos alkalmakon kívül alig érintkezett magyar politikusokkal. Ez alkalmasint vele járt az ő szertelen dölyfével és határtalan önhittségével. Az ő lelke idegen volt a parlamentáris és népies kormányformától akkor is, a mikor nagyköveti állását fölcserélte a ministeri állással, és idegen maradt hozzá tizenégy évi ministerségének egész ideje alatt mindvégig.

Nem áll tehát, a mit szerzőnk el akar a világgal hitetni, hogy Kálnoky ezzel vagy azzal a magyar minisiterelnökkel nem maradhatott együtt a korona tanácsában. Nem áll az sem, hogy a magyarok buktatták meg. Ő magamagát buktatta meg. A monarchia akkoriban a delegatio előtt állott, Kálnoky pedig nem mert többé megjelenni a magyar delegatio előtt. Lejárta magát végképen mind a magyar liberálisok előtt, mind az osztrák clerikálisok előtt.

És nem áll különösen az, a mit szerzőnk vagy a maga felelősségére állít, vagy pedig Kálnokyval mondat a király előtt, hogy «a mult évi válság alatt is nehéz volt már oly magyar kormányt alakítani, a melynek tagjait ne kellett volna úgyszólván ráerőszakolni a királyra». Ez az állítás meghamisítása a valóságnak. A magyarok sohasem próbáltak minisiterket ráerőszakolni a koronára.

A szerző ezzel az állításával nyilván a Wekerle-kormány első válságára céloz, a mikor sok szó esett róla, hogy Szilágyi megmaradását a kabinetben legfelsőbb körökben ellenzik. Minthogy azonban Szilágyi nem vált meg a reconstruált We-

kerle-kabinetből sem, a szerző azt következtette, hogy Szilágyi ráerőszakolták a koronára.

Ez merőben hamis állítás. Való az, hogy a Szilágyi-kérdés előtérben állott a Wekerle-válság megoldásánál. A megoldás tényleg azon fordult meg, hogy Szilágyi bent maradjon-e a kormányban, vagy nem. Csakhogy mi nem vagyunk abban a helyzetben, hogy megszólaltassuk e helyt azokat a magyar tényezőket, a kiknek döntő szerep jutott az akkori válság megoldásánál. Nem követhetjük szerzőnk példáját ebben a tekintetben azért, mert az ő szereplő hőse nincs többé az élők között, a magyar államférfiak pedig, a kik alkotmányosan befolytak az akkori eldöntésre, hál' Istennek még mindnyájan életben vannak. De arról biztosíthatunk mindenkit, biztosítjuk a szerzőt is, hogy Szilágyi megmaradása a kabinetben csak annak tulajdonítandó, hogy a korona ebben a kérdésben is, épen úgy mint minden más magyar ügyben tenni szokása, meghallgatta magyar tanácsadóit. Ennek pedig az volt a következménye, hogy a korona helyeselte és megengedte, hogy Szilágyi Wekerlével együtt maradjon a kormányon.

Életének utolsó éveit Kálnoky részben utazással töltötte el, többnyire azonban Morvaországon, prodlitzi birtokán élt. Egészsége úgy látszott, mintha megerősödött volna, midőn 1898. évi február 13-án rövid szenvedés után váratlanul utólérte a halál. Visszavonultságában is, elveihez hiven, kerülte a szereplést a nyilvánosság előtt. Nem kísérelt meg arra nézve semmit, hogy ministeri működését igazolja a történelem előtt. Az ő visszavonultsága magyarázza meg azt is, hogy Plenernek a *Fremdenblatt*ban megjelent búcsú-czikkén kívül a halála alkalmából róla írt cikkek csak az általánosság keretében mozognak, de nem adnak róla hű képet. Ő mintegy személytelenül állott szemközt a külvilággal. Ezt a természetét megóvta a síron túl is. Nem hagyott hátra semmiféle jegyzéseket életéről. Végső akaratában intézkedett arról, hogy a hagyatékában található minden politikai irományt adják vissza a külügyministeriumnak. Nagyon kevés ilyféle irományra akadtak, mert visszalépésekor majdnem mindent rendben hagyott vissza hivatalában. Csak magánleveleket találtak nála.

FŐÚRI ÉLETT VERSAILLESBAN.

Második és utolsó közlemény.*)

Egy-két komorabb hang leszámításával a multkori közleményünkben bemutatott képek olyanok voltak, mint egy felsőbb társadalmi vígjáték jelenetei, melyből a nyersebb komikai mozzanatok sem hiányoznak itt-ott. Lássuk most a legtragikusabb jeleneteket; azokat, melyeket az életnek, minden földi pompának és nagyságnak kérlelhetetlen és kikerülhetetlen tönkretevője, a Halál idézett elő a maga többé-kevésbé váratlan közbeléptével, ebben a csillogó hiúságokkal telt világban. Saint-Simon emlékiratai hosszú sorozatát nyújtják a halálesetek leírásainak, úgy hogy ezekből magokból könnyen össze lehetne állítani egy pár igen érdekes kötetet. Mi itt mindössze csak a legkiválóbb esetek egynehányának rövid elbeszélésével kívánunk foglalkozni. XIV. Lajos öcscsének, Monsieurnek, továbbá fiának, a trónörökösnek, Monseigneurnek, valamint végül magának XIV. Lajosnak végnapjait idézzük vissza olvasóink elé, Saint-Simon nyomán, de csak a tények pusztá vázolására szorítkozva és megfosztva elbeszélésöket mindazon finom elemzéstől és formabeli művészettől, a mi oly utóléphetetlen remekké teszi ez emlékiratokat. Ha ily száraz kivonatban is képesek e tények megragadni s lebilincselni az olvasó figyelmét, ha élénkebb hullámszásba bírják hozni kedélyét: úgy gondolhatni, mint hatnak azok a nagy remekíró földolgozásában, s megítélhetni, mennyire jogos volt abbéli óhajtásunknak adni kifejezést, bárcsak a mi olvasóközönségünknek is bocsátana valaki rendelkezésére egy-két kötet szemelvényt magyar fordításban e mémoiresokból, melyek — ismé-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 290. számában.

teljük — úgy a francia, mint a világirodalomnak legelső remekei közé tartoznak a magok nemében.

I.

1701-ben Monsieur szokás szerint Saint-Clouban töltötte a nyarat. Ott időzése ezúttal lappangó családi viszályllyal állt kapcsolatban, mely az ő családja és királybátyja közt keletkezett, még pedig a duc de Chartres említett házasságából kifolyólag.

Monsieurt és mindenekfölött Madameot rendkívül bántotta, hogy fiok nem igen látja hasznát annak, hogy XIV. Lajosnak törvénytelen lányát elvette. Míg a másik két vő mindenféle kitüntetésben és javadalomban részesül, addig a Mlle de Blois férje arra van kényszerítve, hogy «a palota termeinek padlóját s udvarának kövezetét koptassa». Nem kap megfelelő állást a hadseregben, nem bízzák rá valamelyik tartomány kormányzóságát, s minthogy a tétlenség az ördög párnája, minden rosszra adja fejét, botrányosan ledér életet él, nagy boszúságára nejenek s királynagybátyjának, egyúttal apósának, a ki azonban magára vessen mindezért. Heves összeszólalkozás támadt ebből öcs és bátya közt. Ez utóbbi, ki bizonyos kicsinylően leereszkedő, fölényes bánásmód mellett is egyszerűsmind némi gyöngédséget tanúsított mindig testvére iránt, iparkodott élet venni a vitának; de ámulva tapasztalta, hogy az öcs immár nem oly engedékeny, hajlítható, a minő eddig volt. Madame részéről meg épen sértő ildomtalanságot kellett tűrni.

Ily körülmények közt valóban legjobb leendett, ha egyelőre minél távolabb tartózkodik egymástól ez az apótestvérpár. Monsieur mégis át-átrándult olykor bátyjához, Marlyba. Egy ily alkalommal igen boszúsnak találta ő felségét, kit a duc de Chartresnek mindegyre botrányosabbá váló szerelmi viszonyairól kapott értesülések mód nélkül fölizgattak. Minthogy vejének nem tehetett közvetlen szemrehányást, tehát Monsieurre öntötte ki ezúttal haragját, őt támadta: mellesleg mondva nem épen minden ok nélkül. Hisz Monsieur maga is fölbátorította fiát a ledér életre: Madame leveleiben panaszolja, hogy a mikor szemrehányást tett fiának, férje fia előtt és fiával együtt kigúnyolta őt... Monsieurnek csak ez a megtámadtatás kellett, hogy ismét lángra lobbanjon a rejtett

parázs. Csipősen válaszolta, hogy bizonyos apáknak, kik fiatalabb korokban bizonyos életmódot folytattak, nem igen illik, s nincs is joguk, sem tekintélyök hozzá, hogy ily szemrehányásokat tegyenek. A király elevenén találva, azzal hozakodott elő, mennyit tűr az ő leánya; legalább annyit tegyenek tehát, hogy eltávolítsák közvetlen közeléből férjének szeretőit, kik az udvarhölgyek közt is találkoztak. Monsieur most már izgatottan vágta vissza bátyja szemébe, hogy hiszen ő egykor törvényes hitvesével együtt mulatoztatta a szeretőit. Szóból szó és pedig oly hangos veszekedés keletkezett, hogy az előszobában állók, kiket csak ajtó-függöny választott el, mindent hallottak; az ajtónálló maga jónak látta bejönni s figyelmeztetni őket, hogy minden szavok kihallszik.

Erre aztán csendesebben folytatták, de a hanggal korántsem csillapult vitájok mérge. Monsieur szemére hányta a királynak, hogy eget-földet ígért a házasság előtt és semmit se tartott meg belőle. Jól mondták neki előre, hogy ebből a házasságból nem lesz semmi hasznok, csak szégyen, gyalázat lesz osztályrészök általa. A király erre a harag tetőpontján, a legutolsó eszközzel vágott vissza. A háború miatt — szólt kénytelen lesz több rendbeli kegydíjat eltörölni, s minthogy Monsieur az ő akaratával szemben oly kevésbé mutatkozik előzékenynek, tehát addig is, míg a maga saját személyes kiadásainak megszorítására kerülne a sor, Monsieur pensionjait fogja megvonni . . . E perczben jelentette a maître d'hôtel bottal a kezében, hogy tálalva van. Erre ebédelni mentek. Általánosan föltűnt, mily lángvörös a Monsieur arca s mint szikrázik szeme a haragtól. Mindenki feszélyezve volt. Végre aztán, hogy beszéljenek valamit, egyik hölgy az asztalnál s a mögötte álló udvaroncok azt kezdték emlegetni, hogy jó volna ha ő fensége eret vágatna magán. A mit a király midőn meghallott, közbeszólt, hogy már ő is eleget tanácsolta, s igazán az volna okos tőle, ha megfogná Monsieur s a maga lakosztályába vezetné, hogy ott rögtön megköpülőzzék . . . Jegyezzük meg itt közbevetőleg, hogy az érvágás ekkortájt mindennapi dolog volt s az orvosok rendkívül pazarul tékoztak a vért, még a gyermekek, sőt csecsemők vérét is.

Gyóntatóatyja is meglehetősen kiméletlenül figyelmeztette már rá Monsieur, hogy vérmes és kurta nyakú létére előbb-utóbb gutaütésben fog elpusztulni, tehát mondjon le öreg fejé-

vel a korhely élet további folytatásáról: ne egyék-igyék annyit és ne áldozzék úgy a játéknak megmászenvedélyeknek. Mindez intések azonban csak annyit eredményeztek, hogy ez a földi gyönyörűségek közt élő, kéjelgésben elpuhult lélek nagyon elcsüggedt egy kis ideig; levert és oly szótlan lett, hogy ezután már nem beszélt többet «mint három asszony együtt véve». Valami kis mértéket próbált tartani élvezeteiben s gyakrabban foglalkozott gyóntatótyjával. Máskülönben folytatta a régi életmódot. A szóban levő nap is szokása szerint fölkelése óta tele tömte magát mindenféle nyalánksággal, azonkívül sok csokoládét is ivott reggel, bár ezt az italt akkortájt nagyon veszedelmesnek tartották; most az ebédnél pedig rendkívül sokat evett: mindig nagy evő volt, de ez alkalommal ideges izgatottságában alkalmasint még a szokott mértéktelenség határain is túlment. Aztán az udvar egy része Saint-Germainbe kocsikázott az ott időző angol király és királyné látogatására. Monsieur szintén odahajtatott a menyével, kit Saint-Clouból magával hozott; onnan pedig hazatért Saint-Cloubba...

Este, vacsora után, mikor a király már szobájába vonult a trónörökössel és a hercegnőkkel, jelentették ő felségének, hogy a duc de Chartres részéről egy hírnök kér tőle kihallgatást. A herceg azt izentette, hogy Monsieur vacsora közben nagyon rosszúl lett; eret vágtak rajta, már jobban érzi magát; hánytatót is adtak neki, hogy gyomrán könnyítsenek. A dolog úgy történt, hogy Monsieur a vacsorához ült az udvarában levő hölgyekkel, kik közül a lázbeteg Madame hiányzott, és miután ezúttal is sokat evett, mert, mint feleségének mondta, kit hiába hívott asztalhoz, nagyon éhes volt, az entremets előtt bort akart tölteni Mme de Bouillonnak. E perczen hirtelen elkezdett dadogni s valamit mutatott a kezével. Nem értették meg. Minthogy többször megesett, hogy spanyolul szőtt (ő bátyjával egyszerre tanulta meg ezt a nyelvet, melyet az udvar a királyné kedvéért is igyekezett beszélni, a ki szívesen szőtt anyanyelvén s a francziát mindvégig rettenetesen törte), azt hitték, ezúttal is így beszél. A hölgyek, kik körülötte ültek, megkérdezték tőle, mit is mondott? A másik pillanatban ijedten sikoltottak föl. Monsieur szélütötten hanyatlott fia karjaiba. Bevittek szobájába, rázták, járatták, köpülőzték, hánytatót adtak neki, de mindhiába. Nem adott életjelt...

Ezelőtt XIV. Iajos a legcsékélyebb gyöngélkedés hírére

is a nap bármely szakában azonnal odasietett öcséséhez vagy sógornéjához. A mióta azonban elhidegültek, megtette azt, hogy a most hétszámra betegeskedő Madamenak feléje se nézett. Az imént vázolt napi események után még kevésbé volt úgy hangolva, hogy rögtön Monsieurhez hajtasson. Átment előbb Mme de Maintenonhoz. Lehet, hogy gyanakodott, hátha az egész csak vakhír, az ő kijátszására: így akar hatni rá Monsieur. Ekkor már éjjelre járt az idő. Rövid tanácskozás után visszatért lakosztályába Mme de Maintenontól, a ki közbevetőleg mondva nem a legjobb viszonyban állt Monsieurvel, mert ez restelte e nő szereplését s több ízben sértőleg adott is ebbeli gondolatainak kifejezést. A király megparancsolta, hogy fogjanak be, s hogy hírnök ménjen öcséséhez megtudakolni hogylétét: ha a hírnök azt a hírt hozza, hogy rosszabbul van, akkor költsék föl őt. Azzal lefeküdt. A következő perczben egy apród jelentette, hogy ő fensége már jobban van. Másfélóra múlva azonban azzal a hírrel verték föl a királyt, hogy a beteg nagyon rosszul lett. A király fölöltözött s elhajatott: útközben találta küldöttjét, ki megerősítette a rossz hírt.

Egész Marly fenekestül fölfordult most. Mindenki Saint-Cloudba rohant. Nem ügyeltek sokat az etiquettere, hanem örvendett, a ki helyet kaphatott valamelyik kocsiában. A király reggel háromkor érkezett meg Saint-Cloudba. Monsieur egy perczre sem nyerte vissza eszméjét azóta. Gyóntatóatyja hasztalan ment oda ágyához és szólogatta ilyeténképen: «Monsieur, nem ismer? Én vagyok a gyóntatóatyja. Én vagyok a jó kis Trévous páterka!» A körülállók ez megnevettette: a nevetséges•iránti érzék ördöge még az ily pillanatban sem hagyta nyugton ezeket a tizenhárom próbás francziákat. A király maga azonban nem nevetett, sőt erősen sirt. Ez érzéketlennek kikiáltott ember szeméből más alkalommal is elég hamar fakadt köny, és ő Monsieur-t mindig meglehetősen gyöngédséggel szerette. Noha az utolsó két hónapban elhidegültek, mint láttuk, e perczben minden feledve volt s a régi vonzalom erősödve újult föl szívében; annál is inkább, mert azzal vádolható magát, hogy a kettejük közt lefolyt jelenet sietette öcsésének végét. Reggel a király aztán misét hallgatott s nyolcz órakor azt kellett hallania, hogy immár menthetetlenül oda van Monsieur, ki nálánál csak két évvel volt fiatalabb, most hatvanegyedik évében járt s még ő nálánál is egészségesebb

szokott lenni. Mme de Maintenon és a trónörökösné erre körülfogták ő felségét és rávették, hogy kimélje meg magát a további izgalomtól és távozzék a gyász színhelyéről. A király erre aztán pár szíves szóval búcsút vett a duc de Chartrestől, miközben mindkettejüknek omlott szeméből a könny; az utolsó pillanatban a herczeg egyszerre csak a király lábához vetette magát, átkulcsolta térdét s így kiáltott: «Felség, mi lesz belőlem! Elvesztettem Monsieur, Ön pedig, tudom, nem szívlel engem!» A király meglepetve hökkent hátra, elfogta a meghatottság, átölelte, megcsókolta unokaöcsését s vejét és biztosította jóindulatáról.

Marlyba visszaérve a király a trónörökösnével együtt Mme de Maintenonhoz ment. Pár óra mulva jött az udvari főorvos, kinek XIV. Lajos megparancsolta, hogy csak akkor hagyja oda Monsieur, ha jobban van, vagy már halott. «Nos, kérdé tőle, meghalt öcsém?» «Meg, Sire, mi sem használt.» A király sírva fakadt. Sokáig keservesen sírt. Kérték, étkezzék magányosan, tudniillik a Mme de Maintenon lakosztályában. Ő azonban nem akart kivételt tenni s ezúttal is nyilvánosan, a hölgyek társaságában étkezett. Az ebéd rövid volt s könnyeit ezalatt sem tudta visszatartani, enni épen nem evett. Aztán sétált egyet a parkban s ismét Mme de Maintenonhoz vonúlt el, a hol a temetési szertartásra vonatkozólag tett intézkedéseket. Egy perczre az angol király s királyné látogatását fogadta. Gondolatai folyton öcsésénél időztek s ismételten fölkiáltott, hogy nem bírja őt halottnak képzelni. Végre a rendesnél egy órával hamarább megvacsorált és szokatlanul korán lefeküdt.

Saint-Clouban pedig, honnan a király elutaztával mind eloszladoztak a vendégek, Monsieur ott feküdt haldokolva cabinetjében egy nyugágyon, hová azért vitték át, hogy gyógykezelése könnyebben legyen eszközölhető. Az innám végperczeit élő királyi sarj körül már csak kukták és alsóbbrendű udvari tisztak álltak, kiket az eset, részint őszinte ragaszkodásból, részint, mert érdeköket látták vészélyeztetve, nagyon levert. A főbb hivatalnokok és mindazok, kik állásukat és kegydíjakat elvesztendőek voltak, jajgatásukkal betöltötték a levegőt, míg «mindazok a nőszemélyek, kik ott tanyáztak Saint-Clouban, s kiknek most már oda volt minden tekintélyök, minden méltóságuk, zilált hajjal futkostak ide-oda, kiáltozva mint megannyi bacchansnök». Bejött a szobába duchesse de Ferté

is, kinek erősen kétes vagy inkább kétségtelen multú leánya Monsieurnek egyik legsilányabb kegyenczéhez ment nőül, s Monsieur tartotta bennök a lelket. «Pardi!» kiáltott föl ez a jeles anyós, a még mindig ziháló haldokló mellett, «na én is jól adtam férjhez a leányomat!» Mire méltatlankodva szólalt meg Chatillon marquis, kit szintén mindenétől megfosztott ez a gyászos fordulat: «Ugyan törődik is ma azzal valaki, hogy adta ön férjhez a leányát!» . . . Madame pedig, ki sohasem szerette, sohasem becsülte föltöbb férjét, de tudta jól, mi mindent veszített most az udvarnál, göröcsök közt vonaglott ez alatt lakosztályában. Saint-Simon szerint ez asszony attól tartott, hogy zárdába akarják kényszeríteni, s állítólag folyton ezt kiáltozta sirva: «Nem, nem kell zárda! Nem megyek zárdába! Nem akarok!»

Másnap a király még ágyban fekvé fogadta unokaöcscsét s a legmelegebben biztosította, hogy — a mint ezt már még anyjok halálakor megfogadta XIV. Lajos öcscsének — atyja helyett atyja fog lenni, feledi eddigi életének foltjait és szeretetért szeretetet nyújt cserébe . . . Ennyi lelki rázkódás, ennyi gyöngédség és könny után, írja Saint-Simon, az udvar meg volt győződve, hogy az a három nap, melyet még XIV. Lajos előzetes rendelkezése értelmében Marlyban töltendők voltak, vajmi szomorúan fog lefolyni. De csalódtak. A Monsieur halálára következő napon a palotahölgyeket, mikor bementek Mme de Maintenonhoz, hol XIV. Lajos a trónörökösnével időzött, nagy meglepetés érte. Az előszobába a király hangja hallatszott ki: énekelt, és pedig egy opera-prologot. Egyikét azoknak a Quinault-féle opera-prologoknak, melyek az ő személyének hízegő magasztalásával voltak telve és melyekből ő felsége mindig nagy kedvvel szokott énekelni, még pedig állítólag szenvedélyes elragadtatás és könnyekig menő megindultság hangján. Majd a mint a trónörökösnét szomorúan látta állani a szoba egyik sarkában, meglepetéssel kérdezte Mme de Maintenontól, vajon mi baja lehet. Szóba ereszkedett vele s aztán játszani kezdtek együtt, miközben behívta a palotahölgyeket, hogy szórakoztassák őket . . . És ugyane napon történt az az emlékezetes esemény, melyre már egyszer utaltunk. Ebéd végeztével, két óra után, és huszonhat órával Monsieur halála után, a trónörökös azt kérdezte Montfort hercegtől, nem akar-e egyet játszani? «Játszani?!» kiáltott föl rendkívül megütödvé

az ámuló herczeg. «Fenséged feledi, hogy Monsieur teste még ki sem hűlt!» «Bocsásson meg», válaszolt a trónörökös, «én korántsem feledem; de a király nem akarja, hogy Marlyban unatkozzanak az urak; megparancsolta nekem, hogy mindenkint rábirjak a játékra, s minthogy más aligha merné kezdeni, magam mutassak példát.» Azzal játszani kezdtek s a terem csakhamar megtelt játékasztalokkal...

II.

Tíz évvel a most elbeszéltek után ugyanezen Monseigneur, a trónörökös, 1711-ben pünkösd után Meudonba menet egy papot talált útközben, ki egy haldoklónak vitte az úrvacsorát. A trónörökös nejével együtt leszállt a kocsiból s térdre borúlt. Aztán megkérdezte a paptól, miféle beteghez megy? Himlőshöz, hangzott a válasz. A himlő akkor roppant veszedelmes betegség volt; ebben pusztult el többi közt Sévigné né is. Jenner, ki majd föltalálja a himlőoltást, csak a XVIII. század közepén születik; ez időszerint még nem birnak védekezni az emberek e baj ellenében, melytől mindössze csak az hihette magát aránylag mentnek, a ki már egyszer szerencsésen kilábolt belőle. Monseigneur a himlőnek oly könnyed, oly mulékony fajtáján ment át, hogy úgy vélte, oka van tartani tőle, hogy még egyszer erősen beleesik. Folyton rettegett e gondolattól. Az imént említett találkozás tehát csak kellemetlenül hathatott reá; annyira rosszul is érezte magát utána, hogy kijelentette orvosának, hogy cseppet sem csodálná, ha csakugyan kiütne rajta ez a baj. Mindazonáltal elég türethőn töltötte ezt a napot. Másnap reggel fölkelt, hogy farkasvadászatra menjen; de öltözés közben összeesett s az orvos visszafektette az ágyba. Egész nap erős láz gyötörte. A királyt azonban úgy értesítették, hogy az a bajt jelentéktelennek tartotta s ebéd után Marlyba rándult, hová aztán Meudonból több ízben hoztak neki értesítést a beteg állapotáról. A trónörökös mellett ott volt fia és menyé. Az utóbbi sajátkezűleg nyújtott oda mindent a betegnek, kin egyebiránt még mindig nem ütött ki a várt himlő. Vele versenyzett az odaadásban férje, a duc de Bourgogne; bár ő még nem volt himlős, mégis a legszentebbul teljesítette gyermeki kötelességét a beteg atya mellett, kitől kü-

lönben ő sem részesült több szülői szeretetben, mint részesült ez a magáétól. Ha ez ápolók önfeláldozását méltányolni akarjuk, úgy ismételten gondoljuk el, hogy akkortájt az ily betegség épen oly rettentő volt, mint ma a feketehimlő vagy a kholera...

Csak épen akkor távoztak ezek ketten a beteg oldala mellől, mikor a király vacsorájának ideje közelgett. A tőlök kapott értesülések után másnap a király Meudonba küldött, hogy teljesen megbizonyosodjék a felől, hogy a baj valóban rendkívül veszélyes-e. Már előtte való nap kijelentette Versaillesban, Marlyból visszatérte után, hogy ő, akármilyen lesz is Monseigneur baja, másnap Meudonba utazik s fiának egész betegsége alatt ott fog tartózkodni. Most szavát állta és mise után odautazott, miután előbb megtiltotta gyermekeinek, hogy szintén oda jöjjenek, s egyszersmind mindazoknak, a kik még nem voltak himlőben; míg a kik már átestek e bajon, azoknak tesszésére bizta, hogy kövessék őt vagy maradjanak. Így is csak a legszorosabban összezsúfolva fért el Meudonban a kíséret, melyből a ministerek sem hiányoztak, valamint Mme de Maintenon sem. S ez utóbbi nevének kapcsán hadd említsük meg a kastélynak egy másik női lakóját, Mlle Choint, a trónörökösnek állítólagos Mme de Maintenonját, afféle balkézre való hitvesét, ki oly különös szerepet játszik e tragikus napokban is...

Az udvar túlnyomó része Versaillesban maradt s várta a Meudonból érkező híreket. Így Saint-Simon is, kinek bizonyára nem egy társa akadt abban a tekintetben, hogy minél rosszabb hírek vehetését remélte, óhajtott. Tudta, hogy ha Monseigneur trónra jut, úgy az ő napja leáldozott; mert az a lapangó ellenszenv, mely közte s az apa közt sohasem szűnt meg érezhető lenni, a fiú közt és közte már oly erőssé fokozódott, hogy csak a jövő esélyeinek előre nem láthatása, valamint a XIV. Lajos s a trónörökösnek fia iránti tekintetek fékeztek. XIV. Lajosról Saint-Simon minden elfogultsága mellett is kénytelen elismerni a szellemi kiváltságot és fölényt; de Monseigneur mindössze olyan lénynek tartotta, kit a kegyeit az apára oly bőségesen rápazarolt természet pihenése közben és fukarsága perczében teremtett. Ez az ember Bossuetnek volt tanítványa, a ki mily odaadással iparkodott növendékébe beleoltani a maga tudását és szellemét, bizonyítja többi közt

a *Világtörténelemről* szóló remek értekezés, melyet lényegében az ő számára készített. Csakhogy a mustármag itt mind kősziklára hullt: egy Bossuet-féle lángelméhez méltatlanabb tanítvány nem igen akadhatott volna. Ha valaki, Saint-Simon volt erről meggyőződve, ki vajmi kevésbé hízelgő képet rajzol erről a korlátolt fejű, hiszékeny, önállóságra képtelen s a mellett fukar és ostobán kéjelgő hercegről. Alapjában véve ez a herceg, úgy látszik, nem volt sem gyáva, sem rossz lélek. A háborúban, ha a hadvezetéshez nem értett is, eléggé derekasan viselkedett. A cselédség iránt ebben a gögös korban, a Saint-Simonok nagy megbotránkozására, leereszkedő jóindulattal viselkedett. Mäskülönben irtózott a gondolattól, hogy neki valaha kormányoznia kell egy országot. Egyáltalában semmi komolyabb szellemi dologgal nem szeretett foglalkozni, legkevésbé szeretett tanulni. Nem írt, nem olvasott. Kerülte a társaságot s Versaillesból szívesen menekült Meudonba vagy Marlyba. Beszélni sem igen szeretett; gyakran töltött egész napot ágyán fekve, miközben pálcájával verdeste cipőit; vagy meghúzódott egy szoba sarkában s burnótos szelenczéjén dobolgatva, füttyülve meredt szótlán az átmenőkre. Úgy látszik, anyjának szellemi nehézkességét örökölte a jámbor. Érthető ezek után, ha Saint-Simon lelke mélyén nem rejtőzött hevesebb ohaj mint az, bárcsak úgy intéződhetnék a sors folyása, hogy Monseigneur fia léphessen XIV. Lajos örökébe közvetlenül, mint a ki hasonlíthatatlanul méltóbb ily hivatásra, s a ki iránt ő immár teljes rokonszenvvel viseltetett: hiszen ő politikai tanácsadója volt titokban, s tőle a nagyatya által elkövetett egyes hibák jóvátételét bizton remélheté. Ez teszi érthetővé keresztyénietlen, embertelen érzületét is e válságos órákban. És ismételjük, e tekintetben nem állt magában. Mikor azt hallották Meudonból, hogy a betegen végre kiütött a himlő s teljesen kedvező lefolyásúnak mutatkozik, az egykori duc de Chartres neje, ki Monsieur halála óta Orleans hercegnévé lépett elő, Monseigneurnek ez a féltestvére Saint-Simonhoz ment s ennek neje jelenlétében, e nő nagy megütődésére, elkeseredve tört ki Saint-Simonnal együtt a sors kegyetlensége ellen, mely egy perczre remélni engedte őket s ime most minden reményöket tönkre teszi . . .

XIV. Lajos szintén megtévesztette magát a javulás látogatától, és abban a hitben, hogy hosszantartó fölgyógyulás

vár a betegre, a maga s főleg az elvonulni szerető Mme de Maintenon számára ennek megfelelően rendeztetett be ott lakást; ministereivel rendesen dolgozott, kitűzte egy katonai szemle megtartását stb. A beteg körül pedig egyik féltestvére, Conti hercegné szorgoskodott különösebben. Mennyi gyöngédséggel, megítélhetni a következő tetteiből. Mindjárt eleinte tudtára adta Monseigneurnek, hogy ő teljesen tájékozva van meudoni életének folyása felől; ha tehát ő itt tartózkodik ő fenéségének betegágya mellett és egyáltalában sokkal inkább aggódik érte, semhogy a palotán kívül lakhatnék, azért teljességgel nem akar terhére válni. Arra kéri, mondja meg neki mindig egész feszélyezetlenül, ha távozását kívánja: ő a maga részéről szintén gonddal lesz reá, hogy csak akkor lépjen be a szobába, ha megbizonyosodott előbb, hogy jelenléte nem okoz semmiféle zavart. Ezek az általánosságban tartott szavak, melyeket hálás szívvel fogadott a beteg, s melyek a többi hercegnőkkel folytatott tanácskozásnak voltak eredménye, lényegökben a föntebb említett Mlle Choinre vonatkoztak. Hogy Conti hercegné eljárását teljesen méltathassuk, emlékeztetjük olvasóinkat a hercegnének múltkori közleményünkben érintett csúfos szerelmi kalandjára és pótlásképen megjegyezzük itt, hogy e kalandban maga Mlle Choin szerepelt a hercegné versenytársa gyanánt... Ezek a nők sok mindent el tudtak feledni, meg tudtak bocsátani. Conti hercegnén nincs is mit csodálkoznunk, ha arra gondolunk, hogyan viselkedett XIV. Lajos hitvese Montespannéval szemben. Ausztriai Anna, az anyakirályné, ki maga szintén spanyol infansnőből lett francia királyné, nem győzött eleget boszankodni utódjára s menyére, szegény Ausztriai Mária Teréziára, mit csinál olyan nagy dolgot abból, ha férje szeretkezik. És ez a kétségbeesett hitves, kit férje annál érzékenyebben sértett meg, minthogy imént említett szeretőjének abban a tekintetben is alája rendelte őt, miszerint egész háztartásának főfőlügyelőjévé tette Montespannét, mind e mellett leghívebb látogatói közé tartozott aztán ennek, mikor kegyvesztett lett s az udvartól száműzve élt.

Mlle Choin épen úgy láthatatlan lakója volt a meudoni kastélynak ez időben, mint a jezsuita Tellier pater, a király gyóntatója. Bocsánat az összehasonlításért, de ez nem a mi elméskedő ötletünk: Saint-Simon állítja őket egymással párhuzamba. «Mindketten incognito tartózkodtak itt, mindegyik a

maga padlás-szobájába internálva; ott szolgálták föl nekik az ételt; csak a multhatatlanul szükséges egyének szeme láthatta őket, de azért mindenki tudta ottlétöket. A különbség csak az volt, hogy a kisasszony éjjel-nappal bejárt Monseigneurhez, a nélkül, hogy máshová betette volna a lábát; míg a gyóntató-
 atya bejárt a királyhoz s mindenüvé betehette lábát, kivéve a Monseigneurappartementját s az ezzel kapcsolatos lakrészeket.» A király maga sem találkozott Mlle Choannel, de azt hitte, hogy Mme Maintenon már beszélt vele; mikor az ellenkezőről értesült, nem helyeselte a dolgot, úgy hogy azután egy főrangú hölgygyel, ki azelőtt is közvetített efféle üdvözeteket, Mme de Maintenon megizentette a Mlnek, hogy nagyon sajnálja, hogy még nem találkozhattak és reméli, hogy nem sokára lesz alkalmuk erre. «Bizar egy üdvözet egyik szobából a másikba küldve, egyazon fedél alatt! Sohasem is találkoztak egymással aztán sem.»

Még csak egy mozzanatot említünk meg ez állítólagos javulás napjaiból, mely erősen komikus intermezzo gyanánt vegyül ebbe a gyászos történetbe s változatosabbá teheti e végnapok elbeszélését. A párisi halárúsnók condoleáló küldöttségének megjelenését értjük: a nép szereplését, mely miként a cselédségé a vigjáték színpadán, szintén csak bohózos lehetett itt az élet tragicus színpadán is . . . Szükséges azonban előzetesen elmondanunk egy történetet, mely még Monsieur halálának évében, kevéssel ennek elhúnyta előtt történt. A királyt egy este, épen lefekvéskor, nagyon megriasztották azzal a hírrel, hogy Monseigneur oda van; lerohant ennek lakosztályába, hová csakhamar az egész udvar összegyűlt, s tényleg ájultan találta fiát, kit a szolgák félmegtelen vonszoltak végig a szobán. Monseigneur épen lefeküdni készült, mikor összeesett. Hasztalan szólítottatta atyja, senkinek szavára nem reagált. Végre előkerült az orvos, de mikor ez eret készült rajta vágni, magához tért félig-meddig s oly erővel küzdött az orvos ellen, hogy ez utoljára a levegőben tartva őt volt kénytelen végezni rajta a műtétet. Most már teljesen magához tért s azonnal gyóntató papot kívánt. Hashajtót s hánytatót adtak be neki, a mitől aztán minden tekintetben megkönnyebbült. Ennek az egész bajnak az volt az egyszerű oka, hogy ő fenésege sok halat evett akkor este: a falánság valósággal családi örökség volt e családban, Monsieur és XIV. Lajos, miként az

anyakirályné, valamint a trónörökös anyja is mind igen nagy étűek voltak. Az esetnek hamar híre futott Párisban, hol Monseigneur, ki gyakran eljárt az Operába s az alsóbb osztályokkal való érintkezéstől sem riadt vissza, némi népszerűségnek örvendett. A halárúsnők, mint legközelebről érdekelt felek, küldöttséget menesztettek most ő fenségéhez, hogy egészsége felől kérdezősködjének. Monseigneur, ki már javában lábbadozott, beeresztette magához a négy fő-főkofát, kikből állt a küldöttség, s kik közül az egyik nyakába ugrott, kétfelől összecsókolta, míg a többi három kezét csókodta. A trónörökös s a király megajándékozták őket, ők pedig *Te Deumos* misét mondatnak s lakomát csaptak visszaérkeztek után . . . Nos, ezek a halárúsnők ezúttal is megemlékeztek Monseigneurról. Több szekér szállítmány érkezett belőlök Meudonba s Monseigneur ezúttal is bebocsáttatta őket magához. Leborúltak az ágy lábához, csókolták és örvendeztek, hogy ő fensége jobban van: majd egész Páris megörvendeztetik a jóhírrrel, mondogatták s fogadkoztak, hogy ismét *Te Deumot* mondatnak. Monseigneur, ki folyton aggódott sorsa miatt, szeptikusan jegyezte meg, hogy kissé talán korán volna még; azzal elvezettette őket, hogy nézzék meg a palotát, s megparancsolta, hogy megvendégeljék s megajándékozzák őket . . .

A király aznap több ízben benézett fiához, kinek nagyon jól esett ez a figyelem: annál is inkább, mert mint több alkalommal jeleztük már, XIV. Lajos és törvényes gyermekei közt a viszony máskülönbben nem volt a legmelegebb. Délután anynyira meglepte s fölizgatta XIV. Lajost a beteg fejének s arcának dagadt volta, hogy nem birt sokáig bent maradni nála s ki-sietett, miközben könnyek szöktek a szemébe. Megnyugtatták. Négy óra tájt azonban anynyira rosszul lett Monseigneur, hogy első orvosa Boudin azt tanácsolta a király első orvosának Fagonnak, hogy hívjanak azonnal párisi orvosokat consultatióra, a kiknek ebben a betegségben több praxisok van, mint a meny-nyivel ők, udvari orvos létökre, rendelkezhetnek. De Fagont ez az ajánlat csak haragra lobbantotta; ő nem hív senkit, nincs miért tudományos vitát provokálni, ők magok is épen úgy fog-nak majd segíteni tudni; különben sem akarja, hogy vaklármát üssenek. Pedig már a cselédség és az udvaroncok is észrevet-ték hét óratájt, mily komoly fordulatot vett a baj: de a rette-netes Fagontól anynyira félték, hogy senki se merte a királynak

vagy Mme de Maintenonnak hírül adni a dolgot. A király így aztán a legnagyobb nyugalommal vacsorált, míg odaát az orvosok mindjobban fejüket veszítették. Orvosságot orvosságra adtak a betegnek, be sem várva, hat-e és hogyan a már előbb beadott. A plebános, ki esténként erre szokott nézni, hogy a beteg állapotáról kérdezősködjék, meglepetve látta, hogy szokás ellenére tárva-nyitva minden ajtó s a cselédség magánkívül van. Mindjárt átlátta a helyzetet, besietett a betegszobába, odafutott az ágyhoz s megfogva Monseigneur kezét, kit teljesen eszméletén talált, bár nem bírt beszélni, úgy a hogy meggyóntatta, a mire gondolni senkinek se jutott addig eszébe. A haldokló érthetetlen szavakat dadogott s bűnbánóan verte mellét, aztán hálásan megszorította a pap kezét, a ki megadta neki a föloldozást.

A király épen fölállt a vacsorától, mikor Fagon dült arccal berontott s oda kiáltotta neki, hogy mindennek vége. A király majdnem hanyatt esett e váratlan rémhírré s az egész udvar consternálva lett, midőn így a föltétlen bizalmat villámgyorsan föltétlen kétségbeesés váltotta föl. Az udvaroncok vissza akarták tartani XIV. Lajost, de ez szárazon utasította őket el; rohant, hátha még lehetne segíteni. Az ajtónál azonban Conti hercegné állt elébe, ki hamarabb oda futott s valószággal visszataszította belépni akaró atyját, kérve, hogy most már gondoljon saját magára is. A király erőtlenül esett az ajtó mellett a divánra s gyóntató atyjáért küldött. A kijövőktől mindegyre kérdezgette, hogy van fia: de senki sem mert válaszolni. Jött Mme de Maintenon is, leült melléje, «sírni iparkodott» s rá akarta venni, hogy utazzanak haza Versaillesba: a kocsik már befogva állnak. De a király nem akart mozdulni, míg fia ki nem leheli lelkét. Ez egy óráig tartó eszméletlen agonia után következett be. Fagon jelentette, a kit a király kemény szemrehányással illetett első fölindulásában, míg Mme de Maintenon s a többi hercegnők el nem vonszolták onnan. A mint előállt a koci, kínos megütődéssel vette észre, hogy ez a Monseigneur hintaja; intett, hogy másikat hozzanak. És mindemellett a körülállók ámulatára beszállás előtt főnhangon rendelkezett, hogy holnap délelőtt ministereivel tanácsulést akar tartani. A mint aztán a hölgyekkel kirobogott kocsija, az udvar csodálkozva látta, hogy az út egész hosszában térdre borultak mind a két oldalt Monseigneur tisztjei, s ordítva ri-

mánkodtak, könyörüljön rajtuk a felség, mert ők mindenöket elvesztették s éhen halnak . . .

Versaillesban senki sem sejtette a történeteket. Ott mindenki az esetleges új trónörökösnek, a duc de Bourgognének és nejének igyekezett udvarolni, s ezek tiszteletére Párisból is sokan jöttek össze, úgy hogy valósággal új udvar képződött e herczeg körül: még a kik Meudonban a betegnél jártak, azok is eltagadták ezt, csak hogy tiszteleghessenek. Mindazon által bár így hódoltak az esetleg fölkelhető új napnak, magok sem gondolták, hogy oly hamar beáll a fordulat. Senki sem álmodta, minő katastropha történt oda át Meudonban. Saint-Simonék már le akartak fekünni, midőn egy nekik lekötelezett szolga berohant s azt mondta, a duc de Bourgognének nagyon rossz hírt kellett kapnia, mert a vacsorától hirtelen távozott. Saint-Simon, ki minden gögje mellett is szívesen vette igénybe a cselédek értesítéseit, mint mémoiresjaiból látni, rohant a herczeghez, hol már egész Versailles össze volt gyűlve, még pedig úgy, a mint érte őket a hír, közvetlen lefekvés előtt: a nők teljes éjjeli pongyolában. Fölbomlott minden etiquette, az ajtók tárva-nyitva, mindenütt járás-keles és zaj; a cselédség jajgatott, bent a termekben pedig mindenütt kiült az arczokon e válságos perczen, ki milyen érzésekkel fogadta az új fordulatot. A duchesse de Bourgogne nyugtalanul jött-ment, a király megérkezésének jelentését várva: zavarát és szánalmát fájdalomnak magyarázták a körülállók; míg a duchesse d'Orléans méltóságos és kimért arczkifejezéssel járt, melyből semmit sem lehetett kiolvasni. Annál nagyobb izgatottságról tanúskodott férjének arca. Végre jelentették, hogy megjött a király, ki csak egy perczig állapotodott meg s tovább utazott Marlyba. Az erre következett nagy zürzavarban az örökké vizsgaszemű, de örökké nyugtalan és «conspiratori allureöket» kedvelő Saint-Simon odalopózott Villeroy herczegnéhez, a ki a jelen esetet illetőleg vele egyező módon gondolkozott, s fülébe súgott: a herczegné meglökte könyökével s visszasúgott, hogy ügyeljen. A nagy jajgatás, sopánkodás közepett aztán megjelent az ajtóban Orléans herczeg s intett Saint-Simonnak, a ki meghittjei közé tartozott, hogy kövesse őt. A herczeg leg-hátulsó, sötét cabinetjébe mentek; a mint leültek ott egymással szembe, Saint-Simon, a nagy psychologus, ki annyira szerette a legválságosabb perczekben is a mások s a maga lelkét

megfigyelni s elemezni, meglepetten kiáltott föl. A herceg szeme tele volt könnyel. Némi restelkedéssel mentek, hogy e válságos pillanatban mindent feled s enged a vér és a szájalom szavának . . .

Azon éjjel a versaillesi termekben a közelebbi s távolabbi rokonok, valamint az udvaroncok csapata többé-kevésbé őszinte vagy épen hypocrita fájdalomnak engedett kitörést, vagy iparkodott kifejezést adni. Legföltünőbb volt Madame, ki teljes díszben jelent meg most is a pongyolában odagyült hölgyek közt és kötelességének tartotta, hogy roppant zajjal fejezze ki megindultságát, könnyzáró közt ölelgesse, csókolgassa rokonait. Az udvarnak ezzel multságos látványt nyújtott. Nem kevésbé volt multságos az az eset, melynek az Orléans hercegné volt egyik önkéntelen szereplője. A termekben függönyös ágyak voltak elhelyezve, melyeken a svájci testőrök szoktak aludni. Egy ilyen ágy előtt a hercegné egész gyanútlanul beszélgetett meghittjeivel. Egyszerre mozdul valami az ágyban. Egy meztelen férfikar fölemeli a függönyt s egy svájcinak ámuló feje bukkan elő : a svájci még a gyász hír érkezése előtt feküdt le, s most álmos fejével azt a megoldást találta legcélszerűbbnek e díszes társaságban, hogy ő bizony visszadőlt vánkosára. A hercegnő és társai megnyugtatták magokat, hogy a jámbor mit sem hallott, mit sem értett beszédökből s így aztán jót mulattak ez epizódon . . .

A duc de Bourgogne és neje pedig, miután eleget tettek a természet szavának s az illem követeléseinek, lakosztályukba mentek ; néhány palotahölgyet vittek magokkal, hogy ezek karszékekben töltsék náluk az éjt. A herceg és neje csakhamar elaludtak s az egész szoba «azonnal Morpheus palotájává alakult át». Másnap, mikor az új trónörökös és az új trónörökös né fölkeltek, a könnyforrás már jóformán ki volt apadva náluk ; csak ritkán és gyöngén jelentkezett még alkalmilag. A palotahölgyek pedig mikor elbeszéltek, hogyan töltötték az éjt, «senki sem mutatott meglepetést, és minthogy Monseigneur már nem létezett, senki sem botránkozott meg a dolgon».

III.

Mintegy tíz évvel azután, hogy Monseigneur, valamint ennek fia s menyé mind itt hagyták ezt a kívülről oly tündöklő

világot, melyet atyjok, illetőleg nagyatyjok teremtett, ez is érezni kezdte, hogy meg vannak számlálva napjai. 1715 június közepén utazott utoljára kedves Marlyjába: ekkor már «szemlátomást hanyatlott egészsége». Környezete mohó szemekkel leste e hanyatlásnak fokozódását, melynek egyik legkétségtelegebb jele az eddig hatalmas étvágy csökkenése volt; s már erősen folytak a cselszövések örökségeért Du Maine, a természetes gyermek meg Orleans herceg, az unokaöcs — vő közt. A külföldnek is tudomására jutott XIV. Lajos állapota, itt sem kisebb érdeklődéssel viseltettek ez európai fontosságú esemény iránt. Angliában fogadások történtek arra, hogy nem él egy negyedévnél tovább: ezeket a fogadásokat a hollandi újságok kiírták s így tudomására jutottak a királynak, a kire nagyon hatott ez, bár nem akarta mutatni. És épen ezért is óvakodott a legcsekélyebbet változtatni rendes életmódján, az udvari szertartások szabályain: most már étvágyat is erőltetett, bár annyira föltünően eredménytelenül, hogy környezete is meggyőződhetett róla. Mindez pedig csak arra ösztönözte a «bátárd»-okat, hogy még nagyobb tevékenységet fejtsenek ki cselszövéseikben, Mme de Maintenon pártfogása alatt, és pedig első sorban maga Du Maine, ki az apósa, Condé herceg öröksége ügyében folytatott perben most vérbeli hercegnek merte minősíteni magát s ellenére Condé fia, valamint saját sógora, Conti herceg tiltakozásának, keresztül vitte, hogy ezt a címet a parlement szentesítettnek fogadja el . . .

A király erős szervezete azonban sokáig ellentállt a betegség pusztításának. Augusztus 9-én még szarvasvadászatra ment szokott kocsijában, melyet ezúttal is maga hajto: ez volt utolsó ilyen kirándulása s nagyon levert kedélyvel tért vissza. A következő nap ebéd előtt sétát tett Marly parkjában s utoljára szemlélte ezt a bűvös helyet, melyet az ő keze teremtett, s melyet sohasem látott többé viszont. Este hat órakor már Versaillesban volt. Mme de Maintenonnál szokás szerint az országos ügyekkel foglalkozott, de mindenkinek föltűnt, mennyire rosszul van. Augusztus 11-ikén vasárnap megtartotta az államtanácsot, délután pedig Trianonba sétált el: ez volt utolsó kimenője. Rendkívül fölizgatta a nap folyamán, mikor a procureur général, kit oda parancsolt, a törvénytelen gyermekei érdekében tenni kívánt intézkedéseinek ezúttal is épen oly kevéssé mutatkozott hajlandónak hódolni

mint előtte való napokban, mikor Marlyba hivatta őt ez ügyben. A király magából kikelve azzal fenyegette meg, hogy elveszi tőle hivatalát és sértően háttal fordított neki: így bocsátotta el, a mi azonban nem rendítette meg a procureurt magatartásában. Másnap, hétfőn, köszvényfájdalmakról panaszkodott, de azért rendes teendőit végezte; este még részt vett a Mme de Maintenonnál tartott hangversenyen: ez volt az utolsó nap, melyen járni bírt. A következő nap, augusztus 13-ikán már hordszéken kellett vitetnie magát misére s egész akaraterejének megfeszítésére volt szüksége, hogy ne feküdjék ágyba, hanem még kihallgatást tartson.

Saint-Simon előadása szerint a király baját mindenki komolynak tartotta, csak Mme de Maintenon nem. A király első chirurgusa, Maréchal, kit Fagon maga neveztetett ki ezzé, mikor látta, hogy ez az akkor nagy tudós híreben álló orvos, de kinek szellemi tehetségei immár föl készültek mondani a szolgálatot, semmit sem hajt figyelmeztetéseire, sőt durván visszautasítja, arra szánta rá magát, hogy elment Mme de Maintenonhoz s elmondta neki, hogy hite szerint lappangó láza van ő felségének, s ez ellen kellene tenni, mert még ideje volna. Azonban csak neheztelést s gyanúsítást nyert jutalmul Mme de Maintenontól, a ki meg volt győződve, hogy csak a collegialis irigykedés beszél belőle. Így aztán Fagon tovább is folytatta eddigi módszerét, mely a következőkből állt. A köszvény ellen minden este tollvankosba pólyázta be a királyt, a mi rettenetesen kiizzasztotta minden éjjel. Aztán minél több szedret, dinnyét és a rothadásig túlérlett fügét etetett vele, a mi még erősebben megtámadta étvágyát. Annyira odáig volt már XIV. Lajos, hogy augusztus 15-ikétől kezdve, mely napra Mária mennybemenetelének ünnepe esett, csak szobájában hallgatta ezután a misét; többé nem tudta a kápolnába vitetni magát reggel. Máskülönből napközben még dolgoztatott, Mme de Maintenonhoz is át-átvitette magát, sőt ott zenét is hallgatott pár napon át. Mindazonáltal úgy látszik, már tisztában volt állapotával, mert mikor gyóntatóatyja ismételten zaklatta, hogy az ő pártfogoltjait nevezze ki bizonyos javadalmakra, azt felelte, hogy ne beszéljen többet erről, nem akarja ezekkel a kinevezésekkel is terhelni lelkét; így is elég sok mindenről kell számot adnia Istennek, kinek úgy érzi már — nem sokára színe elé kell mennie.

Éjtszakáit mind kínosan töltötte. Augusztus 24-ikén, szombaton, éjtszakája a rendesnél nem sokkal volt nyugtalanabb, de lába erősebben kezdett fájni. Reggel ágyában szokás szerint végighallgatta a misét, aztán megebédelt a legfőbb udvaroncok jelenlétében s minisztereivel dolgozott. Majd Mme de Maintenon s a hölgyek jöttek hozzá. Fölkelt s hálókabátban az asztalhoz ült, hogy az udvar jelenlétében vacsoráljon meg, és pedig ezúttal utoljára. Már csak folyadékot tudott nyelni és szájalom volt nézni. Hasztalannak bizonyult minden erőfeszítés a szertartás megtartására: kénytelen volt fölkérni környezetét, hogy távozzanak. Azzal visszafektették s megvizsgálták lábát: telve volt fekete foltokkal. Tellier pater után küldött és meggyónt. Orvosai pedig kezdték rendes szokás szerint fejüket veszteni e válságos percekben. Tejet, majd chinint adtak neki, majd mind a kettővel fölhagytak, nem törődve vele, hatnak-e ezek a szerek vagy sem. Most már Fagon is mentekezni kezdett; állította, hogy ő tudta jól, már pünkösöd óta, hogy lapangó láza van ő felségének, de ő felsége nem akart bevenni semmiféle orvosságot: aztán ők magok sem hitték, az igazat megvallva, hogy annyira komoly a baj.

Vasárnapra, szent Lajos ünnepére virradólag még többet szenvedett a király; most már egész nyíltan hangoztatta mindenki, hogy nagy a veszedelem. XIV. Lajos azonban még ily körülmények közt sem engedte, hogy a szertartásos napi renden változtassanak. Tehát fölébredte után azonnal megszólaltak ablaka alatt a dobok és oboék, reggeli zenére; ebéd alatt pedig huszonnégyszáz hangszert játszott az előszobában. Mily erős akarat kellett ahhoz, hogy egy halálos beteg ilyesmít ne csak elviseljen, de maga ráparancsoljon elgyötört idegeire! A nap többi része úgy telt mint máskor. Mme de Maintenon és Du Maine herczeg aztán rávéttek, hogy végrendeletéhez az utóbbi érdekében egy codicillust fűzzön, melynek rendelkezéséről Saint-Simon a legmélyebb megbotránkozással beszél, mint annak bizonyítékáról, mint vissza tudtak élni az említettek a király gyöngeségével e végpercekben. Aztán jöttek megint a hölgyek és hét órakor este a zenészek is beállítottak. De a király már a hölgyek beszélgetése közben elaludt s oly kábult fejjel ébredt föl, hogy környezete megijedt s az orvosokért küldött. Ezek heves lázt constatáltak; ajánlták a királynak, ki időközben magához tért, hogy ne halaszsa tovább

az utolsó szentségek föl vételét. Papért küldtek tehát s a zenészek, kik már előszedték kottáikat s hangszereiket, eltávoztak, miként el a hölgyek is.

Saint-Simon épen lakosztályába akart menni, mikor e fordulatról értesült a cselédségtől, melynek besúgásait — mint mondtuk — ez a gögös főúr szívesen vette igénybe. Azonnal Orléans hercegnéhez sietett, ki migraineben feküdt s hölgyeivel beszélgetett. A hercegné nem akarta elhinni a hírt, melyről senki sem hallott a jelenlevők közül; meg volt győződve, hogy most zene folyik odaát ő felségénél s nehezen állt rá, hogy utána járasson a dolognak, mi igaz benne. Majd Orléans herceghez sietett Saint-Simon, kivel szintén tudatta a dolgot, de ki tanácsosnak vélte otthon maradni, miután őt nem hívták. Ezalatt Tellier pater meggyóntatta a királyt, Rohan bibernok az oltári szentségért ment a kápolnába s egyszersmind a plébános után küldött, hogy ez szentelt olajat hozzon. A bibernok aztán pár szót mondott az actus fontosságáról a királynak, ki nyugodtan, de áhitattal vette föl az utolsó szentséget. Közvetlen erre, mikor már környezete távozott és csak Mme de Maintenon meg az államkancellár maradt mellette, fölerőködött fektéből, hogy néhány sort írjon sajátkezűleg a fönt említett codicillushoz. Majd odahívatta Orléans herceget. «Nagy tisztességet, barátságot és bizalmat tanúsított iránta, írja Saint-Simon, de a mi rettenetes dolog, Jézus Krisztus testével ajkán, melyet alig vett magához, arról biztosította őt, hogy mit sem fog találni végrendeletében, a mivel meg ne lehetne elégedve, s gondjába ajánlta az országot, valamint a jövő király személyét. Megáldozása, az utolsó kenet és e beszélgetés közt nem telt el egy félóra sem; lehetetlenség, hogy elfeledte volna már azon különös intézkedéseket, melyeket oly nehezen birtak az illetők belőle kierőszakolni; és ez idő közben módosított ő azon az egészen friss keletű codicilluson, mely kést tett az Orléans herceg torkára, e késnek nyelét pedig teljesen Du Maine herceg kezébe adta.» Saint-Simon az Orléans hercegnek, mint látjuk, szenvedélyes pártembere, azt is följegyzí, meglehetősen keserű humorral, hogy ez az első bizalmas beszélgetés, melyre a király ekkortájt méltatta a herceget, azt eredményezte, hogy híre futott, hogy ő felsége ezt regensnek nevezte ki.

A következő napok folyásából néhány mozzanatot eme-

lünk ki. Hétfőn, mise után XIV. Lajos ott marasztotta ágya mellett Rohan és Bissy bibornokokat. Ünnepelesen kijelentette előttök, hogy mint igaz hívő s az egyháznak hű fia hal meg, egyszersmind — a mi már bizonyára különösebben érintette a két főpapot — kijelentette azt is, hogy valamennyi az egyházat s a vallást illető tettéért rájok hárít magáról minden felelősséget Isten előtt; mert ő laikus volt s egészen az ő értesítéseik, az ő tanácsaik szerint járt el ezekben a dolgokban. Tehát ez az abszolút monarcha, midőn a legfőbb uralkodó elé menendő volt, ki előtt porrá omlandott az ő földi nagysága, szükségét érezte, hogy még itt, földi létének végóráiban tisztázzassa lelkét a rá nehezedő terhektől, és despota hajlamaival sajtáságosan egyeztetve a keresztyéni alázatosságot, siesen kijelenteni, hogy a túlvilágon nem hajlandó bizonyos dolgokért elvállalni a felelősséget. Mintha Isten előtt ily kikötés, ily alkuvás lehetséges volna! . . . A bűnbánatnak igazibb jeleit adta a nap folytában, mikor ebéd végeztével így szólt a jelenlevő főurakhoz: «Bocsássanak meg, uraim, azért a rossz példaért, melyet önöknek adtam. Kötelességem megköszönni önöknek azt, a hogyan engem szolgáltak, és azt a ragaszkodást, hűséget, melyet irántam mindig tanusítottak. Nagyon sajnálom, hogy nem tehettem önökért annyit, a mennyit ohajtottam. A rossz időket okolják érte. Kérem, viseltessenek unokám iránt is épen oly odaadással és hűséggel, mint a minővel irántam viseltettek. Gyermekek még és sok megpróbáltatásban lehet osztályrésze. Járjanak önök jó példával elől többi alattvalóimnak. Engedelmeskedjenek unokaöcsém rendeleteinek; ő fogja kormányozni az országot. Remélem, helyesen fogja kormányozni; s azt is remélem, hogy önök mindannyian közre fognak működni az egység föntartásán, és ha valaki ettől eltávolodnék, segítségül lesznek visszatérítésében. Érzem, hogy erőt vesz rajtam az elérzékenyülés s önöket is elérzékenyítem. Bocsássanak meg érte. Isten önökkel, uraim: bízom benne, hogy olykor megemlékeznek rám!» Ez a Saint-Simontól, szerinte hiteles szövegben közölt beszéd valóban megindító és méltóságteljes ékesszólás, méltó zárbeszéde XIV. Lajos nyilvános szereplésének. »

Szintűgy lelkére kötötte mindezt Villeroy maréchalnak, kit a trónörökös nevelőjévé nevezett ki, szintoly megható szavakkal. Majd búcsút vett családjának hölgytagjaitól, így Mada-

metől, kit ezúttal is kitüntetett, míg örökké viszálykodó leányait, Orléans hercegnét és Bourbon hercegnét ezúttal is arra intette, hogy béküljenek ki s legyenek jó testvérek. Az egész fogadás rövid ideig tartott s a nők oly hangos zokogás közt távoztak, hogy a nyitott ablakon kihallatszott s csakhamar az a hír terjedt el Párisban, sőt a vidéken is, hogy már megtörtént a katastropha . . . A király pedig odavitette magához a trónörökös s Mme de Maintenon, valamint kevés meghitt főúr és cselédség jelenlétében Saint-Simon szerint ezeket mondta neki: «Gyermekem, Te nagy királynak készülsz lenni. Ne kövesd példámat sem az építkezés, sem a hadviselés kedvelésében; ellenkezőleg, iparkodjál békén élni szomszédaidal. Teljesítsd Istennel szemben, a mivel Neki tartozol; ismerd el, mi mindent köszönhetsz Neki, s gondod legyen rá, hogy alattvalóid is tiszteljék. Kövesd mindig a jó tanácsot, iparkodjál enyhíteni a nép sorsán, a mit én elég szerencsétlen voltam nem tehetni . . .» Ismételten megáldotta, megcsókolta a gyermeket. A jelenet nagyon meghatotta a környezetet. Bennünket is mély szánalomra hangolhat egy dolyfben, s a legerősebb, leghiűbb pompázásban eltöltött, mondhatjuk: eltévesztett életnek ez a töredelmes alázatosságban kihangzása . . . Említsük még meg, hogy az iránt is intézkedett, hogy mihelyt ő kileheli lelkét, a jövőendő királyt azonnal a jó levegőjű Vincennesbe vigyék, s csak akkor hozzák vissza Versaillesba, hogy szintén itt tartsa udvarát, ha már a gyászszertartás teljesen lezajlott és a kastélyt teljesen kitakarították. Másnap este pedig arra vonatkozólag rendelkezett, hogy szívét majd a jezsuiták párisi templomába vigyék és az atyjáéval szemben helyezték el.

Azon a napon az államkancellár s Mme de Maintenon közreműködésével számos iratot elégettetett cassettejeiből. Különben nem fogadott jóformán senkit sem a most említetteken kívül: csak az orvosok meg a papok, valamint a legszükségesebb cselédség léphetett be hozzá. Ugyanazon este, mikor már megszűnt rendelkezni, azt mondta Mme de Maintenonnak, hogy ő mindig úgy hallotta, hogy az emberek nehezen bírják rászánni magokat a halálra; ő azonban most, e végzetes perczben, mely oly rettentő az emberek szemében, teljességgel nem találja valami kinosnak ezt az elhatározást. Mme de Maintenon azt felelte, hogy akkor nehéz ez az elhatározás, ha az illető ragaszkodik a földi lényekhez, ha gyűlölet ég szívében,

ha másoknak kártérítéssel tartozik. «Ha! — szólt a király megütődve. — Kártérítéssel én senkinek sem tartozom mint magánfélnek; de a mi az országot illeti, a mivel ennek tartozom, azért Isten irgalmasságában remélek.» Aztán minden perczen összekulcsolta kezeit, s hallani lehetett, mint imádkozza azokat az imákat, melyeket egészséges korában is szokott mondani, mint verdesi mellét a «*mea culpa*» mondásakor.

Saint-Simon, ki talán Mme de Maintenont gyűlölte a legerősebben, azt is följegyzi, hogy másnap a király azt is mondta barátjának, hogy egymástól megválásukban az a gondolat vigasztalja, hogy tekintve élettársának korát, nem kell sokáig várnia a túlvilágon a viszontlátásra. E gyöngéd szavakra Mme de Maintenon állítólag mit sem felelt, nem lévén tőlök fölöttébb elragadtatva. Majd gyóntatótyját hívatta XIV. Lajos, és a mint ez Istenről beszélt hozzá, észrevette a tükörből, hogy az ágya lábánál ülő két inas sír. «Miért sírtok? — szólt ezekhez. — Talán azt hittétek, hogy halhatatlan vagyok? Én nem hittem magam halhatatlannak, s az én koromban el lehettetek készülve rá, hogy elveszíttek engemet!»

E nap reggelén történt, hogy Versaillesba beállított egy provencei parasztember, a ki Marseilleből Párisba utaztában meghallotta, hogy végét járja a király. Egy oly orvosságot hozott magával, melyről azt állította, hogy képes meggyógyítani az üszkösödést, mely a király testén már rég jelentkezett. A király annyira rosszul volt s az orvosok már úgy kimerítették tudományukat, hogy minden nehézség nélkül engedélyt kapott a kísérletezésre a Mme de Maintenon s a duc du Maine jelenlétében. Fagon a maga részéről valami megjegyzést akart tenni, de a goromba paraszt durván ráförmedt a király első orvosára; és a rettegett Fagon, ki addig maga szokott másokkal így gorombáskodni, ki előtt mindenki meghunyászkodott, most kénytelen volt befogni a száját és zsebre dugni, a mit kapott. Mily molièrei egy jelenet lehetett ez! . . . Az új csodaszerből néhány cseppet adtak be borban: egy kis időre fölzigatta a beteget, de aztán megint rosszabbul lett. Mikor újabban adtak neki, azzal biztatták, hogy csak vegye be, ez életre hozza. «Életre vagy halálra, a mint Istennek tetszik!» válaszolt a király s elvévő az orvosságot. Később levessel kínálták; azt mondta, ne bánjanak úgy vele mint más emberrel szoktak, nem leves kell neki, hanem gyóntatótya. Mily görcsösen ragaszkodtak a világ e hatal-

masai a sir szélén az egyház szolgájához, mint Isten földi képviselőjéhez! XIV. Lajos, mint látjuk, eléggé megőrzi méltóságát a haldoklás végnapjaiban; de hogy élete ily stilszerűen zárulhasson be, hányszor és hányszor érzi szükségét annak, hogy a gyóntatóatyja szavaiból merítsen újabb és újabb erőt! Mély, igaz vallásosság hatja át most lelkét. Midőn az önkívületből egy ízben föleszmél s teljes föloldozást kér Tellier pater-től, ez résztvevőn kérdi, sokat szenved-e? «Oh, nem, feleli, s épen ez búsít; szeretnék minél többet szenvedni, hogy megbűnhödhessenem bűneimet.»

Augusztus 29-én már annyira el volt hagyatva a király, hogy a kiknek addig nem volt szabad hozzája bemenniök, azok is behatolhattak. Már előtte való nap sem mondottak misét nála: most egy gárdistakapitány, ki szintén úgy jutott be a szobába, az egyik szolga segítségével intézkedett, a király beleegyezésével, hogy ne maradjon el aznap is a mise. Annál számosabban gyűltek össze az udvaroncok az Orléans herczegnél, hol egy gombostűt sem lehetett volna leejteni, holott kevéssel az előtt — mint a herczeg mosolyogva jegyezte meg Saint-Simonnak — ugyancsak üresen állt lakosztálya a látogatóktól. «Ilyen a világ! . . .» Pedig reggel valamivel jobban érezte magát a beteg, a nélkül azonban, hogy ez több reményt öntött volna beléje az élethez. A plebános, ki szintén bejuthatott ez nap hozzá, azt mondá, hogy mindenki az ő életben maradásáért imádkozik; erre így felelt: ne életéért, de örök üdvéért imádkozzanak. Beszéde közben a trónörököst így találta említeni: «a fiatal király»; környezete ezen megütődött. «Ugyan miért ne?» szólta ő. «Nem kerül semmi megerőltetésembe!» Nyolcz órákor bevett az elixirből; tizenegykoraz orvosok megvizsgálták lábát, mely már teljesen meg volt üszkösödve: e vizsgálat alatt elájult. Magához térve elküldött Mme de Maintenon után, kit napközben is többször kívánt látni, de hasztalan. Ez ugyanis még előtte való este elutazott Saint-Cyrbe, az ő kedves leánynevelő intézetébe és magányába. Elutazását nem titkolhatták el a király előtt s kívánságára most utána küldtek. Eljött s ott maradt másnap este öt óráig. A beteg ez idő alatt igen sokat volt eszméletlen kívül: gyér és rövid perczekre tért magához, hogy gyóntatóatyjával s barátnejával Istenről beszélgesse. Öt órákor aztán Scarron egykori özvegye elérkezettnek látta a pillanatot, melyben magát másodszor is előzvegyültnek tekint-

hette s a kor kegyetlen szokása szerint be sem várva, míg a haldokló végsőt lehel, végleg ott hagyta azt, a ki őt a semmiből oly szédítő magasra emelte . . . Átment lakosztályába s kiosztva cselédei közt holmieit, Saint-Cyrbe utazott, hogy onnan soha vissza ne térjen . . .

Augusztus 31-ikén szombaton állt be végre az agonia. Most már szenvedett a beteg. Megkezdődtek azok a rettenetes kínok, melyeknek rája nézve nem lesz többé enyhülésök, csak fokozódásuk, míg agyon nem zúzzák iszonyúságukkal a nyomorult emberi szervezetet. A király egész nap alig volt eszméletén. Újabb gyógyszert kíséreltek meg vele, melyet du Maine herczegné küldött, s melyet hasznosnak tartottak — a himlő ellen. Mindenbe beleegyeztek az orvosok, mert már nem volt remény. Este tizenegykor annyira odáig volt a beteg, hogy a haldoklók imádságát elmondták ágya mellett. Magához tért, ő is részt vett az imádkozásban, és pedig oly erős hangon, hogy szava kihallatszott a környezet karából. Aztán többször ismételte: «Nunc et in hora mortis.» Majd így szólt: «Oh Istenem, jőjj segítségemre, siess az én segédemre!» Ezek voltak utolsó szavai. Egész éjjel másnap reggelig, 1715 szeptember 15-ikén negyed kilenczig tartott agoniája. Ekkor ütött az a percz, melyben még egy iszonyú utolsó, mindennél rettentőbb kinroham martaléka lett ez az erős test is és, mint mondani szokás, a halál megváltotta kínjaitól.

Ekkor szűnt meg élni ez a minden tévedései mellett is kiváló férfi és király, három nappal születésének 77-ik évfordulója előtt, uralkodásának 72-ik évében . . .

Halála nem keltett mély fájdalmat legközelebbi hozzátartozóiban sem, a nép pedig valósággal örömmünnepet ült, mint megváltását üdvözölve ez eseményt . . .

* * *

Így olvasható ez a megható történet Saint-Simon emlékirataiban, kinél különben senki könyörtelenebbül nem ítélte meg ezt a nagy uralkodót, nem, még Michelet sem . . .

Olvasóink azonban talán megkívánják tőlünk, hogy ne szakítsuk ennek a halálesetnek elbeszélésével erőszakosan félbe a fonalat, és ha azon kezdtük, hogy a mémoire-író életének folyását egy bizonyos pontig vázoltuk, egészítsük ki vázlatun-

kat s tüntessük föl pár szóval, minő sors várt rá azután a mi hőszűnkre magára . . .

Láttuk, mily mohón leste Saint-Simon a Grand Dauphin halálát, a kivel kölcsönösen nem szívelhették egymást. Monseigneur sírba szálltával aztán csakugyan fölvirradni látszott számára a szerencse, mely után úgy esengett. A duc de Bourgognera szállt a korona öröklésének joga s ő e herczegnek kedvelt, bizalmas tanácsadója volt: így tehát ő most oly retteget tisztelt férfiú lett, ki a jövőben teljhatalmú befolyással rendelkezendett. Már úgy érezte magát, mint az ország királyának irányító főministere, mint élet és halál ura. Azonban nem telt bele egy év és a sors kegyetlen gúnnyal keresztülhúzza számításait. A herczeg hirtelen elhalálozott. Saint-Simon *Emlékiratainak* egyik legszebb helye az, a hol mély kegyelettel elíratja őt. Saint-Simon utoljára akkor beszélt vele, mikor rávette, hogy nehéz betegen bár, bevánszorogjon a királyhoz, ki látni kívánta. Megfogta karjánál és szeliden húzta. «Ő oly tekintetet vetett rám, mely lelkemet átjárta s azzal elindúlt. Pár lépésre követtem, aztán félrevonúltam, hogy föllélekzeljek. Sohasem láttam őt többé. Engedje Isten ő szent felsége, hogy örökké láthassam őt majd ott, hova jószágos irlalma bizonyára helyezte . . .»

De a sors még kegyetlenebb iróniát is tartogatott Saint-Simon számára. Ismét fölengedte épülni reményeinek légvárát, fényesebben mint valaha, hogy annál rettentőbben és most már örökre romba dőljön minden. XIV. Lajos elhunytá után, midőn Orléans herczeg, kinek ő szintén meghittje és tanácsadója volt, Franciaország regense lett, Saint-Simon szerencsecsillaga a delelőpontra hág. Most végre megvalósíthatná összes vágyait, terveit; most végre alkalma nyílhatnék arra, hogy ő kormányozza az országot: azonban most tűnik ki, hogy nincs ereje hozzá. A fényes polczon, melyre fölemelkedett, csak tehetetlensége bizonyúlt be. Hogy egy uralkodónak tanácsadója lehessen, erre nem tudta magát méltónak mutatni: nem mert határozottan föllépni, nehogy elveszítse a regens kegyét; másfelől meg ábrándos politikai nézeteivel a gyakorlatban kudarczot vallott. Oda volt tekintélye, elvesztette népszerűségét, gúny tárgya lett. Belátta, hogy jobb lesz elvonúlnia . . .

1722-ben lépett ismét föl a nyilvános szereplés szín-

padán, mikor a regens azzal a diplomatai megbizással küldte Spanyolországba, hogy a spanyol infansnő kezét megszerezze XV. Lajos számára. Az unokának, tudvalevően nem sikerült szintűgy a spanyol királyt tisztelhetni apósul, mint tisztelt volt XIV. és XIII. Lajos, de a diplomatai küldetésnek legalább Saint-Simon személyére nézve meg lett a maga sikere. Igaz, hogy ez útja alatt sokat kellett költekeznie, az ünnepélyek terhére voltak, hisz negyvenhat éves kora ellenére tánczolni is kellett a spanyol udvarnál neki, a ki — láttuk — mily régen visszavonúlt a bálozástól; aztán az étkezéssel sem volt megelégedve, itt, a fokhagymaevők e déli hazájában: de a félévig tartott kellemetlenségéért dúsán jutalmazta az, hogy spanyol grand és aranygyapjas vitéz lett. Tehát a miről atyja annyit ábrándozott, el volt érve a cél: a Saint-Simonék családja páratlanul fényes és nagy volt már. De vajon mit szölt ehhez megint a sors ironiája?

Visszatérve ismét vissza próbálta nyerni régi hatáskörét az udvarnál; de Dubois, a teljhatalmú minister-bibornokkal kölcsönösen gyűlölték egymást. Minden álnok fondorkodás ellenére engedni kényszerült erősebb versenytársának s ismét távozott. — Dubois halála után derülni vélte egét s megint megjelent az udvarnál. De most már Orléans herceget ragadta el hirtelen a halál és ő végleg odahagyta Versaillesst, hol nem volt már mit keresnie.

Huszonkét évig élt még birtokán vidéken, közben-közben Párisba rándulva. Elvesztette nejét. Leánya, ki rút és nyomorék volt, szerencsétlenül ment férjhez s hozzá még Saint-Simon volt kénytelen tartani vejét is. Két fia, mindkettő cse-nevész test, magtalanul halt el a férfikorban. Az *Emlékiratok* egy helyén, hol egy gyermektelen házasságról van szó, megjegyzi Saint-Simon, hogy ő azt, hogy az illetőknek nem volt gyermekök, «már nem tudja szerencsétlenségnek találni». Mennyi mély fájdalom szorult e szavakba! Ezen fölül anyagi zavarokkal küzdött: a hitelezők mindenfelől szorongatták, a szabó, a pék, a halárús, a gyertyakereskedő stb. Ez a herceg és pair úgy el volt adósodva, mint a legutolsó nyárspolgár...

És ily viszonyok közt írta meg magányában tizenöt éven át *Mémoirejait*, rengeteg előkészületi anyag alapján, melyet már 1694 óta gyűjtött.

Huszonkét nappal Montesquieu halála után, 1755-ben,

tehát a XVIII. század közepén halt meg épen egyik párisi tartózkodása alatt.

Halála után azonnal lefoglaltatta a kormány összes iratait s több évi huzás-halasztás után a külügyministerium irattárába zárták el. Csak egyes kiválasztott történetíróknak engedtetett meg, hogy beléjök pillanthassanak. Kiadások, különböző, nem hiteles kéziratok alapján már a XVIII. század vége felé kezdtek megjelenni belőlök. Ezek alapján készültek a későbbiek, melyek rendezettebbek és több kritikával vannak szerkesztve, míg nem végre 1830-ban, Saint-Simon marquis, a dédunoka, engedélyt nyert XVIII. Lajostól, hogy a hiteles szöveget közzé tehesse.

HARASZTI GYULA.

CZUCZOR GERGELYRŐL.

(Születésének századik évfordulójakor.*)

«Tehetség, rang, érdem tekintetében volt elég különbség köztünk, de a lélek egyforma volt bennünk.»

Ezt a jellemző vallomást az «Auróra-kör» íróiról és a Kisfaludy-émlék-társaság alapító s első tagjairól az az erős magyar érzésű költő-szerzetes mondta nekem, ki látogatásom előtt négy esztendővel szabadult meg kufsteini zord bilincseitől, melyet --- mint Toldy Ferencz a meghitt barátság mindenre kiterjedő gondosságával összeszámította --- nyolc-száznegyvennégy napig kellett kezén, lábán viselnie egy forradalmi költeményeért.

Jól esett látnom, hogy a rámért kinszenvedés csak testét csigázta el némileg; a lélek benne törhetetlen maradt. Az ő munkakedvét, hitét, kedélye derűjét az a szörnyű vihar sem birta kioltani, melytől erős várak és emberek romokká váltak, köztök azon szerencsétlenebb pályatársa és barátja: Bajza József, kit ugyanebben az időben gyakran láttam lassú járással, elborult arczezal, fénytelen szemmel, a mint neje az utcák napfényes oldalán sétára vezette. Élő rommá lett, mióta honát örökre veszve hitte.

Czuczor Gergely nem tudott lemondani a nemzet jövőjéről, a mint nem tudott végkép a *Szózat*nak lelki elborultsággal falura vonult költője sem, ki még a kétségbeesés dythirambikus énekében is bizott a majd még egyszer eljövendő «ünnep»-ben. Czuczor e zord időben is a régi maradt: a fajszertetet csüggedetlenje s magát is, másokat is azzal buzdított:

*) Fölvastatott a Kisfaludy-Társaság 1900 deczember 19-diki havi ülésén.

ha a harczi kard kiesett is a magyar kezéből, megmaradt legjobb fegyvere: az anyanyelv, s lásson mentül serényebb munkához költő és tudós, hogy e fegyvert köszörülje, élesítse, fényesítse.

Benne csak a poétai munkásság kedve apadt meg. Pedig az én nála tett tisztelegésem oka az a megbizásból eredt kérelem volt, hogyha megint ír költeményeket, azokból legalább egyet engedjen át az akkori szépirodalmi napilapnak, melyet a szabadságharcz leveretése után egykori jó ismerőse, író-társa: a *Tisztújítás* szerzője a legszomorúbb év utolsó hónapjában indított meg.

Czuczor nagy részvéttel beszélt ez elhunyt társáról s azután kesernyés mosolylyal mondta:

— Tehát, kedves öcsém! verset kérsz tőlem. Azt én már nem szoktam írni. Fiatalkorunk boldog termése az, mint a jáczint és tulipán a verőfényes tavaszé. Mikor abban a verőfényben jártam: irtam én is verset, sokat és sokfélét. De az már régen volt. Akkor még a novellát is megpróbáltam egyszer. Midőn jóval később újra elővettem a lantot, akkor — mint ti is tudjátok! — egy költeményért nagyon megégettem a kezemet, mert a hazafiság oltárán a tűz akkor a vihartól tüzi veszedelemmé vált. A kapott sebek most is látszanak a karomon. Nézd! Most már, fiaim, ti verseljétek, novellázatok, még pedig jobban, szebben, mint mi tudtunk, mert az csak az igazi öröm, ha a fiatalok mentül előbb el tudják feledtetni előregült elődeiket. De azt ti magatok ne feledjétek el, mit a széphalmi öreg mondogatott, mikor az új írók műveit dicsérve olvasták neki: könnyű most a pályát serény lábbal és több eredménnyel futni a sima ösvényen, melyen mi, míg meg nem törtük, még csak mászni birtunk!

Kissé elgondolkozott s majd folytatá:

Azt ne higyétek azonban, hogy most már én ölbe tett kézzel élvezem a visszanyert szabadságot. Tíz év óta folyvást az akadémia *Nagy Szótárán* rágódom. Elég munkát ad ez nekem, mert majd minden szó magyarozatán folyvást kell javítani, bővíteni. Ezzel az ember nem is készülhet el soha. Olykor fönnakadok. Nézd, mily halmaz kézirat pihen most is az íróasztalomon. Mellettök én magam csak ritkán pihenhetek.

A beírt lapok mellett megpillantám Plautus egyik kitárt kötetét.

— Ime, --- jegyzém meg — a vidám költészet a komoly tudomány tőszomszédágában!

--- Ott van, mert nem egyszer szorulok rá, — felelte. — Midőn a szófejtésekkel nem boldogulok, fáradt elmémet megmegfűrösztöm a classikus vigjáték üdítő jeleneteiben. Sőt olykor meg is próbálom fordítgatni.

Kaptam az alkalmon s fölszóaltam:

— Talán ezekből kaphatnánk mutatványt.

— Kell is az ilyen divatból kiment ócska dolog a ti olvasóitoknak! Nem a világ számára foglalkozom én ezzel. Magánkedvtelés csupán. Meg akarok győződni: vajon ez a mi páratlan szépségű és eredetiségű anyanyelvünk képes-e az ó-római elmésségek kifejezésére is. Ha egy-egy sor sikerül, örülök, mint nyelvünk diadalának. De még többször gondolok Vörösmartyra, ki minden érzés és hangulat kifejezésére meg tudta találni a hangot és színt. Ő tudna csak jól boldogulni Plautussal, ő, ki a *Csongor és Tündét* írta, mely több fény-színt játszik az opálkőnél is. Csakhogy neki több kedve van most átkozódni a szerencsétlen *Lear királylyal*, mint hetvenkedni a vidor *Miles gloriosussal*! Valaha latinból is fordítottam én eleget; kiadtam magyarul Cornelius Nepos munkáit és Horatius híres levelét a költészetről. Sőt a kufsteini lassan múló napokat is azzal rövidítgettem, hogy lefordítám a pannonhalmi breviárium latin hymnusait és a Tacitus *Germaniáját*.

--- Legyen folytatásuk Plautus, -- jegyzém meg, bátorságot merítve a tiszteletreméltó szerzetes-költő beszédességéből.

— Nem, öcsém! Most már vége a kalandozás idejének. Most már, mint a virgonczságát vesztett férjnek, illik beérnem az egy élettárssal, kinek hűséget fogadtam. Most már egyedül a *Nagy Szótáré* vagyok, bár nem mindig élek békén vele, mert nehéz természetű s nem mindig enged a kívánságomnak!

E régi találkozás kitörülhetlen képe elevenül föl és az akkor hallott s még aznap följegyzett szavak visszhangja csendül meg emlékezetemben: midőn a Társaság asztalánál ülök, arra hivatva, hogy Czuczor Gergelyről --- születése századik évfordulójának alkalmával --- a kegyelet szavait hangoztassam. Igen, hivatva vagyok a szónak abban az értelmében, hogy e kötelesség teljesítésére az elnökség hívott föl.

Készséggel illet vállalkoznom rá, mert a Kisfaludy-Társaság elődöktől örökölt nemes hagyománynak hódol, valahányszor rég elhunyt költők és széptudományi írók érdemeit ünnepli. Keletkezésének története is kötelezi erre. Alakulásakor emléktársaság volt, hogy közadakozás útján kiadja a nagy tevékenységű és termékenységű Kisfaludy Károly műveit és szoborban véssesse ki arczvonását és e mester állandó emlékezetére vette föl annak nevét, kinek sírjánál Czuczor Gergely gyászódában jól írta: «éle sokat, ha nem is sokáig».

Társaságunk legelső igazgatója, ahogy akkor az elnököt nevezték: a mesemondó böles Fáy András az alakuló közgyűlésen kijelenté, hogy «barátság és hála alkotta az egyesületet», mely alkalmat kíván nyújtani arra, hogy egyrészt visszaemlékezéssel, majd művek kiadásával, az «elhunyt érdemesek», másrészt pályaművek osztásával az élő jelesek közmegtisztelés jutalmában részesüljenek. És ugyanő a harmadik közülésen, 1840 február 6-dikán megnyitó beszédében irányadólag hangoztatta az irodalmi kegyelet szükségét, mert — úgy mond — a magyar irodalom az a pálya, melyen az egyest hamarabb elfelejtik, mint másutt bárhol. De ezt a gyors fejlődés okozza, mivel természet rendje, hogy a fejlődés ragyogóbb csillagai elhomályosítják a kisebb tehetségeket s így koruknak csak kevés irodalmi bajnoka kerül a későbbi maradék elé el nem homályosítva; azonban a kisebbek egykori érdemeinek is élni kell, mint minden jónak és nemesnek, mi a haza oltárára letéteget.

E fenkölt, üdvös fölfogásból eredt a hagyományyá vált szokás, hogy e Társaság sohasem hiányozhatik koszorújával és hálájával onnan, hol úttörő jeleseknek emlékszobrot emelnek, születésök helyén emléktáblát állítanak, vagy érdemök fölüjútása végett nagyobb jelentőségű ünnepet rendeznek. Azok dicsőítésére pedig, kik a hazai irodalom állandó csillagaivá váltak, maga tart nagyobb szabású ünnepeket, mint tartott közelébb is azon halhatatlan költő és nyelvész tiszteletére, ki a nemzeti újjászületés hajnalán a régi dicsőség énekével tespedő álmából serkenté föl a magyart, s a költészet minden ágában tündöklő művekkel hatalmasan hatott szépirodalmunk fejlesztésére és az összes magyar értelmiség önére, hazafiságára.

Az emlékezetére országszerte rendezett ünnepek lelke-

sedése folyvást visszhangzik s naponként fölújul az általános áldozatkészségben, melylyel a nemzet régi tartozást óhajt leróni azzal, hogy e dicső költőjének emlékszobrot állítson az ország szívében: a fővárosban.

És engemet most nem ok nélkül környékezzetne az az aggodalom, vajon nem fogják-e némelyek magokban azt kérdezni, hogy ily országos ünnepek aligmúltán, szintén százados évforduló czimén, mint bátorkodom fölemelni szerényen égő lámpámat, hogy ennek sugarait kisebbrendű költő horpadt sírjára vessem.

Nem, tisztelt Társaság, ettől az aggodalomtól megmen-
tenek azok a nemes szavak, melyeket emlékezésem elején Czuczor Gergely élő ajakáról idéztem:

«tehetség, rang, érdem tekintetében volt elég különbség köztünk, de a lélek egyforma volt bennünk!»

Nem is érezhetem föladatomnak, hogy ezúttal összehasonlító irodalmi tanulmánynyal, szépművek elemzésével álljak elő s költői tehetségek hőfokait mérjem. Lelkesítőbb arra tekinteni, mi az egy czélra törekvés nemes munkájában a különböző tehetségeket úgy összekapcsolta, mint ahogy az összhang cultusa a különféle hangszerek kisebb-nagyobb művészeit egyesíti a vezérlő karnagygyal.

A Vörösmarty Mihály és Czuczor Gergely (keresztlevele szerint: István) születését csak tizenhat rövid nap köze választja el. Mindkettejök bölcsejét ugyanaz a két égi nemtő látogatta meg: a költészet múzsája és a hazafiság geniusza. Homlokuk mind a kettőtől meleg csókot, de e csókban nem egyforma ajándékot kapott. Az andódi szalmafedelű, de tiszta jobbagy-ház bölcsejébe élénk költői tehetség, a nyéki gazdatiszti hajlékéba pedig lángész jutott ajándokul. Szellemi pályájok iránya azonban egy lett, fölfelé vezető ösvény, melyen hogy melyikök emelkedjék magasabbra, az főkép a képzelem és művészi erő nagyobb mértékétől, de részben az élet körülményeitől is függött.

Sajátos esetleg, hogy midőn fölserdültek s egyikök kostonba került kispapnak, másikök pedig előkelő család kastélyába nevelőnek, költői becsvágyok ébredésekor ugyane egy mécs szerény világánál gyujtották meg a bennök rejlő epikai tehetséget, melylyel már első álmodozásaik közepett is a régi magyar dicsőség, a hősi előkor diadalmas hőseihez

szerettek fordulni. Egymástól távol, alkalmasint egy időben olvasták a *Hébe* nevű 1823-diki zsebkönyvben aranyos-rákosi Székely Sándor erdélyi unitárius papjelölt *Székelyek Erdélyben* című három énekű, nagy tárgyat rövidbe foglaló, hexameteres hőskölteményét. Nem a hexameter classikai versformája ragadta meg őket, hisz ők ismerték azt jól; hanem az, hogy e műben a küzdő magyar elődök nem az ó-görög Olympos hagyományos idegen isteneivel, hanem a magyar hitrege — részben keleti példákból kieszelt — emberfölötti hatalmaival állnak kapcsolatban. Czuczor is, Vörösmarty is e műtől kaptak buzdulást. Említésre méltó, hogy a melyikök a képzelet szárnyalásában és alakító erőben kisebb mértékkel volt megáldva, elébb mert belefogni a munkába. A neki-hevült kispap, ki eddig a kötelességérzet nagy szorgalmával csüngött kolostori tantárgyain, nyugtalanul tette félre latin classikusait, melyekből oly sokat és sokszor szeretett szavalgatni; sőt Gvadányi verses históriáiba és a *Hymfi dalaiba* sem pillantgatott már annyit, mert a benne ébredező lelki tűz nem hagyott neki békét. Folyvást előtte lebegtek «Hunnia rettenetes karu hősei», vezérökkel, «a harsánykürtű Lehel»-lel, kiknek a németeken 910-ben vett diadalát óhajtotta megénekelni. Olyan lázassá lett benne az alkotás szomja, hogy betegen került a kispapok kórházi szobájába. Ápoló órét addig kérte, míg ez nagy csomó tiszta papírt és néhány írót juttatott kezébe. Ekkor kezdte írni titkon, éjjel, midőn nem háborgatták, az *Augsburgi ütközetet*. Mihelyt megírt belőle egy csomót, lelki szomjának csillapodtával visszanyerte nyugalomát, sőt egészségét is. Egyszersmind közölte művét néhány kispap-társával, kik ekkép első olvasói és bírálói lettek. De nem bírálták a művet, hanem lelkesültek tőle, részleteit megtanulták, magok közt versenyezve szavalgatták s büszkék lettek huszonkét éves társukra. Mert a pannonhalmi kolostor ekkor már nem csupán a hit és tudományok ősi hírű csarnoka volt, hanem egyszersmind pár évtized óta a magyar költői irodalom melegágya is. Mikor egy irodalmi férfi látogatta meg a kolostort, a beöltözni készülő ifjak szavaltak előtte az új műből s dicsekedve mutatták be neki annak íróját. El látogatónak is megtetszett a mű s elkérte annak kész íveit, hogy a fővárosban megmutassa Kisfaludy Károlynak, ki már akkor a fiatalabb írók vezére volt. Czuczor a szerénység félelmével

várta aztán az eredményt, mignem aggódó kétsége nagy örömmé lobbant, arról értesülve, hogy Kisfaludy kedvvel, örömmel fogadta a művet, olvasgatott belőle társainak, a szerzőnek pedig följánlotta barátságát, egyszersmind a hősköltemény mentül elébbi befejezésére buzdította. Aztán csinos kép kíséretében közölte is az egészset az 1824-diki *Aurórában*. Így történt a Czuczor Gergely fölavatása hazai szépirodalmunkban. Ezért írta ő mesterének, első pártfogójának korai elhúnytakor, gyász-elégiájában, mély bánattal és hálával e saját múzsájához intézett pár sort:

Ő nyujta lantot néked, *első*,
Ápola ő sűrөгő kezekkel».

Ugyanegy időben, de még minden nyilvános tudomás nélkül készült a fiatal Vörösmarty gazdagabb képzelemmel, magasb szárnyalással és művészibb nyelven írott első eposa, szintén régi dicsőségről, Hadur párduczos hőseiről. Őt a honfoglaló vezér alakja nem hagyta nyugton. Ezzel akart lelket önteni a hajdan erős, de romlásnak indult magyarba: «Nézz Árpádra, magyar, ki hazát állita nemednek!»

E korszakias hősköltemény a Czuczoré után, később jelent meg; de mihelyt napvilágot látott, minden tekintetben ez lett az *első* a megújhodó magyar epos területén, azonnal erősen hatva az irodalom barátaira s még inkább magokra az írókra, köztök különösen az *Augsburgi ütközet* megéneklőjére is, ki minden legkisebb szűkkeblőség nélkül hajolt meg a hatalmas erő fénye előtt s örült, hogy a mű, becsével és hatásával, annyira túlszárnyalta az övét. A ki csak kisebb körben próbálgatta ébresztgetni az aléltság álmában pangó magyart, bámulta a költőt, ki egyszerre föl tudta ébresztteni a magyar értelmiség java részét, s mire sem volt büszkébb, mint hogy ez új költőnek csakhamar benső barátja, utóbb pedig nem egyszer és nem egyben hűséges dolgozótársa lehetett.

A maga első hőskölteményére azontúl keveset tartott. Azt mondta rá: «alant» jár és csak «folytonos kardcsörtetés». Toldy Ferencz serkentésére ugyan jelentékeny javítással átdolgozta még a második kiadásra; de arra, hogy poétai művei közt harmadszor is közzé tegyék, még e meghitt barát sem tudta rá bírni. Epikai tollát azonban még nem tette le, sőt az

1828-ban megjelent *Aradi gyűléssel*, szerkezetben, tartalom-ban és a nyelv festői hatásában, jelentékeny emelkedés bizonyosságát adta; az 1832-diki *Botondban* pedig a hősi mondat a szerelem romantikájával is érdekesen tudta gazdagítani; de már az epikai főművéül kiszemelt *Hunyadi Jánost*, melynek festőibb leírásai végett az alsó-dunai színhelyeken utazást is tett, a harminczas évek közepén egyszerre félbe hagyta. És ennek nemcsak külső okai voltak: betegség és a tanári állásában előfordult változások, hanem a benső meggyőződésében beállt fordulat is. A népből eredvén, mert atyja jobbágy, még pedig a jobb sorsra méltó magyar jobbágy példaképe, anyja pedig noha nemes, de szegény családbeli származás volt: Czuczor Gergely egész lelkével csüggött az új szabadelvű törekvésen, melyet Széchenyi István hatalmas röpiratokban hirdetett, hogy tudniillik a köznép fölszabadításával Verbőczy populusából igazi teljes nemzet legyen; továbbá örvendezve értesült, hogy az országgyűlés szabadelvű nagyjai, köztök Deák Ferencz, egyre erősödve hangoztatják az úrbériség szükséges reformját; mivel pedig Bessenyei óta az újítási eszmék hirdetésében a költők rendesen megelőzték a politikai szónokokat: az *Augsburgi ütközet* énekese rendjén valónak érezte, hogy költészetünk most már hangban, lélekben a néphez, a népiesség bő kútforrásához forduljon. Mikor aztán az írói körökben fölmerült a kérdés, mely fölött utóbb az *Athenaeum* hasábjain is vita folyt, hogy vajon korszerű-e az epos, főleg pedig a classikai verselés alakjában: Czuczor igen hajlandó lehetett «nem»-mel felelni. Petőfi és Arany előtt senkisé ismerte oly közvetlenül a köznép életét, dalait, meséit, közmondásait és tréfáit, mint ő. Iskolai tanulmányai és a megkedvelt classikai példányok megszerettették ugyan vele a hexametert és a régi ódaformákat, de magyar szívében és fülében mégis csak élénkebben csengtek faluink törül met-szett dalai. Természetes tehát, ha teljes kedvvel jutott arra a meggyőződésre, hogy a nemzeti műköltészet minden ága nemcsak magyar tartalmat, lelket kíván, hanem magyar versformákat is.

Így lett a harminczas évek közepén a népelet tükrözése az ő költői tevékenységének főága s általában összes munkásságának legbecsesebb, legmaradandóbb oldala. Száznál jóval több dala és egyéb népies verse maradt ránk, köztök igazi

gyöngyök, melyek maig sem veszettek értékökből, például a *Falusi kis leány Pesten*, e naiv bájú monológ, mely több évtizeden át volt vidám kedélyű fiatal színésznök mindig megtapsolt szavalati darabja. Vagy az *Első szerelem* című dal, melyben a nyugtalanná vált ifjú leány oly kedvesen panaszozza édes anyjának, hogy nem tudja ő: mi a baja, hevül, lankad, pedig nem beteg.

Czuczor, ki már nagyobb gyermekkorában élénk fogékonysággal figyelte meg Andód és Szémő tősgyökeres magyar népének eredeti dalait, rögtön észrevette, hogy ez énekelt dalok szövege többnyire hiányos, nincs elejük, velejök vagy bevégzésök, ekkép ki kellene kerekíteni, hogy művészbé váljanak. Ez az egészséges elv vezette, midőn jellemző versszakokat vett át a nép ajkáról, hogy hasonló hangban egészítse ki. Megkapta az a festői sajátság is, hogy nótáink gyakran életképek dalban s az ily képek hiánya úgy szólván szemet szúr. Mesterré lett a népdal kikerekítésében. Hol találunk például élethivebb s teljesebb képet a magyar legény hizelgő, ostromló s végül dévaján fenyegető szerelmi vágyának és a játszi, okos, de ragaszkodó falusi leány vonakodásának jellemzésére, mint a *Kötődés* című párbeszédben. Méltó ezt idézni, mert ha a francziák joggal mondták a Lafontaine meséire, hogy rövid drámák mesében, mi talán még több joggal mondhatjuk a *Kötődésre*, hogy rövid vígjáték dalban. Így hangzik:

Liliomszál, tulipán,
Gyere velem Pannikám!
«Nem megyek én te veled,
Hamis a te kebeled».

Kis galambom, Pannikám,
Ülj ölembe, tubiczám!
«Nem ülök én, nem bíz én,
Legényölbem félek én».

Ülj hát mellém a padra,
Nem válik az bajodra!
«Ha válik is, ha nem is,
Távol lennem jobb mégis».

Gyöngyvirágom, Pannikám,
Csókot adj, elveszlek ám!

«Ha elveszel, nem egyet,
Adok akár ezeret».

Isten hozzád, büszke lány,
Megyek hát egy más után.
Ki velem jön, megölel,
Csókot is ad jó kedvvel.

«Jaj! megyek és öllelek,
Hisz csak kötődtem veled,
Maradj édes Gyuriczám,
De azután elvégy ám!»

A *Leányka és madárka* szintén kép dalban, magánjele-
net, mely híven világítja meg egy fölserdült legény szívbeli
állapotát, a mint vágyik már a szerelemre, de a leányok ha-
misságától még fél. Némelyik dalban egy hasonlat fejezi ki a
lelki állapotot. Például ebben :

A szerelem kis méhecske,
Szárnyain édes mézeecske ;
De fájdalmat szerez lángja,
Mint a méhecske fulánkja.

Ha fulánkos, Isten neki!
Csak már felém röpülne ki ;
Fulánkjától nem rettegnék,
Csak mézének örülhetnék!

Nagyon természetes, ha ily eleven hangú és fürge
röptü dalok hamar a nép ajkára kerültek s a költő gyakran
érezhette az örömet, hogy réten, erdőn, útszélen az ő verseit
énekli a nép. Sok mint valódi néptermék jutott be az Erdélyi
János gyűjteményének köteteibe, mint ez az országszerte
ismert dalrészlet is :

Kecskeméti határ felül
Csillag ragyog éjfél körül,
Én is oda való vagyok,
Hol az a szép csillag ragyog!

Mindenesetre hálás tárgy volna, ha a népköltészet vala-
melyik bűvára tüzetes tanulmányt írna a Czuczor Gergely
népies munkásságának kölcsönhatásairól. Kitűnnék abból, hogy
mily sikeresen hatott nemcsak a tartalom kerek formájával,

hanem a dévaj hang megnevesítésével is. Mert egyik fővónása a tisztesség érzete is. Bármily élénken festi a nép érzését és tréfáját, bár elmegy néha a dévajkodás határáig, de azon egy hajszálnyival is túllépni tiltja a gondolkozásában uralkodó erkölcsi komolyság. Szerette ő a népet üdvös tanítással is jóra, szépre oktatni, mint a komáromi *Mezei Naptárak*ba írt *Paprikás versekkel*, melyeknek paprikás volta korántsem csiklandós pikantiériákban, hanem a jóízűségben áll. Versben és prózában leírta ő a *Magyar tánczot* is, úgy, ahogy ő szerette: délczezen, vidám méltósággal, csapszéki túlesapongás nélkül, a mint azt nagyapjától, a valaha toborzó huszár-kaplártól kiskorában látta s a mint fővárosba jutása után zárt körben párszor maga is bemutatta falun vagy tősgyökeres vidéken keveset járt író-barátainak.

Midőn fölmerült benne a terv, hogy népies műveit külön kiadja, írt ehhez «földijei»-hez intézett előszót is, melyben nyomatékkal jegyzé meg, hogy tisztességesen mulatni szép dolog s jól is esik a munkában fáradó szegény embernek a becsület határai közt elenyelegni, mellőzve az olyan nótákat, tréfákat, melyeknek mocskos kifejezései nem tisztességes emberek közé valók.

Hogy e külön kiadás nem jelent meg s az előszó csak kéziratban maradt meg, annak szomorú és szégyenletes oka volt.

Ennek a vidám, minden ízében erényes és igazlelkű embernek akadt egy titkos ellensége, ki majdnem hat esztendőn át fondorkodó hamis vádakkal üldözte. Nem tudjuk, hogy voltaképp miért rágalmazta. Talán azért, a miért az ismeretes német mese irigy békája bemocskolta a szentjános-bogarat: mert fénylett. Valóban Czuczort tehetségeért, munkásságáért a tudomány és költészet jelesei egyre jobban szerették, becsülték, kitüntették. Hamar lett az akadémiának levelező s alig egy év múltán rendes tagja. A Kisfaludy-Társaság is mindjárt alakulásakor megválasztotta. Mikor pedig a tudós társaság 1835-ben jegyzőnek és levéltárnoknak hívta föl évi rendes fizetéssel: főapátja megengedte, hogy az irodalom szolgálata végett a fővárosban lakhassék. Új és boldog élet kezdete volt ez, de a melyet csakhamar nemtelen föladás rontott meg. Az volt a titkos vád ellene, hogy paphoz nem illő szerelmes verseket ír és közöl, világi ruhát visel, kolostoron kívül lakik,

máshitűekkel barátkozik, bajuszt, szakált visel, vendéglőbe, kaszinóba, színházba jár, szóval botrányos élete miatt vissza kellene rendelni a pannonhalmi kolostorba.

Fájdalom! akkor a szolgálai érületű gróf Pálffy Fidél volt a főkanzellár, ki kapva kapott minden oly vádon, melylyel fölvilágosúlt, szabadelvű hazafiakat el lehetett nyomni. Még csak vizsgálatot sem indított, hanem kiadta a rendeletet, hogy a Czuczor *Poétai Munkáit* kobozzák el, magát pedig azonnal hívják vissza a kolostorba. A főapát kénytelen volt őt önigazolásra hívni föl, s az igazságában bízó férfi önérzettel írta meg, hogy a rágalmakat megveti s Istenére, ez igaz bíróra hivatkozott, mint a ki tudja, mily méltatlanul vádolják. Soha sem írt ő verset a saját szerelméről s a gyűjteményében megjelent dalok mind a nép érzéseit festik. Petrarca pap létére a saját szerelméről írta híres sonettjeit, mégis a szent atya székhelyén, a feltámadás ünnepén koszorúzták meg; Aeneás Sylvius pedig, noha szerelemről írt költeményeket, II. Pius néven pápa lett és síremlékére azt vésték: pápasága rövid ideig tartott, de dicsősége annál hosszabb ideig tart. A kikkel ő barátkozik — írta tovább igazolásában, — akadémiai tudósok, költők, kik nem szokták egymástól kérdezni, melyik felekezethez tartoznak. Kolostorban nem lakhatik, mert ott csak a rendbe tartozók részére van hely. Ha vendéglőbe megy: ez hivatalkodásánál fogva czélszerű. A kaszinóba olvasni jár. A színházba, az akadémia páholyába pedig azért, mert színműveket is kötelessége bírálni s ehhez színpadi tájékozást kell szereznie. Bajuszt és szakált senki a fővárosban nem látott az ő arczán. Ellenben láthatta volna eleget vádolója is a szent-ferencziek templomában, a hol gyakran mond misét és koronként meggyón, míg otthon a breviariumot olvasgatja. Hivatkozott arra is, hogy az a pap maradt, a ki volt mindig, a körülmények szerint élve. Komáromban az 1831-diki nagy kholera idején, buzgón járt a betegeket vigasztalni, a haldoklókat az utolsó szentségben részesíteni. A fővárosban is, ha föl-hívják rá, esket, temet, papi kötelessége szerint.

Valóban az összes vádak közt egy volt csupán, mely bár nem véteknek, de talán fegyelmi vétségnek lett volna annak idején tekinthető. Egyszer, tanárkorában, Komáromban csakugyan eresztett bajuszt és szakált. Úgy gondolta, hogy ha II. Gyula, ez a hatalmas pápa, ki ágyúörgés közt érezte ma-

gát elemében, apostoli szakált viselhetett, egy szerény szerzetesnek is lehet bajusza ott, hol úgy sem sokan látják. Hisz VII. Kelemen után, ki Róma kirablása és a pápaság megalázása után, bánat és gyász jeléül meghagyta nőni szakálát, két századon át valamennyi pápa bajuszos és szakálas alak volt. Viselnek azt ma is görög-katholikus püspökök és a római egyházhoz tartozó különféle rendbeli szerzetesek. A voltaképeni ok az volt, hogy Czuczor külső izlésben is nagyon magyar természet lévén, nem szerette a simára borotvált arcokat, még püspökeinél sem.

Önigazolása nem használt. A *Poétai Munkákat* ugyan nem kobozták el, mert erre sem a fölhívott könyvvizsgálók, sem a budai Helytartó Tanács nem találtak okot, de azt még az akadémia elnöke: gróf Teleki Józsefnek, Erdély kormányzójának közbejárása sem bírta elhárítani, hogy Czuczort azonnal vissza ne rendeljék Pannonhalmára. Ennél is jobban fájt szabad akaratra termett lelkének az a parancs, hogy ezentúl irandó műveit a főpát előleges censurája alá kellett volna vetnie. Hogy e megalázást kikerülje, inkább álnevek alatt közlé munkáit.

Főpátja csakhamar a győri lyceumba küldte, hol a görög nyelvet buzgó köteleességérzettel, a magyar irodalmat pedig egész lelkesüléssel tanította. Alapos tudományával és emberies nézeteivel mennyire tanszékre termett férfi volt, mulatságosan bizonyítja egy fönmaradt és ismeretessé vált adoma. Egyik órában arról beszélt, hogy a latin nevek mássalhangzóinak eredeti kiejtése nem bizonyos, s angol és német latinisták ma is vitáznak rajta, hogy a Cicero nevét hogyan hangoztatták az ó-rómaiak: Csicsero, Sziszero vagy Kikerónak-e? Az osztály egy tréfás diákja másnap korán reggel azt írta a fekete táblára: Talán egykor, mint nem bizonyos kérdés fölött, arról is vitázni fognak, hogy a Czuczor nevet hogyan hangoztattuk mi: Csucsornak, Szuszornak vagy Kukornak-e? A belépő tanár azonnal észrevette e fölirást, aztán kezébe vette — nem a skutikát, arra nem volt neki szüksége, hanem a krétát s elmosolyodva jegyezte a fölírás alá: De arról nem fognak vitázni soha, mert bizonyos, hogy a ki a föntebbit írta, se nem kaki, se nem szaszi, hanem csacsi! S többre nem volt szükség, mert a tréfálkozónak elég büntetés volt, hogy társai gúnyosan kinevették. Nem is írt többé tréfálkozást senki

erre a fekete táblára. Tanítványai nagyon szerették s midőn végkép meg kellett tőle válniok, nagy fáklyás zenével tisztelték meg.

Becsületének meghurczolása miatt Czuczor sokat bánkódott s a királyhoz kérvényt intézett, maga ellen szigorú vizsgálatot kérve. Ez azonban elmaradt, maga is visszakerült a tanszékre, melytől megfosztották; de békét állandóan csak akkor hagytak neki, midőn a főkancellári székbe magyarabb érzésű gróf ült: Mailáth Antal. Azontúl nem lehetett e szerzetes-költőben üldözni a lelkes magyart.

Tudta ő, valamint mások is, kivált közeli rokona: a szintén benedekrendi Jedlik Ányos, a physika egykori híres egyetemi tanára, hogy ki volt a nemtelen vádaskodó. A kit egyezőleg emlegettek, Czuczornak egykor tanára, világi pap, utóbb egyetemi rector magnificus s a Helytartó Tanács előadó tagja volt. Részemről óvakodom nevét kiejteni a kegyelet ez órájában, midőn egy nemes szívről emlékezünk. Különben is nem az a szomorú, hogy találkozott ily titkos föladó, mert szolgaságot kívánó kormányzatok idején anyagi érdekből hamar akadnak fondor följelentők és alacsony kémek. Elszomorítóbb az, hogy magas kormányzésekben ülő magyar úr kapva kapott ily nyomorúlt vádaskodáson. Ez ejt szégyenfoltot arra a különben lélekiemelő korra, melyben irodalmunk és reformtörekvéseink egyre erősültek. És ha csupán nagyjainkra tartjuk méltónak a visszatekintést, a harminczas éveket bizvást is nevezhetjük régi jó időknek. Virradt, haladtunk! Sohasem volt különben olyan teljesen jó idő, melynek rossz jelenségei ne lettek volna; valamint nincs, nem volt és nem is lesz olyan egészen rossz idő, melyben ne léteznének eszmények, melyek felé törekedni és eszmék, melyekért hevülni, küzdeni a jóknak ne volna érdemes. Ennyiben lehet a történelem különféle időszakaszaira alkalmazni a Berzsenyi szárnyas igéjét, melyet ő tulajdonképen az emberi élet hamar múló szakaszaira irt: «Minden kornak van istene!»

Az íróknak, mint láttuk, a harminczas évtized sem volt még valami nagyon jó idő. Bizonyára jobb jött utána, míg a fájdalmas, hosszú visszaesés után jóvá lett a mostani korszak. De van egy, mit a hajdani szűkebb irodalmi életből valóban irigyelhetünk: az önzetlen barátság áldozatkészsége. Akkor is volt ellenszenv, mely a «genus irritabilé»-t heves vitákra,

olykor személyeskedésre ragadta; de a kik nemes frigyre szövetkeztek, azoknak izzó lelkében a barátság is valóságos szenvedélylyé vált. Pedig a nemzeti ügyeket még jobban szerették, mint egymást és önmagokat. Ebből eredtek az irodalmi nagyok altruismusának oly egymást követő példái, minőket hatalmasabb nemzetek irodalomtörténetében sem találhatunk. Nemcsak Czuczor örvend, midőn a *Zalán futásának* fiatal költője az ő epikai művét egyszerre elhomályosítja, maga Vörösmarty is két kézzel emeli a kezdő Petőfit, s mikor utóbb besúgják neki, hogy ez nála nagyobb költőnek mondogatja magát, a különben is valótlan mendemondára a legnagyobb nyugalommal feleli: se baj, nem is szeretnék úgy halni meg, mint a nemzet első költője. Petőfi meg elragadtatott költeménnyel üdvözlí, mint nála nagyobbat, a *Toldi* íróját. Majd a *Toldi* írója hajol meg tisztelettel Madách Imre előtt, midőn ennek ismeretlen művét: *Az ember tragédiáját* e Társaság körében bemutatja.

És a baráti hűségnek is hol találjuk meghatóbb képét, mint Toldy Ferencznél, e különben oly óvatos természetnél, midőn nemcsak az üldözött Czuczor bajainak elhárításában fárad csüggedetlenül, hanem a vasba vert Czuczor szenvedéseit is iparkodik — mennyire lehet — enyhíteni, noha ily pártfogás akkor saját jólétének kockáztatásával járt.

A hat évi üldöztetés után Czuczor már csak ritkán kapott kedvet költői munkásságra. Pihenni azonban nem tudván, fordítgatott. Schmidt Kristóf *Bibliai történeteit* adta ki nyelvünkön és Sparks Jarednek a nagy polgár és hadvezér *Washingtonról* írt életrajzát. Majd mindinkább bele mélyedt szótári dolgozatokba s a Helytartó Tanács fölszólítására Vörösmartyval együtt készített gondosan iskolai nyelvtanokat.

Forduló pont életében megint, midőn az Akadémia 1844-diki nagygyűlése őt választja meg, mint ki a magyar nép szókincsét nagy mértékben ismeri, a megindítandó *Nagy Szótár* szerkesztőjének, egy nyelvtudós barátjában segédet is adván hozzá. Ezentúl Czuczornak — mint Toldy mondta — ez lesz a családja, melyért él és dolgozik. Csak mikor a forradalom bösz zivatara kitör, nem tud irogatni a láztól. Féltette nemzetét, mely szentesített törvényeit védte és fölháborodott a föllázadt nemzetiségek hálátlanságán, melyeknek az új törvények nagy jogokat adtak. Boszúsan gondolt a betört és

betörni készülő seregre, melynek hadurától eredt a fenyegetett törvények szentesítése. Nagyon élénken újúlhatott meg benne saját szenvedéseinek keserve is, mert hisz az szintén a zsarnoki önkényuralomtól származott. Másfelől az egykori hősköltőt föllelkesíté a fegyverre kapott honvédek nem egy vitézi ténye. Ki tudna ilyenkor szómagyarázatoknak élni? A benedek-rendiek köréből utóbb kiszivárgott életrajzi adat szerint: néhány lelkesült ismerőse szemére lobbantá azt is, hogy lantja mint némúlhatott el ilyen időben, midőn a költők kötelessége harcra buzdítani a nemzetet.

Akárminth történt: ideges izgatottsággal írta meg a *Riadót*:

«Sikolt a harci síp, riadj magyar, riadj!»

Hogy a lelkesítők közé állt: természetes. Mindig a fajszereget híve, olykor rajongója volt. A hogy az *Augsburgi ütközet* végződik:

«Nem jó bántni magyart, mert vérrel védi hazáját»,

ugyanaz a riasztó intés hangzik, csak hogy a gyűlölet és bosszúsomj szilaj hevétől fölszigázott hangon, a forradalmi ének üvöltéséből is:

« — — — — Csatára magyarok!

Fejére vészhalál, ki reánk agyarog!»

A kitörés ádáz hangja mutatja, hogy milyen hatalmas volt az a vihar, mely e különben derült kedélyű férfit is ennyire kiforgathatta sarkaiból. A versben olyan bösz jelzők fordulnak elő, hogy még a dr. Zoltvány Irén pannonhalmi szerzetestől nagy buzgósággal szerkesztett, teljes életrajzzal és számtalan jegyzettel ellátott könyvben, a nem rég megjelent *Összes költői művekben* is e költemény három szava ki van pontozva s csak egy attól távolra helyezett jegyzetben vannak betűk szerint kiírva.

Ez a költemény nem is magát a költőt jellemzi, hanem az idő hazafiúi lázát. Barátai, kiknek megmutatta, elszörnyedtek, féltve ez áldott ember életét. Ő maga nem félt semmitől. A *Kossuth Hírlapjában* kívánta kiadni, melyet egyik legjobb barátja: Bajza József szerkesztett. Ez, a balkövetkezőkre gondolva, le akarta beszélni a közzétételéről. Aztán

halogatta kiadását, emlegetve Windischgrätz herceget, ki már közel jár a fővároshoz, hogy annak ura legyen. Czuczor azonban követelte a közlést. És aztán megfélekedett magáról, akkor sem hagyva el Pestet, midőn a magyar kormány és országgyűlés Debreczenbe menekültek. A *Riadó* költőjét elfogták és hadi törvényszék elé állították, mely lázítás és felségsértés czimén hat évi börtönre ítélte, vasba vert kézzel és lábbal.

Hogy élete megmaradt: Windischgrätz gyóntató paterjének: a német Mayer Ágostonnak köszönhető, ki bizonyára nem a magyar költő, hanem a katolikus szerzetes megmen-tésében fáradt. Maga a herczeg meg volt győződve és az elitéltért közbejárók előtt ki is fejezte, hogy ők Czuczorral kelleténél szelidebben bántak, és az bizonyos is, hogy ha a herczeg helyén már akkor Haynau lett volna, ez rögtön főbe löveti.

Toldy Ferencz minden követ megmozgatott, hogy enyhítse keservét s gróf Teleki József által sikerült is kivinnie, hogy legalább nappal vegyék le róla a bilincset, mert csak a nélkül dolgozhatik a *Nagy Szótáron*, melyre pedig a tudományszerző akadémiának nagy szüksége van. A külvilágtól elzárva s a tavaszi hadjárat honvéd-diadalainak sem örvendhetve, irogatott a József-kaszárnya szűk czellájában, melynek ajtaja csak akkor nyílt meg szabadulására, midőn Görgei Arthur ostromló serege bevette Budavárát. Folyt a vér az utczákon s a tavaszi napfényre kilépő költő-szerzetes azzal a hozzá méltó nemes tettel ünnepelte szabadságát, hogy egy csoport császári katona, köztök egy tiszt és a főporkoláb veszendőben forgó életét megmentette a boszúszomjas honvédek szuronyaitól.

Hogy kiszabadulása mily nagy örömet okozott a fővárosban, azt eléggé jellemzi az az egy adat is, hogy midőn a nemzeti színház vígjátéki apa-színművésze: az öreg Szentpéteri először találkozott vele az utcán, egész hódolattal borúlt le előtte a kövezetre, a miért az összesereglett néptől nagyobb éljent kapott, mint bármely színpadi jelenete után. De a Czuczor szabadsága nem valami sokáig tartott. A budai császári katonák megmentése sem enyhíthetett a megtorlás szigorán. Mikor a magyar kormány kénytelen volt végkép elhagyni a fővárost, Czuczor megint nem menekült az újabb veszedelem elől s Haynau a fegyverlerakás után azonnal az

Új-épületbe záratta, ahol csak a minden nemes áldozatra kész Toldy Ferenczné enyhített — a mennyire lehetett — sanyarúságán, míg nem — a mitől a fogoly nagyon fázott — kivitték a hazától távol eső Kufsteinba, ahol egyéb sem szolgált vigasztalására, mint az a tudat, hogy egykor ugyanott szenvedt a Martinovics-féle összeesküvésű pör államfogyaként irodalmi nyelvünk reformátora: Kazinczy Ferencz.

A hű barát ott is ki tudta eszközölni, hogy nappal rabláncz nélkül dolgozhassék a *Nagy Szótáron*. Nehéz munka volt ez így, a világtól elszigetelve. Nélkülöznie kellett a szakferfiakat, kikkel eszmecserét folytathatott volna, valamint az akkor nagy lendülést kapott összehasonlító nyelvtudomány új termékeit is. Magányában bő ideje volt kedvelt eszméivel foglalkozni, miközben a fajszeretet rajongásába esett. Ez a rajongás segíthette volna a költőt, merészebb szárnyat adva, de tévedések útjára sodorta a tudóst, valónak hitetve el a képzelődést. Mint előtte Horvát István, úgy hitt ő is a magyar faj és nyelv őseredetiségében. Ez ragadta őket gyökeretlen túlzásra. Egyiket a történelmi bűvárlat, másikat az etymológia terén. Czuczor a jövevényszók idegenvoltában sem volt hajlandó hinni, noha azok kölcsönvétele nem egy nyelvtudós tudta már akkor is bizonyítani. Czuczornak nagy fáradtsággal végzett szótári munkája tehát annyi igazításra, teljes átírássá szorult, hogy ma már egészen új *Nagy Szótárt* kell készíteni. De mert mégis alapvető munka, mely nyelvényag és nyelvtények gazdag halmazát foglalja magában, a sok hiba és hiány mellett is azzal a tisztelettel illik rátekinteni, melyet az ily nagy és nehéz munkák akkor is megérdemelnek, midőn már elavultak. Egy időszak és néhány tudós nem is végezhet be nagyszótári munkát. Sehol ilyenre több időt, fáradságot és képességet nem fordítottak, mint Franciaországban, hol az akadémia folyvást dolgozik rajta, de Littré is szükségét látta, hogy kiadjon másik nagy szótárt, újabban Darmesteter fogott hasonlóba, míg ő a vállalat kiadása közben elhunyván, most e munkát tanártársai folytatják. Teljesen azonban sohasem fog elkészülni, mert mindig munkálni kell rajta, mint a statisztikán.

Midőn akadémiai barátai és tisztelői buzgólkodása következtében, az elhunyt agg nádor még élő özvegyének kegyes közbejárására, Czuczor a rárótt idő eltelése előtt megszaba-

dúlhatott és haza jöhetett, csak a *Nagy Szótár*on dolgozott kitartó hűséggel. A tollat csupán halálos betegsége vehette ki kezéből. A kholera járványa, mely negyedfél évtizeddel előbb a komáromi nehéz betegek és haldoklók közt megkimélte, 1866 szeptember 9-én kiragadta az élők sorából. Az élni maradt kortársak ma is jól emlékezhetnek rá, hogy az irodalmi társaságok és körök tagjai, a tisztelők és jó ismerősök mint könnyeztek és mily nagy bánattal beszéltek róla koporsójánál. Halotti babérkoszorújának leveleiből mindenki igyekezett legalább egyet szerezni. Noha családtalan volt, mégis egy nagy család halottja volt, kinek emlékezetét sűrű emlegetéssel törekedtek föntartani. Barátainak házi körében nagyon sokáig fájón érezték az ő hiányát, nemcsak a társalgószobákban, hanem a terített asztaloknál is, mert a legszeretetremlőbb beszélgetők és adomázók egyike volt. Egyszersmind a legmelegebb szív és a legmegbízhatóbb jellem.

Utóbb is számos ünnepet rendeztek tiszteletére, mert ha irodalmunk egén nem ragyoghat is a lángelme csillagfényében, de a haladásnak, küzdelemnek oly nemes tényezője volt, a minőt hamar feledő idők sem szoktak az enyészetnek könnyen átengedni.

Az andódi ház, melyben született, emléktáblával van megjelölve, épen úgy, mint bronz mellképével és aranyos fölirattal a fővárosi magas épület, melyben hasznos és szép életének utolsó tizenöt esztendejét töltötte, mely diszes épület egykori jó barátjái: Bertha Sándor akadémiai ügyvédé volt, s aztán Brázay Kálmáné, e kitünő magyar polgáré lett, ki Czuczor iránti tiszteletét nemes áldozatkészségben fejezte ki, midőn házára diszes nagy emléktáblát készíttetett s annak fölavatására irodalmi ünnepet rendezett.

A költő és tudós élethű arc képe megvan az akadémia palotájában, zord rabbilincse pedig a Kisfaludy-Társaság ereklye-tárában. Ezt a kufsteini bilincset azért hozta haza, hogy egy jellemző költemény kíséretében Toldy Ferencznének adja át, hála jeléül a fogság idején tanúsított nemes, áldozatkész részvétért. A fenkölt szellemű nő harmincnyég éven át őrizte ezt magánál, mignem — már mint az egykori hű barát özvegye — engemet tisztelt meg azzal a bizodalommal, hogy adjam át e Társaság ereklyéi közé, hol hosszú ideig megmarad, mint egy erős magyar lelkű költő szenvedésének és

egy nagyon kietlen idő sivárságának emléke. Átadásakor ez asztalnál alkalmam volt elmondani a hozzá fűződő bús és kegyeletre méltó adatokat.

Pannonhalmának lelkes szerzetesei is a hazafiság büszkélkedésével törekedtek egykori társuk emlékezetét fõntartani. Onnan kerültek ki újabb életírói, múltja adatainak serény gyűjtõi és onnan eredt az *Összes költõi mûvek* legújabb és legteljesb kiadásának rendezése is. Gyõr városa pedig most készül egyik nagyobb utcáját az õ nevével ékesíteni.

Ekkép Czuczor Gergely nincs elfelejtve. A tartósan élõ hálát meg is érdemli, mert negyvenhárom esztendõn át, nehéz viszonyok közt, gyarapította irodalmunkat a költés virágaival és a tudomány gyümölcseivel; mert törhetetlen magyar lélek tekintetében az elsõk és legerõsbek közé tartozott, s mert eszméiért, elveiért annyit kellett túrníe, szenvednie, a mennyi örömet és jutalmat érdemelt volna.

Ily nemes alakra bizonyára jól esik a jóknak kegyelettel gondolni, hisz úgyis az emlékezés az egyedüli lelki kapocs, mely az élõket még összefűzheti az elköltözöttekkel. Valahányszor a szeretet melegével emlékezünk rólok: mintegy újlag velõk vagyunk!

VADNAY KÁROLY.

A SZERENCSE FIA.

Regény.

Harmadik közlemény.*)

XIII.

Ritka szép enyhe nyári este volt augusztus végén, a választás napján. Reggel óta úgy zsidongott az Aranyossyék háza mint a méhkas, ki-bejárt a sok ember, de most este felé csöndesebb lett. Az urak mind elmentek a helység tulsó oldalára, a hol a választás folyt, most már vége felé. Csak egy-két ember iddógált a ponyvasátor alatt, melyet az udvaron fölállítottak, mert a szobákban már nem fért a sok vendég, meg egy kis friss levegő jól is esett az urak forró fejének.

Ilyen nagy napon mindenkinek fő a feje, ámbár a választás eredménye már reggel óta nem volt kétes, most pedig már bizonyos. Csak Aranyossy Katinka kötekedik Berényi Kálmánnal:

— Fél, úgy-e?

Pajkos jókedvű reggel óta. Az anyja meg is szólítgatja:

... Az a lány, az a lány. Mi lelte ma azt a lányt?

Ámbár nagyon jól tudja, hogy mi lelte és cseppet sem haragszik érte, csak hát épen mutatni kell:

Ejnye, Katinka, Katinka!

Katinka letépett egy pár georginát s viráglevelekkel dobálta Berényi Kálmánt. Arra Berényi Kálmán sem maradt

*) Lásd az előbbeni közleményeket a *Budapesti Szemle* 289., 290. számaiban.

adós, ő is tépett virágot s dobálta Katinkát. Olyan szaladozást tettek a kertben, hogy kipirult bele mind a kettő.

— Gyerekek - utasítaná rendre Aranyossyné, ha szót fogadnának.

Azonban ő nagyságának be kell menni, nem maradhat itt tovább. Most teszik újra a kalácsot a kemenczébe, meg a lepényeket, hogy frisset adhassanak a vacsorához. Azt kell megnézni Aranyossynénak.

A libák, csirkék, pecsényefélék is sokáig elfoglalják ő nagyságát, úgy hogy egyhamar nem jöhet vissza. Utasításul azonban meghagyja :

— No most már ne hanezurozzanak. Honatyának nem való az. Te is gondolhatnál arra, Katinka.

— Ohó, még nem választották meg --- nevetett Katinka.

A mama bemenet közben még hallotta félig-meddig, hogy valami fogadást kötnek. Ha megválasztják Berényit, hát ő kap Katinkától valamit; ha pedig nem választják meg, akkor ő ad Katinkának.

— De mit? --- kérdezte Berényi Kálmán,

— Hát mindegyik azt, a miről gondolja, hogy a másik örülni fog neki -- mondta Katinka.

S olyan pajzán mosoly lebegett az ajkai körül, hogy nem lehet tudni, mi történt volna, ha épen akkor vissza nem tér a választás helyéről egy pár úri ember s be nem zörget a kert rácsán :

— Kálmán, kitzútték a zárórát.

Vitte volna el magokat az ördög - gondolja Katinka.

De nyájas arcot kell mutatni, örülni kell, hogy no lám milyen hamar vége lett. Mennyi a többség?

--- Négyszáz kilenczvenhat idáig --- feleltek az urak; -- de még lenne több is, csakhogy most már minek tovább szavazni? Amazoknak nincs már senkijök.

--- No mikor kapom meg, a mit ígért? --- súgta Berényi Kálmán kigyúlt arczzal Katinkának.

A szép leány szeme is villogott, úgy felelt kötekedve :

Még nem bizonyos.

Még valóban nem volt bizonyos. A gönczieknek nem sok biztatás kellett volna, hogy egy kis parázs verekedést kezdjenek s mire az a szakasz katona rendet csinál, akkorára már megugrott a választási elnök s csak a széttépett rongyait

szedik össze a választási jegyzőkönyvnek. Aztán újra kezdenek majd előlről az egész korteskedést.

De az utolsó órában Sággy Miklós összezördült az öreg Korláth Józsisal:

— Bátyám az oka, ha meg fogok bukni. Erőszakoskodott, mindenkit elidegenített tőlem.

— Engem ne okolj, te pávakakas, a ki azt sem tudod, hová lépj kevélységedben fakadt ki az öreg. Ugyan ki szavazna rád? Az én kedvemért szavazott, a ki szavazott, a magad emberségéből össze nem tudtál volna szedni egy tucatra valót.

Azzal hátat fordított a párfogoltjának, az meg kiment, befogatott, meg sem várta a választás végét s nagy haraggal eltávozott.

Akkor jöttek a kortesvezérek Korláth Józsihoz:

— No, nagyságos uram, mi lesz már most?

— Bánom is én — felelt az öreg úr; — menjenek haza s hagyjanak engem békében.

Arra aztán ki merre látott, ment szanaszét.

A másik táborból csúfolódva kiabáltak utánok. Látták, hogy oszon el a kertek alatt a Sággy Miklós négylovas kocsija. A kevély Sággy Miklós nem maga hajt, ott húzódik meg a hátulsó ülésen. Ni, mintha most erre tekintene. De nem lehet bizonyosan mondani, mert már alkonyodik, homályosodik.

Ő sem láthatja szétoszló hadát, sem az ellenfél diadalmas tombolását, de az ordítást, a nagy éljenzést bizonyosan hallja s büszke szívét mardoshatja, hogy így kell neki visszavonulnia egy Berényi elől.

Aranyossy Sándor szinte megsajnálja. Valami olyan furcsát érez, mintha árulás számba menne, a mit ők ezzel a szegény Miklóssal elkövettek. Különösen ők. De hát a főispán akarta, az asszony zaklatta, ő nem tehetett másképen. Ő megüzente Miklósnak:

— Ne bolondozz.

De ha az nem hallgatott rá.

Ha mégis föllépett. Most ott van köztök a halálos harag. S az ember nem bizonyos effelől a Berényi Kálmán felől sem.

Az éljenek riadása megreszketteti a levegőt. Az emberek olyanok a nagy lelkesedéstől, mintha mind részeket volnának! Bár nem sötétedett még be teljesen, fáklyákat gyújtanak s

hömpölyög az emberáradat az Aranyossyék háza felé, a helység tulsó végire.

— Csak ordítsatok, bolondok, csak ordítsatok - dörög az öreg Korláth Józsi s behúzódik házának legbelsőbb szobáiba.

Nyugodjék most már bele, édes apám -- vigasztalja Pista. Kálmán nagyon szép levelet írt, tele tisztelettel apa iránt, sajnálja, hogy mint ellenfelek álltak szemben, de reméli, hogy apa most már kezet nyujt, hogy újra megkössék a békét, a barátságot.

Nekem ne add ide -- tolja el magától a levelet az öreg; - én nem akarom elolvasni, én nem akarok tudni róla semmit. Nekem ne kínálgassa a barátságát.

Lassan tovább hömpölyög a sokaság. A fáklyák vörös es fénye izzadt arcokra, villogó szemekre világít. Torka szakadtából kiabál mind, csóválják a fáklyáikat, lengetik a zászlókat. S mennél közelebb érnek az Aranyossyék házához, annál nagyobb a riadalom.

Ott kint állnak a tornáczon az urak, a hölgyek. Az urak a kalapjaikkal, a hölgyek a zsebkendőikkel integetnek. A megválasztott képviselő föláll egy székre s onnan beszél az udvarra betódult néphez.

Minden második szavába belezúg a rekedt éljenzés. Nem értenek belőle semmit, de az mindegy, azok a szépen csengő szavak még fokozzák a lelkesedést. A szónokot magát is elragadja heve. A haza, a haza . . . ugyan kinek ne forna föl a vére arra a szóra, hogy a haza? S a mint látja maga előtt a föllekesült sokaságot, körülte a jó barátokat s egy szép leány ragyogó szemeit, azt gondolja, hogy ennél nagyobb boldogság már nem is lehet a világon. Csak beszél, beszél, míg a jó barátok jobbról is, balról is nem nógatják:

— Hagyd már abba.

Akkor abbahagyja. Szorongatják a kezét, ölelgetik, a ki csak hozzá fér s ő olyan boldog. Hátha még azt a szép leányt is úgy megölelhetné, mint a jó pajtásokat vagy az elérezékenyedett öreg paraszt embereket?

Egy darabig ez a gondolat forog örömtől mámoros fejében. Aztán ismét lefoglalja a haza, a politika. Erre is arra, is kell felelnie, a mit kérdezgetnek tőle.

Lassanként sikerült a kortesvezéreknek kituszkolni a

népet az udvarról s visszavezetni a tanyára, az alsó korcsmába, a hol folytatják az ivást. A főbb embereket, bírákat, esküdteket, más afféléket itt tartották Aranyossyék vacsorára s leültetik az urak mellé a ponyvasátorba.

Ott folyt a dáridó, de komolyan, ünnepélyesen. Az öreg parasztok nagy tisztességgel ülnek az asztalnál s minden fölköszöntésre bólingatják a fejeiket : helyes. Minden helyes volt nekik ma s komolyan, csöndesen éljeneztek.

Fél tizenegy óra tájban a háziasszony azt mondta, hogy no most már nekik elég a koczingtatás s intett a leányának, hogy keljenek föl.

-- Csak még egyszer — könyörgött Berényi Kálmán.

— No hát még egyszer, mama — szólt a leány is.

Még egyszer koczingtattak s még egyszer találkozott a fiatal ember s a fiatal leány pillantása.

Aztán fölkeltek a hölgyek. Berényi Kálmán kezét csókolt Aranyossynénak s aztán . . . jóformán maga sem tudta, mit csinál . . . kezét csókolt Katinkának is. Az asszony elmosolyodott. A fiatal urak is észrevették.

Most már a férfiak magok maradtak, de a cigány csak tovább húzta s a pohárköszöntgetés is tovább folyt.

A tornáczon megállt Katinka :

— Mama, szeretném még egy kicsit hallgatni a cigányzenét. Nem vagyok egy cseppet sem álmos.

Az anyja megengedte. Ő maga bement, Katinka kikönyökölt az oszlopos tornáczon s onnan hallgatta a zenét.

A ponyvasátor néha meglibbent. Egy-két fiatal úr, a ki nek már nagyon melege volt a sátor alatt, kijött az udvarra sétálni ; de oda nem láttak, a hol Katinka volt a tornáczon. Egy nagy lombos hársfa eltakarta.

Most megint meglibbent a sátor, Berényi Kálmán jött ki a szabad levegőre. Megtörülte zsebkendőjével a homlokát, aztán egy kissé legyezgetve magát, föl-alá kezdett sétálni, bizonytalan lépésekkel, mint a ki a világosságról egyszerre a sötétségbe jön.

Katinka azonban jól látta minden mozdulatát. Az ő szeme már hozzá szokott a sötétséghez, a mely nem is volt csak olyan félsötétség. Egyszerre látta, hogy erre irányozza lépteit a tornác felé. Talán itt akart megpihenni egy kissé.

Vagy talán észrevett engem? — gondolta a leány.

Megrezzent s egy kis remegést érzett az első pillanatban: de nem ment el, ott maradt. Ha teljes világítás mellett látta volna most Berényi Kálmán, hát láthatta volna arczán azt a diadalmas mosolyt is.

De nem látta, csak mikor fölment azon a pár lépcsőn, mely ide fölvezetett, akkor bukkant egyszerre rá. Olyan zig-zugos öreg épület volt ez az Aranyossyék háza. Három helyen is volt följárat a tornácra s ott, a hol Katinka az oszlop mellett könyökölt, ott épen beszögellett az épület, úgy hogy az a rész teljesen árnyékban maradt. Berényi Kálmán csak akkor látta meg a leányt, mikor majdnem bele botlott:

-- Katinka!

A leány pajkosan nevetett, de elfojtva:

-- Csöndesen legyen, mert majd ad nekünk a mama, ha észrevesz bennünket itt.

A fiatal ember, kit a sok bor, a mai diadal, az ünnepeletetés, a szép leány varázsa, minden elkábított, megragadta a leány kezét:

-- Katinka, édes Katinka!

— No mit akar? — incselkedett a leány. — Ereszsze el a kezemet. Mondtam már, hogy csöndesen legyen.

Ám az ifjú nem eresztette el a lány kezét, még a másik kezét is megfogta.

— A mibe fogadtunk, azt akarom. Adja meg, a mit ígért.

Hát mit ígértem?

— Valamit, a minek örülni fogok.

Honnan tudjam én, hogy maga minek örül? — incselkedett tovább a leány.

— Nem tudja? Hát megmondom. Ennek ni.

S már abban a pillanatban forró csókja ott égett a leány arczán.

Kálmán, az nem járja — tiltakozott a leány. — Nem abba fogadtunk, hogy én kapok magától, hanem hogy maga kap én tőlem valamit.

— Hát adja meg -- viszonzá a neki hevült ifjú s forró lehellete már ismét a leány arczát érintette.

Most ereszsen el — toporzékolt Katinka. — Semmit sem adok. Érti?

De a két kezét nem húzta vissza s az arczára, ajakára sűrűn hullt a csók.

- Kálmán - susogta elhaló hangon s az ajakára tapadt ajkat már ő is visszacsókolta.

Ott csókolóztak egy darabig az oszlop mögött az árnyékban, aztán Katinka hirtelen kiszakította magát a Kálmán karjai közül:

- Ohó, hát már ennek soh'se lesz vége?

- Soha — viszonzá Kálmán szenvedélyesen.

De már csak az üres levegőt ölelhette át. Katinka eltűnt.

XIV.

Bölcs ember volt az, a ki kitalálta, hogy mindenre aludni kell egyet. Mikor jó későn, majdnem délfelé fölkászolódott az ágyból Berényi Kálmán, nagyon kaczenjammeros állapotban sínlődött. A tegnapi nap izgalmai s az egész éjtszakai ivás megviselték. Rosszul is aludt, nyugtalanul, úgy érezte, mintha folyvást a fülébe muzsikálnának. Még most is, mikor már fölébredt, zúg mind a két füle; a nagy bögő duruzsolását hallja szüntelen.

Aztán eszébe jut az a csókolózás a tornáczon s már nem tölti be olyan gyönyörűséggel a szívét. Abból még baj is lehet. A leányok néha kikotyogják a mamáknak azt is, a mit nem kellene. Nem szeretné, ha ezek az Aranyossyék sarokba szorítnák. Az ember nem mondhatja nekik, hogy csak tréfált, nem lehet tréfából ölelgetni, csókolgatni úri kisasszonyt.

A házasságra pedig még semmi kedve, arra még ráér. Minek adná oda oly hamar ezt az arany szabadságát? Hiszen csak most kezdődik az igazi gyöngy élete. Aztán ha már választani kellene, hát volna más is, a kit választhatna. Hiszen szép leány ez a Katinka, szép leány, de Iaczkó Gizihez, hej, ahhoz még sem mérhetni. És úgy hiszi, hogy csak szólnia kellene, hát azt is megkaphatná. Azt is, a ki nem kacsingat senkire, nem csókolózik senkivel az oszlop mögött a sötétben. De hát miért sietne úgy a házassággal? Ugyan miért?

Ámde, hogy szabadul innen? Mit mond Katinkának? Szeretné, ha már távol volna; messziről könnyebb az ilyen dolgokat elintézni. Hiszen csak most ép bőrrel kikerüljön innen, nem is látják egyhamar Aranyossyék.

Mialatt lassan, piszmovva fölöltözik, folyton csak ez

forog az eszében. Fél, hogy tegnap sok olyan szamárságot mondhatott Katinkának, a miből hurkot keríthetnek a nyakába. Ez az Aranyossyné elszánt asszonynak látszik s megsérteni sem akarná őket Berényi Kálmán. Nem, a világért sem. A pártelnökét, a kinek annyi halálával tartozik. Az nemtelen-ség volna s a Berényi Kálmán egész lelke csupa nemes indulatokkal van tele. Nagyon sajnálja azt a tegnapi szeleburdiságát. Ma már nem cselekedné. Nem, semmi szín alatt.

Ejnye, de megsavanyodtál - szólította meg Csánky Gyuszi, a ki egy szobában hált vele s a ki még ma egy szavát sem hallotta.

Berényi Kálmán mentegetőzött. Fáradt a tegnapi nap után.

- A mennykőt! - kiáltott Csánky Gyuszi; - fáradt vagy? Hiszen csak mi lóttunk-futottunk, te itt ögyelegtél egész nap Katinka körül. Hát abban fáradtál ki?

Berényi kedvetlenül folytatta öltözködését. Hát már Csánky Gyuszinak is szemet szúrt, hogy tegnap annyit legyeskedett Katinka körül? Bizonyosan beszélni fognak róla. Azt fogják mondani: komisz fráter, bolondította az Aranyossyék leányát, azzal hálálta meg, hogy az a szegény Aranyossy Sándor annyit fáradozott érte s hogy haragba keveredett miatta a legjobb embereivel, Ságly Miklóssal, Korláth Józsival.

Czudar állapot ez ilyen nemes lelkű ifjúnak, a ki szeretné, hogy róla csak jót mondhassanak. S a Katinkával való mai találkozás is aggasztja. Nem tudja, mit csináljon. Szeretné, ha nem kellene itt maradni ebédre. De már késő az idő, dél felé jár s Csánky Gyuszi is azt mondja:

Hová a mennykőbe mennénk már most?

És Aranyossyék sem eresztenék. Hát maradni kell, kompromittálni kell magát még jobban, oda kell ülni az asztalnál Katinka és kis testvére Emma közé s hallgatni a Csánky Gyuszi megjegyzéseit:

— Nini, két testvér közt. Tudod, mit jelent az? Völegény leszesz még az idén.

Arra egy gyöngéd kezecske az asztal alatt megszorítja a Berényi Kálmán kezét. Azt pedig viszonzni kell s abból az első kézszorításból lesz második is, meg harmadik is és itt nincs sem oszlop, sem éjjeli sötétség, a mi eltakarná ezt a bizalmaskodást a mama szemei elől.

Hát így vagyunk? - - gondolja magában Aranyossyné, de úgy tesz, mintha nem venne észre semmit.

Csak a férjének mutatja őket szemének egy pillantásával, mikor fölkeltek az asztaltól s egy kuczkóban leültek ketteskén. Most már megint ragyognak a szemeik s kipirult az arcuk. Eloszlott a Berényi Kálmán délelőtti lélekfurdalása s megint bátrabb lett.

Csánky Gyuszi azonban már befogatott s Berényi Kálmánnak is menni kell. Aranyossyék sem tartják illendőnek, hogy tovább marasztalják. De mikor búcsúzásra kerül a dolog s már mindnyájan kifelé mennek, Katinka még beszalad a másik szobába:

— Várjon, valamit kap még tőlem — szólta oda Berényi Kálmánnak.

Berényi utána szaladt. Katinka egy rózsát hoz s a Berényi attilájára tűzi:

— Itt van, a mit ígértem.

— Hát a hozzá való? — kérdezi merészen az ifju.

— Azt már elvette tegnap — felel a leány pajkos nevetéssel.

Az ifjunak azonban az nem elég.

— Minden órának leszakaszd virágát — idézi a költőt s már átölelte a leány derekát.

— No ha nem lehet magától másképp szabadulni — szólta a leány kedves duzzogással — hát nem bánom, de csak egyszer, egyetlenegyszer.

S oda nyújtja piros ajkát, aztán a szoba tulsó végibe szökik:

— A többiért majd eljöhet máskor.

— Katinka — hangzott már akkor a mama kiáltása — mit beszélgettek olyan sokáig?

— Csak egy rózsát adtam Berényinek — szólta Katinka.

A mama gyanakodva nézett rájuk, nagyon ki voltak pirulva. Csak nem a rózsától van? De szólni nem szólt. Majd csak akkor szól, ha Berényi Kálmán eljön.

Mert hogy most már nagyon rövid idő múlva eljön, abban nem kételkedett többé Aranyossyné.

No ezt megcsiptük — gondolta magában.

A két fiatal úr fölült a Berényi Kálmán kocsijára, a Csánky Gyuszié úgy jött utánok üresen a kocsissal. Mikor a

kapun kiértek, még visszanéztek s látták, hogy két fehér kendőt lobogtatnak utánok a tornáczon.

— Csinos leány ez az Aranyossy Katinka — szólt Csánky Gyuszi.

— Gyönyörű teremtés — viszonzá Berényi Kálmán.

Még a búcsúcsók melege égette ajkát s egy pár perczig ismét az kóválygott fejében: nos ha elvinné az ember? Ezt gyönyörűség volna csókolgatni.

Nagy lelkesedéssel beszélt Csánky Gyuszinak Katinkáról:

Micsoda remek leány! Csupa jókedv és pajkosság sugárzik ki a szeméből. Milyen kedves minden mozdulata. Milyen beszédes az arca! Mikor nevet, mikor rád néz. Milyen finom, piczi a keze, a lába. S milyen multság vele beszélni!

— Te elvehetnéd — szólt Csánky Gyuszi. — Úgy hiszem, Sággy Miklóssal most már vége mindennek.

Berényi Kálmán nem felelt rá. A házasság emlegetése egyszerre leszállította az égből a földre. Nem, házasodni még nem akar. Csánky Gyuszinak azonban nem szól arról. Minek szólna? Hirtelen átugrik a beszélgetéssel másra, a lovakra.

— A helyett az ostorhegyes helyett szeretnék másikat.

— Én tudnék neked egyet — mondta rá Csánky Gyuszi — olyat, hogy a menyasszonyi czugba is beillenék.

Megint másfelé terelte a beszédet Berényi Kálmán:

— Egyébként most talán így hagyom. Úgysem viszem föl a lovakat Pestre.

— Igaz — szólt Csánky Gyuszi — hiszen még a házad sem épült föl; hová vinnéd a menyasszonyodat?

Berényi Kálmán ajkait harapdálta. Már ismét a menyasszonyát emlegeti ez a Gyuszi?

— Sok víz lefoly még addig a Tiszán — szólt, megsuhogtatva ostorát.

De Csánky Gyuszi nem értett egyebet az alatt, csak azt az időt, míg a ház fölépül s nem gondolta, hogy ő alaptalan pletykát terjesztget, mikor arról beszél, hogy Berényi Kálmán el fogja venni Aranyossy Katinkát.

Gyorsan hire futott az egész vármegyében, mert az ilyen hírt kapva kapkodják az emberek egymástól s viszik tovább. Itt leszólják egy kicsit, amott csodálkoznak rajta, a harmadik

helyen már azt mondják, tudták előre, megmondhatták volna előre.

Így jut el a hír Kassára, a hol nagy megdöbbenést okoz egy igen előkelő házban. Tarnayné született Hidvéghy grófnő ő méltósága vagdalja ott földhöz a különböző crémek, puderok és más szépítő szerek tégelyeit. A komorna örülhet, hogy az ő fejéhez nem repülnek. Ő méltósága már összetörte az elefántcsont legyezőjét, melyet egyenesen Japánból hozott neki egy sorhajó-kapitány, ki még Miksa főherczeggel járt ott. Egy pompás régi csipkét is összetépett, melyet gróf Hidvéghy Ludmilla udvarhölgy kapott még a múlt században Mária Terézia királynétól.

Ilyen idegesnek nagyon régóta nem látta ő méltóságát a komorna. Ilyen talán csak akkor volt, mikor hat évvel ezelőtt azzal az olasz gróffal vége lett az ismeretségnek. Vagy talán akkor sem. Mert az olasz grófnak nagyon alapos okai voltak arra, hogy az ismeretséget félbeszakítsa; de ennek a hálátlannak, mi oka lehet ennek, hogy megházasodjék? Oh azok az Aranyossyék soha sem tették volna meg őt képviselővé, de még egy szalmaszálat sem lendítettek volna a dolgán, ha ő méltósága gondos keze nem készíti elő az utat.

— Mindent nekem köszönhet a nyomorult, mindent — sziszegte a grófnő.

Sok hálátlan emberrel volt már dolga Tarnaynének, de ez a csalódás minden eddiginél fájdalmasabb. Mert szörnyű ám az, mikor egy negyvennégy éves immár erősen hervadozó hölgy nagy buzgalommal fonogatja a gyöngéd szálakat, melyekből életének ah! talán utolsó idyllje fog szövődni s akkor jön a hire, hogy egy szeles, kaczer fiatal leány széttépte azokat a szálakat.

Ő méltósága reszket az ingerültségtől. Hát az ő idylljének vége! Vége, mielőtt még elkezdődött volna?

És az a legrettenetesebb, hogy mielőtt még elkezdődött volna.

XV.

Bodnár bácsi épen a kaszinóból jött. Ott hallotta a nevezetes ujságot s nagyon megboszankodott, mert ő még eddig

bizott abban, hogy Berényi Kálmán elveszi az egyik Laczkóleányt.

— Hát van esze annak a fiunak — mormogta magában — hogy a hamis gyöngyöt választja, mikor itt van két igazi drága gyöngy?

Boszankodott Laczkónéra is. Nem érti, hogy miért nem iparkodott az az asszony megkaparítani ezt a fiatal embert. Bezzeg más anyák iparkodtak ám, van is látatja. Hát nem halálos vétek volt az Aranyossyék kezére eresztteni ezt a Berényi Kálmánt?

Hiszen Bodnár Mihálynak mindegy: neki legföljebb az a haszna lett volna belőle, hogy odafönt Pesten lett volna valakije, a ki egy jó szót szól az érdekében, meg itthon is nógatja a főispánt, mert ez a Simánszky Albin olyan rokon, hogy ez ugyan egy lépést sem tesz a rokonáért, még inkább kineveti:

— Ugyan minek volna magának az a Ferencz-József-rend? Hát különb ember lesz, ha az ott fityeg a kabátján?

De Simánszky Albinnak könnyű beszélni, mikor ő báró s nincs szüksége a Ferencz-József-rendre, ám az ilyen közügyekben fáradozó derék ügyvédnek jól esnék, ha legfelsőbb helyen is figyelembe vétetnének érdemei.

Már az öreg Hornyák városi tanácsnok is kapott Ferencz-József-rendet, a takarékpénztár igazgatója is kapott, szeretné tudni Bodnár Mihály, miért ne kaphatna ő is? Csak volna valakije, a ki a dolgot mozgatná. A mágnás urak rútot kihasználják az ő szolgálatkészségét:

— Nézze, csak Bodnár . . . tegye meg, kedves Bodnár . . . maga utána járhatna, kedves Bodnár . . .

Mind afféle bizalmi dolog, a miért expenz-nótát sem lehet küldeni a méltóságos uraknak; ő érte pedig senki sem tesz semmit.

— Ugyan akaszszon föl magának egy cottillon-ordót, ha olyan nagyon szereti, aztán rá fogjuk, hogy a sziámi császári naprend első osztályú csillaga — tréfál vele Simánszky báró.

Már előhozni sem meri Bodnár Mihály ezt a szivbeli ohajtását, a mágnások oly lelketlenek; de ha volna valakije, hát azt hiszi, nem kerülne semmi nehézségbe. S ez a fiatal Berényi, a ki csupa szivesség, ez épen arravaló lett volna.

Most képviselő, pertu lesz a ministerekkel, együtt vacsorálnak, pajtáskodnak, az ilyen ember könnyen kieszközölhette volna. Milyen jó lett volna, ha elveszi valamelyik Laczkó-leányt, barátság, rokonság révén, valami bizalmas perczen, teszem azt vacsora után, meg lehetett volna szólítani.

De ennek most már vége, Aranyossyék elragadták előlük Berényi Kálmánt s ennek mind a Laczkóné oktalan gőgössége az oka. Ilyen vőt elszalasztani! Ilyen fényes jövőjű fiatal embert, a kiből még Isten tudja, mi lehet! Főispán lehet, minister lehet, szörnyű nagy úr lehet.

Hát bizony erre gondolni cseppet sem volt kellemes Bodnár bácsinak. Annyira elvette ez az ujság a kedvét, hogy nem is maradt ott a kaszinóban kártyázni, a hogy szokott, hanem elsietett onnan s egyenesen Laczkóék felé indult, hogy elmondja a hírt Laczkónénak. No örülhet neki, ha tetszik.

A mint így siet tipegő lépésekkel a kis gömbölyű ember, hátulról valaki a vállára teszi a kezét.

Megfordul s Berényi Kálmán áll vele szemtől szemben.

— Jó napot, Bodnár bácsi. Ne siessen olyan nagyon. Azt hiszem, mindakettőnknek egyfelé visz az útja.

— Nem ismerem az öcsém uram útjait — viszonzá Bodnár bácsi fanyar udvariassággal. — Öcsémuramnak sokféle visz az útja.

— Csak nem haragszik, Bodnár bácsi? — szólt a fiatal ember, a ki vidám volt, ragyogó jókedvű.

— Már miért haragudnám? — felelt Bodnár bácsi. — Sőt inkább örvezek, nagyon örvezek. Gratulálok, öcsémuram, sok szerencsét kívánok.

— Köszönöm, bátyám.

Vidáman mosolyogva nyujtotta kezét a fiatal ember. Bodnár bácsi elfojtott boszúsággal rágcsálta a bajuszát:

— Csöstül hull a boldogság öcsémuramra. A képviselőséghez mindjárt ráadásul egy szép menyasszony.

A fiatal ember nevetve rázta a fejét:

— No, no, még nem jutottunk odáig, Bodnár bácsi. Nem is tudom, kit szánt nekem?

A pohos kis ügyvéd megvakarta a füle tövét:

— Én? Már mint én? Hogy én kit szántam öcsémuramnak? Hiszen nem kérdezik azt éntőlem. Oszt mire való titkolózni? A verebek is arról csiripelnek már a fákon.

— Hát akkor a verebek olyasmiről csiripelnek, a miről én magam semmit sem tudok.

— Nem? Hát nem volt meg a jegyváltás?

— Álmodták azt.

Az ügyvéd kétkedve nézett a fiatal emberre:

— Hát igaz lelkére mondhatja öcsémuram, hogy nem?

— Igaz lelkemre én — erősítette Berényi Kálmán.

— No lám, lám, mit ki nem találnak az emberek — csóválta a fejét Bodnár bácsi.

Azonban még mindig gyanakodott egy kicsit: hátha mégis? Hátha csak tagadja?

— Laczkóékhoz készült öcsém uram?

Oda. Gondolom, bátyám is?

— Nincsenek otthon a leányok, kimentek Pethesékkal a Bankóra. A nagynénjöknek, Pethesnének ma nevenapja van.

Ejnye azt sajnálom — szolt Berényi Kálmán s lát-szott az arczán is, hogy igazán sajnálja. — A napokban már Pestre megyek. Szerettem volna elbúcsúzni.

Bodnár bácsinak egy okos gondolata támadt:

— Tudja mit, öcsémuram? Még csak öt óra délután. Menjünk ki, lepjük meg őket.

Előre tudhatta ugyan Bodnár bácsi, hogy ezért az okos gondolatért ki fog kapni Laczkónétól. Fanny bizonyosan nem eresztette volna ki a leányokat Pethesnével, ha sejtheti, hogy ilyesmi történik. De ki tehette volna föl Bodnár bácsiról, hogy efféle csíny is kitelik tőle?

Berényi Kálmánnak csak egy szó kellett, rögtön kész volt rá. Visszafordultak a vendégfogadóba, Kálmán befogott s nemsokára repült velök a négy ló a Bankó felé.

Az olyan kis mulatóhely, a hová a kassaiak talán már ős idő óta kijárnak. Ilyenkor azonban a nyár végén, mikor már itt-ott a falevelek is sárgulnak, nem igen jönnek már ide az emberek. Csöndes volt az erdő, zajtalan, madárdal sem verte föl a megritkult lombok csöndjét.

Pethesné, a ki rajongott a természet szépségeiért, de csak úgy, ha szép tiszta porondos sétautakat csináltak neki hozzá, egyre föl-fölkiáltott:

— Milyen gyönyörű!

Majd meg a leányokra kiáltott:

— Ne menjeteK a fűbe, nedves lesz a cipőtök.

De sem a két Laczkó-leány, sem Pethes Ilonka nem igen fogadtak szót. Ez az erdei levegő mintha kissé megvadította volna őket, szaladoztak s keresték az őszi virágokat. A hideg, büszke Laczkó Gizi is mintha jobban fölmelegedett volna, mint egyébkor. Összefogózkodtak s még tánczra is perdültek így hármasan.

— Nézze, öcsém úram, nézze — mutatta Bodnár bácsi lelkesedve Berényi Kálmánnak, mikor leszálltak a kocsiról s befelé indultak az erdőbe.

A fiatal embernek pedig nem sok lelkesítés kellett. Könnyen hevülő lelke, vidám kedélye, veleszületett nyájassága amúgy is hamar elragadták. Tüzes volt, mint a jóvérű paripa. A gyors vágatásban idáig megtett út még jobban fölhevítette. Az a beszélgetés is, a mit az úton Bodnár bácsival folytattak, hozzájárult. Bodnár bácsi egész úton a két szép Laczkó-leányt magasztalta:

— Az aztán igazán szerencsés embernek mondhatná magát, a ki azok közül az egyiket megkapná.

Most, hogy a fák közt megpillantotta Berényi Kálmán a fiatal leányok világos színű ruháit, pezsgő vére szinte kergette előre.

— Öcsém uram, öcsém uram, ne olyan szaporán — nyögött a kis pohos ügyvéd, a kinek kurta lábai nem bírták ki a versenyt a fiatal emberrel.

De magában örült rajta. Így, így, helyes, a fiatalságnak úgy illik, ha tüzes. No most vagy soha. Hej, ha Bodnár Mihály volna ott a Laczkó-leányok helyén, ő tudná, hogy kell az ilyen arany fáczánt úgy megfogni, hogy soha többé el nem repül.

Ma minden oly kedvező. Pethesné nagyon jóindulatú néni, a ki megörül ennek a véletlen találkozásnak; Laczkó Anna és Pethes Ilonka pedig okos leányok, a kik hamar megértik, kinek a kedvéért jött ki Berényi Kálmán s előre eresztik Gizivel. A nap már lefelé megy s olyan aranyos fényt hintenek a rézsut jövő sugarak. A tisztásról szétterjed a levegőben a friss széna illata. Olyan költői ez a szép este s olyan bájosak a leányarcok a lemenő nap aranyos fényében. Különösen Gizi. Micsoda remek teremtése az Istennek!

Bodnár bácsi gyönyörködve nézi. Milyen fölséges egy pár ez a leány meg az a fiatal ember. S mialatt bőségesen tartja szóval Pethesné, a szeme ott van szüntelen rajtok.

Vajon mit beszélnek most? Az arcaikból, a mozdulataikból próbálgatja kitalálni.

Látja, hogy mind a kettőnek ragyog az arca. No most, most bizonyosan megértik egymást. Hiszen világos, hogy az ég is egymás számára teremtette őket.

Egy nagy bükkfa mellett álltak épen. Berényi Kálmán bele szúrta kis zsebkését a fa kérgébe.

— Mit csinál? — kérdezte a leány.

Föl akarom jegyezni ezt a napot — szólt a fiatal ember.

A leány nem kérdezte, hogy miért, csak elpirult és le-sütötte szemét. A máskor oly büszke Laczkó Gizi oly meghatott, oly elfogódott volt ma. Oh, ez a nap bizonyára emlékezetes lesz az ő életök történetében. Ez a nap, mely minden kétségnek végét szakítja. Bár nem fordult elő köztök semmi nyilatkozat, a Berényi Kálmán lángoló tekintete mindent elmondott, mélyebbre hatón, mint azt szóval elmondhatni.

Akközben oda jött a másik két leány is és kíváncsian nézte, hogy metszi be a vén fa kérgébe Berényi Kálmán az év-számot, a hónapot és a napot.

Pethes Ilonkának csintalanul megvillant a szeme s odahajolt sűgva a Gizi füléhez :

— Ez a ti eljegyzési kártyátok ?

Laczkó Gizi nem felelt, csak még mélyebben elpirult.

— Leányok, leányok, esteledik, megyünk már haza — kiáltott akkor Pethesné.

— Csak még egy kicsit — könyörgött Ilonka.

— Igen, még egy kicsit — szólt akkor Laczkó Anna is, míg szeméből hirtelen kitörülte a két kiszökkenő könny-cseppet.

Giza nem szólt, csak csöndesen, némán lépdelt a férfi oldalán, a kiről azt hitte azon este, hogy immár egész életén át az ő oldalán fog járni.

Egy darab idő múlva újra megszólalt Pethesné :

— Leányok, most már igazán megyünk.

— Még egy kicsit, mama, még egy kicsit maradjunk, olyan szép itt kint — esengett Pethes Ilonka.

S annak a fiatal párnak, a kik ott mentek előttök, a leálynak is, a férfinak is úgy rémlett, mintha ilyen szép este még soha sem lett volna a világon, ilyen ragyogó rózsaszin-

ben még soha sem áldozott le a nap s ilyen varázslatos bűbája még soha sem volt az erdőnek.

Mikor végre a hölgyek eltávoztak s az urak is fölültek a kocsijokra, Bodnár bácsi így szólt Berényi Kálmánhoz :

— No, öcsémuram ?

— Angyal, valóságos angyal — szólt a fiatal ember elragadtatva.

De többet nem préselhetett ki Bodnár bácsi.

XVI.

Már besötétedett, mire a városba értek. Berényi Kálmánnak gyorsan kellett átöltözködni, hogy a főispán estélyére siessen, nem ért rá hosszasan bibelődni más gondolatokkal.

Egy pillanatig ugyan az forgott az eszében, hogy talán el sem megy, kimentí magát, haza kíséri Giziéket s az est hátralévő részét Laczkóéknál tölti. Nyíltan beszél Laczkónéval s megkéri a Gizi kezét. Hát kaphat ennél szebb, derekabb leányt az egész világon ? Büszke lehetne rá, boldog lehetne vele. Ez aztán nem olyan Aranyossy Katinka-féle leány, ennek a kis körme is többet ér. Ez okos is, szép is, jó is, vagyos is. Mit akar még egyebet ?

De aztán megint fölülkerekedett vonakodása a házasságtól. Minek kötné le még magát ? A szabad embernek vígabb az élete, azt mindenütt tárt karokkal fogadják. Rá ér még megházasodni később is. Bolondság volna ilyen fiatal korában. Még azt sem tudja, mi vár reá. Ha ott Pesten is így szárnyára kapja a szerencse, még valami fényes parthiet is nyerhet, valami bárókisasszonyt, grófkisasszonyt, nem valami alászállt, elszegényedett mágnásleányt, olyat most is kaphatna, hanem valami nagyon előkelő családból valót. Igen bizony, olyat is.

No, no, majd meglátja, nem hamarkodja el a dolgot. Semmi esetre sem volna okosság, ha ő most Laczkóékhoz rohanna. Meg-megvillan ugyan képzeletében a szép leány képe s valami belső hang biztatja : kérd meg, vedd el, boldog fogsz lenni vele ; de mindig leküzdi ezt a sugallatot. Örül, hogy nem mondott semmi olyat a leánynak, a mi lekötne, semmit, a mi visszavonhatatlan volna. Bizonyos, hogy inkább ezt, mint Aranyossy Katinkát, százszor inkább s meglehet, hogy végre

csakugyan rá szánja magát, de most hirtelen mégsem. Az ember eszén járjon, ne vezesse csupán a szenvedély.

Majd megfontolja holnapig. Ma nem maradhat el a főispán estélyéről. Az egész előkelő világ, a melyik már hazajött a fürdőről s nem maradt valahol falun, ott lesz. Holnap lesz a huszártisztek versenye s többen bejöttek a végett is faluról. Nagyon válogatott társaság fog a főispánéknál összegyűlni. Csupa mágnás, katonatiszt, a megyei urak közül alig egy-kettő.

Nagy szerencse ám az és nagy megtiszteltetés, mikor ennyi fényes nevű főúr és főrangú hölgy közt helyet foglalhat Berényi Kálmán és gróf Hidvéghy Oszkár ő méltósága, Abauj vármegye fejedelme, elejébe megy és kezét fog vele:

— Hogy vagy?

Igen, így szólítja, tenek szólítja. Az őseitől öröklött gögben megcsontosodott főúr csaknem úgy bánik vele, mint magához hasonlóval. Igaz, hogy van még egy kis különbség a közt, a mint vele beszél s a mint gróf Csetnekyvel vagy akár a fiatal gróf Zsámboky Ferivel is beszél; de idővel, ha majd sűrűbben jár a főúri körökbe, ha majd mindennapos lesz ott Berényi Kálmán, bizonyára el fog enyészni ez a különbség.

A grófné is szerfölött kegyes és a jelenlévő mágnások mind igen szívesek. Az öreg gróf Csetneky Tibold még karon is fogja. Hja most olyan idők vannak, a mikor nem árt egy kis népszerűség, az ember nem tudhatja, kivel legyen frèret cochon. Alkotmányos világ, szabadság, egyenlőség.

A kegyelmes úrnak mindjárt a nyaktiló jut eszébe, mihelyt kidugják a nemzeti zászlókat s egy kicsit éljeneznek az utczán.

Zsámboky Feri is karon fogja Berényit egy izben az est folyamán; de annak más okai vannak. Atkozottul üldözi a szerencse a fiatal grófit a kártyán, minden pénzét elvesztette.

— Nincs nálad egy pár forint? — szólította meg Berényi Kálmánt.

Zsámboky Ferinek az egy pár forint egy pár ezret jelent. De Berényi Kálmán nem sajnál egy pár ezret sem a barátaitól és ma este különösen bőkezű, ma este mindenre kész. Egész szíve lelkesedéssel van tele. Csillogó képek tűnnek föl képzeletében, mintha látná saját magát fényövezetten, valami

nagyon, de nagyon előkelő állásban. Hallja, a mint a háta mögött halkán beszélgetnek ő róla a főispán és az öreg gróf Csetneky Tibold :

— Nagyon jeles fiatal ember, nagyszerű carrièret fog csinálni.

Ez a főispán véleménye.

— Hja persze, persze, mai nap minden lehetséges, dünyögött az öreg gróf Csetneky.

Büszkén és boldogan mozog e finom előkelő körben Berényi Kálmán. A hölgyek hízelegnek neki. Egy saját rangjokbelivel nem tennék, de egy ilyen alsóbb ranguval épen ez a főúri illem. Mindenki mond neki valami kellemeset, az ilyen fölcseperedett embernek az bizonyára jól esik.

De mindenkit fölülmult szivességben, kedveskedésben Tarnayné.

Maga rossz ember, hát maga nem is jön felém? — pirongatta Berényi Kálmánt.

Nem látszott meg rajta, hogy még néhány órával ezelőtt a körmeivel szerette volna széttépni ezt a hálátlan embert. Most olyan gyöngéden faggatja, hát mi igaz abból a hírből, hogy házasodik? Még az ujjával is megfenyegeti :

— No, no, látja, ilyen jó barátnőjének, mint én vagyok, mindent meg kellene ám vallani.

Sokáig évődik a fiatal emberrel, a ki mindent tagad :

— Oh, magok úgy szokták. Nem lehet a magok szavára adni. De vigyázzon, egyszer megjárja. Tudja a közmondást? Addig jár a korsó a kútra . . . Hát nem igaz? Hát semmi sem igaz? Szép leány ám az az Aranyossy Katinka. Csak a szeme . . . no nekem nem tetszik az a szürke szem. A pisze orrocskája sem. De magának talán az az izlése . . .

— Nem, nekem sem — tiltakozott Berényi Kálmán.

Különben nagyon csinos leány, igazi pikáns szépség — kegyeskedett elismerni ő méltósága; nem csodálnám, ha maga egy kissé belébolondult volna.

— Nem, egy cseppet sem — ismételte a fiatal ember.

Tarnayné tovább faggatta :

— Hát talán Laczkó Gizi, az az ideálja? Oda is szívesen jároгат, tudom.

Berényi Kálmán nevetéssel akarta elűtni.

Nem, nem, így nem szabadul tőlem — szólt Tar-

nayné. — Meg kell tudnom, hogy milyen a maga izlése? Szőke? Barna?

Kaczérkodva pillantott a fiatal emberre s csaknem kiszalta belőle a feleletet:

Hátha azt mondanám, grófnő, hogy nézzen a tükörbe?

Csak olyan üres bók volt, mely abban a pillanatban eszébe ötlött. Nem akart egyebet, mint valami kellemeset mondani. De a mint most reá tekintett, úgy vette észre, mintha valami különös bájt fedezett volna föl rajta. Így lámpavilág-nál, kellően kikészítve elég szép is volt.

Tarnayné a legyezőjével ráütött a fiatal ember kezére:

Nem illik magához az ilyen beszéd. Ez csak Löwentritt kapitánynak való.

Berényi Kálmánt elragadta a szelesség:

Hát nem hisz nekem?

Tarnayné csábítón mosolygott:

Vigyázzon, mondtam már: addig jár a korszó . . .

Hej addig, igazán addig, míg elérkezik az az oktalan percz, hogy az ember nem tudja már, mit cselekszik. Mert ha tudná, nem udvarolna úgy ennek a kimázolt képű dámának s nem volna oly büszke rá, hogy karját nyujthatja neki, hanem hagyná Löwentritt kapitánynak s a hadsereg utána következő daliáinak.

A katonatisztek most is helyt álltak volna. Eleinte erősen versenyeztek is Berényi Kálmánnal, de mikor meggyőződtek, hogy ez idő szerint a favorit ez a fiatal úr, abbahagyták a futtatást s leszereltek. Csak Löwentritt kapitány erőlködött még egy darabig, aztán ő is abbahagyta. A versenypálya győztese elvihette a hölgyek díját.

Diadalmasan tekintett körül s látta a Löwentritt kapitány megnyúlt, haragos ábrázatát. Messzebb nem lát, a hiúság gőze elkápráztatja szemét s eltűnik emlékezetéből a mai nap, az az édes búbáj, mely az erdőn betöltötte egész lelkét.

Csak pár száz lépés, egy utcza, néhány ház választja el attól a leánytól, a kinél dicsőbbet még nem ismert s az a leány talán épen e pillanatban is az ő nevét susogja. Talán épen most nyílt meg büszke szive testvére előtt s talán épen most hajlik a vállára és bekandikál a naplójába:

— Mit írsz, édes Anna?

Szeliden és mosolyogva felel amaz :

— Csak azt, édes, milyen boldog vagyok, hogy téged boldognak láthatlak.

Megcsókolják egymást s hosszasan átölelve tartják.

— Megvallom neked, meg, édes Anna. De lásd, sokáig azt hittem, hogy teérted jár hozzánk. Hiszen te derekabb vagy, okosabb vagy, mindenkép különb vagy mint én. Téged kellett volna neki választani. És azt hittem, hogy te is . . .

— Oh, dehogy ! — szolt mosoly alá rejtve szíve fájdalmát Anna — én soha sem gondoltam. Én mindig tudtam, hogy csak téged választhat. Hogy is lehetne az máskép ? A ki téged lát, hogy juthatna annak eszébe más ?

Éjjél régen elmúlt már s a két testvér még mindig ölelkezve suttogott. Oda át a főispánéknál már oszoltak a vendégek. A szerencsés Berényi Kálmán karjára fűzheti Tarnay-nét, született Hidvéghy grófnőt. Még a kocsiban is helyet foglalhat mellette.

— Ha most Aranyossy Katinka ülne maga mellett, mit csinálna ? — ingerkedett a grófnő.

— De nem cserélném ám el a grófnőt senkiért . . . hizelgett Berényi Kálmán.

— Azt akarja, hogy el is hígyem ? — rázta a fejét mosolyogva a grófnő, mialatt egészen hozzá simult a fiatal emberhez.

És akkor Berényi Kálmán igazán nem tudja, hogy történt . . . Az előkelőség búbája, az erős, bódító parfüm-illat, a melegség, a közelség, a pezsgő . . . Az ember nincs kőből. S mikor a grófnő oda simulva, újra ismételte :

— Elhígyem ?

Azzal felelt, hogy hevesen megcsókolta a cseppet sem vonakodó ajkakat :

— Hiszi már most ?

A grófnő még akkor is ingerkedett :

— Nem tévesztette el az adresset ? Nem másnak szolt ez ?

— No hát ez meg ez, itt a többi — s egész zápor csók következett.

Mit beszéltek, mit nem beszéltek össze-vissza, arra már másnap nem emlékszik. Csak azt tudja, hogy valami bolond igéretet is tett.

Valami lelkiismeret furdalás-féle zaklatja egy kissé. Eszébe jut Laczkó Gizi. Érzi, hogy a mit elkövetett, az olyan áruság vagy mi. Aztán eszébe jut Aranyossy Katinka is. De hát nem azt mondja-e a költő is, hogy minden órának leszakaszdi vi rágát. Aztán később . . . eh, később majd meglátja. A grófnőnek már szavát adta, hogy Buda-Pestre utaznak.

Nem mondhatja, hogy éppen bolondulásig szerelmes volna; de ha az ember gavallér, hát nem hátrálhat meg. Aztán talán még nagy szerencse ez a kis kaland. Másképp ki tudja, nem bonyolódott volna-e bele valami házasságba? Veszedelmesen közel állt hozzá. De most tovább repül, vígan, szabadon. A bölcs nem rak magára bilincseket. Adieu, szép leányok, a viszontlátásig!

Kassán és az egész megyében csodálkoznak azon, hogy ilyen hamar elutazott; hiszen a képviselőház majd csak a hónap végén ül össze. Ámde senki sem gyanakszik, senkinek esze ágában meg nem fordul, hogy miféle fontos ügyek szólítják Berényi Kálmánt ilyen korán Budapestre.

Aranyossyéknak ugyan úgy rémlik, mintha ő előlök szöknék, de nem szólnak. Katinka boszúsan harapdálja az ajkait s fölteszi magában, hogy jövőre óvatosabb lesz és ha mégis csókolózásra kerül a sor, úgy intézi a dolgát, hogy a mama rajta csipje őket.

Még nem mondott le azonban minden reménységről. Még visszatérhet az a semmirevaló. S szorgalmasan vetteti magának a kártyát a cigány asszonyokkal s mindig azt mutatja a kártya, hogy kérő jön nemsokára a házhoz, egy gazdag, szép fiatal ember, a kit ismer a kisasszony. Olyan szent igaz ez, hogy akár meg is mernek rá esküdni a cigány asszonyok.

Laczkóéknál is csodálkoznak a Berényi Kálmán hirtelen elutazásán. Furcsa, hogy még búcsúlatogatásra sem jutott ideje s csak egy névjegy hátrahagyásával végzi el a búcsúzást. Laczkóné maga ugyan teljesen meg van nyugtatva a dolgoknak e fordulatával Most, hogy ez a veszedelmes ember eltűnt innen a láthatárról, talán újra remélheti, hogy vissza jön Korláth Pista s végre mégis csak teljesül az ő régi kedves ohajtása.

Bodnár bácsi azonban mérgelődik. Csúnyaság, a mit ez a Berényi Kálmán művelt. Így eltűnni egyszerre. Nem is érti

Bodnár bácsi, hiszen minden a legjobban indult, csupa öröm volt nézni odakint a Bankón. Igazán megfoghatatlan.

Próbál tapogatózni a bárónál, de a báró sem igen ért többet az egész históriából, mint ő maga. Mert a mit Löwen-tritt kapitánytól hallott, az bizonyára csak sületlen beszéd. A kapitány dühös, hogy Tarnayné itt hagyta a faképnél, de ne beszéljen Simánszky bárónak olyan badarságot, hogy megszöktek Berényi Kálmánnal.

— Lárifári. Kell az ördögnek már az a Tarnayné.

Egyébként mit törődik azzal a báró, hogy hová ment, miért ment el Berényi Kálmán? Neki soha sem tetszett az az ember. Ő kilátta belőle, hogy csak olyan csélesap fráter:

— De maga, Bodnár, maga persze nem lát tovább az orránál.

— Hiszen kérem, meg mertem volna rá esküdni — csóvalta fejét az ügyvéd.

Báró Simánszky Albin fitymálón vonogatta a vállát:

— No ugyan nagy szerencsétlenség. Az az ember úgys előbb-utóbb nyakára hág a vagyonának.

Csak az a boszantó, hogy ebből az egészből ő 'méltóságának nem jutott rongyos ötszáz forintnál több. Most már nincs mit várni, az arany fáczán elrepült s egyhamar nem kerül vissza Budapestről, ott fogják megkoppasztani.

VÉRTESI ARNOLD

VASÁRNAP.

Fényes, nagy boltban sűrög a lányka,
Nyájas, mosolygós, de haloványka.
Kenyérkeresve napestig ott van
Örök mozgásban, erős robotban.
Hetenként mégis egy napra zárnak —
Édes vasárnap!

Hölgyek be büszkén biccentve jönnek,
Ám az urak mind csalfán köszönnek,
Amazt megszokta, emez nem sérti,
Neki vevő csak, ha nő, ha férfi.
Egy kis alázást nem néz nagy kárnak,
Hisz van vasárnap!

Akad hölgyek közt volt ismerőse ;
Nem árult mindig a boltban ő se !
Az apja úr volt, meghalt szegényül ;
Anyácska nem varr, mióta vénül,
A kis testvérek kenyérre várnak —
S jobbra, vasárnap.

Köznap a boltban, kit környez bőség,
Megnagysádozza volt ismerősét ;
De szombat esttől, ha a bolt zárul,
Valamit vél ám ő is magárul.
Úri lány ismét — s szíve túlrad —
Egész vasárnap! . . .

Csinos kalapban megy a misére,
Csendes boldogság száll a szívére ;

A melyért harczat hétköznapi vijja,
Nincs a családnak semmiben hija!
Hat napig mégsem hiába fáradt,
Itt a vasárnap! . . .

Templom után, ha szép az idő is,
Egész családdal kirándul ő is.
Lomb alá gyepre ozsonnát visznek,
Sokat nevetnek, ott isznak-esznek.
Mignem leszálnak az esti árnyak —
S elmúl vasárnap.

Egy vendég úr is tart velök néha,
Vidám a kedve, komoly szándéka.
Első segéd már s esdekel régen :
«Legyen, kisasszony, a feleségem !»
Nemet nem mond rá, no, de még várhat
Sok, sok vasárnap !

Mert hátha közben jön jobb szerencse,
Hogy őt a boltbul végkép kimentse !
Valami úr, mint apa volt hajdan,
S mint mama, úrnő lehet ő majdan.
Régi közmondás: várt lány kap várat —
Egy szép vasárnap.

Nem, édes lányka, csaló ez ábránd.
Tiszta legedből, vigyázz, alá ránt !
Úrnői rangra te már ne számíts,
Ilyen hű szívet tovább ne ámits.
Csak, míg a munkát nézed mentsvárnak,
Víg a vasárnap.

Feledd el végre uri lány voltod',
Szeresd e boltost, becsüld a boltot!
Szükségben itt várt kenyér s tisztesség,
Te neked más már jól nem is esnék,
Mondj igent bátran, illetek párnak —
Pünkösdi vasárnap.

KOZMA ANDOR.

A HAZA.

A múlt nagy városa zsarátnokká égett,
 S az otthonavesztett, szétzúllt zsidónépet
 Győzedelmes Titus martalócz csapatja
 Üldöző útjában ölte, fosztogatta.
 S kit az életrabló szablya megkiméle,
 Elvonszolták rabul Kréta szigetére.

A legyőzötteknek, otthonuktól távol,
 Elszakadva nőtől, gyermektől, baráttól :
 Csillagtáborával a sugárzó mennybolt,
 Lomb, virág, madárdal — minden idegen volt !
 Az öreg szülőföld emlékei gyakran
 Fölrajzottak fényes, bűvös álmaikban,
 Föltüntek a halmok, a fürtös olajfák,
 Hol fejöket édes pihenésre hajták,
 Látták a romokat, hol a Szekrény állott,
 Kiszálltak a sírból a hősök, királyok,
 Csobogott a vad bércz gyöngyös zuhatagja,
 Susogtak a pálmák, halkán hívogatva . . .
 S távol otthonukból egy kosárnyi földért
 Átadták az aggok az utolsó fillért,
 Csakhogy, majdan örök nyugovásra térvén,
 Álmukat álmodják a szent haza földjén.

Végre egy aggastyán, arczát fölemelve,
 Szóltott :

«Örök forrás Jehova kegyelme !
 Mint egykoron Mózeszt, im, ő küldött engem,
 Hogy szenvedő népét jobb sorsra vezessem !
 Jelt adok, s előttem utat nyit a hullám,
 Két magasba szökő hegygyé tornyosulván,
 S hova szívünk, lelkünk vissza-visszajárdal :
 Szép hazánkba térünk tenger medrin által,

Fényes Kánaánba, hol fiaink várnak!»
Mindannyian hittek szózatot szavának.

Másnap, midőn a hold nyugovásra hajlott,
A bús hontalanok, követvén az aggot,
Nagy, tömör sorokban vészes útra keltek.
Halkan megállottak a sötét part mellett.
Jelt ad az aggastyán, mélyen leborulva.
Nem oszlik a hullám. Int a vezér újra.
Zárt, rideg a tenger. Az agg nem habozva,
Szent, erős reménynyel nyomul a habokba.
A morajló tenger összecsap felette.

És társai bátran, hátra sem tekintve,
Napkeletre tartván szóttanul, nyugodtan,
Kövétték a sírba nagy, tömör sorokban.

MENDÉS CATULLE után, *franciából*

BOGDÁNFY LAJOS.

KERESZTELŐ JÁNOS.

Némi megvilágításul Sudermann H. *Johannes* című tragédiájához.

Az emberiség történetének a legfönségesebb, drámaiságában a legmeggrázóbb, jelentőségében páratlanul álló epochájához szándékom a nyájas olvasót elkalauzolni. Azon időponthoz, a melyen a világtörténelem óramutatója mintha egyszerre megállott volna, jelezve, hogy innentől új időszámításnak kell kezdődnie, mértékeül azon új, eszményien emberi művelődésnek, a melynek most nyilott meg időtlen időkre a forrása.

Mint mikor a hosszú, a sejtelmes éjtszakát áttöri fényével a virradat. A magas horizonton csak az egyetlen hajnalcsillag tündököl még, keleten uralkodói pompájában kél föl a nap. Ez a fölragyogó nap a názáreti Jézus; az a lehanyatló hajnalcsillag pedig az ő hírmondója: Keresztelő János. S a negyedik evangelium írója nem kevesebb költészettel, mint a történet lélektanából merített philosophiával téteti e hírmondóval e classikus vallomást: «Annak növekednie kell, nekem pedig alászállanom» (János ev. 3, 30.); hiszen mi más a hajnalcsillag rendeltetése, mint hogy örködjék, ragyogjon, míg megjön várvavárt szerelmese, a nap — és aztán a boldogságtól reszkető kéjjel fölolvadjon ennek fényében . . .

Valóban az ó-világ elmúltának és az új világtársadalom föltámadtának e nagy, e classikus fordulóján úgy állnak ott a Keresztelő János és a názáreti Jézus alakjai, mint két nagy világtörténeti eszmének fönséges megtestesültjei: az egyik maga az ember eszményi lényege után áhító vágyakozás, a másik a valóra vált emberideál. Nem csoda azért, hogy valaki csak e classikus epochának tanulmányozásába merült, első sorban is e két nagy világtörténeti alak viszonyával igyekezett tisztába jönni; lett légyen e kutató czéhbeli theologus, mint egy Strauss vagy egy Neander, egy Renan vagy egy Didon; avagy lett légyen az a theologusok czéhén kívül álló philo-

soph író, mint például a modern Németország legkiválóbb realista költője, Sudermann, kinek *Johannes* című tragédiája épen napjainkban járja be a színpadokat és hazánk legelső ily műintézetében, a Nemzeti Színházban is nem rég volt a bemutatója.*)

A tragédia, mint másutt, úgy nálunk is csak félsikert aratott. Hogy miért? Ennek okát egyik előkelő drámai kritikusunk így foglalja össze: «Nem igazi dráma ez és nem is mysterium. Valami elegyítése a kettőnek, de belőle a dráma erős cselekvénye és a mysterium áhítata és naivsága hiányzik».

Csakugyan így van. A Sudermann Keresztelő Jánosa, bárha tragikus, maga épen nem tragédiai hős. Erősebb tragikai erő lüktet még a műnek egy tulajdonképen csak — hogy úgy mondjam — a tragédiai fatum kedvéért szerepeltetett alakjában, Saloméban, a szép, a büszke, a szenvedélyes fejedelmi leányban, a kinek — tudjuk — a való történetben (Márk ev. 6, 17—28.) annyi csupán a szerepe, hogy egy születésnap vendégség alkalmával Heródes előtt tánczol és ettől, anyja Heródiás tanácsára, jutalmul a Keresztelő János fejét kéri, a mit meg is kap. Mily virtuozitással megrajzolt jellemet alakít e leányból Sudermann, és valóban, mindvégig igaz psychológiával. A forróvérű leány, a kinek ereiben a buja Heródeseknek és fajtalan anyjának, Heródiásnak féktelen vére lángol, a férfi jellem fonságének, s nyilván még inkább a nyers férfierőnek láttára szenvedélyes szerelemre lobban Keresztelő János iránt és kéjszomjas vágygal üldözi őt.

«Nézd, fűszerekkel szerzék lakomát,
Lábod szandálfa illatosítja,
Övem megoldva vártam reád,
Hárfázva, dalolva, te szívemnek ifja!
Jer, oltsuk e lángot,
A mely bennem lobog, — jövel!
Ha szívemet megbántod,
Vigyázz, gyűlölni fog! — Jövel!» (II. felv. 7. jelenet.)

Az istenitélet profétája természetesen sajnálkozó undorral utasítja el őt, akárcsak a vágyó szerelem néma vallomásait, a lábai elé lopva oda dobott virágot. Csoda-e, ha a megsértett büszke leány, kinek lelkében a Heródeseknek ideges boszúvágya és zsarnoki haj-

*) Váradi Antal fordításában.

lama is öröklésszerű fokozódottságban dühöng, végül is szörnyű bosszút áll és véres hideg fejét kéri annak, a kinek meleg szívért óhajtotta; és a mint kívánsága teljesül, a szenvedély psychopatikus kitörésével ragadja föl a véres főt és mint Kund Abigél Arany *Tetemre* hívásában a törrel — szilaj tánczra perdül vele:

«Sáron virága vagyok én — s a völgynek rózsaszála . . . a ki nekem köszönni akar, az letép . . . Nézzétek a fejét!» (V. felv. 9. j.)

Csakhogy ez a táncz már nem a szép, a szerelmes leánynak, hanem a lelki egyensúlyában megbomlott élőhalottnak örült tragikus táncza. A szerelem, a mindenható szerelem, ez a minden emberileg fönségesnek és iszonyúnak mozgató elvét tevő szenvedély a bűne, védelme és tragikus végében megdicsőülése.

Azonban térjünk vissza magához e tragédia főalakjához és keressük az okot, a miért irónknak e tragikus végű profétát valódi tragédiaihósszé tennie nem sikerült. Ez okot én abban látom, hogy a vezérlő drámai gondolat, a melynek az egész művön, hősünk minden cselekedetén végig kell húzódnia és a melyből a tragikai katasztróphának is ki kell fejlődnie, nem az ő lelkéből fakad és árad ki környezetére, ellenkezőleg e körből szívárog — hogy úgy mondjuk — cseppenként ő belé; bukását sem valójában ez idézi elő, hanem egy egészen kívül eső ok, tudniillik a megvetett Heródes-leánynak daczos szerelme.

Az a vezérlő drámai gondolat pedig, a melynek végül a nagy tragikai összeütközést kell fölidéznie: «a Keresztelő messiási hite és reménysége». Nos ebből a gondolatból meg lehetett volna a Keresztelő János tragédiáját csinálni. De nem a Sudermanntól követett úton, a kinek hőse önmagával, élethivatásával, prophetiájának céljával sincsen tisztában, és a ki az erőnek és gyengeségnek, az erélynek és ingatagságnak oly visszás egyvelegét képviseli, hogy nem a tragikai fönséget megillető hódolattal, hanem csak a vergődő lélek iránt való szánalommal tudunk reá tekinteni.

* * *

Ki is ez a Keresztelő János és milyen az ő viszonya Jézushoz — Sudermann szerint?

Megtudjuk mindjárt a tragédia előjátékában, a hol maga a Keresztelő, az őt körülserglő csodaéhes nép ismételt faggatásaira: «Mondd, rabbi, mikor leszen eljövendő az, a kiről szólasz?» — így felel:

«A Jordán mellett történt. És én keresztetek vala ottan, kö-

vetvén parancsolatját az Úrnak. És körülöttem sokasága gyülekezett a népnek és hitt énnem, holott az én lelkemet emésztette a kétség. Ekkor a sziklák magaslatairól egy ifju szállt alá, egymagában. És az egész nép hátravonult. És a hogy szemeimet hozzá emelém, tudtam, hogy ez ő, mert az Örökkévalónak világossága nyugodott rajta. És mivelhogy megszólított és kívánta a keresztséget, mikép ha egyike volna a bűnösöknek, vonakodám remegve és szólék: avagy nem énnem kellene-e megkereszteltetnem te általad, holott te jössz el én hozzám? Ő pedig felelé: ne légyen most arra gondod, mert úgy kell cselekednünk, hogy teljes legyen az igazság. És én meghajolván, engedelmeskedém neki. És a mint reszkető kezem megkeresztelte, csakhamar kiszállott a vízből, és ime — megnyílt fölötte a mennyboltozat és én láttam az Úrnak lelkét fehér galamb képében lebegni fölötte és az üdvösség világossága vevé körül. És lám, szózat hallatszék az égből, mondván: Ez az én szerelmes fiam, kibem nekem kedvem telt. Én pedig arczra borúltam és imádkozám . . . És elmúlt az én lelkem aggodalma.»

A sokaság, mely tátott szájjal lesi elbeszélését, elnémul ámulatában s idő kell hozzá, a míg magához tér és e kérdéssel fordul hozzá: «És hová lett, a kit ilyen beragyogott az Úrnak kegyelme? Nem tartóztattad vissza?» Mire ő így felel: «Miért sürgettek? Ő jön és megyen, és senki sem tartóztathatja föl őt. Ki tudja, vajha nem ül-e velünk ez órán itt, e körben?» . . . Majd az eljövendőnek nevét tudakolják tőle. «Nevet akartok hát? Halljátok-e a zúgó szelet ott a sziklák között? Figyeljetek rá jól, hogy mit beszél, minekelőtte elrepül . . . Ilyen a név . . . majd itt, majd amott hangzik és nyomtalanul sóhajt el fülem mellett. És én szorongva és imádkozva várok, hogy meghalljam megint. Azért mondom tinektek: ne kívánjatok többet én tőlem, nehogy szétfoszoljon előttem egészen, mint egy álom a kakas szavára.»

Ime, a ki csak egy lélekzettel előbb fönnen dicsekszik, hogy elmúlt az ő lelkének aggodalma, az most szorongva imádkozik, nehogy öröme szétfoszoljon, mint egy álom a kakas szavára: és azóta nyugtalanul bolyong föl és alá Judeában és Galileában, a pusztá zordon szikla magaslatain s a Jordán mély völgyén és keresi a megjött eljövendőt, lelkében teli gonddal, tépelődéssel, aggódó reménnyel.

A messiási várakozások valóságos bolygó zsidója ő, kinek lábanyoma mindenütt, kit lelki benső kétséggel vegyes vágy úz, hajt, az eltűnt látomás, az ismert ismeretlen után, a kiről csak annyit

tud, hogy eljött és eljövendő: de hogy ki és mi ő, az hétpecsétes titok előtte.

Vajon egy ilyen bizonytalan bizonyosságnak miképen egyen-geesse ő, a hírmondó, az útját? Lelkében, igaz, ott él a megálmodott messiási jövőnek oltárszentségképen őrzött képe. A mikor eljön a várvavárt — mint Seregeknek Ura . . . És előtte négy cherubim, pánczélos paripákon, lángoló sarlókkal, hogy mindent, a mi bűnben sarjadzott, learassanak és a mi ellene fölágaskodik, összetaposanak. Homloka körül a hétszínű szivárvány . . . (Előjáték 3. jel.) Aztán, hogy a bűn és az ellenség elpusztul, beáll a nagy, a szent theocratia aranykora, az Izrael igaz gyermekeinek boldogsága — a törvény szerint. Bűn és ellenség pedig egyben az a bitang idumei parvenu-had, a római zsoldból élőködő Heródes-fajzat, a mely Jahve büntető ostoraként ülve a nép nyakán, kiszipolyozza Izraelt, lépten-nyomon meggyalazza a törvényt; egyikök, az utált Antipus tetrarcha épen most azzal mocskolja be a Messiás földerengő korszakát, hogy saját törvényes nejét eltaszítva, bűnös viszonyt folytat a saját élő édes öcsésének nejével, Heródiással és ezt magához törvényes hitvesül, a törvény ellenére, a trónra emeli. Vajmi érthető hát, hogy a midón a méltatlankodó nép Keresztelő Jánosnak hírül adja, hogy a tetrarcha a páskaünnepen nejét Heródiást a szent templomba, az asszonyok előcsarnokába akarja vezetni, hogy ott megmutassa magát a népnek és egyben a papirend hódolatát fogadja: az istenitélet prófétája és azon eljövendőnek útegyengetője maga siet föl Jeruzsálembe, hogy a lázongó tömeg élén ő maga tartson véritéletet a vérfertőző férfi és a házasságtörő asszony fölött. Mert így követeli ezt a mindenkifölött szent törvény. (Mózes III. k. 20, 16.)

Mindez idáig jól érthető és lélektanilag jól motivált helyzet. Ámde a mikor az utált Heródes-pár csakugyan a templomhoz érkezik és csak egy kézmozdulat — és a törvénynek szentsége két bűnös ember vére árán megoltalmazható volna: ime egyszerre csak lehányatlik az a dobásra fölemelt férfikar, a kő gyámoltalanul földre hull a kézből és az istenitélet mennydörgő prófétája tehetetlen bábként áll ott az ámulatában kővé meredt nép élén az uralkodó Heródes-szel szemben. A törvény szentségének hivatott szigorú őre, a próféta, mulasztásával íme maga szegi meg a törvényt — és valóban érthető a szemrehányás, a melylyel a már fogságban ülő prófétát egyik tanítványa illeti: «Annak kellett volna lenned, a ki a tétovázó kezeket a kard markolatához kovácsolja. A te munkádnak

a harag munkájának kellett volna lenni, és te tépelődést és gyengeséget teremtettél abból! . . . Elvettél tőlünk a törvényt, mit adtál helyébe?» (IV. felv. 7. jel.) És mi szánalmasan érthetetlen a csalódlásnak ez elkeseredett vádjaira adott vergődő válasz: «Hogy mi volt az én művem, azt te nem tudod. Tudtam volna én magam, nem volnék most itt!»

Vajon mi okozhatta e lelki meghasonlást? Vajon mi tehetett ott a templom bejáratánál azt az istenitéletet hirdető prófétát egyszerre azzá a tépelődő, gyenge emberré?

A tragédia motivációja szerint — a «szeretet». Főnséges szó! De hát honnan abban az eddig oly kemény próféta-szívben egyszerre ez a szeretet?

Hát épen ez az, a mire már föntebb hivatkoztam. Ez a fogalom: szeretet, a mi prófétánk lelkének teljesen idegen dolog. Nem az ő lelkéből fakad az és árad szét környezetén, hanem — miként említettem — e körből szívárogoz az cseppenként ő belé és teremtí át messiási eszményét, hitét, reményét és ezzel együtt őt magát is egy éjtszakán mássá, mint a mi addig volt, és hozza így meghasonlásba önmagával.

Ott áll a jeruzsálemi piacon, a Heródes-palota előtt, a lázongó tömegben, s hallja, a mint a bele kötni akaró farizeusnak, Amasainak, egy galiléi zarándok odakiáltja, hogy «a törvéynél és áldozatnál előbbre való a szeretet . . .» A farizeus a galiléi ellen lázítja a népet, de a Keresztelő János lelkét megihletti a hallott szó «szere- tet» és megindulva kérdi a galiléitől: «Ki tanított erre téged? A te szivednek ez a tudása, a mely rettentő a maga egyszerűségében, melytől én megborzadok: nem tetőled ered». És a midőn a fölbujtott nép a galiléire veti magát, ő védi meg ezt a saját testével a biztos haláltól: «Vissza ettől az embertől. Annak nevében, a ki eljövendő léssen, el tőle!» (I. fölv. 10. jel.) És aztán a midőn a nép-áradatban a galiléi eltűnik oldaláról, tanítványainak kérő, kérdő szavaira csak a tépelődő kérdéssel felel: «Josafát . . . Manasse . . . úgy-e azt mondta: a szeretet . . .» (U. o. 12. jel.)

Majd estvére egyik tanítványának, a szegény Josafátnak hajlékába tér és a míg ez kifordul, felesége sírva panaszoja: «Lásd, rabbi, te igazán nagy próféta vagy és sokat adtál a népnek, de tőlem, éntőlem és ezektől a kicsinyektől elvettél mindent, a mink volt». A próféta csodálkozva kérdi: «Hogy cselekedhettem én ezt, Jaël?» Mire az asszony kiönti szíve keserűségét. «Lásd, nagy ideje, hogy az uram éjtszakánként hozzád jár a pusztaba, és itt marad a

szerszám érintetlenül és mi éhezünk. De éheznénk szívesen és meghalnánk érte örömet éhen, csak ne fordítottad volna el tőlünk a szívet és ne ragadtad volna magadhoz szeretetét». A Keresztelő szíve nagyot dobban és álmétkodva mondja: «Te is azoknak egyike vagy hát, a kik igyen szólnak: előbbre való a törvénynél és az aldozatnál a szeretet?» (III. felv. 3. jel.)

Az a galiléitől hallott szó tüske immár a szívében. Tartalmával egyáltalában nincsen tisztában. Hiszen csak néhány órával előbb, a Heródiással való nagy jelenetében, a midőn ennek házasságtörését kegyetlen szavakkal veti szemére, álmétkodva tapasztalja, hogy a bűnös asszonynak is egész önvédelme egyetlen szó, a szeretet... (II. felv. 9. jel.) és épen e tapasztalata alapján keserűen oktatja később tanítványait, hogy «a midőn az emberek közé megyen a vétek, a szeretet mezébe búvik legörömetebb». (III. felv. 4. jel.) Meg kell ismernie e bűvös szót és azt, a kitől az származik. Azt a galiléit föl kell keresnie, beszélnie kell vele minden áron. Kiküldi hát tanítványait utána, és ezek végül is a szomorú hírrrel jönnek vissza, hogy megtalálták — de meggyilkolva. A római zsoldosok tanyáján ott fekszik a kövön kiterítve. Mellette a gyilkosa — láncokban. Meggyilkolta pedig Dávid zélóta, mert — úgymond — káromolta az Istent. — A próféta homlokán újabb redő. «Én pedig mondom tinéktek, nem vala az káromlás ő előtte, hanem istenimádás». (III. felv. 8. jel.)

Most már nem tud megnyugodni. Éjjelén maga indul meg, hogy a templom előtti térségen tanyázó idegen búcsúsok között más galiléiak után kutasson, hátha ezektől megtudhat valamit, honnan, kitől ered e szó: szeretet...

Hosszú keresés után végül két galiléi halászra akad; ki is faggatja őket nyomban. «Mondjad te és te másik, hallottatok-e valamit prófétáról, a ki nálatok tanít Galileában?» Az idegenek bizony ilyesmiről nem hallottak. «Olyanról — faggatja őket tovább, — a ki Isten fiának mondja magát?» Emlékeznek már: «Ah, te a názareti Jézust érted?» Most hallja először e nevet; de helyben hagyja, hogy úgy van, mert sejti, hogy most már helyes nyomon jár és kéri a két halászt, beszéljenek el neki mindent, a mit csak tudnak, erről a — Jézusról.

No hát ezek tudnak is érdekes dolgokat. Adják is a szót egymás szájába amúgy istenigazában. A názareti Jézus. Az apját jól ismerik, jámbor, istenfélő ember; de bizony a fiában nincs valami nagy öröme. A helyett, hogy otthon szorgalmatoskodnék és

segítene az apjának, ott jár-kele naphosszat a Genezáret partján s ilyenkor mindig nagy csoportosulás van körötte, a mi a szegény halászoknak bizony nagy baj, mert a parton hemzsegő népet a halak észre veszik és aztán a mélyre menekülnek. Beszélik, hogy holmi csodaerőket is tenne, betegeket is gyógyít, csak az a baj, hogy ezt is szombaton teszi. Aztán a barátaival ugyancsak meg van ám verve, csupa vámszedőkkel és bűnösökkel társalog; no de igaz, hogy komoly ember úgy sem szeret vele közlekedni. Aztán, uram bocsá, mindenféle bolondságot tanít, teszem föl azt, hogy szeressük ellenségeinket. Meg hogy áldjuk azokat, a kik átkoznak bennünket és imádkozzunk azokért, a kik üldöznek . . .

Ez a jelenet sok erővel és színpadai technikával van megcsinálva. (III. felv. 13. jel.) Keresztelő János szomjú lélekkel ismétli a hallott szavakat: «Imádkozzunk azokért, a kik üldöznek?» Mire az egyik galiléi felel: «Úgy hát és még egyéb bolond dolgot is. Azt is . . .» Szava azonban itt megakad, mert hallatszik a kiáltó ór szava: «Virrad Hebron felé!» János, lesve a szót, nógatja emberét: «Miért nem beszélsz?» Mire ez czihelődve felel: «Hogy beszélhessek? Itt a reggeli imádság ideje!» A templomoromról ismételve hallszik a távozó szöszat: «Virrad Hebron felé» — és János nagy sejtelmekbe elmélyedve mormolja: Hebron felé virrad . . .

Ugyanez éjjel még más valamit is megtanúlt. A mint a galiléiak után kutat, egy Mesulémeth nevű öreg asszonyba botlik, a ki éjjel-nappal ott fekszik a kövezeten, várva jöttét annak, a ki eljövendő. Mert el kell jönnie. János az öreg asszonyt megerősíti e hitében és kérésére megmagyarázza neki azt is, hogyan jön el. Mint a Seregeknek Ura, arany vérttel földve, kivont pallossal feje fölött. Ámde Mesulémethnek nem kell ez a Messiás, «mert aranyos vérttel övezetten már annyian jöttek és annyiszor vontak pallost, hogy Izrael vérzik immáron, mint az áldozati barom. És ne legyen ő király. Nem. Mert ha királyok jönnek, a királyokhoz jönnek azok. Mi hozzánk szegényekhez még nem jött egy sem . . .» Keservezen kiábrándító, a mit most Jánosnak hallania kell: «Eredj el idegen, ne foszsz meg az én kis reményemtől . . . Eredj . . . Hamis próféta vagy . . .» (III. felv. 10. jel.)

És Jánosnak most, hogy «Hebron felé virrad», be kell látnia, hogy eddig hamis próféta volt és összetörve maga vallja be magának, épen akkor, a midőn ott áll a nép élén, várva a Heródes-pár vakmerő érkezését a templomhoz: «Az én királyom képe, a cherubim fényében pompázó, hová lett? Hol a hétszinű szivárvány a feje

körül? Hét fáklya égett a trónusa előtt — és én nem látom őket immáron . . .» (III. felv. 12. fej.)

Ezért esik le erőtlenül az az istenítéletre emelt kar: «Annak nevében, a ki engem — tégedet szeretni kész . . .»

Fogságba esik. Heródes ugyan tisztában van már foglyával. Ha annak nevében cselekedtél, a mikor nem vetted reám követet, a ki eljövendő, úgy nem zavarja álmaimat többé a te zsidó királyod: mondja neki csipős, megelégedett gúnynyal. Ámde itt tolakodik közbe Heródiás megbántott asszonyi hiúsága és Salome visszautasított szerelme. Keresztelő Jánosnak tehát vesznie kellett. És lehullott a feje, miután megélte, hogy a tanítványai is egymásután csalódottan elhagyják; és a nélkül, hogy lelke vágyát, örömét, a názáreti Jézust láthatta volna! De megdicsőülten megy a hóhér elé. Épen most érkeznek vissza még megmaradt hú tanítványai és jelentik neki, hogy beszéltek a Jézussal, és tanúi voltak, hogy a vakok látnak, a bénák járnak, a süketek hallanak, a halottak föltámadnak — és a szegényeknek az evangélium prédikáltatik; és elhozták az üzenetet is, hogy «boldog, a ki én bennem meg nem botránkozik». Most hull le teljesen a Keresztelő szeméről a fátyol. «Köröskörül idvezült világosságot érzek lebegni és zúgás veszen körül . . . Trónus szállott le az égből lángoló oszlopokon. Azon ül hófehér ruhában a béke fejedelme. És «szeretet» az ő fegyverének neve és csatakiáltása az irgalmasság. Ime, lássátok, ez a völegény és ezé az ara. A völegénynek barátja pedig ott állván, hallja őt és örvendez annak szaván, a ki eljövendő vala. Ez az én örömem — ime, beteljesült.» (V. felv. 8. jel.)

A többit tudjuk.

Ime a Sudermann Keresztelő Jánosa, ez a gyötrődő, tépelődő ember; a haragvó istenítélet kérlelhetlen prófétája; a ki a szeretet méla accordjával végzi szerepét. A törvény rettenthetetlen pajzsos vitéze: ki maga dobja el fegyverét, eszményét és azóta nem ő maga intézi a maga sorsát, de a sorsa gyúrja, alakítja őt; nem vezet többé, hanem ő vezetetik. Haragvó Illés kezdetben és végül evangelista János. Jelleméből hiányzik épen az a vonás, a mely a jellemet alkotja, a következetes egység: vajon hogyan válhatott volna tehát igazi tragédiai hőssé?!

Pedig a keret, a melybe alakja foglalva, a milieu, a melyben ez mozog, bámulatosan szép, eleven és mindenekfölött való. A csodaéhes, a Messiás-sóvár nép, a mely körötte nyüzsög. A fanatikus zélóta, a ki övében kurta tört rejteget, nyomban legyilkolni kész

azt, a ki a törvényt megsérti. A törvény tudományára és tisztaságára büszke, ravasz farizeus, a ki rárivall a hozzá közeledő beteg-asszonyra, hogy hozzá ne érjen, nehogy megtisztátalanítsa, s egyben az alázatosság mezében közeledik Jánoshoz, hogy ezt körmönfont kérdéseivel sarokba szorítsa és a népet ellene uszítsa. A kegyes polgár, a ki a farizeusi irástudománytól megrontott törvénnyel, legjobb törekvése mellett is, mindig összeütközésbe jön és százczeknek a lelki hangulatát fejezi ki e kifakadásában: «Igazán mondom, üldözöttek vagyunk mi héberek, mint a kutyák; a kit le nem sújt a római, azt lesújtja a törvény.» A sadduceus főpapok, a templom e született aristocrátiája, a kik jövedelmező hivatalaik birtokában, jobb meggyőződésük ellenére, a gyűlölt elnyomó uszályhordozóivá szegődnek, gyűlölet és megvetés tárgyai a nép szemében. A világlátott római katona, a ki undorral néz le erre a «mosdatlan ázsiai népre» és fitymálva gúnyolja egymás közt Heródest, a kinek díszőrsége valójában pedig körötte kémiszolgálatot végez. Az előkelő római legatus, ki leereszkedő udvariassággal érezteti a kapaszkodó tetrarchával értéktelenségét és a Keresztelőt igazi stoikus fensőséggel egyszerűen bolondnak tartja. És végül az alattomos, a gyáva és uralomvágyó Heródes-had — és ezzel szemben a nép közt rejtve lappangó egyszerű nemes lelkek, kiket nem sokkal később Jézus «boldogoknak» nevez (Máté ev. 5., 3. sk.) . . . Valamennyi egytől egyig jól rajzolt alak, hús és vér-életvalóság; csak az egyetlen Keresztelő János, a hős, ő ingadozik szemünk előtt, csak az ő alakja következetlen, zavaros és érthetetlen . . .

Mintha csak a Munkácsy *Ecce homo*ja állana szemem előtt. Mily bravour a milieu megteremtésében és mily szegénység a főalak rajzában. Valóban, úgy vélem, a modern realizmus közös vonása ez, a mely bámulatos hűséggel és igazsággal festi meg a való életet, de az eszmét, a melynek e való élet csak staffageául szolgál, kifejezésre juttatni nincs elegendő ereje.

És csodálatos nemesis: Sudermann e tragédiájában cserbenhagyta a realismusa, mert maga is hűtlen lett realismusához. Nem sikerült, nem sikerülhetett Keresztelő Jánosa azért, mert — mint épen most kiemeltem — a míg tragédiájának minden alakja a való történetből kimetszett életigazság: addig épen a főalakja, maga a Keresztelő, egyenesen fonákja a történeti valóságnak. Költői szabadsága, a melylyel a Keresztelő alakját az evangéliumi történet adataiból megalkotta, messze a realis való határmesgyéjén túl

ragadta őt, idegen talajra, a melyen írói tehetsége nem bírt szokott erejében érvényesülni.

* * *

Ki is hát ez a Keresztelő János és milyen az ő viszonya Jézushoz — a való történet szerint?

E tekintetben az első és legclassikusabb tanúbizonyságunk, igazi koronatanú, maga Jézus, a ki miután a Keresztelő küldöttei nála jártak volna, megtudandók, vajon ő-e az az eljövendő, így szólt a néphez: «Minek a csodájára mentetek volt ki a pusztába, hogy ingadozó nádat lássatok-e, melyet a szél hajtogat? . . . Bizony mondom nektek, hogy nem támadott nagyobb e Keresztelő János. nál az anyaszülte emberek között: ámde a legkisebb a mennyeknek országában nagyobb mégis ő nálánál.» (Máté 11, 7, 11.) Jézusnak e bizonyoságtétele kettős szempontból fontos. Először, mert úgy jellemzi a Keresztelőt, mint kemény, hajthatatlan jellemet, másodsor, mert minden kétséget kizárólag igazolja, hogy a Keresztelő még pusztán ó-testamentomi alak, bárha ott a legnagyobb is (Máté 11., 9.); s így az újszövetséghez, a szeretet evangéliumához semmi köze.

És az isteni Mester e mesteri jellemzését az utolsó betűig igazolja maga a Keresztelő. Jézus még a szülői háznál, Názáretben tartózkodik, a nélkül, hogy bárki csak sejtené is, mi fonséges jövő tervei érlelődnek titkon ott annak a szelid, komoly ifjunak a lelkében: a midőn híre terjed, hogy «a pusztában»*) próféta jár, kel, prédikál és keresztel (Máté 3, 1—2. v. ö. 2, 23.) és a várvavárt Messias jöttét hirdeti. Szigorú, kérlelhetetlen férfiú, kinek jellemét már ruházata és életmódja is igazolja.***) De megjelenésénél, életmódjára

*) Az evangéliumok a helyet közelebről nem jelölik meg, de az egyértelműség, a melylyel a Keresztelőt *ἐν τῇ ἐρήμῳ* léptetik föl, nyilván arra a törekvésre vall, hogy e ténynek a prophetiával való congruentiáját kimutassák. (V. ö. Márk 1, 3. s parall. h.) Minden valószínűség szerint e pusztá alatt a Jeruzsálemtől Jerikó felé eső út hosszában elterülő sziklás vidéket kell értenünk.

**) «Öltözte teveszőr, eledele sáska és erdei méz.» A teveszőr alatt valószínűleg szőrével kifelé fordított tevebőrt kell értenünk. A sáskát a jordánvidéki nép ma is eszi és az olykori sáskajárás így a palæstinai beduinak bizonyos mértékben aratás. Már Mózes törvénye megengedi ez állatok élvezetét (III. Móz. 11, 22.). Állítólag — vajban pirítva izük jó. Rendszerint pörköelve eszik, miután elébb

nál még zordonabb a prédikációja. Szava — istenítélet, mely beállott a világ fölött. Intése egy rövid szó: «Térjete meg!» Argumentuma pedig a főséges kijelentés: «mert közelgett az Istennek országa». Nincs emberi bűn elrejtve, nincs emberi tekintély nagy előtte. A kik hozzá közelednek, kézműveseket, publikánusokat, katonákat mind bűnbánatra szólítja; de legkiméletlenebb a jerusalemi nagytanácsnak, a sanhedrinnek hozzá kiküldött és őt magaigazolására fölhívó tagjaival, a sadduceus főpapokkal és a farizeus írástudókkal szemben, a kiket rettenetes szigorral ostoroz. Mérges kigyóknak, viperafajzatoknak nevezi és mennydörgő hangon szólítja föl őket töredelmes megtérésre, mert im közeleg a bűnök és bűnösök eltiprója, «kinek — úgymond — az ő szórólapátja kezében vagyon és megtisztítja az ő szérűjét; és a mi gabona, azt csűrőbe betakarja, a mi pedig polyva, azt megégeti olthatatlan tűzzel» (Márk 1, 1—8; Máté 3, 1—12; Lukács 3, 1—14.). Csak egyetlen egygyel szemben alázatos, azzal «a ki eljövendő» és a kinek — úgymond — ő még csak a sarúja szíjját megoldani sem méltó. Csodálatos prédikációjára seregestől tódulnak hozzá a népek és a kik aztán a szavára töredelmesen magokba szállnak és megvallják bűneiket, azokat megtisztulások jeléül és egyuttal azon «Eljövendő» közösségébe való fölvétel pecsétjéül, a Jordánba alámeríti. Ezért is lett a neve «alámerítő», «keresztelő». A kik aztán így közösségének tagjaivá — tanítványaiivá lettek, azokat a buzgó imádság és a bőjt asketikus gyakorlataival tartja össze és készíti elő és készül velök maga is azon «Eljövendő» méltó fogadására. A Keresztelő János gyülekezete tehát az első messiási gyülekezet — de még a Messiás nélkül, csupán e Messiás eljövételének hitére alapítva.

És vajon milyen lehetett e messiáshit?

Évszázadok óta, hogy a babyloni vizeknél faagra akasztották hangszereiket, siratván az elesett Siont, a zsidó nép története a folytonos rabság, megaláztatás, a csapások és keserőségek végtelen láncolata. Assyr, midianita, méd, perzsa, görög és római egymásután hajtják őt rabigába és pusztítják el egyik a másik után Jahvének a Móriahton épült templomát, kardélre hányva a híveknek, az igazaknak seregét. A szenvedések e zajgó tengerén Izrael

a fejöket, szárnyaikat és lábaikat kitépik. De meg szokták szárítani is és aztán lisztté törik és pogácsát sütnek belőlök. — V. ö.: Schneller I. bethlehemi ev. lelkész *Kennst Du das Land* című művének 135. és 144. lapjait. Lípese, 1898.

népének egyetlen vezérlő csillaga a prophetia volt. Megtanult szenvedni, mert — prófétái mondták — a haragvó Isten büntetése ez csak bűneikért; de megtanult remélni is, hiszen — ezt is prófétái mondták — Jahve igaz, Jahve hű, és ha betelik a bűnhődésnek kelyhe, ő maga menti meg ellenségeitől Izraelt és a most nyomorékot, a megvetettet uralkodóvá teszi a világ összes népei fölött. Négy száz év óta hallgatnak már a nagy próféták: de hitelők csak növekedett azóta. És minél messzebb estek tőlök, annál közelebb hitték jóslataik beteljesedését, különösen mióta gőgös Pompeius durva léptekkel rontott be a Szentek Szentébe, meggyalázva Istennek dicsőségét, mely ott lakozott. A Móriahton most, igaz, ott ragyog a nagy Heródes-építette fényes templom,* de szemben vele ott sötétlik az Antónia-vár és benne ott leselkedik a római helyőrség, hogy ölyvként csapjon Izrael áldozó gyermekeire, mihelyt szabadságukat követelik. A Sion hegyén, Dávid és Salamon királyok palotáinak helyén meg oszlopos csarnokaiban ott dőzsöl a római procurator, a léha Pontius Pilátus. Magában a szent városban szerte római csapszékek és amphitheatrumok. Sőt — oh fertelem! még a templom csarnokainak falain is ott gúnyolják az igazak hitét a római jelvények és fogadalmi táblák. És hogy teljes legyen a keserűség pohara, a barbár idegen ismételve népszámlálást mer tartani, hogy publicanusai adót zsaroljanak a népből, holott «nincs úr csak Jahve, és nincs adó, csak a templom számára!» És a ki ez ellen vét — a szent Jahve felségjogait bitorolja! Bizonyynal a messiási idők kezdete ez, midőn az ellenség még egyszer és eddig soha nem tapasztalt kegyetlenséggel emeli föl szarvait, hogy a Fölségesnek népét elemészsze; de annál közelebb a Seregeknek Úra! Avagy nem ezt hirdetik-e a szent apokalyptikus könyvek, *Henoch*, *Mózes fölmagasztaltatása*, a *Sybillák*, *Salamon zsoltárai*, a *Jubilaeumok könyve*, melyek mind*) arra tanítanak, hogy előbb jön a rettenetes

*) A messiási várakozások egyik sarkalatos tétele volt, hogy az «Eljövendő» a templomot is régi dicsőségében visszaállítja. Nagy Heródes e messiási hitet akarta ellensúlyozni azzal, hogy a templomot addig nem látott fényében újból fölépítette és a mily számító diplomata volt, nem lehetetlen, hogy ezzel azt a színt akarta fölköltezni, mintha épen ő lenne az a — várvavárt. Azonban sokkal több volt a bűne, semhogy csak egy perczre is hitelre találhatott volna!

***) *Henoch* könyve részben a heródesi időkből; az *Assumptio Mosis* című könyv tíz évvel nagy Heródes halála után; a *Sybillák* Antonius és Cleopatra idejéből (Kr. e. 40 körül); *Salamon zsoltárai*

megpróbáltatás és nyomban a megszabadító Messiás?! . . . Hogy mily nagy fokú lehetett Izrael népének e lelki forrongása, mutatják a folytonos lázadások, a melyek a rómaiak hetven éves uralma óta napirenden voltak és milyenekről az újszövetség is tesz említést (Ap. csel. 5, 36—37; Lukács ev. 13, 1.); mutatja a bethlehemi tömeges kisdedgyilkolás; mutatja az Izrael népének akkori miatványkja, a *Smone Ezre*, a mely ma is imádság-szíjjaikra és ajtófélfáikra van erősítve és a mely szerint mindennapi imádságuk volt: «Hirdesd hatalmas tárogatószóval a mi szabadulásunkat és adj jelt, hogy összegyűjthessük szétszórt testvéreinket a földnek mind a négy sarkáról . . . és térjen vissza a te irgalmasságod a te városodra, Jerusalembre és lakjál te abban . . . és állítsd föl benne újra Dávid trónusát»; igazolják a római írók (Tacitus, Suetonius), a kik szerint «egész keleten elterjedt a régi, általános hit, hogy végzet rendeléséből, ez idő szerint, emberek, a kik Judeából származnak, a viláгурalmat hatalmokban kerítik»; — igazolja maga Jézus, ki az akkori forrongó közállapotot rajzolja csak, midőn elmondva, hogy «sok hamis próféták támadnak, kik sokakat elhítenek» — óva inti a népet, nehogy ezeknek hiszékeny módon fölüljön (Máté 24, 11, 23—26); — és igazolja maga a nép, a mely Keresztelő Jánostól, Jézustól és bárkitől mástól csak jelt kíván (Máté 12, 39. sk.) és lelkendezve fut az álmissiások után, lesve, mint dőlnek össze nyomban a világ oszlopai.

Valóban a messiási hit és várákozás azon kor levegőjében ott lappangott, mint valami névtelen ragály. Abban élt, azt szívta magába mindenki, a ki csak Izraelhez tartozott. És e várákozásban két igen jellemző vonást fődözhetünk föl. Egyik azon biztos meggyőződés, hogy ez a Messiás, kinek hitét a politikai csapások szülték meg és nevelték nagyra, első sorban is politikai szabadítóként fog, mint hatalmas király föllépni (v. ö. Lukács 1, 32, 54, 68 sk.). A másik pedig az a nagyzó ábránd, a mely ezt a tönkrenyomorított maroknyi zsidó népet állandóan fogva tartja, hogy még békóiban is hatalmasabbnak tartja magát az őt leigázó római világhatalomnál; sőt a viláгурalmat, vakmerő bizonyossággal, egyenesen és kizárólag a maga számára követeli.

Páratlanul fönséges látvány ez a világtörténetben!

Pompejus idejéből (Kr. e. 63—48); a *Jubileumok könyve* a Kr. u. első századból: egytől-egyig apokalyptikus iratok, melyek a messiási várákozásokat a legexotikusabb képekben rajzolták — és élesztgették.

Nos hát épen ez volt a Keresztelő messiáshite is. E hatalmas, a Seregek Urának erejével megjelenő, az ellenséget eltipró király volt az ő messiáaszeménye is. Ezért hirdeti a töredelmet és megterét, mert ez volt — a prophetia szerint — a Messiás eljövetelének előfeltétele; ezért tart szörnyű istenítéletet sadduceusok, farizeusok, sőt a hatalmat bitorló Heródesek fölött is, mert immár vége minden türelemnek, minthogy «elközelgett az Istennek országa». Fölveszi a haragot az egész világgal — azért a megálmódott, azért az esengve várt messiási orszáért, mely íme már az ajtó előtt . . .

De hogy ez a haragvó Illés, kinek a Jézustól megállapított «nem e világból való» Istenországában még egyáltalán nincs helye, a szeretetet, e főséges evangéliumi elvet hirdette volna: az nem egyéb, mint egy nagy világtörténeti hysteron-proteron. A legképtelenebb gondolat: keresztyénség a Krisztus előtt!

Ne feledjük, a mit már kiemeltem, hogy az a közösség, a melyet Keresztelő János alapított, messiási közösség volt ugyan, de még a Messiás nélkül. Utazók voltak ők, a kik oly országba váltottak jegyet, a melyről ugyan megalkottak magoknak előre valami képet, de hogy milyen az valójában, arról még csak sejtelmök sem volt. Tényleg a Keresztelőnek a megjelent Messiáshoz, Jézushoz való viszonya nem terjedt tovább, mint hogy Jézust, mint annyi sok mást, de egyáltalában a következendőknek minden sejtelme nélkül megkeresztelte és hogy aztán végül, már fogságából, azon tudakozódó küldöttséget menesztette hozzá: «Te vagy-e amaz eljövendő, *avagy mást várjunk?*» (Máté 11, 4.)

A Sudermann fölfogása e dologban — láttuk — egészen más. Szerinte Keresztelő János mindjárt ott a Jordán mellett fölismerte abban a galiléi ismeretlenben a Messiást, a kin «az Örökkévalónak világossága nyugodott».

Nem akarok e helyen theologiai fejtegetésekbe bocsátkozni és azért mellőzve az e tanulmány keretébe szorosan nem is tartozó érveket,*) csupán arra szorítkozom, hogy e Jordán-melletti keresz-

*) Csak egy-két fontosabb érvet így vonal alatt. Keresztelő János vagy fölismerte ott a Jordánnál Jézusban a Messiást, vagy nem. 1. Ha fölismerte, hát akkor ugyan hogyan bocsáthatta el, a nélkül, hogy legalább a nevét meg ne tudja? Miért nem csatlakozott maga hozzá és miért nem küldte hozzá a tanítványait? Miért kötelezte ezeket továbbra is például a bőjtre, akárcsak a farizeusok, holott Jézus a bőjt szertartását elvetette? Hiszen tudjuk, hogy a miatt egy-

telési jeleneten magán mutassam ki, hogy dolgozza föl ezt Sudermann és hogyan forgatja ki valójából a történetet.

A legrégibb evangélium szerint (Márk 1, 10—11.) a mint Jézus megkeresztelkedve kilépett a Jordánból, «látá az egeket megnyilatkozni és a Szentlelket mintegy galambot ő reá szállani» és szózatot halla a megnyilatkozott égből: «Te vagy amaz én szerelmes fiam, a kiből én megengeszteltetem.» E szerint tehát azon látomás és hang kizárólag a Jézus subjectiv visiója: isteni lelkében ekkor vált bizonyossággá messiási elhivatásának tudata és ez új

szer a Keresztelő tanítványai meg is támadták Jézust, a ki válaszában minden kétséget kizáró módon tárta föl a különbséget, a mely őt és tanítványait tőlök és mesteröktől elválasztja: «Senki sem tölti az új bort régi hitvány tömlőbe» (Márk 2, 21—22) . . . A Keresztelő prédikációja tehát a Jézus világnézeteinek elavult forma csak; régi, értéktelen tömlő, a melyhez az evangélium borának semmi köze. E tradícióval szemben a János-evangélium azon tudósítása, mintha Keresztelő János a tanítványait mégis Jézushoz utalta volna, történetileg teljesen értéktelen. A János-evangélium e tudósítását a három előbbi evangéliumon fölül megczáfolja az *Apost. cselek.* könyve is, a melynek tanúsága szerint (Acta 18. 15 sk. 19, 1 sk.) Keresztelő János tanítványai Efezusban később is a Jézus közösségétől külön éltek. Minthogy pedig a János-evangélium efezusi szerzője e körből való volt, néki tehát a Keresztelő csakis a Jézus hírmondója lehetett már, érthető, hogy a többi tanítványokat is, a kiket ő akar most a Jézushoz édesgetni, már a Keresztelő által Jézushoz küldeti. 2. Ha pedig a Keresztelő nem ismerte Jézust és nem is érintkezhetett vele, hogyan juthatott a «szeretet» messiási elvéhez? Nyilván vagy tanítványai útján, de már csak fogságában, mert Jézus még csak az ő «tömlőczbe vettetése után» lépett föl evangéliumával (Márk 1, 14, Máté 4, 12); de fogságából a Keresztelő a szeretetet már nyilvánosan nem hirdethette. Vagy pedig talán környezete költötte volna föl figyelmét — mint Sudermann is gondolja — a szeretet evangéliuma iránt? De hiszen ez is csak azért lehetetlen, mert a mikor a Keresztelő nyilvánosan működött, akkor Jézus még hallgatott!

A lényeges az: ne úgy nézzük hát a Keresztelő és Jézus viszonyát, a mint az a későbbi keresztyénség álláspontjáról visszafelé kívánatosnak látszott; hanem úgy, a mint az a két férfiú között tényleg, még a keresztyénség megállapítása előtt volt! Ha pedig ezt nézzük, akkor a Keresztelő azon üzenete: «Te vagy-e amaz eljövendő, *avagy mást várjunk*», már maga is tisztára meggyőz arról, mily távol esett e két heros egymástól.

lélek vezet is nyomban a pusztába, hogy ott magába vonulva leszámoljon e világgal és elkészüljön fönséges hivatására. Milyen szép, lélektanilag is milyen érthető, igaz és természetes fölfogás ez! Máté evangéliuma már többet tud: szerinte azon visio ugyan még a Jézusé, de azon szózat már nem hozzá van intézve, hanem egész objectiv általánosságban mondja: «Ez amaz én szerelmes fiam . . . » stb. (3, 16—17). Lukács evangelista még tájékozottabb: szerinte már visioról sincs szó; valóságos objectiv történet az, megnyílt az ég és a Szentlélek testi ábrázatban szállt alá Jézusra (3, 21—22). Ámde a legérdekesebb a János-evangelium tudósítása. E szerint először is a Jézus keresztségéről szó sincs többé. Másodszor meg az a visio nem is a Jézusé többé, hanem a Keresztelő Jánosé: «Láttam az Istennek lelkét leszállani az égből, mint egy galambot és megnyugovék ő rajta.» (1. 32). Ez evangélium álláspontjáról, a mely szerint Jézusban Istennek amaz örökkévaló Igéje, maga Isten, lett testté (1, 14: 1, 1), mindkét dolog vajmi természetes. Istennek keresztségre*) nincs szüksége és azon visióra sem. Tehát a visio így lesz a Keresztelő Jánosé.

Látni való, hogy itt egy szemlátomást növekvő traditióról van szó, a melynek célja az volt, hogy az ó és újszövetség e két herosát, a kik pedig eredetileg teljesen távol állottak egymástól, minél közelebbi viszonyba hozza egymással, a mi a Krisztus után létesült keresztyénség, mint a megvalósult messiási közösség álláspontjáról, vajmi természetes és jól érthető törekvés volt.**)

Nem szükséges mégsem hosszabb exegetikai és pszichológiai érveléssel bizonyítgatnom, hogy az elősorolt négyféle tudósítás közül melyiket illeti meg a történeti hitelesség. Ott van az, kézzelfogható bizonyossággal, a legrégebbi evangéliumnak minden idegen elem hozzákeverésétől teljesen ment, tisztán emberi és naivságában őszinte előadásában. Ugyan hát miért nem maradt meg e realis valóságnál a realista Sudermann? Miért kellett néki még a János-evangelium tudósítását is túllícitálnia és Jézust megkereszteltetnie, de úgy, hogy azon visio és hallomás a Keresztelőé legyen? Mily valótlan, mily szegény és lélektanilag is mily képtelen fölfogás ez! Holott a

*) A megtérés keresztségére! *βάπτισμα μετανοίας* (Márk 1, 4).

***) E törekvés még nyilvánvalóbbá lesz, ha az evangéliumi traditióknak a Jézus és a Keresztelő János születésére vonatkozó tudósításait és a János-evangelium prologusát vesszük figyelembe (Máté 1—3 r., Lukács 1—3. r., János 1, 1—18).

száraz való az, hogy igenis a Keresztelő megkeresztelte Jézust, mint annyi mást, a kik hozzá jöttek és azzal ment tovább, kiki a maga útján: János tovább keresztelt, várva amaz eljövendőt; Jézus pedig elvonult a pusztába.

Mindezt pedig azért hoztam föl, mert igazolni tartoztam azon állításomat, hogy Sudermannnt cserben hagyta realismusa, mert maga is hűtlen lett realismusához. Keresztelő Jánosa és ennek a Jézushoz való viszonya eleitől végig csak költői s lélektanilag és történetileg egyáltalában tarthatatlan fictio. És épen ebben rejlik a Sudermann tragédiájának, mint tragédiának a nemezése is. Maradt volna meg a való történet Keresztelő Jánosánál, igazi tragédia-hőst teremthetett volna belőle. Hús és vérből való igazi embert; férfit, a kinek szívéet egy egész nemzet hite, reménye dobogtatja, a kinek lelkében hatalmas indulatok forrnak és a ki eszményeért perbeszáll egymaga a bűnös világgal, hogy ezt oszlopaiban meg-rázva, végül maga romjai alá temetkezzék. Így pedig, a mint Sudermann a Keresztelő jellemét megalkotta: ingatag, támolygó, magát sem értő, másoknak még érthetlenebb alak ez, a habozás, bizonytalanság és a vergődés prototypusa.

Valóban komoly és az egész tragédia sikerét jellemző kérdés, a melyet az a tanítvány vet oda szemrehányásképen a fogoly prófé-tának: «Elvetted tőlünk a törvényt, mit adtál helyébe?» Teljesen kifejezésre jut ebben a Sudermann Keresztelő Jánosa egész élet-hivatásának czéltalansága és hiábavalósága és így tragédiájának tévesztett volta is. Mert a törvényt elvenni és helyébe más, tökéle-tesebb elvet ültetni; a szeretet nagy parancsolatát hirdetni, nem-csak, hanem azt egész életével megélni és halálával megpecsételni, csak egyetlenegynek adatott. Annak, a kit a Keresztelő lelke is oly epedve várt, de országába bizony már be nem juthatott.

Ellenére azonban vázolt elementáris tévedésének, sőt épen ez elhibázott mivoltában, a Sudermann Keresztelő Jánosa nekem kétszeresen kedves és gyönyörűséges olvasmányom. Mily fölemelő, mily elbájolóan üdítő látomány, a midőn a XIX-ik század végének egyik legnagyobb realista írója oda áll a világot jelentő deszkákra és lesöpörve a sok ocsmány szemetet és piszkot, melylyel onnan a czédaság és frivolitás lélekbeteg prófétái a naiv közönség lelkét megmérgezik: édes prédikációba fog nagy eszmékről és a legszen-tebbet, a legmagasztosabbat, a szeretet üdvözítőjét és az üdvözítő szeretetet hirdeti! És a színház néhány órára azzá lett, a minek miu-ndig kellene lennie: templommá, a hol a legszentebb eszmék oltár-

tüzét élesztik. Realismus az idealismus szolgálatában : ime a megváltó irány — a XX-ik század drámaköltészete számára ! Vajha minél többen nyomdokaiba lépnének mielőbb ! Akkor talán megélnők, hogy a művészet megszentelt berkeiben ismét megépülnek az igazán szépnek ledöntött oltárai és az otthonossá vált csarnokokba visszaköltöznek ismét a tiszta, a szűzi múzsák, a kik most, ripók fajzattól kiszorítva, dideregve, sírva várják bebocsáttatásukat !

STROMP LÁSZLÓ.

ÉRTESITŐ.

Bodley : Franciaország. II-dik kötet. Fordították dr. Darvai M. és Mihály József, Buda-Pest, 1900.

A jó barát néha veszedelmes : ha indiscret, épen benső viszonyánál fogva többet mondhat el rólunk, bajainkról és hibáinkról, mint más ember, ki ellenséges indulattal viseltetik irántunk. Ilyen jó barátja a francia nemzetnek az alapos, kissé nehézkes, de igen okos és művelt angol, kinek könyvét az akadémiai könyvkiadó vállalat magyarra lefordította. Annak idején számot adtunk az első kötetről : a most megjelent befejező kötet csak öregbíti azt a kedvező benyomást, melyet már az első keltett bennünk.

Bodley gazdag angol ember, ki hét éven át beutazta Franciaországot abból a czélból, hogy lakosságának és intézményeinek szellemével megismerkedjék. E második kötet tárgya röviden mondva : a parlament. A választás módja, a senatus és az alsóház különbsége, az uralkodó pártok — mindezt alaposan és megbízhatóan világítja meg.

Művének főgondolata a következő : A mai Franciaországnak kettős alapja van. Egyik fundamentuma a centralisatio, melyet I. Napoleon végletes következetességgel rendezett be. Ez a merev centralisatio bizonyos tekintetben végletes, de általában megfelel a francia szellemnek. A mai Franciaország második alap-pillére a parlamentarismus. Ezt a francia nemzet egy autocratának, az orosz czárnak köszöni. I. Sándor czár, ki 1814-ben a szövetségessel Párisba bevonult, birta rá XVIII. Lajost, hogy a francziákat angol minta szerint szervezett parlamentaris alkotmányval ajándékozza meg. Ez az orosz autocrata ajándékozta angol utánzat, ez a parlamentarismus azonban Bodley szerint ellentétben áll a nagyfokú francia centralisatióval is, a mely a központi kormánynak

óriási, minden más testületet és állami erőt elnyomó hatalmat ad. E nagy hatalom nem fér meg semmiféle autonómiával és nem fér meg a parlamenti hatalommal sem. Ekkép tehát a francia állami gép két főrugója: a központosított föltétlen állami hatalom és a választott parlament nem fog soha harmonikusan működni.

Hogy ez a főeszme nemcsak a könyv tárgyára: Franciaországra, hanem a könyv szerzőjére: az autonómiájára büszke angol emberre is jellemző, az bizonyos.

A mint Bodley a francia-orosz szövetséget megítéli, abban is megérzik az angol. A francia-orosz szövetség szerinte a legkülönösebb látvány. A democratia hódol a despotismusnak. Francia tanulmányaim közben — írja szellemes gúnyval Bodley — gyakran sajnáltam, miért nem történt az ellenkezője annak, a mi tényleg történt: Miért nem fordult Franciaország inkább Oroszországhoz kormányrendszerért és Angliához szövetségért. Anglia szövetsége, az angol politika követése kétségtelenül nem okozna annyi bajt Franciaországnak, mint az angol alkotmány követése, az angol parlamenti rendszer utánzata.

Bodley behatóan fejtegeti, hogy az angol utánzása Montesquieu bűne. Hogy Montesquieu Velenczében megismerkedett lord Chesterfielddel és hogy ez később Montesquient saját yachtján Hollandiából Angliába vitte, a hol Montesquieu az egész angol alkotmány nagy bámulója lett — ez az esemény Bodley szerint a XVIII. század egyik legfontosabb eseménye. 1814-ben aztán ezt az angol alkotmányt I. Sándor czár protectiója mellett úgyszólván rá erőszakolják a Napoleon alkotta állami szerkezetre.

Bodley igen szigorúan ítéli meg a francia képviselők választási módját, a választók megvesztegetése miatt azonban szerinte nem lehet panaszkodni. Fönforgó magyar állapotaink mellett nem lesz érdektelen erre vonatkozólag egy-két mondatot a Bodley könyvéből idéznem:

«Franciaországban 1500—1800 jelölt lép föl a választások alkalmával. Ezek közül kevés költ a választásra annyit, a mennyit az angol maximalis választó-díjfokozat megenged.*) Egy jól ismert minister — beszéli Bodley — ki 1893-ban heves küzdelem után hódított el egy royalista kerületet, részletezte előttem kiadásait:

*) Az angol díjfokozat minden 2000 választó után körülbelül 8400 magyar korona költséget enged meg mezővárosokban és majdnem kétszer annyit a grófságokban (counties).

valószínű, hogy royalista ellenfele sem költött többet. A győztes képviselő tényleges kiadása 24,000 választó mellett körülbelül nyolcezer magyar korona volt. (Angliában, grófsági kerületben körülbelül 48,000 magyar koronát költhetett volna a törvény szerint.) Párisban, mint mondják, költségesebbek a választások: de bizonyos, hogy a párisi jelöltek ritkán oly gazdagok, hogy választókat pénzzel vásárolhassanak.*) Ez különben egész Franciaországban az oka annak, miért nem kell attól tartani, hogy a jelöltek a választási időszak alatt pazarul költsékezzenek. Nemcsak hogy nagyobb-részt kevésbé tehetős emberek, hanem normalis időben politikai szervezetek sincsenek, melyektől pénzegélyt kaphatnának. (Boulanger költségeit nem annyira a választók corruptiójának, mint forradalom szításának tekintem.)»

A legkiválóbb francia parlamenti szónoknak Bodley az ultramontan de Mun grófot és a socialista Jaurèst tartja.

Az 59-ik lapon értelemzavaró sajtóhibá van. Bodley arról beszél, minő kevés jeles tagja van a senatusnak. «A mióta a köz-társaság fönnáll, a senatus padjait sohasem *értesítette* egy Pasteur, Taine vagy Rénan». *Értesítette* helyett kétségtelenül *ékesítette* olvasandó.

M. P.

Diderot-tanulmányok. Írta Alexander Bernát. 3 kor. 60 fill. Diderot válogatott philosophiai művei II. fordította és bevezetéssel, magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát. Ára 5 kor. Philosophiai írók tára XIII. Buda-Pest, Franklin-társ. 1900.

«Istenem, szólt egy nap de Castries herczeg Champforthoz, akárhová megyek is, csak erről a Rousseauról és Diderotról hallok beszélni. Hisz ez érthetetlen! semmirevaló emberek, kiknek házik sincs, kik a harmadik emeleten laknak! Valóban nem szokhatom meg ezt a divatot!»

Jóval több mint száz esztendő telt el azóta s ebben a tekintetben még mindig nem javultunk meg; ő herczegsége szemrehányása bennünket is illet, ezek a semmirevalók még mindig foglalkoztatják a világot. Újabb bizonyíték erre: Alexander Bernát két

*) Curiosunként fölemlítem, hogy egy magyar képviselő számitása szerint egy magyar választó állítólag 100 koronába kerül.

érdekes könyve, melylyel íme a magyar irodalmat megajándékozta. Valahányszor külföldi íróról magyar könyv jelen meg, bizonyos bizalmatlansággal vesszük kezünkbe. Az ily mű rendesen nem eredeti s nem igen viszi előre a tudományt, a mi majdnem érthető is. Egy idegen nemzet traditiójába soha vagy csak ritkán tudjuk magunkat annyira beleélni, hogy annak valamely nagy fiát jellemezhesünk, kiben épen e nemzeti sajtáságok fokozott erőben mutatkoznak. Alexander e nehézséget részben legyőzi, részben kikerüli. Leküzdi az akadályokat a tárgy alapos ismeretével és pontos kutatásával, a legyőzhetetlen nehézségeket pedig úgy kerüli ki, hogy nem ír életrajzot s így a francia korviszonyok képét nem kellett kitérni, csak az állandót, általánosat és értékeset fejt ki egy gazdag életből, minő a Diderot-é volt, majdnem elvágva a szalakat, melyek emberét élete körülményeihez fűzték.

Az eddigi Diderot-tanulmányozók közül Rosenkranz «inkább az író, Morley az encyclopedistát, Ducros az egyéniséget» tanulmányozták. Nem véletlen, hogy épen a legutóbbi, a francia tűzte ki céljául az egyéniség föltüntetését. Alexander szerint «az az életrajz, a mely Diderot fejlődését gondosabban nyomozná és eszméinek eredetét kutatná; a mely tágabb látkört nyitna Diderot előzőire és utódjaira, eszméinek hatására, a mely behatolna szelleme szerkezetébe, még ezentúl irandó meg».

Mi azt hisszük, hogy ezt a megírandó könyvet maga Alexander kísérlette meg. Hiába teszi aztán hozzá, hogy «mi itt inkább csak egyéniségét nézzük, de ennek megismerése végett is foglalkoznunk kell eszmevilágával, mely újabb fényt vethet egyéniségére». Diderot eszméinek történetével, fejlődésével, sorsával foglalkozni, akár elvontan is, ez volt Alexander célja s ez az a cél, mely hajlamának, tehetségének leginkább megfelel.

Taine és Macaulay óta megszoktuk, hogy az essaysták vagy tanulmányírók szinte föltámasztják azt, a kit tanulmányuk tárgyává tesznek. Az előbbiekből látjuk, hogy Alexander műve nem ilyen, hanem inkább elvont színezetű; ő nem állítja s nem is állíthatja talpra halottját, mert ott, a hol ő kutatott, nincs benn az egész Diderot, tudniillik Diderot műveiben. Diderot egyike volt azoknak, kiknek tolla futva sietett végig a papíron s kik lényök nagy részét nem tárták ki soha. Az igaz, hogy műveiben van minden, a mi belőle még él s a mi egyedül fontos.

Ezt vonta ki s adja nekünk Alexander s ha nem halljuk is Diderot hangos szavát, nem látjuk is tárt karú taglejtését, szóval a

kortársak Diderotját, megkapjuk azt a Diderot-t, ki már az örökkévalóságé.

Midőn Taine megírta gyönyörű tanulmányát La Fontaine-ről, Sainte-Beuve csodálta a rendszeres módszert, melyet az elmék legrendszeretlenebbikének vizsgálatára alkalmazott s egyszersmind némi pikáns ellenmondást lát ez eljárásban, mely Arisztoteles és Kant eszközeivel bonczolja a nagy meseköltőt. Valóban ezt az ellentétet érezzük itt is, midőn Alexander, hogy az ő kifejezéseit használjuk, a legsynthetikusabb elmét a leganalytikussabb módon tanulmányozta. Valóságos erőpróba! E rendszerességet jellemzik már a fejezetek címei is. Az egyéniséget jellemzi mindenekelőtt s fölöstja fejezetét három részre, a temperamentum, jellem és munkaerő szakaszaira. Majd az író képét vázolja, először értelme köréről és mivoltáról, philosophiai és kritikai működéséről szólva. Ezután a művek tárgyalásába bocsátkozik, a nevezetesebbeket többféle szempontból világitva meg. Sorra következnek: a *Rameau unokaöcscséről*, Diderot *dramaturgiájáról*, *drámáiról* a *Színészi paradoxonról*, *Szalonjairól* és az *Értekezés a festőművészetről* szóló fejezetek.

Diderot-t olvasva gyakran érezzük elragadó vervejét s majdnem költői lendületét, mely ha alászáll, szinte humorosnak vagy legalább is komikusnak látszik. Azonban csak látszik s még sem az; miért nem?

Valóban e kérdésre nehéz felelni; sokszor föltettük magunkban, de eredménytelenül. Éreztük a különbséget, mely az igazi humorista és Diderot közt van, de ez érzésnek nem tudtuk okát adni. Íme Alexander azt, a mi annyi olvasóban csak homályos sejtés maradt, sikerülten meg is oldja.

Miért nem humoros vagy komikus Diderot? A játékszerű elmesség könnyed adománya, sőt a humor könnybe fúló gúnycaczaja is bizonyos mérsékletet, önuralmat, nyugalmat tételeznek föl. «A humoros ember tud sírni és nevetni, de nem engedi át magát se az egyik, se a másik indulatnak, nem játszik szívtelenül az emberekkel és dolgokkal, mint a pusztán csak elmés ember, de játszik velök kedvesen, szeszélyesen, jó szívvel. Ez a szabadság sincsen meg Diderotban. Sokszor jókedvű, szereti kissé a komédiázást, de igazi humora nincs, és elemében akkor van, ha hevülni tud. Az indulat mindig viszi, ragadja». Ime megkaptuk e sajátos tünemény magyarázatát; merjük-e hozzátenni, hogy különösen a mi Diderot komikumát illeti, néha úgy rémlik nekünk,

hogy nem egyéb ez az áradó, hevülő verve, ha alacsonyabb eszméket, tárgyakat sodor magával, nem egyéb mint hatalmas érzelem, lendület, mely tárgyát téveszti s melyet épen ez ellentét tesz komikussá.

Arra, hogy miért nem valóságos költő Diderot, már Sainte-Beuve is rá mutatott s Alexander újra kifejti. Az igazi költő magából, lelke mélyéből tépi dalát, Diderotnak külső támaszra van szüksége. Valamely idegen műalkotás talapjáról szökik föl a magasba; kép, könyv vagy vers legyen, — mindegy ha rossz is — s Diderotnak megvan a maga mankója, melyet nemsokára szárnyakkal cserél föl.

Diderot tehát nem humorista, bár oly közel járt hozzá s nem is költő, bár néha-néha úgy véljük, elragadja érzelme, képzelete. Csak egy árnyalat hiányzik s ebben az árnyalatban rejlik az az óriási különbség, mely az ihletett költőt elválasztja a többi halandótól, még lángelmétől is.

Diderot-t kortársai philosophusnak nevezték. Vajon az volt-e? Vajon az eszmék, adomák, paradoxonok torlódó, keringő játékát a philosophus eszméinek lassú, rendszeres kidolgozásával összehasonlíthatjuk-e? Alexandernak épen az a célja, hogy kitárja előttünk e könnyed formák s e fölszines máz mögött a szilárd alapot: az uralkodó józan ész, melyet még temparamentuma is szolgál.

Egy jellemző adoma, melyet ugyan a könyv más helyén ad elő, élénken megvilágítja, hogy mit ért Alexander e temparamentumos józan ész alatt. «Elmondja, (tudniillik Diderot), hogy abban az időben, midőn sokat járt színházba, némely este csak a színészek taglejtését akarta megfigyelni. Ilyenkor a harmadik emeletre ment, hogy mentül távolabb legyen a színészektől, újját fülébe dugta és figyelt. Mily kevés színész áll meg, ha így hallgatják, illetőleg nézik. Megjegyzendő azonban, hogy a darabok szövegét könyv nélkül tudta. Ha azután érzelmes jeleneteknél könnyeket ontott, szomszédjai kérdésekkel ostromolták. Diderot azt felelte hidegen: mindenki a maga módja szerint hallgat, az övé az, hogy bedugja fülét, hogy jobban érthesse a darabot. Ez ő! Paradox beszéd és cselekedet s velejében igen józan, okos, sőt új és heuristikus gondolat, komédiázás és józan ész. Shakspere bohócjai jutnak eszünkbe.»

Diderot mindenüvé beviszi a maga világos, sőt némileg utilitaristikus gondolkodását s Alexander sorra vizsgálva a leg-

nagyobb philosophiai problémákat, melyek Diderot-t foglalkoztatták, rávezeti az olvasót, hogy még Rameau csörgő sipkájának éles hangjai közül is kihallja az alaphangot, a józanságot.

Ki volt tehát ez a sajtós ember? Sem egész költő, sem philosophus, sem regényíró vagy épenséggel drámaíró. Mi ez a sok fél-adomány, mely lángelméjében összeforr? Mi az a képesség, mely mint a láng ha száraz rőzsébe kap, minden elvont tudományból vagy tárgyból szikrát csal ki, mely mindent megelevenít, fölfrissít, népszerűsít — képzelhetünk-e más számára ridegebbet az Encyclopediánál-, s a mi a népszerűsítéssel együtt jár, kissé lealacsonyít. Diderot a «par excellence» újságíró, e szót legnemesebb értelmében véve, Sainte-Beuve üdvözölte benne e műfaj Herodotosát; Alexander nem szól Diderot fontosságáról e téren.

A szerző egész virtuozitását ott fejti ki, hol az értéktelen járulékok közt ki kell fejteni a maradandó gondolatot, hol a fogya-tékos vagy épenséggel hibás eszmék között valamely igazságot vagy legalább is oly eszmét menthet meg, melynek a későbbi kor ideáinak fejlődésében némi része van.

Mint philosophusnak Diderot szerepe az egyeztetés, terjesztés; eklektikus hajlamai és írói tehetsége segítségére voltak mindkét fóladatában. A nélkül, hogy a részletekbe bocsátkoznánk Alexanderrel, megemlítjük, hogy az érző anyag s az ezzel kapcsolatos egységes tudat kérdéseinek magyarázata foglalkoztatta főképen. «... Azután megérti, hogy a test élő egyedek egésze, a mivel megelőzi a modern sejtant, megérti, hogy a szerves lények miképen alakulhatnak át alsóbb fajtájukból magasabbakba, a mivel megelőzi Darwint és végül megsejti, hogy a természet nagy, élő egész, a mi közel viszi ahhoz a vitalistikus panteismushoz, melynek eszmeköreit Goethe és Schelling vonták meg». Nincsen rendszere s eszméi, melyeket minden metaphysikától való tartózkodás jellemez, nem igen avultak el.

Diderot a modern tanok hirdetője, abban, hogy az Istenség problémáját kiszorítja a metaphysikából, továbbá azon érdeklődésével, mely őt «a világ tényleges jelenségeinek s e jelenségek kapcsolatának exact ismerete» felé vonta, azonban az átmeneti gondolat emberének bizonyúl azon eszméjével, melylyel minden tudományt a közhaszonnak kíván alárendelni.

Az ily tömör összefoglalásnál sohsem szabad elfelejtenünk, hogy e rendszeresítés csak utólagos és mesterséges s hogy Diderotra vonatkozólag Joubertnek volt igaza, midőn ezt mondá: «Diderot s

iskolája philosophusai tanaikat fejökből, okoskodásaikat szenvedélyökből vagy hangulatokból szedték».

Mint æsthetikus útat jelöl új irányoknak, különösen a dramaturgiában és műkritikában, mint arra még későbbben rá fogunk térni. Még csak azt akarjuk megemlíteni, hogy Alexander, mint azt már Faguet is tette, byroni, musset-i előhangokat keres és vél megtalálni Diderotban. Valóban az idézett soroknak igen romantikus izük van, de ki tudná ily kérdéses dolgokban az igazat eldönteni, a szándékot a véletlentől megkülönböztetve.

Diderot érezte, hogy a francia dráma hagyományos alapjai megingottak s így félve csempészte be a régi korlátok közé a közép-fajú drámát. Merev osztályozásának nincs absolut értéke s mégis ha e kísérletet úgy fogjuk föl, mint a szabadabb szellem első nyilvánulását, akkor e naiv fölosztást egész más színben fogjuk látni. «Nem új műfajt akart ő alkotni, hanem új stílű drámát; a maga korának a drámáját keresi, a modern drámát, a maga páratlanul éles szemével megpillantotta a francia classikus dráma fogyatkozását, azt a főfogyatkozását, hogy többé nem a kor érzésének és gondolatának a kifejezése; a maga polgári józan eszével átértette, hogy mire van szüksége a kornak: természetesebb és igazabb módjára a drámának, melyben a kor lelke magára ismer». Diderot tanítása Lessingre hatott leginkább, ő mélyítette ki, ő tágitotta ki azt. A mi korunk a romanticismus lezajlása után Diderot ösvényére, illetve a természet útjára tért, a régi conventiókat lerombolva, azaz újabb, életrevalóbb conventiókat állapítva meg. Azonban bármily hizelgő legyen is Diderotra nézve, nem hiszem, hogy osztoznék Alexander e véleményében... «a francziák drámája ügyesebb és formásabb volt, Schiller és Goethe drámája igazabb, hatalmasabb és megrázóbb. De hatásban és igazságban az övék sem mérkőzhetik a modern drámával, melynek föltünésével irodalom és élet ismét oly benső módon kezd érintkezni, mint a görögök idejében. Melyik irodalmi műfajnak volt akkora, közvetlen és világraszóló, széles hatása, mint Augier, ifj. Dumas, Ibsen, Sudermann, Hauptmann drámájának? És ennek a drámának volt első hirdetője Diderot». Azt hiszszük, hogy Diderot nem szeretne a fölsoroltak némelyikének öse lenni!

A «condition» eszméje szintén egyike azon termékeny és eleven s még nagy szerepre hivatott eszméknek, melyeket Alexander hüvelyez ki sok más halott és elavult gondolat közül. Diderot volt ugyanis az első, ki a drámai jellem mellé a foglalkozás, a

hivatal és egyéb megkötő körülmények kapcsolását hirdette. Nincs abszolút fukar vagy féltékeny s a drámai cselekvény sem a jellemtől függ kizárólag, belejátszik ide számos egyéb körülmény, a személyek állása, foglalkozása, rangja vagy vérmérséklete stb. Az a helyes gondolat, hogy a dráma keresse a nap égető kérdéseinek megoldását, sodorta Diderot-t a szomszédos, hibás eszme felé, tudniillik az erényt tanító érzelmes dráma felé. Ugyancsak ő hirdette a némajáték fontosságát s íme követőkre talált a mi korunkban; itt is a fonákság hozzátapad a kitünőhöz. Diderot nemcsak a némajátékot, hanem a tableaut is követeli, azaz a festői elrendezésű képeket a színpadon. Már pedig nincs károsabb, mint a folyton haladó cselekményt ily szemfényvesztéssel megakasztani. A díszlet és öltözet egyszerűsége, a próza használata az új drámában, íme Diderot eszméi, melyeknek előzményeiről vagy későbbi történetéről Alexander annyi érdekest tud mondani.

Térjünk a színészi paradoxonra, melyet Diderot híres párbeszédében fejteget, ha nem is először, de legelmésebben és legnagyobb bravourral. A főnforgó kérdést Alexander így foglalja össze: «Színészi paradoxonnak nevezhetjük Diderotnak azt az állítását, hogy csak az a jó színész, a ki nem érzi azokat az indulatokat, melyeket a színpadon kifejez». «Túlságos nagy érzés (sensibilité) mondja Diderot, teszi a középszerű színészt, középszerű érzés a rossz színészek nagy tömegét s az érzékenység teljes hiánya készíti elő a nagyszerű színészeket».

Alexander megragadja az alkalmat a színészi paradoxon egész történetének előadására s úgy látszik könyvét egy kissé «fűszerezni» akarván, a híres színészek idevonatkozó nyilatkozatait gyűjti össze, majd a modern kutatások alapján a maga elméletét adja elő. Mielőtt a végeredményt szóról-szóra idéznők, legyen szabad néhány összefoglaló megjegyzést előrebocsátanunk, melyek Alexander megoldását érthetővé teszik.

Indulat nemcsak akkor keletkezik, ha bizonyos affectiók érnek bennünket; az indulat külső jelei, melyeket utánzunk, a phantasia, mely bizonyos képeket elénk varázsol, valami indulatfajtát keltenek bennünk.

Mi ez a felemás érzelem? Ribot, a francia psychologus, memoire affectivenek, azaz érzelmi emlékezetnek nevezi e tünetmenyt. «Ez érzelmi visszhang néha erősebb, mint maga az eredeti érzés, másszor minden indulati szín nélküli emlék, ismét másszor s ez a fontos, csökkent erővel földézett indulat.»

Ribot ez elméletét általánosítja Alexander. Pusztán az indulat külső jegyei, physikai nyilvánulásai az indulat visszhangját kel-
 tik föl bennem, így például: «Gondolok a gógös emberre, odaszorítom alsó ajkamat a felsőhöz, szemeimet lefelé irányítom és a góg
 érzelmének halvány emlékét érzem». Mind e következtetések aláb-
 biakban csúcsosodnak ki: «Ime a színészi paradoxon megoldása. A színész érzelmek és indulatok emlékeivel dolgozik. Még pedig
 némelykor az indulatok külső jeleit utánozván, fölkelte magában az indulat emlékét, mely ezután még teljesebb és tökéletesebb mér-
 tékben fölkelte az indulat külső jeleit, melyek ismét visszahatnak az indulat emlékeire, azokat mindinkább megelevenítvén (a színész
 «belemelegszik» szerepebe, «belejő», «nekihevül»); innét van, hogy
 némely színész az előadás előtt oly furcsán viselkedik, mint Ma-
 cready vagy Döring; némelykor meg az indulat emléke kél elő-
 szőr (a szerepet «átgondolja», «átérzi» a tanulás kezdetén) és
 ugyanaz a folyamat indul meg és folytatódik, mint előbb. A színész
 kifejező tehetségének foka pedig nem attól függ, mily erővel tudja
 az indulat emlékét fölkelteni, hanem hogy mily kapcsolat van indu-
 latbeli emlékei és az indulatot kifejező külső jelek között. Az indu-
 lat affectiv emléke nélkül nem megy semmire; de maga az az emlék
 nem elegendő, kell még, hogy a mozgási emlékek is nagy tökéle-
 tességben jelentkezzenek. Művészsze pedig csak akkor válik a szí-
 nész, ha a maga terén componálni tud, egész alakot, melynek indu-
 latok stb. csak szükséges részei és folyamányai, a megfelelő külső
 kifejezéssel kapcsolatban.»

•Az indulat emléke és a való indulat közt, a mi mivoltukat
 illeti, lényeges különbség nincs, csak foki. Az egyik szélső eset az
 az emlék, melynek semmi indulati értéke nincs; az ellenkező szél-
 sőség az az emlék, mely semmiben sem különbözik a való indu-
 lattól (hallucinatorikus indulat). Ez magyarázza, miért mondják
 egyes színészek, hogy semmit sem éreznek, mások, hogy valósággal
 érzik, a mit játszanak, ismét mások, hogy néha mechanikusan ját-
 szanak, de akkor éreztek, a mikor a szerepet tanulták. De a két
 szélsőség ritkán fordul elő. Rendesen az indulati emlék igazán csak
 emlék, halvány, kevésbé erős, s annak a tudatával kapcsolatos,
 hogy az emlék mégis csak emlék, melylyel játszhatunk, mely akara-
 tunknak engedelmeskedik. Diderotnak igaza van, a színész indulata
 nem indulat; de hozzá kell tennünk: azonban igenis indulatnak
 többé-kevésbé erős emléke. És ebbe belenyugodhatnék a sensibi-
 listák tábora is».

E kitérés után a végső fejezet Diderot műkritikájáról s azokról a csodálatos *Szalonokról* szól, melyekben Diderot a műkritikát mintegy megalapította. Az igaz, hogy a mai bírálat egész más szempontból ítélkezik, de vajon oly elvetendő-e Diderot irodalmi szempontja, mely a képben főleg a themát nézi s mely még nem érzi át teljesen a vászon és papír, a toll és ecset áthidalhatatlan különbségét. E tekintetben az ellene emelt vádak nem teljesen igazságosak. Hisz Diderot valahányszor a themáról beszél, annak specifikusan festői fölfogását érti s megvan az a képessége, hogy a világot a festő szemével nézze. Nem szabad továbbá elfelednünk azt sem, hogy mily festőkkel volt dolga Diderotnak. A Greuze-ok, Boucher-k, Vernet-k stb. valóságos színpadi jeleneteket vagy romantikus tájképeket tüntettek föl. «Ma e themák nagy része elavult, de ha ma festenének ily themákat, akkor is Diderot módján kellene megítélni». Kitünő Alexander további érvelése is, a festészet «nemcsak kéjelgése a szemnek», s «csak az a színfolt szép, művészi, mely valamire emlékeztet, valamit jelent, valami életérzést testesít meg; mely élő alakot tüntet föl, vagy az erdő sűrűjét, a köd titkos szövődését, szóval természetet. A színnek megvan a maga titokzatos élete, de ez az élet szoros kapcsolatban van a valósággal, mint pusztá szín, színcombinatio semmi». Különbösen is nagyszerű eszköz a szó, melynek sok joga van! Alexander a stylus és az irodalom hatalmáról szól s egyik kitünő mondatában mintha csak Diderot-t hallanók: «... Minden a mi van, sajátos és minden a mi sajátos, a maga sajátosságában összehasonlíthatatlan. De a gondolat mégis legegyetemesebb formája az emberi bensőnek és a szó ennek az egyetemességnek legegyetemesebb kifejezője. Mindenben uralkodik a szó, mindent hatalmába akar hajtani. Minden számára keresi azt a kifejezést, a mi némileg közel jár hozzá, a mi a lelket arra készíti, hogy azt gondolja, azt érezze, a mi némileg megfelel neki. Mi versenyezhet a nyelvvel, mely a természet titkos hangjait, a zene érzését, a márvány beszédes fényét, a színek ragyogásait a maga eszközeivel juttatja kifejezésre? Ezért lehet és van műkritika, stb».

Az egyes művészetek összehasonlításának különbségeik és analógiáik vizsgálatának egy ötletben fölbukkanó eszméje volt Lessing hatalmas elméletének csirája s Diderot egy-egy æsthetikai értekezésében ezernyi, röpke gondolat magva, termékeny talajra esve, hány más philosophusnál hajtott ki! Ime csupa oly ok, melyek tanulmányozását oly érdekessé s érdemessé teszik s melyek az æsthetikus Diderot ellen emelt vádakát megczáfolják.

Mindazonáltal ne essünk a másik végletbe! E pontra vonatkozólag is Joubert mondá ki az igazat: «Diderot nem látott semmi világosságot s csak szeszélyes ötletei voltak. Eszméi hamisak, a szép-művészet céljáról és szépségéről; de e hamis eszméit jól fejezte ki». Vajon a jó kifejezés, a szép stílus, melyet Brunetiére is elismer, továbbá úttörői érdemei, nem elég jogczím-e mindez a halhatatlanságra?

Alexander könyvét Diderot *Értekezés a festőművészetről* című kis művének taglalásával fejezi be, a maga alapos, rendszeres módján az életre való eszméket kiemelve és fejtegetve.

Az eredeti munkával egyidejűleg jelent meg a Diderot válogatott munkáinak fordítását tartalmazó kötet; sőt tulajdonkép e fordításnak köszönjük Alexander tanulmányait. A fordítást először csak szerény magyarázó jegyzetekkel akarta ellátni s munka közben annyira megszerette szerzőjét, hogy íme egész Diderot-tanulmány eszméje fogamzott meg benne.

A fordítások közt van az eddig már említett *Paradoxon a színészről*, *Értekezés a festőművészetről* és a *drámai költészetről* címűeken kívül a páratlan *Rameau unokaöcscse*.

Ez a könyv, mint a lidércz, úgy illan el azok elől, kik teljesen meg akarják magyarázni. Goethe németre fordította, jegyzetelte e sajtóságos párbeszédet s iparkodott az egésznek bizonyos egységet adni. Sainte-Beuve bevallja, hogy nem igen érzi e megrészegetett eszmék rendszerét. Tagadhatatlan pedig, hogy ez a Rameau örök-fajképe a bohémének, a parasitának s rokona azon horatiusi Tigelliusnak, (kire hőse első leírásakor talán gondolt is Diderot) a Panurge-ok, Tartuffe-ok fajából való.

E szédítő dialogust olvasva Alexandernek gyakran fogja meghálálni a kábult olvasó, hogy ez alaki egységre rámutatva, mintegy a törzset érezteti velünk, melybe belekapaszkodhatunk; ugyancsak ő a mese minduntalan el-eltűnő erecskéjét is próbálta követni.

E fordítások pontosság és magyarosság tekintetében kitűnők, pedig Alexandernek különösen a *Rameau unokaöcscse* fordításánál nagy nehézségekkel kellett megküzdenie s a mi a fordítónak rendesen zátonya szokott lenni, kissé változtatnia kellett az eredeti szöveget. Goethe példája bátorította őt ebben s mondhatjuk, hogy ez egyenetlés, a mi ízlésünk szerint, nem válik a mű hátrányára, sőt kikerülhetetlen. Diderotnak ugyanis megvan az a tulajdonsága, hogy szájából gyakran kiesik a piros egérke, mint

Alexander mondja, s mely tulajdonságot Sainte-Beuve e csodálatos képben így ír körül: «Néha egy-egy perczre, azt hisszük, hogy homlokán Plato fényéből ragyog egy sugár, ne bizzunk a látszatban, nézzük meg jól, ott van mindig a Satyr lába is».

A fordítást gondos jegyzetek kísérik, mintegy hetven oldalon, *abc* rendben csoportosítva; keresztül-kasul járhatjuk így a XVIII. század őserdejét. De nemcsak a XVIII. századét! Egész kis *Encyclopediát* írt Alexander is; mindenféléről van itt szó, a mit csak Diderot említett — s mi mindent nem említett Diderot; Alexander nem fél a fáradságtól, mindenre ki akar terjeszkedni, mindent megmagyarázni. Érdekes, a mint a jegyzetekhez csatolt bevezetésben bevallja, hogy csak mily ügyyel-bajjal tudta azokat csoportosítani s hogy munkája, mely oly «izgatóan csalóka természetű», mint ragadta őt tovább-tovább, hogy «szinte erőszakosan kitéptük magunkat a magyarázás e munkájából, melynek végre is határt kellett szabnunk». Így a hogy vannak a jegyzetek, melyek közül némelyik egész kis essay, nagyon tanulságosak s nélkülök gyakran meg sem érthetnők Diderot megjegyzéseit, czélszásait.

Azonban nekünk is szól Alexander figyelmeztetése, valóban szabjunk határt ez ismertetésnek, bármily nehezünkre esik is.

Végleg összefoglalva benyomásunkat, nem habozunk kimondani, hogy Alexander e művei azok közül valók, melyek minálunk hosszú időre a Diderot iránt s általában a XVIII. század eszméinek története iránt érdeklődők számára nélkülözhetetlenek lesznek s melyek a mennyiben külföldi íróról szólva eredeti úton haladnak s új eredményekre vezetnek, Magyarországon a ritkább jelenségek közé tartoznak.

H. L.

Gabriele d'Annunzio: A tűz. Egy nagy művésznő szerelmi regénye. Olasz eredetiből fordította Lyka Károly. Buda-Pest. 1900. Szilágyi Béla kiadása. Ára 3 korona.

Kevés könyv tett szert oly rövid idő alatt akkora hírre, mint d'Annunzio e kötete. Megjelenésének gyorsan híre ment s kitünő külföldi lapok siettek közölni fordítását, többek közt a *Revue des deux Mondes* is. Csakhogy ez érdeklődés nem annyira a regény érdemének tulajdonítható, mint inkább azon reklamképen terjesztett híresztelésnek, hogy hősnője a nagy olasz tragika, kinek művé-

szetét egész Európa ismeri. A közönség figyelmét szemmel láthatóan inkább a regény hősnőjének alakja költötte föl, mintsem az íróé, ki épen oly nagy üzleti érzékkel, a mily kevés tapintattal igyekezett modellje nevét terjeszteni. Az író bizonyára főként önmagából és élményeiből merít, de nem finom érzésre vall szerelmét ily áttetsző lepelben mutatni meg. Ez csakis a föltünés kedvéért történhetett s nem művészi czélból.

Mert az erkölcs törvénye nem jöhet összeütkezésbe az igazi művészi törvénnyel, s művésznő és író szerelmének ily póre rajzát, ha a színházi erkölcs és a casinói lovagiasság elnézheti is, az irodalmi tisztesség szigorúbban ítéli meg. Fásult lelkekben az erkölcsi érzék helyét sokszor az æsthetikai foglalja el, de szerzőnél ez is gyöngé lábbon áll. E titokzatos érzelemnek titkolgatása természeti s így erkölcsi és æsthetikai törvény egyszerre; de d'Annunzio úr nem átallja szerelmét elénk tárni, a mely pedig nem csupán az övé, hanem egy nálánál derekabb nőé is. Nem átallja leírni, hogy a nő inkább szerette őt, mint ő annak, «már nem fiatal testét», s hogy ő csak «költészetének terjesztő Múzsáját» látta benne. Ez lehet igaz, de mindenesetre ocsmány, elmondása pedig elidegenít a regénytől és írójától egyaránt. Az író különben mindenképen magát helyezi előtérbe. Többet foglalkozik Stelióval — ez d'Annunzio neve a regényben, mint Foscarinával — így hívja a hősnőt — pedig ennek visszaemlékezései fiatal korára legkedvesebb lapjai a könyvnek. A mellett az író mértéktelen fölényben mutatja magát, bár eddig nem igen adta jelét akkora nagyságnak, minőt a regényben oly biztosan és kitarótón hirdet magáról. S a költészetnek ez az ujjáteremtője, ki minduntalan egy készülő színdarabjáról beszél, mely újjá alakítja a költészetet, s mely azóta el is készült, meg is bukott, a tűznek e mestere, mint magát nevezi, mégis e nő dicsőségének köntösébe fogódzik, hogy az ő nyomán járja be az országokat, melyeket «költészetének terjesztője» meghódított a maga művészetével. A diadalmas hódító tovább megy, de nyomában letelepül az élelmes sáfár, s annak emléktárgyait árulgatva, benső ügyeit elhiresztelve keresi a maga üzletét.

Kettőjükön kívül más élő és történeti alakok is szerepelnek a regényben, így Margit olasz királyné, Wagner és Cosima asszony, meg Liszt Ferencz. De ezek szinte mythologiai alakokká válnak a keze közt, kivált Wagner, kit a germán szellem megtestesülésének tekint. Egyikök sem teszi ránk eleven alak benyomását; leírásukba annyi színt kever, hogy inkább képek gyanánt hatnak.

Az író a színezésben leli legnagyobb kedvét. E kor- és élet-rajzi töredékben mindenütt színhatások rajza pompázik. Az egész regény hangulatok és természeti képek leírásainak láncolata. Cselekvénye nincsen. Az egész több-kevesebb sikerrel rajzolt hangulatok mozaikja, mely egy szerelem változó érzéseinek és hangulatainak képét mutatja. E szerelmet kifejeletten ismerjük meg, s úgy is hagyjuk el, csak különböző színekben sistergett lángra s a szívekre más-más visszfényt vetett.

Egy finom érzésű női lélek, mely a szerelem önkívületének s a vénüléstől való rettegésnek, a költői lélek csodálatának s a szerelemről való lemondásnak végletei közt vergődik, s e mellett egy bizonytalan kedélyű férfi, a ki képes fölemelkedni az érzéki szerelemtől a lelkében lassan fejlődő műalkotás szerelméig, s kiról Foscarina jellemzőn mondja, hogy túlon túl sok szeszt, túlon túl sok mérget kevert a gyönyöreibe: e két betegesen finom lélek a regény két focusa. Önmagoknak és egymásnak kínozása, végre egy nagy művészi célra egyesülésök, ennyi a cselekvény a regényben.

A férfi és a nő egyaránt bizarrul rajzolt alakok. A törékeny, beteges nő olyan, mint «egy óriás könyecsepp s a tragédia lehelle megül feje fölött!» Csak ő igazán szerelmes, a férfi csak «hagyja, hogy gyógyítsa őt ez a hang, ezek az illatos kezek». Mindketten a hangulatok túltengésében és erős symbolismusban szenvednek, nem kevésbé maga az író. A hangulatokat nagy gondnal és kedvvel rajzolja, de igen sajátos módon. Képeit nem egy pár nagy vonással festi meg, hanem apró pontocskákból alakítja; inkább a festő, mint az író eszközével dolgozik. Képein mindig valami sejtelmes, fehér köd ül, mint valami mystikus fátyol, mely egymásba mossa a színeket, s mindennek rejtett értelmet és túlvilági fényt ad. A természet nála egy örökös personificatio, a mindenség roppant zenei összhang, a melyben mindennek megvan a maga hangja. Maga Velence, e rajzok háttéré, «tele van végtelen zenei vágygal». Minden valami rejtelmes életet él. Mikor Stelio Foscarina lábai előtt ül, «figyel a lélekzete rhythmusára» s akkor érzé, «mint kóvályognak a feje fölött az élet zabolátlatlan erői s érzi az élethez való féktelen akarátát».

Ily sajátos érzések rajzával és sajátos megjegyzésekkel van tele a könyv. Stelio például szerelmes a huga szép kezeibe, melyek úgy tünnek föl előtte, «mintha ezek volnának lelkének a gyökerei».

A természetet is úgy írja le, mint az embereket, színesebben, mint a mily jellemzőn. Midőn a Nagy Tanács termében az ünnepi

közönséghez beszél Stelio, így kezdi beszédét: «Nemrégiben, reggeltájban, a midón a Giardini publicci felől a langyos riva degli Schiavoni felé tértem vissza, a mely kószáló költőemberek előtt úgy tünik föl, mint egy bűvös arany híd, a mely összeköti a fény és csönd tengerét a végtelen szépség álmával, — nos ott azon reggelen elgondoltam — mi több: mint valami csodás színpadon megláttam az Ősznek és Velenczének nászát az ég alatt. — — Nincs pittymallat és nincs napszállta, mely ily fényt tudna vetni a kövekre és a vizekre. Tavaszi erdőben ha megjelenik nekünk az imádott asszony, nem oly mámorító, mint hirtelen jelenése ennek a hősi és kéjes városnak, a mely márvány karjain hordozta a latin lélek leggazdagabb álmát».

Ilyen ez a stílus végig. Sok benne a keresettség, az újnak hajszolása s a szavak árja túl bőven tolul, s elsöpri a gondolatot. Minden tárgyra, fogalomra van egy pár jelzője. Mintha nem pusztán megnevezni akarná a dolgokat, hanem szeretné rögtön le is festeni. Az olvasónak önkéntelenül eszébe ötlük az öreg Schwartz ezredes szava, a ki ezt mondja Maglának: Az ember mindig képeket lát maga körül, mikor te beszélsz. Ez a stíl gazdag, pompázó, nem ritka benne a bibliai symbolikus kifejezés sem. Az egész olyan, mint valami arannyal áttört gazdag brokát ruha, mely mereven megáll a földön magában is, ha nincs benne senki. Ez a stíl is úgy hat, mintha volna benne valami, pedig legtöbbször üres, csak a szavak pompája tartja fönn, hogy össze ne essék. De a sok szó közt elhalványul az érzés s elvész a gondolat. A szó pompája elnyom mindent. A nehéz vért agyonszorítja gyöngye viselőjét.

Van azonban a könyvben egypár finoman és bájjal megrajzolt hangulat is, mint az üveghutában való látogatás, s a kirándulás a szigetre, vagy a csodaorgona meséje. Ennek a mesterével különben van az író vállalkozásának némi rokonsága. Az egy üvegorgonát akart készíteni, melynek hangja tíz mérföldre elszálljon a tenger fölött; d'Annunzio is világra szóló alkotást akart nyújtani. És egyikök terve sem sikerült.

A könyv elején — ez is reclamul — pár sornyi autogramm van, melyben a szerző örömet fejez ki, hogy *A tűz* magyarul is megjelenik, mert régóta forró szeretet fűzi a nemes magyar földhöz. Üdvözetét küldi a nagy és szép Magyarországnak.

Köszönjük. Nem sok hasznát vehetjük ugyan, de a szerzőről gondolt képünk kevésbé biztos volna e tette nélkül.

A «tűz mestere» nem sok meleget gyűjtött bennünk e regé-

nyével. Inkább szánalmat kelt a művésznő iránt, a ki ő benne ke-
reste a férfi eszményképét.

Voinovich Géza.

*Gaston Paris. Poèmes et légendes du moyen-âge. Paris (1900). —
8-rét. VIII+269 lap.*

Csalódás vár reánk, ha abban a reményben nyitjuk föl e kö-
tetet, hogy abban a veterán tudós élethosszú munkálkodásának
gyümölcseit és szorgalmas kutatásainak legújabb eredményeit lel-
jük föl. Mert a könyvnek majdnem felét két régibb értekezés a
Revue Germanique 1861. és 1862-diki évfolyamaiból töltik be és
egy előszó, melyet Gaston Paris az *Aucassin et Nicolette* 1875-diki
kiadásához írt. Szerző azért akárhány izben kénytelen egy-egy
jegyzetben maga is bevallani, hogy «van ebben a dolgozatban sok
részlet, melyen mai napság módosítani szeretnék» s önkéntelenül
torlódik előtérbe sok kérdés; így például, hogy miért nem változ-
tatott tehát a két czikken, miért nem írta meg azokat újra, ha
pedig erre nem volt kedve vagy érkezése, miért söpörte el a por-
réteget a *Revue Germanique* azon két kötetéről s egyáltalában mi
volt czélja a két dolgozatra a nyomdafestéket pazarolni. Az a né-
hány újabb adat, melyet fölötte ritkán itt-ott hozzájok told jegyzet-
ben, nem elég kárpótlás az elfecsérelt időért és fáradságért.

A többi négy értekezés közül három: tudniillik *Tristan et
Iseut*, *Saint Josaphat* és *Les sept infants de Lara* a *Revue de
Paris*ban jelentek meg 1894—1898 közt, a negyedik pedig: *La ro-
mance mauresque des Orientales* a *Revue d'histoire littéraire de
la France* 1899-dik folyamában. Így egybe gyűjtve szivesen vesz-
szük azokat s csak az a kár, hogy szerzőnk nem tartotta érdemes-
nek a H. d'Arbois de Jubainville-lel folytatott azon tollvitájának
eredményeit röviden reproducálni, mely a *Revue Celtique*ben és
Romaniában folyt le közöttök és nem egészítette ki, nem moderni-
sálta *Tristan és Isoldeját* Roettiger *Der heutige Stand der Tristan-
forschung* világánál.

A *Barlaam és Josaphat* mesénél továbbá meg kell jegyez-
nem — «je précise, car c'est vraiment une date importante» — hogy
Laboulaye Edvárd czikkeinek elseje, melyekben a kutatók figyelmét
Buddha legendájára terelte, a *Journal des Débats* 1859 július 21-diki
számában jelent meg s hogy Professor J. Armitage Robinson — je
précise, mert sok a Professor Robinson — a *Cambridgei Texts and*

Studies 1891-diki folyamában kimutatta, hogy a hamis Barlaam apologiája a keresztyén hitért az eddig elveszettnek hitt Aristides-féle *Apologianak* majdnem változatlan reproductiója időszámításunk második századának eléjéről.

A larai — helyesebben salasi — hét úrfi (infantos) legendájáról szóló dolgozat eléggé érdekes, de még érdekesebbé tehetné volna Gaston Paris, ha beleszötte volna mindazt a szép részletet, melyet a *Journal des Savants* 1898-diki folyamában közölt, midőn Ramon Menéndez Pidal fölötte tanulságos könyvéről (*La Leyenda de los Infantes de Lara*. Madrid, 1896.) ismertetést közölt.

Végre az utolsó közlemény igen csinos kis dolgozat, melyben szerzőnk fokról-fokra kíséri Victor Hugó egy költeményét s kimutatja, hogy egy ó-spanyol románczból (*A cazar va don Rodrigo*) mily módon készült a *Romance mauresque* (így!) francia költő «műhelyében». A monda szintén *A sarasi hét úrfi* legendaköréhez tartozik és Gaston Paris kimutatja, hogy a legcsinosabb és legfrappánsabb részlet benne nincs meg a spanyol eredeti egyetlen egy változatában sem, hanem magának Victor Hugónak szerencsés ötlete.

—f—s.

Schiller és az új nemzedék.

E címmel tették közzé a német lapok azt a nagy essay-szerű beszédet, melyben Fulda Lajos, jelentékeny német író, az 1900. évi Schiller-napon, november 10-én, a lipcei Schiller-egyesületben, az egykor Németországszerte méltó lelkesedéssel üzött Schiller-cultus lehanyaglásának okaival foglalkozott.

A Schiller-cultus a nagy költő születése századik évfordulója alkalmával, tehát 1859-ben érte volt el tetőpontját. Az akkor még politikailag szétdarabolt és tehetetlen német nemzet oly egyértelműen s oly kitörő rajongással ünnepelte Schiller Frigyes emlékezetét, a minővel még soha szellemi nagyságot sehol nem dicsőítettek meg. Hogy e megdicsőített költő-eszménykép a következő négy évtized folyamán szünetlenül lejjebb és lejjebb szálljon a köztekinthetőben, s hogy végre az a hideg, hálátlan és dölyfös kicsinylés jusson osztályrészéül, a melylyel róla ma a nagygyá s egységessé lett Németország új nemzedéke beszél, azt a százéves születési évforduló rajongásában senki sem merté volna elképzelni.

A magasztalás és a rajongás idejében mindig együtt említették a legnagyobbal, ki pedig minden nemzetek és idők legnagyobbjai közé tartozik. «Schiller és Goethe» — «Goethe és Schiller» — ezzel az örökös névpárosítással jelezte a német közvélemény, hogy a lelkes, nemes, áradozó dalnokot, ki mindenekfölött német hazafi volt, semmivel sem tartja kisebbnek azon másik világraszóló, az örök-emberi magasságokba és mélységekbe bevilágító csodás geniusnál.

Ha túlzás volt Schillernek ilyen fokú méltatásában, még nagyobb s hozzá oktalan, igazságtalan túlzás van ma divatossá vált alatt becsülésében. Ma már nemcsak nem emlegetik őt együtt Goethével, hanem széplelkiségének s lendületének lecsufolása vígan folyik kritikákban, folyóiratokban, újságokban, katedrákon s kivált az ifjú nemzedék körében. Nietzsche, az utolsó évtizedek vakmerő német *Übermensch*-philosophusa, kiméletlen gúnynyal tette teljessé e nyakra-főre folyó posthumus kisebbítést, megadván Schillernek a közkeletűvé lett gúnynévet: *der Moraltrumpeter von Säckingen*, — a säckingeni, erkölcs-trombitás.

S vajon hát mi az oka ennek a heves Schiller-pusztító hangulatnak?

Az hogy, Schiller német nemzeti eszménye, az *Einheit und Freiheit*, az egység és szabadság, részben már megvalósult, részben pedig félre van vetve, mint a melyre a jómódba jutott német polgárnak nincs szüksége. Schillert e polgár lelkes zászlótartónak nézte, a ki elől megy a harcban, mely a német polgári javakért és dicsőségért folyik. Miután pedig a német polgár immár minden lehetőt elért, minek még a lelkes zászlótartó? A *Bürgerthum* bejutott a conservatív és viszonylag aristocratikus osztályok sorába s nem szereti többé az izgató pathost. Schiller még éhesekhez szólt, de azok az éhesek most már jóllaktak. Schiller szabadelvű volt s most osztozik a szabadelvűség sorsában: többé nem eléggé időszerű. Az idealismust a józan, jómódu, erős és kemény új német nemzedék nemcsak nem hirdeti, hanem — ha még van is valami belőle a szíve mélyén — szinte szégyenli és eltagadja.

De talán legelmésebben jellemzi Fulda a német új nemzedék és Schiller közt levő nagy elvi ellentétet a következő szembeállítással. Schiller tétele ez: *Der brave Mann denkt an sich selbst zuletzt*, — a derék ember magára gondol legutóbb. A német új nemzedéknek Nietzsche nyomán alkotott tétele ellenben ez: *Der starke Mann denkt an sich selbst zuerst*, — az erős ember magára gondol

legelőbb. A derék ember pedig ma annyit jelent, mint gyöngé ember.

Egyszóval, Fulda úgy találja — s szerintünk ebben igaza van — hogy a Schiller-cultus lehanyaglásának valódi oka nem az, mintha végre Schiller író művészetét valamely szigorubb és megvilágítóbb kritika szállította volna le a túlbecsült értékről, hanem csakis az, hogy Schillernek költészetében nyilvánított elvei a megváltozott kor és a megváltozott Németország közvéleményszerű elveitől immár nagyon eltérnek.

Fulda mégis azt hiszi, hogy Schiller nagysága diadalmasan fogja túlélni e posthumus megaláztatást. Mert hiszen mindig vannak és lesznek olyanok is, a kik még nem laktak jól; a kik még küzdenek és lelkesülnek mindazon erkölcsi és anyagi jókért, melyeket más szerencsésebbek már elérvén, a nyomukba tóduló szerencsétlenebbeknek épen oly kevésbé hajlandók megadni, mint a minő szűkkeblűen és szívósan igyekeztek azokból sok ideig őket is kizárni a régi előjogos osztályok. E szerint Schiller, ki voltaképen a küzdő harmadik rend kedves költője volt, idővel, ez immár diadalmasan meglépesedett rendben népszerűséget veszelve, átszállana a negyedik rendre s ennek válnék szózatoss és szeretett lelkesítőjévé a tömeg jobblétéért folyó küzdelmekben.

Már ebben nem értünk egyet Fuldával. Ő Schiller régi nagy népszerűségének ezt a transponált fölujhódását alighanem csak a tetszetős formásság kedvéért találta ki. Mert ez csak látszólag logikus. Igaz, hogy a földi jókból kirekesztett küzdő emberek ma is vannak és mindig lesznek, de Schiller nem minden idők minden küzdőinek Tyrtäusa, hanem lelkesítő dala épen csak a maga korabeli, nemzeti egységért s polgári szabadságért küzdő és ábrándozó németeknek szólt a szívéhez. A mai éhesek egészen másért s másképp küzdenek s a keserű társadalmi forradalmárok egészen más költői hangokban találnak gyönyörűséget, vigasztalást és buzdítást, mint a múlt századbeli politikai küzdők.

Mi úgy véljük, hogy Schiller néhai nagy népszerűségének az a része, melyet nem voltaképeni költői tehetségével és író művészetével, hanem szabad elveivel s hazafias kijelentéseivel szerzett meg, az idők és viszonyok megváltozása következtében immár végkép oda van. A schilleri szabadelvűség és német hazafiság immár mindörökre *vormärzlich* marad. A mi márczius előtt izgatja a kebleket, azon, ha egyszer úgy a hogy valóra vált, márczius után egyszersmindenkorra túl vagyunk.

Ellenben, a mi Schillernek igen magas költői rangját mindörökkre biztosítja, akár mint hullámozzék is posthumus népszerűsége az istenítés és az igazságtalanság szélsőségei között, az az ő költői tehetsége és író művészete. A mi verseiben és drámaiban nem elv, nem nézet, nem jelszó, hanem igazi költészet, szépség és erő, annak nem árt az idők változása. Igaz, hogy a tömeg nem e maradandó, legvalódibb és legbecsesebb költői erényeket szokta zajos köztetszésével megbecsülni, hanem rendszerint azt, a mi a költő szavában muló becsű, mert korszerű. Ezért a költőnek bizonyos korban való túlságos népszerűsége, divatossága épen oly kevéssé adja meg neki a halhatatlanságot, mint a hogy azt más korban való túlságos népszerűtlensége, divatja-multságja tőle el nem veheti.

Schiller nagyságából mitsem von le, hogy az új nemzedék nem szereti őt, mert nem érti meg elveinek ma már korszerűtlen nemességét. De Schiller arra sem szorult, hogy az új módban dolyfőssé vált *Bürgerthum* hálátlansága ellenében a szűkölködve küzdők és szenvedők tömege szolgáltasson neki elégtételt.

A költők irodalmi rangja felől sem életökben, sem holtuk után demokratikus népszavazásokkal dönteni nem lehet. Azt mindig kiváltságos értő és érző lelkek szabják meg, melyek előtt világosak és szentek a költő-művészetnek örök törvényei. A kinek egyszer, mint Schillernek, a nagy költő rangját ez örök törvények értelmében e kiváltságos lelkek megadták, az meg is tartja azt minden irodalomtörténeti idők végéig, akár tetszik az új nemzedékek tömegeinek, akár nem.

—a.—

Új magyar könyvek.

Bársony István. Egy darab élet. (Elbeszélések.) (Legjobb könyvek V. évf. 3. köt.) Buda-Pest, 1901. Légrády K. (8-r. 159 l.) 1 korona.

Clark Russel W. Egy rabszállítóhajó regénye. Angolból fordította özv. Csepreghy Ferenczné. Buda-Pest, 1901. Budapesti Hirlapváll. (16-r. 686 l.) 2 kor.

Corpus juris hungarici. Magyar törvénytár millenniumi emlékiadás. 1900. évi törvényzettek. Jegyzetekkel ellátta dr. Márkus Dezső. Buda-Pest, 1901. Franklin t. (8-r. VII, 231 és 28 l.) 4 kor.

Doyle A. Conan. A koroskó kalandja. Regény. Buda-Pest, 1901. Budapesti Hirlapvállalat. (16-r. 198 l.) 1 kor.

Gárdonyi Géza. Tizenkét novella. (Színes könyvek 8. köt.) Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 155 l.) 1 kor. 50 fill.

Goll János. Általános zenetan. (Tudományos zsebkönyvtár, 73. sz.) Pozsony, 1901. Stampfel K. (8-r. 96 l.) 60 fill.

Hanusz István. A magyar haza föld- és néprajzi jellemképekben. Kecskemét, 1901. Gallia könyvk. (8-r. 328 l.) 3 kor. 60 fill.

M. Hrabovszky Julia. A porcellán comtessek. Regény. 2 köt. (Athenæum olvasótára IX. évf. 5. 6.) Buda-Pest, 1901. Athenæum. (8-r. 167, 156 l.) Egy köt. 1 kor.

Hreblay Emil. Pulykatenyésztés. Buda-Pest, 1901. ifj. Nagel O. (8-r. 98 l.) 2 kor.

Kandó Kálmán és Cserhádi Jenő. Nagy vasutak elektromos vontatása. Buda-Pest, 1901. Nagel O. (8-r. 51 l.) 1 kor.

Dr. Klupathy Antal. A magyar kereskedelmi jog kézikönyve. II. átdolg. kiadás. I. köt. Buda-Pest, 1901. Athenæum. (8-r. VIII, 495 l.) 9 kor.

Dr. Lehmann Alfréd. Babona és varázslat, A legrégebb idők-től a jelen korig. Fordította dr. Ranschburg Pál. Átvizsgálta dr. Laufenauer Károly. 2 köt. Buda-Pest, 1900. Kilián Fr. (8-r. VIII, 546, VI, 412 l.) 12 kor.

Lengyel Laura. Klára regénye. Buda-Pest, 1901. Budapesti Hirlapvállalat. (8-r. 263 l.) 3 kor.

Dr. Losonczy Lajos. Mythologia. (Tudományos zsebkönyvtár 70—72.) Pozsony, 1901. Stampfel K. (8-r. 238 l.) 1 kor. 80 fill.

Magyarország Tiszti cím- és névtára. XX. évf. 1901. A kereskedelemügyi m. kir. minister rendeletéből. Szerkeszti és kiadja a m. kir. központi statisztikai hivatal. Buda-Pest, 1901. Kilián Fr. (8-r. XVI, 1309 l.) 12 korona.

Malonyay Dezső. Az ordító tanyán. Elbeszélések. Buda-Pest, 1901. Budap. Hirl. vállalat. (8-r. 205 l.) 3 kor.

Dr. Oberschall Pál. A visszaesés. Büntetőjogi tanulmány. Buda-Pest, 1900. Politzer Zs. és fia. (8-r. 179 l.) 5 korona.

Petőfi Sándor válogatott versei. A magyar ifjuság számára. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. VII, 101 l.) 20 fill.

Péterfy Tamás. Gyász király. Regény. Buda-Pest, 1901. Budapesti Hirl. vállalat. (8-r. 139 l.) 3 kor.

Pintér Ákos. Hamis legenda. Regény. Buda-Pest, 1901. Grill. K. (8-r. 212 l.) 3 kor.

Pör Antal. Nagy Lajos király viszonya az Aquilėjai pátriárkákhoz. Történelmi tanulmány. Buda-Pest, 1900. Szt.-István-társ. (8-r. 45 l.) 1 kor. 20 fill.

Raffay Ferencz. A hűtlen elhagyás mint házasságbontó ok. 2. jav. kiadás. Buda-Pest, 1901. Grill K. (8-r. 68 l.) 1 kor. 40 fill.

Br. Reichenbach Károly. Levelek az ÓD-ról és Delej-ről. Fordította Bata Mór. Buda-Pest, 1900. Dobrowsky és Frankl. (8-r. IV, 97 l.) 80 fillér.

Dr. Reutmeister Antal. A római jog alapjai. (Institutiones Juris civili Romani.) Néhai Marczell Tivadar tankönyve nyomán. Pozsony, 1901. Steiner Zs. (8-r. XVI, 618 l.) 12 korona.

Szabolcska Mihály. Szabad órák. Költemények. Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 160 l.) 2 kor.

Szakács Andor. A fekete szivárvány. Regény az antik korból. Szeged, 1900. (Budapest Singer és Wolfner biz.) (8-r. 224 l.) 2 kor. 40 fill.

Sienkivicz Henrik. Quo vadis? Regény. Nero császár korából. 2 köt. Buda-Pest, 1901. Légrády-testv. (8-r. 299 l.) 5 korona.

Szalay Károly. A magam utján. Költemények. Buda-Pest, 1901. Lampel R. (8-r. 231 l.) 4 kor.

Szász Zombor. A norvég és svéd államkapcsolat története, kezdetétől napjainkig. Kolozsvár, 1901. Stein J. (8-r. 404 l.) 8 kor.

Szekula Jenő. Novemberi éjszakák. Költemények. Buda-Pest, 1901. Lampel R. (8-r. 78 l.) 2 kor.

Szinnyei József. Magyar írók élete és munkái. A m. t. Akadémia megbízásából. VII. kötet. Buda-Pest. 1900. Hornyánszky V. (8-r. 1440 hasáb.)

Tompa Mihály. Virágregék. 8. kiadás. Huszonnégy aquarellvirágképpel Demeczkné Volf Irmától. Buda-Pest, 1901. Franklin-társ. (4-r. 198 l.) 50 korona.

Tóth Béla. Mendemondák. A világtörténet furesaságai. Második javított és bővített kiadás. Buda-Pest, 1901. Athenæum. (8-r. XI, 418 l.) 7 kor.

Vadnay Andor. A Tiszamellékről. Tanulmány az alföldi munkáskérdésről. Buda-Pest, 1900. Budapesti Hirl. vállalat. (8-r. 159 l.) 3 korona.

Zsedényi Aladár. A mi vármegyénk. Újabb bácskai históriák. Buda-Pest, 1900. Lampel R. (8-r. III, 145 l.) 2 kor.

